

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Волкова Наталія Василівна

УДК 347.91/95:347.63/64(043.3)/В-675

ДИСЕРТАЦІЯ
ЗАХИСТ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ У ЦИВІЛЬНОМУ
СУДОЧИНСТВІ

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів та текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Н.В. Волкова

Одеса-2022

АНОТАЦІЯ

***Волкова Н.В.* Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.**

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2022.

Дисертація є першим в українській науці цивільного процесуального права спеціальним комплексним дослідженням теоретичних та практичних проблем захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, виконаним на матеріалах оновленого цивільного процесуального законодавства України.

У дисертації обґрунтовано єдиний концептуальний підхід до розуміння найкращих інтересів дитини при захисті сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, що здійснюється на підставі оцінки та збалансування складових (критеріїв) найкращих інтересів дитини у конкретній ситуації з урахуванням індивідуальності кожної окремої дитини, щодо якої здійснюється захист, та за можливою участю самої дитини для висловлювання своєї думки у цивільному судочинстві. Розкрито зміст принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, під яким розуміється такий підхід до законодавчої та правозастосовної діяльності, за якого при прийнятті нових та застосуванні чинних нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини за участю дитини, має забезпечуватись пріоритет інтересів дитини над інтересами дорослих людей тією мірою, якою це сприятиме задоволенню потреб дитини з урахуванням принципів розумності та справедливості.

На підставі проведеного всебічного аналізу законодавства та сучасних доктринальних положень запропоновано визначення поняття захисту сімейних прав та інтересів дитини як діяльності уповноважених осіб та юрисдикційних органів, спрямованої на відновлення порушених, невизнаних, оспорюваних сімейних прав та інтересів дитини або встановлення безспірних суб'єктивних

сімейних прав та інтересів дитини, а в деяких випадках – недопущення чи попередження порушення прав та інтересів дитини у майбутньому.

Характеризуючи право на захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, встановлено, що зазначене право виникає у таких випадках: порушення, невизнання, оспорювання сімейних прав та інтересів дитини; необхідність встановлення юридичного факту або зміни правового статусу дитини, необхідного для реалізації охоронюваного законом інтересу дитини або попередження і недопущення порушення прав та інтересів дитини в майбутньому. Право на звернення до суду у порядку цивільного судочинства у випадках посягань на сімейні права та інтереси дитини гарантується кожній дитині як особисто у передбачених законом випадках, так і через законних представників, органи та осіб, яким законом надано право звернення до суду в інтересах дитини.

Запропоновано справи про захист сімейних прав та інтересів дитини, що розглядаються у порядку цивільного судочинства, поділити на такі види: справи щодо захисту права на виховання дитини; справи про зміну правового статусу дитини та інших учасників сімейних відносин; справи про виконання обов'язку щодо утримання дитини; справи про захист прав та інтересів дитини від домашнього насильства.

Узагальнено існуючі в науковій літературі точки зору щодо форм захисту сімейних прав та інтересів дитини. Встановлено, що юрисдикційна форма захисту складається з таких різновидів: судовий захист, адміністративний захист, нотаріальний захист, міжнародний захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. Своєю чергою неюрисдикційна форма захисту представлена самозахистом, що здійснюється самою дитиною або її законними представниками, та сімейною медіацією.

На підставі аналізу теоретичних розробок удосконалено поняття самозахисту сімейних прав та інтересів дитини в частині визначення його як дій, спрямованих не тільки на припинення порушення або загрози порушення сімейних прав та інтересів дитини, а також на відновлення її порушених

сімейних прав та інтересів. Конкретизовано коло осіб, які здійснюють такий захист, включаючи саму дитину.

Зроблено висновок, що сімейну медіацію доцільно застосовувати до таких спорів, як: визначення місця проживання малолітньої дитини; встановлення порядку спілкування з дитиною, батьки якої проживають окремо. У зв'язку з цим запропоновано законодавчо закріпити врегулювання таких спорів в обов'язковому досудовому порядку шляхом медіації. У разі оголошення в Україні пандемії, воєнного та надзвичайного стану вирішення таких спорів проводити шляхом онлайн-медіації.

Доведено необхідність відновлення посади Уповноваженого Президента України з прав дитини з метою посилення інституційного механізму держави у сфері захисту прав та інтересів дітей, і наділення Уповноваженого та його представників повноваженнями щодо звернення до суду в інтересах дитини.

Обґрунтовано висновок про доцільність надання суду права виходу за межі заявлених вимог у справах про розірвання шлюбу шляхом визначення у судовому рішенні місця проживання малолітньої дитини, народженої у такому шлюбі, разом з одним з батьків навіть, якщо про це не було заявлено позовної вимоги, за умови, що між батьками відсутній спір щодо цього питання.

Аргументовано доцільність створення у нашій державі у цивільному судочинстві обов'язкової внутрішньої спеціалізації із сімейних справ щодо захисту прав та інтересів дитини, що пов'язане з необхідністю врахування її істотних особливостей, таких, як: вік дитини; психологічний стан дитини; умови виховання дитини; сфери спілкування та інших факторів, що відрізняють дитину від дорослої людини.

Зроблено висновок, що правовий статус дитини у цивільному судочинстві при розгляді справ щодо захисту її сімейних прав та інтересів – це стан особи, яка не досягла повноліття, у межах цивільних процесуальних правовідносин, обумовлений виконуваною нею процесуальною функцією, характером її юридичного інтересу в результаті розгляду справи, що становить систему

елементів, серед яких цивільна процесуальна правоздатність та дієздатність, цивільні процесуальні права та обов'язки.

Детально здійснено аналіз правового статусу учасників справи у деяких категоріях справ про захист сімейних прав та інтересів дитини у порядку позовного провадження та уточнено коло сторін у таких справах з огляду на наявну хибну судову практику. Що стосується органів опіки та піклування у разі їх звернення до суду з позовною заявою (заявою) про захист сімейних прав та інтересів дитини, необхідно чітко дотримуватися положень ч. 1 ст. 56 ЦПК України, відповідно до якої зазначені органи мають правовий статус органу, якому законом надане право звертатися до суду в інтересах дитини.

Доведено доцільність застосування до справ про захист сімейних прав та інтересів дитини альтернативної територіальної юрисдикції (підсудності) та надання можливості розглядати такі справи також судам за зареєстрованим місцем проживання чи перебування дитини.

Досліджено процесуальний порядок розгляду цивільних справ про захист прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві у порядку позовного, наказного та окремого проваджень. На підставі аналізу доктринальних досліджень, законодавства України та матеріалів судової практики визначено поняття доказу та зміст предмета доказування, який залежить від особливостей справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. Додатково аргументовано необхідність відновити у нормах цивільного процесуального права такий засіб доказування, як пояснення сторін, третіх осіб та їх представників, допитаних як свідків, для усунення певних протиріч у нормах цивільного процесуального законодавства та враховуючи неприпустимість змішування процесуальних статусів учасників судового процесу.

Досліджено питання щодо врегулювання спору шляхом укладення мирової угоди та встановлено, що вирішуючи питання про затвердження мирової угоди у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини, суд повинен керуватися інтересами дитини та в кожному випадку перевіряти, чи не суперечать таким інтересам умови мирової угоди. При цьому у справах про визначення місця

проживання малолітньої дитини, про стягнення аліментів на утримання дитини тощо допускається та навіть є бажаним укладення мирової угоди, тоді як в інших категоріях справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини укладення мирової угоди взагалі не допускається.

Аргументовано необхідність поширення дії положень ч. 4 ст. 212 ЦПК України щодо спрощеного порядку автентифікації учасників справи, коли вони беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, також на випадки розгляду судами справ в умовах воєнного або надзвичайного стану для забезпечення належної реалізації принципу доступності правосуддя. Крім того, необхідно розширити суб'єктний склад осіб, які мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду, і наділити таким правом на час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби COVID-19, воєнного чи надзвичайного стану свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів та експертів з питань права.

Запропоновано надати суду можливість застосовувати передбачені ч. 4 ст. 232 ЦПК України повноваження щодо видалення учасника справи із зали судового засідання не лише у випадку допиту малолітнього чи неповнолітнього свідка, а й при розгляді справ про захист сімейних прав та інтересів дитини – на час заслуховування судом її думки, незалежно від того, який процесуально-правовий статус у цій справі має дитина. Суди повинні уважно оцінювати всі наявні докази у справі в їх сукупності та враховувати думку дитини. У контексті визначення її найкращих інтересів необхідно брати до уваги підстави формування такої думки.

На підставі аналізу норм законодавства, судової практики та з метою належного забезпечення найкращих інтересів дитини доведено необхідність закріплення на законодавчому рівні положення, відповідно до якого неможливим є поновлення батьківських прав тих батьків, які були позбавлені

батьківських прав з підстави вчинення ними або одним з них умисного кримінального правопорушення щодо своєї дитини.

Встановлено відмінності процедури розгляду справ про захист сімейних прав та інтересів дитини по суті у порядку спрощеного позовного провадження від процедури розгляду таких справ у порядку загального позовного провадження.

Зроблено висновок щодо необхідності надати право боржнику звернутися до суду з заявою про скасування судового наказу про стягнення аліментів на утримання дитини у випадках, коли боржник надав суду докази, які свідчать про невідповідність дійсності наданих заявником даних про місце проживання дитини, а також у випадках, якщо заявник приховав від суду факт укладення договору про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно.

Підтримано точку зору науковців та юристів-практиків, які зазначають про недоцільність участі присяжних при розгляді справ у цивільному судочинстві. Аргументовано, що справи про усиновлення дитини є складними справами, оскільки вирішується доля дитини та її майбутнє життя в новій сім'ї на правах дочки чи сина, здійснюється захист її прав та інтересів, тому доцільно залишити колегіальний розгляд справ про усиновлення, однак у складі трьох суддів. Додатково аргументовано, що з метою збереження таємниці усиновлення розгляд усіх справ про усиновлення дітей необхідно здійснювати обов'язково в закритому судовому засіданні незалежно від наявності клопотання заявника.

Запропоновано на законодавчому рівні встановити термін у один рік після закінчення воєнного стану для здійснення службами у справах дітей особливого нагляду за умовами проживання і виховання дітей, усиновлених під час воєнного періоду, з метою перевірки відповідності такого усиновлення найкращим інтересам дитини. Додатково аргументовано неможливість введення спрощеного порядку усиновлення дитини на період воєнного стану і наголошено на необхідності посилення контролю службами у справах дітей за усиновленням дітей в означений час.

Встановлено, що обмежувальний припис є одним із засобів захисту сімейних прав та інтересів дитини, оскільки спрямований на захист дитини від домашнього насильства, тоді як домашнє насильство, як правило, вчиняється саме у сім'ї, а кривдником, переважно, є теперішній або колишній учасник сімейних правовідносин, що впливає з самого нормативного визначення поняття «домашнє насильство».

Набув подальшого розвитку науковий підхід до розмежування понять «обмежувальний припис» та «терміновий заборонний припис» в частині зазначення про їх різні значення, порядок та мету накладення. Обмежувальний припис покликаний захистити постраждалу особу від повторного акту домашнього насильства, тоді як терміновий заборонний припис є засобом швидкого реагування, що застосовується у випадку наявності безпосередньої загрози життю чи здоров'ю потерпілої особи. Аргументовано, що обмежувальний припис за своєю суттю не є заходом покарання особи (на відміну від норм, закріплених у КУпАП та КК України), а виступає тільки тимчасовим заходом, який виконує захисну, запобіжну та попереджувальну функції. Він накладається з метою запобігання вчиненню домашнього насильства та створення безпечних умов для постраждалих осіб з огляду на наявність ризиків, передбачених Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», до вирішення питання про притягнення кривдника до відповідальності, передбаченої нормами адміністративного або кримінального законодавства.

Доведено доцільність доповнення ЦПК України нормою, яка б передбачала право суду покласти всі судові витрати на заявника, якщо заявник діяв недобросовісно у справах про видачу обмежувального припису.

Встановлено, що на міжнародному рівні було прийнято достатньо правових актів, які регулюють захист прав та інтересів людини взагалі та захисту сімейних прав та інтересів дитини зокрема. Однак наразі відсутній єдиний механізм захисту сімейних прав та інтересів дитини. Зроблено висновок, що захист сімейних прав та інтересів дитини на міжнародному рівні може

здійснюватися у різних формах, шляхом створення та застосування відповідних юридичних механізмів. Одним із таких механізмів є захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини.

Розроблено пропозиції щодо вдосконалення норм чинного законодавства, зокрема норм ЦПК України, СК України, Закону України «Про судоустрій та статус суддів» тощо щодо процесуального порядку розгляду цивільних справ про захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві.

Ключові слова: захист сімейних прав та інтересів дитини, найкращі інтереси дитини, правовий статус дитини, позовне провадження, окреме та наказне провадження, судовий розгляд, цивільне судочинство.

SUMMARY

Volkova N.V. Protection of family rights and interests of the child in civil proceedings. – Qualifying academic paper. Manuscript copyright.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Law, specialty 12.00.03 – civil law and procedure; family law; international private law. – National University "Odesa Law Academy", Odesa, 2022.

In the Ukrainian civil procedural law, the dissertation is the first comprehensive monographic research of theoretical and practical issues of protection of family rights and interests of the child in civil proceedings through the prism of the principle of ensuring the best interests of the child, based on the materials of the updated civil procedural legislation of Ukraine.

The dissertation substantiates a single conceptual approach to understanding the best interests of the child in the protection of family rights and the interests of the child in civil proceedings, which is carried out on the basis of the assessment and balancing of the components (criteria) of the best interests of the child in a specific situation, taking into account the individuality of each particular child for whom protection is carried out and with the possible participation of the child himself/herself to express his/her opinion in civil proceedings and the content of the principle of ensuring the best interests of the child is revealed, which is understood as such an approach to legislative

and law enforcement activities, according to which, when adopting new and applying existing legislative norms regulating social relations with the participation of a child, the priority of the interests of the child over the interests of adults should be ensured to the extent that this will contribute to the satisfaction of the needs of the child, taking into account principles of reasonableness and justice.

After analyzing the legislation and the existing views of scientists, a proper definition of the concept of "protection of the family rights and interests of the child" is proposed, namely, the protection of the family rights and interests of the child is the activity of authorized persons and jurisdictional bodies aimed at restoring violated, unrecognized, disputed family rights and interests of the child or establishment of undisputed subjective family rights and interests of the child, and in some cases – avoidance or prevention of violation of the rights and interests of the child in the future.

Characterizing the right to protect the family rights and interests of the child in civil proceedings, it is established that such a right arises in the event of: violation, non-recognition, contestation of the family rights and interests of the child; the need to establish a legal fact or change the legal status of the child, necessary for the implementation of the legally protected interest of the child or avoidance and prevention of violation of the rights and interests of the child in the future. The right to appeal to the court in civil proceedings in cases of encroachment on the family rights and interests of the child is guaranteed to each child both personally in the cases provided for by law, and through legal representatives, bodies and persons who are granted the right to appeal to the court in the interests of the child by law.

It is proposed to divide cases on the protection of family rights and interests of the child, which are considered in the procedure of civil proceedings, into the following types: cases on the protection of the right to raise a child; cases on changing the legal status of the child and other participants in family relations; cases on the fulfillment of the obligation to maintain a child; cases on protection of the rights and interests of the child against domestic violence.

Based on the analysis of theoretical developments, the definition of the concept of self-protection of the family rights and interests of the child is developed, namely,

these are actions aimed at stopping the violation or threat of violation of the family rights and interests of the child, as well as the restoration of the violated family rights and interests of the child, which are carried out by authorized persons, in particular, parents, adoptive parents, guardians or custodians or other persons who are legally raising a child or the child himself/herself without recourse to any jurisdiction in a way that is not prohibited by law and does not contradict the moral principles of society.

The author concludes that it is advisable to apply family mediation to such disputes as: determining the place of residence of a minor child; establishing the order of communication with a child whose parents live separately; in this regard, it is proposed to legislate the settlement of these disputes in a mandatory pre-trial procedure through mediation, and in the conditions of the declaration of a pandemic or martial law in Ukraine, such a mandatory pre-trial procedure for the settlement of family disputes should be conducted through online mediation.

By way of empowering the Commissioner and his/her representatives to apply to the court in the interests of the child, the need to restore the position of the Commissioner of the President of Ukraine for children's rights in order to strengthen the institutional mechanism of the state in the field of protection of the rights and interests of children protected by law is proven.

The points of view existing in the scientific literature regarding the forms of protection of family rights and interests of the child are summarized and it is established that the jurisdictional form of protection consists of: judicial, administrative, notarial, international legal protection of family rights and interests of the child by the European Court of Human Rights, non-jurisdiction form of: self-defense carried out by the child himself/herself or his/her legal representatives, and family mediation.

The author draws a conclusion that it is expedient to give the court the right to go beyond the stated requirements in cases of divorce and to determine the place of residence of a minor child born in such a marriage together with one of the parents in the court decision, even if there was no claim for this, provided that there is no dispute between the parents regarding this issue.

The expediency of creating internal specialization of general courts in civil jurisdiction in our country, under which judges specializing in family cases will function in them, is argued.

It is concluded that the legal status of a child in civil proceedings during the consideration of cases regarding the protection of his/her family rights and interests is the state of a person who has not reached the age of majority, within the limits of civil procedural legal relations, determined by the procedural function performed by him/her, the nature of his/her legal interest as a result of the consideration of the case which constitutes a system of elements, including civil procedural legal capacity and legal capacity, civil procedural rights and obligations.

A detailed analysis of the legal status of the participants in some categories of cases on the protection of family rights and interests of the child in the procedure of legal proceedings is carried out, and the circle of parties in such cases is specified in view of the existing erroneous judicial practice. It is also established that the body of guardianship and guardianship in the event of their application to the court with a claim (statement) for the protection of the family rights and interests of the child takes, in accordance with Art. 56 of the Code of Civil Procedure of Ukraine, the legal status of the body, which is granted the right to apply to the court in the interests of the child.

The expediency of applying alternative territorial jurisdiction (amenability) to cases on the protection of family rights and interests of the child and giving the opportunity to consider such cases also to the courts at the registered place of residence or stay of the child is proven.

The procedural order for consideration of civil cases on the protection of the rights and interests of the child in civil proceedings in the order of claim, injunctive and separate proceedings are studied. Based on the analysis of doctrinal studies, legislation of Ukraine and case law materials, the concept of evidence and the content of the subject of evidence, which depends on the specifics of cases regarding the protection of family rights and interests of the child, are defined. Additionally, the need to restore such a means of proof as explanations of the parties, third parties and their representatives, questioned as witnesses in order to eliminate certain contradictions in

the norms of civil procedural law and taking into account the inadmissibility of mixing the procedural statuses of the participants in the court process, is additionally argued.

The issue of settlement of the dispute through the conclusion of a settlement agreement is investigated; it is established that when deciding the issue of approving a settlement agreement in cases of protection of family rights and interests of the child, the court should be guided by the interests of the child and in each case verify whether the terms of the settlement agreement do not conflict with such interests. At the same time, in cases concerning the determination of the place of residence of a minor child, the collection of alimony for child maintenance, etc., the conclusion of a settlement agreement is allowed and even desirable, while in other categories of cases regarding the protection of family rights and interests of the child, the conclusion of a settlement agreement is not allowed at all.

The need to extend the effect of the provisions of Part 4 of Art. 212 of the Code of Civil Procedure regarding the simplified procedure for the authentication of the participants in the case when they participate in a court session in videoconference mode outside the court premises using their own technical means, as well as in cases where courts consider cases under conditions of martial law or a state of emergency to ensure the proper implementation of the principle of access to justice. In addition, it is proposed to expand the subject composition of persons who have the right to participate in a court session in videoconference mode outside the court premises and to grant such a right for the duration of the quarantine established by the Cabinet of Ministers of Ukraine in order to prevent the spread of the coronavirus disease COVID-19, martial law or the extraordinary state of witnesses, experts, specialists, translators and legal experts.

It is proposed to give the court the opportunity to apply the provisions of Part 4 of Art. 232 of the Civil Procedure Code, the authority to remove a participant from the courtroom not only in the case of questioning a minor or a minor witness, but also when considering cases on the protection of the family rights and interests of the child - for the time of hearing his/her opinion by the court, regardless of the procedural legal status in this case has a child.

On the basis of the analysis of legislation, judicial practice and with the aim of properly ensuring the best interests of the child, it is proven necessary to enshrine at the legislative level the provision that if parents were deprived of parental rights due to the fact that they or one of them committed an intentional criminal offense against their child, then in this case renewal of parental rights is impossible.

Differences between the procedure for consideration of cases on the protection of family rights and the interests of the child in the procedure of simplified legal proceedings and the procedure of consideration of such cases in the procedure of general legal proceedings are established.

It is concluded that it is necessary to grant the right to the debtor to apply to the court for the cancellation of the court order on the collection of alimony for child maintenance in cases where the debtor has provided the court with evidence that proves the inconsistency of the data provided by the applicant about the child's place of residence, as well as in cases if the applicant hid from the court the fact of concluding an agreement on the termination of the right to alimony for a child in connection with the transfer of ownership of real estate.

The point of view of academics and legal practitioners, who point out the impracticality of jury participation in the consideration of cases in civil proceedings, is supported. It is argued that child adoption cases are complex cases, since the fate of the child and his/her future life in a new family are decided on the rights of a daughter or son, his/her rights and interests are protected, therefore it is advisable to leave the collegial consideration of adoption cases, however, as part of three professional judges. In addition, it is argued that in order to preserve the secrecy of adoption, consideration of all cases of adoption of children must be carried out in a closed court session, regardless of the presence of the petition of the applicant.

It is proposed at the legislative level to set a deadline of one year after the end of martial law for children's services to carry out special supervision of the living and upbringing conditions of children adopted during the war period, in order to check whether such adoption is in the best interests of the child. In addition, it is argued that it is impossible to introduce a simplified procedure for adopting a child during the

period of martial law, but on the contrary, it is necessary to strengthen control over the adoption of children at the present time.

It is established that a restraining order is one of the means of protecting the family rights and interests of the child, as it is aimed at protecting the child from domestic violence, while domestic violence, as a rule, is committed in the family itself, and the perpetrator is mostly a current or former participant family legal relations, which follows from the normative definition of the concept of "domestic violence". The position of scientists who distinguish between the concepts of "restrictive order" and "temporary prohibitory order" is supported, because these terms have different meanings, and the imposition of such orders has a different order and purpose. It is argued that the restrictive prescription is not a measure to punish a person (in contrast to the norms established in the Code of Administrative Offenses and the Criminal Code of Ukraine), but is only a temporary measure that performs protective, preventive and warning functions. It is imposed with the aim of preventing the commission of domestic violence and creating safe conditions for the affected persons, taking into account the presence of risks provided for by the Law of Ukraine "On Prevention and Combating Domestic Violence", until the issue of bringing the perpetrator to justice, provided for by the norms of administrative or criminal legislation.

The expediency of supplementing the Code of Civil Procedure of Ukraine with a rule that would provide for the court's right to impose all court costs on the applicant, if the applicant acted in bad faith in cases of issuing a restraining order, is proven.

It is established that at the international level, there has been adopted a sufficient amount of legal documents that regulate the protection of human rights and interests in general and the protection of family rights and interests of the child, in particular. However, there is no single mechanism for protecting the family rights and interests of the child. It is concluded that the protection of family rights and interests of the child at the international level can be carried out in various forms, through the creation and application of appropriate legal mechanisms. One of these mechanisms is the protection of family rights and interests of the child by the European Court of Human Rights.

Proposals are developed to improve the norms of the current legislation, in particular, the norms of the Civil Procedure Code of Ukraine, the Family Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Judiciary and the Status of Judges" regarding the protection of family rights and the interests of the child in civil proceedings.

Keywords: *protection of family rights and interests of the child, best interests of the child, legal status of the child, legal proceedings, separate and injunctive proceedings, court proceedings, civil proceedings.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Волкова Н. В., Шкорупеєв Д. А. Судовий розгляд і виконання рішень у справах про стягнення аліментів : монографія / передм. Н. Ю. Голубєва ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2022. 192 с.

Із змісту: Розділ 4. С. 135-174.

Наукові статті у наукових періодичних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та Scopus:

2. Volkova N, Prytuliak V., Tsal-Tsalko Y., Yanitska I., Poliuk Y. General characteristics of the claim in the countries of the anglo-saxon and continental law. *Revista Amazonia Investiga*. 2019. № 22. P. 350–356. URL: <http://www.udla.edu.co/revistas/index.php/amazonia-investiga/article/download/1659/pdf>

3. Chornous Y., Volkova N., Zghama A., Tsal-Tsalko Y., Tsybulska O. Res judicata in civil, economic and criminal proceedings in Ukraine. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2019., Vol. X, 3(41). P. 753–761. URL: <https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=21100286923&tip=sid&clean=0>

4. Mykolenko O., Dryshliuk V., Volkova N., Prytuliak V., Verba O. E-JUSTICE: theoretical principles and problems of realization of the right to judicial protection in the conditions of digitalization. *IJCSNS International Journal of*

Computer Science and Network Security. 2021. Vol. 21 №. 10. P. 295–301. URL: http://paper.ijcsns.org/07_book/202110/20211042.pdf

5. Volkova N., Lisitsyna Y., Yasin I., Andrusyshyn R., Karmazina C. El fenómeno de la violencia doméstica: métodos modernos de prevención y medios eficaces de protección. *Revista De La Universidad Del Zulia*. 2022. 13(37). P. 305–320. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/rluz/article/view/38059>

Наукові статті у фахових виданнях України:

6. Волкова Н. В. Засоби індивідуалізації фізичних осіб (окремі аспекти). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 2. С. 83–86.

7. Волкова Н. В. Щодо питання правового режиму імені фізичних осіб. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 4. С. 103–106.

8. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною (окремі аспекти). *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 56. С. 124–132.

9. Волкова Н. В. Представництво в цивільному процесі: поняття, мета та завдання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 397–401.

10. Волкова Н. В. Докази у справах про визначення місця проживання дитини (окремі аспекти). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 2. С. 111–113.

11. Волкова Н. В. Деякі питання участі адвоката як представника у цивільному процесі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 66. С. 328–333.

12. Волкова Н. В. Особливості розгляду справ щодо визнання батьківства у судовому порядку (окремі аспекти). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 1. С. 81–84.

13. Волкова Н. В. Щодо форм участі органів опіки та піклування в справах про захист прав і інтересів неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 6-1, Т. 1. С. 127–130.

14. Волкова Н. В. Щодо визначення підстав обмеження цивільної дієздатності фізичної особи при розгляді справ у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 91–94.

15. Волкова Н. В. Щодо участі прокурора у цивільному процесі (окремі аспекти). *Правова держава*. 2016. Вип. 21. С. 115–121.

16. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ щодо оспорування батьківства у цивільному судочинстві (окремі аспекти). *Юридичний вісник*. 2016. № 4. С. 105–110.

17. Волкова Н. В. Окремі аспекти розгляду справ про позбавлення батьківських прав у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 27. С. 133–137.

18. Волкова Н. В. Форма захисту сімейних прав та інтересів дитини. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 81–85.

19. Волкова Н. В. Предмет доказування у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. 2019. № 34 (спецвипуск «Цивільний процес»). С. 37–41.

20. Волкова Н. В. Суб'єкти доказування у справах про захист прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 19–23.

Наукові статті у зарубіжних періодичних виданнях з юридичного напрямку:

21. Волкова Н. В. Производство по гражданскому делу об определении места жительства малолетнего ребенка до судебного рассмотрения. *Leges et vita*. 2017. № 11/2 (311). С. 37–40.

22. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ про поновлення батьківських прав у судовому порядку (окремі аспекти). *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Вип. 6. Т. 4. С. 218–223.

23. Волкова Н. В. Суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 5. С. 66–70.

24. Волкова Н. В. Міжнародно-правовий захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica*. 2018. № 1 (29). С. 84–87

25. Волкова Н. В. Щодо правового регулювання захисту прав та інтересів дитини від домашнього насильства (окремі аспекти). *Art and Science. Estonia*. 2021. № 5. С. 53–66. URL: <https://www.artandscience.info/index.php/journal/article/view/57/57>

Тези доповідей і наукових повідомлень:

26. Волкова Н. В. Право фізичних осіб на свободу пересування та вибору місця проживання (окремі аспекти). *Життя І. В. Шерешевського як духовна єдність між поколіннями юристів* : матеріали міжнар. наук. конф. присвяченої 120-річчю від дня народження (м. Одеса, 13 грудня 2008 р.). Одеса, 2008. С. 25–28.

27. Волкова Н. В. Доменное имя как средство индивидуализации физического лица. *Законність і правопорядок у сучасній Україні* : матеріали наук.-практ. конф. проф. – викл. складу та молодих науковців, (м. Одеса, 19-20 грудня 2008 р.). Одеса, 2008. С. 55–58.

28. Волкова Н. В. Особи, які мають право на звернення до суду щодо справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання її недієздатною. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу* : матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного (Одеса, 12 лютого 2010 року). Одеса, 2010. С. 65–69.

29. Волкова Н. В. Щодо визначення місця проживання дитини у справах про розірвання шлюбу. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного (м. Одеса, 17 грудня 2010 р.). Одеса, 2010. С.124–127.

30. Волкова Н. В. Предмет доказування у справах щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного (м. Одеса, 16 грудня 2011 р.). Одеса, 2011. С. 35–38.

31. Волкова Н. В. Щодо питань судового розгляду справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання її недієздатною. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук. конф. проф.- викл. складу (м. Одеса, 20-21 квітня 2012 р.). Одеса, 2012. Т.3. С. 201–203.

32. Волкова Н. В. Щодо визначення правового статусу органів опіки та піклування у разі їх звернення до суду з заявою про захист прав і інтересів неповнолітніх осіб. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали щоріч. Міжнар. наук. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 98–100.

33. Волкова Н. В. Визначення кола доказів у справах щодо визнання батьківства у судовому порядку. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу. (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.). Одеса, 2013. Т.2. С.693–695.

34. Волкова Н. В. Щодо визначення позивача та відповідача у справах про визнання батьківства у судовому порядку. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Міжнар. наук. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2013 р.). Одеса, 2014. С. 27–31.

35. Волкова Н. В. Щодо визначення підстав у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої ювілею академіка С. В. Ківалова. (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.) Одеса, 2014. Т. 1. С. 371–373.

36. Волкова Н. В. Щодо визначення відповідача у справах про відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами, які позбавлені батьківського піклування. *Система забезпечення договірних зобов'язань в праві та законі* : матеріали наук.-практ. круглого столу (м. Одеса, 14 листопада 2014 р.). Одеса, 2014. С. 29–31.

37. Волкова Н. В. Щодо визначення місця представництва у виконавчому провадженні. *Актуальні проблеми цивілістики* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 грудня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 292–295.

38. Волкова Н. В. Щодо порядку надання висновку органів опіки та піклування у справах про захист прав та інтересів неповнолітніх осіб. *Право та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України* : матеріали міжнар наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15-16 травня 2015 року). Одеса, 2015. Т. 2. С. 546–548.

39. Волкова Н.В. Документи, що посвідчують повноваження адвоката як представника в цивільному процесі у світлі судової реформи України. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 16 травня 2015 року). Одеса, 2015. С. 18–21.

40. Волкова Н. В. Участь прокурора у цивільному процесі відповідно до проекту змін до Конституції України в частині правосуддя. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 грудня 2015 року). Одеса, 2015. С. 36–38.

41. Волкова Н. В. Щодо здійснення захисту прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. *Практика ЄСПЛ з питань цивільного процесуального права* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 5 квітня 2016 року) Одеса, 2016. С. 29–31.

42. Волкова Н.В. Процесуальні особливості розгляду справ про позбавлення батьківських прав (окремі аспекти). *Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. до 150-річчя від дня народження С. В. Васьковського (м. Одеса, 8 квітня 2016 року). Одеса, 2016. С. 33–36.

43. Волкова Н. В. Участь прокурора у справах про позбавлення батьківських прав. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 травня 2016 року). Одеса, 2016. Т. 2. С. 579–582.

44. Волкова Н. В. Щодо обов'язку суду приймати рішення про стягнення аліментів на утримання дитини у справах про позбавлення батьківських прав. *Особливості розгляду сімейних спорів* : матеріали круглого столу (м. Одеса,

17 жовтня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 18–20.

45. Волкова Н. В. Коло осіб, які мають право на звернення до суду у справах про позбавлення батьківських прав. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали міжнар наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 9 грудня 2016 року). Одеса, 2016. С. 27–29.

46. Волкова Н. В. Щодо впровадження електронного документу як електронного доказу у цивільне судочинство України. *Інформаційні технології у судочинстві* : матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 квітня 2017 р.). Одеса, 2017. С. 31–34.

47. Волкова Н. В. Щодо визначення кола осіб, які беруть участь у справах про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності. *Традиції та новації юридичної науки* : минуле, сучасність, майбутнє : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м.Одеса, 19 травня 2017 р.). Одеса, 2017. Т. 2. С. 655–657.

48. Волкова Н. В. Особи, які беруть участь у розгляді справ про оспорування батьківства у судовому порядку. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф до 90-річчя від дня народження Ю. С. Червоного (м. Одеса, 6 листопада 2017 року). Одеса, 2017. С. 37–40.

49. Волкова Н. В. Роль суду у захисті сімейних прав та інтересів дитини у цивільному процесі відповідно до судової реформи України. *Новели Цивільного процесуального кодексу України* : матеріали кругл. столу (м. Одеса, 26 березня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 20–23. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/9521>

50. Волкова Н. В. Захист прав та інтересів дитини Уповноваженим Президента України з прав дитини : окремі аспекти. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 травня 2018 р.). Одеса, 2018. Т. 2. С. 586–589.

51. Волкова Н. В. Судова форма захисту сімейних прав та інтересів дитини : окремі аспекти. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 480–482.

52. Волкова Н. В. Участь неповнолітньої особи у цивільному судочинстві : окремі аспекти. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 16 листопада 2018 року). С. 48–51.

53. Волкова Н. В. Зміни цивільного процесуального законодавства України відповідно до судової реформи щодо переліку засобів доказування у цивільному процесі (окремі аспекти). *Правове життя сучасної України* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.). Одеса, 2019. Т. 2. С. 591–592.

54. Волкова Н. В. Деякі новели цивільного процесуального законодавства України щодо представництва у цивільному судочинстві. *Новели цивільного процесуального законодавства : представництво* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф; до 150-ї річниці з дня відкриття першої судової палати у м. Одеса (м. Одеса, 16 травня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 59–63.

55. Волкова Н. В. Щодо визначення поняття доказу у цивільному судочинстві. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 21–25.

56. Волкова Н. В. Щодо ознак достовірності та достатності доказів у цивільному судочинстві. *Правове життя сучасної України* : у 3 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса, 2020. Т. 2. С. 330–332.

57. Волкова Н. В. Щодо визначення поняття судового доказування у цивільному процесі. *Новели цивільного процесуального законодавства : Докази та доказування* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.). Одеса : Фенікс, 2020. С. 32–36. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/13083>

58. Волкова Н. В. Щодо порядку подання доказів у цивільному судочинстві. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні* : Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-

конференції ім. Ю. С. Червоного (м.Одеса, 18 грудня 2020 р.). Одеса, 2020. С. 19–22.

59. Волкова Н. В. Переговори як один із способів альтернативного вирішення сімейних спорів. *Альтернативні способи вирішення цивільних спорів* : матеріали круглого столу (м.Одеса, 29 березня 2021 р.). Одеса 2021. С. 23–26
URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14491>

60. Волкова Н. В. Притягнення боржників до кримінальної відповідальності за невиконання рішень про стягнення аліментів на утримання дитини. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.). Одеса, 2021. Т. 2. С. 542–544.

61. Волкова Н. В. Щодо визначення вимог, за якими може бути виданий судовий наказ у справах про стягнення аліментів на утримання дитини. *Захист прав людини у цивільному судочинстві*: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.). Одеса, 2021. С. 27–29.

62. Волкова Н. В. Виконання судових рішень про стягнення аліментів на утримання дитини у період воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса, 2022. С. 767–769.

Інші публікації, що додатково висвітлюють основний зміст дисертації:

63. Погрібний С. О., Гонгало Р. Ф., Волкова Н. В. та ін. Цивільний процес України : навч. посіб. для підготовки до іспиту. Харків : Одиссей, 2010. 184 с.
Із змісту: С. 154–164.

64. Окреме провадження в цивільному процесі України : навч. посіб. / під

ред. Р. М. Мінченко. Одеса : Фенікс, 2010. 224 с.

Із змісту: Гл. 2 (§1-2, 4-6) Гл.2 (§ 3 – у співавторстві з О.М. Соломахіна).

65. Погребной С. А., Гонгало Р. Ф., Волкова Н. В. и др. Гражданский процесс Украины : учеб. пособие для подготовки к экзамену. Харьков : Одиссей, 2011. 208 с.

66. Цивільний процес України : підручник / за ред. Р. М. Мінченко, І. В. Андропова. Харків : Одиссей, 2012. 496 с.

Із змісту: Гл. 6, Гл.21 (§ 2 – у співавторстві з О.М. Соломахіна).

67. Цивільний процес України : підручник / за заг. ред. д.ю.н., проф. Р. М. Мінченко. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2014. 720 с.

Із змісту: Гл. 6, Гл.21 (§ 2 – у співавторстві з О.М. Соломахіна).

68. Погрібний С. О., Гонгало Р. Ф., Волкова Н. В. та ін. Цивільний процес України : навч. посіб. для підготовки до іспиту. 3-є вид., перероб. і доп. Харків : Одиссей, 2014. 200 с.

69. Цивільний процес України : підручник / за заг. ред. Р. М. Мінченко; ред. І. В. Андронов. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2016. 756 с.

Із змісту: Гл. 6, Гл.21 (§ 2 – у співавторстві з О.М. Соломахіна).

70. Розгляд окремих категорій цивільних справ у судах : навч. посіб. / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 480 с.

Із змісту: Гл. 2; Гл. 3; Гл.4 (§ 3, § 4, § 6); Гл. 11.

71. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (для підготовки до іспитів та тестування) / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 430 с.

Із змісту: Тема 8, Гл. 1 (§2, § 4 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк); Тема 8, Гл. 2 (§3, § 5 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк К.Б.)

72. Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. (для підготовки до іспитів та тестування) / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 2-ге вид., перероб. і допов. 436с.

Із змісту: Тема 8, Гл. 1 (§2, § 4 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк); Тема 8, Гл. 2 (§3, § 5 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк).

73. Альтернативне вирішення цивільних спорів : підручник / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2021. 344 с.

Із змісту: Гл. 3 (п. 1,2) – С. 118–126.

74. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 840 с.

Із змісту: ст. 1 – С. 7; ст. 3 – С. 12–14; ст.ст. 76–92 – С. 179–203.

75. Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. (для підготовки до іспитів та тестування) / за ред. Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перерою. і допов. Одеса : Видавничий дім «Гельветика» 2021. 516 с.

Із змісту: Тема 8, Гл. 1 (§2, § 4 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк); Тема 8, Гл. 2 (§3, § 5 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк).

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ	22
1.1. Методологія та вибір напрямку дослідження захисту сімейних прав та інтересів дитини	22
1.2 Поняття, особливості, форми та способи захисту сімейних прав та інтересів дитини.....	43
РОЗДІЛ 2. ОПТИМІЗАЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У СПРАВАХ ЩОДО ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ	81
2.1 Роль суду у захисті сімейних прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві	81
2.2. Правовий статус дитини у цивільному судочинстві	95
2.3 Склад учасників справи у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини.....	109
2.4. Представництво у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини	135
РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ У ПОЗОВНОМУ ПРОВАДЖЕННІ	150
3.1. Територіальна юрисдикція (підсудність) цивільних справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у позовному провадженні ..	150
3.2. Предмет доказування та докази у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у позовному провадженні	166
3.3. Відкриття провадження у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини та їх підготовка до розгляду	195

3.4. Судовий розгляд справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у позовному провадженні	212

РОЗДІЛ 4. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК РОЗГЛЯДУ СПРАВ ЩОДО ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ У НАКАЗНОМУ ТА ОКРЕМОМУ ПРОВАДЖЕННЯХ.....	242

4.1. Особливості видачі судового наказу у справах про стягнення аліментів на утримання дитини.....	242

4.2. Процесуальний порядок розгляду справ про усиновлення дитини у порядку окремого провадження.....	262

4.3. Захист прав та інтересів дитини від домашнього насильства	285

РОЗДІЛ 5. ЗАСАДИ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ.....	309

5.1. Правове регулювання міжнародного захисту сімейних прав та інтересів дитини	309

5.2. Значення практики Європейського суду з прав людини для захисту сімейних прав та інтересів дитини	329

ВИСНОВКИ	351

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	369

ДОДАТКИ	420

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Сприйняття дитини як самостійного суб'єкта права зумовлює обов'язкове врахування її інтересів як таких, що заслуговують на особливий захист у правовій системі та в суспільному житті. Через свою особливу вразливість дитина потребує посиленого захисту, який перевищує той, що надається дорослій людині. Такого захисту потребує дитина у зв'язку з відсутністю у неї фізичної або розумової зрілості, що означає, що вона, як правило, не здатна захистити себе самостійно та потребує особливої турботи з боку держави. Саме тому важливого значення набуває закріплення у міжнародно-правових актах і вітчизняному законодавстві принцип забезпечення найкращих інтересів дитини. На теперішній час судова форма захисту сімейних прав та інтересів дитини є основною, адже через її універсальність у судовому порядку можуть бути захищені практично будь-які порушені, невизнані або оспорювані права та інтереси дитини. Зі змісту ч. 1 ст. 55 Конституції України випливає, що правом на судовий захист наділений кожен громадянин нашої держави незалежно від віку. Конституційне право дитини на судовий захист забезпечується також цивільним процесуальним законодавством України, а саме ст. 4 ЦПК України, що передбачає право на звернення кожної особи до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена необхідністю вдосконалення цивільного процесуального та сімейного законодавства України, правозастосовної діяльності судів у справах, що пов'язані з захистом сімейних прав та інтересів дитини, приведення національного законодавства у відповідність до міжнародно-правових актів, що регулюють захист сімейних прав та інтересів дитини, потребою у зміні державної політики у цій сфері. Запровадження в Україні карантинних заходів у зв'язку з запобіганням поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19) та введення воєнного стану стали поштовхом для вдосконалення цивільного процесуального законодавства, діджиталізації правосуддя та створення принципово нових процедур,

спрямованих на захист прав та інтересів людини взагалі та захист сімейних прав та інтересів дитини зокрема. Навіть в умовах воєнного стану право на судовий захист кожній людині, в тому числі й дитині, гарантується Конституцією України та не підлягає обмеженню.

Посилює актуальність теми дослідження ще й те, що на практиці виникає чимало питань щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, які потребують теоретичного осмислення та законодавчого уточнення. У порядку цивільного судочинства судами розглядається велика кількість справ про захист сімейних прав та інтересів дитини. Аналіз судової практики у таких справах показує наявність процесуальних особливостей їх розгляду, зокрема, справ щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, визнання батьківства, оспорування батьківства, позбавлення батьківських прав, поновлення батьківських прав, стягнення аліментів на утримання дитини, усиновлення, видачі обмежувального припису на захист інтересів дитини від домашнього насильства тощо. Однак необхідно зазначити, що у більшості наукових досліджень проблематика захисту сімейних прав та інтересів дитини як до здобуття Україною незалежності, так і сучасними правниками здебільшого висвітлювалася у контексті матеріального, переважно сімейного, права. До цього часу відсутні у вітчизняній науці комплексні дослідження зазначеної проблематики з урахуванням особливостей процесуального порядку розгляду таких справ у цивільному судочинстві.

Актуалізує дослідження також наявність суперечностей між нормами актів цивільного процесуального та сімейного законодавства України. Аналіз судової практики розгляду справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві також свідчить про наявність низки проблем, що стосуються процесуального порядку розгляду таких категорій справ та відсутність єдиного підходу до їх вирішення. Тому правові питання, пов'язані з захистом сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, потребують подальшого наукового осмислення.

При дослідженні теми використовувались роботи вчених у галузі цивільного процесуального права: І. В. Андропова, М. І. Балюк, Ю.В. Білоусова, С. С. Бичкової, В. І. Бобрика, С. В. Васильєва, М. В. Вербицької, М. О. Гетманцева, К. В. Гусарова, Н. Ю. Голубєвої, О. О. Грабовської, І. О. Ізарової, В. В. Комарова, В. М. Кравчука, Д. Д. Луспеника, Ю.Д. Притики, Д. М. Сібільова, Т. А. Стоянової, В. І. Тertiшнікова, С. Я. Фурси, С. А. Чванкіна, Ю. С. Червоного, М. Й. Штефана, С. В. Щербака, М.М. Ясинок та ін.

В юридичній науці окремі аспекти захисту сімейних прав та інтересів дитини у сімейному праві аналізували такі науковці, як: В. І. Борисова, К. М. Глиняна, Л. Є. Гузь, О. О. Дерій, І. В. Жилінкова, Л. В. Красицька, Л. А. Кондрат'єва, М.В. Менджул, В. П. Мироненко, О. І. Пергамент, З. В. Ромовська, Л. В. Сапейко, О. І. Сафончик, Л. М. Токарчук, В. І. Труба, В. А. Кройтор, Є. Д. Ханович, Є.О. Харитонов, Г. В. Чурпіта, О. А. Явор та ін.

Серед робіт цивільного процесуального напрямку щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини слід відзначити такі дисертаційні дослідження: О. О. Дерій «Аліментні зобов'язання у цивільному процесі» (2004 р.); Л. А. Кондрат'єва «Судовий захист неповнолітніх осіб у цивільному процесі України (2006 р.); Г. Я. Тріпульський «Процесуальні особливості розгляду спорів, які пов'язані з виникненням, здійсненням та зміною особистих немайнових правовідносин між батьками та дітьми» (2007 р.); Т. А. Стоянова «Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України» (2009 р.); Ю. В. Александрова «Процесуальні особливості розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав (2012 р.); О. М. Ганкевич «Судочинство у справах про визнання батьківства, материнства та його оспорування», (2015 р.); Л. В. Красицька «Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей» (2015 р.); Г. В. Чурпіта «Захист сімейних прав та інтересів у порядку неповідомного цивільного судочинства» (2016 р.); Т. С. Супрун «Докази та доказування в справах про встановлення та оспорування батьківства (материнства)» (2017 р.); К. О. Стопченко «Судочинство у справах про оспорування батьківства та материнства» (2019 р.); Д. А. Шкорупєва

«Процесуальний порядок розгляду справ про стягнення аліментів у цивільному судочинстві» (2021 р.) та ін.

Утім, цілісне системне вчення про захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, в якому були б комплексно розглянуті питання цивільного процесуального та сімейного права через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, у вітчизняній науці до теперішнього часу не розроблене. Також немає єдності й у підходах щодо: визначення особливостей захисту сімейних прав та інтересів дитини; правового статусу дитини у цивільному судочинстві, її прав та обов'язків; суб'єктного складу учасників цивільного процесу у справах про захист інтересів дитини; з'ясування сутності та окреслення меж повноважень органів та осіб, яким законом надано право звернення до суду в інтересах дитини відповідно до норм законодавства; визначення видів проваджень, в яких може розглядатись та чи інша справа щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини; визначення територіальної юрисдикції (підсудності); порядку розгляду та вирішення справ за участю дитини у цивільному судочинстві тощо.

Враховуючи євроінтеграційні процеси, що відбуваються у сфері правового життя України, постає необхідність приведення цивільного процесуального законодавства до європейських стандартів з метою ефективного судового захисту сімейних прав та інтересів дитини, забезпечення доступності правосуддя, що також зумовлює актуальність дисертаційного дослідження.

Таким чином, вибір теми дисертації зумовлений необхідністю розвитку науки цивільного процесуального та сімейного права в частині захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, вдосконалення чинного законодавства України в цій сфері та практики його застосування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія» «Реформа цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні» на 2016-2020 роки як складової плану

науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016-2020 роки (державний реєстраційний номер 0116U001842), а також плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія» «Захист прав людини в порядку цивільного судочинства в цифрову еру» на 2021-2025 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Правове та соціальне життя людини у людиноцентристському вимірі у цифрову еру» на 2021-2025 роки.

Мета і завдання дослідження. Мета роботи полягає у розробці концептуальних положень вчення про захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини.

Для досягнення мети у дисертаційній роботі вирішувалися такі завдання:

- обґрунтувати основні сучасні теоретико-методологічні підходи до дослідження захисту сімейних прав та інтересів дитини;
- розкрити сутність та зміст принципу забезпечення найкращих інтересів дитини;
- визначити поняття та особливості захисту сімейних прав та інтересів дитини;
- визначити форми та способи захисту сімейних прав та інтересів дитини;
- охарактеризувати правовий статус дитини, інших учасників справи та представників у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини;
- з'ясувати особливості територіальної юрисдикції (підсудності) цивільних справ про захист сімейних прав та інтересів дитини;
- виявити специфіку предмета доказування та встановити коло судових доказів у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини у позовному провадженні;

- розглянути особливості процедури судового розгляду цивільних справ про захист сімейних прав та інтересів дитини у позовному провадженні;
- визначити особливості видачі судового наказу у справах про стягнення аліментів на утримання дитини;
- розглянути процесуальний порядок розгляду справ про усиновлення дитини;
- визначити особливості захисту прав та інтересів дитини від домашнього насильства;
- виявити основні тенденції правового регулювання міжнародного захисту сімейних прав та інтересів дитини;
- з'ясувати характер впливу практики Європейського суду з прав людини на порядок захисту сімейних прав та інтересів дитини;
- сформулювати пропозиції щодо вдосконалення правового механізму захисту сімейних прав та інтересів дитини, актів чинного законодавства України в цій сфері з урахуванням міжнародних та європейських стандартів.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у сфері захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві.

Предметом дослідження є захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві.

Методи дослідження. Відповідно до мети і завдань дисертаційного дослідження в процесі роботи над ним застосовані загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. Використання історико-правового методу дозволило визначити основні етапи становлення та розвитку вчення про форми, способи захисту сімейних прав та інтересів дитини (розділ 1 дисертації).

Порівняльно-правовий (компаративістський) метод застосовувався при дослідженні актів цивільного процесуального та сімейного вітчизняного та зарубіжного законодавства (Англії, Данії, Іспанії, Канади, Португалії, Республіки Болгарії, Федеративної Республіки Німеччина, США, Фінляндії, Франції, Швеції, Японії та ін.), зарубіжної наукової літератури, що сприяло

виявленню аналогічних правових конструкцій захисту сімейних прав та інтересів дитини та їх нормативного забезпечення (розділи 1, 2, 3, 4 та 5 дисертації).

Методи індукції та дедукції дозволили виокремити загальні та відмінні ознаки (елементи), притаманні окремим правовим категоріям, та визначити їх належність саме до цивільного процесуального права (розділи 2, 3, 4 дисертації). За допомогою методу системно-структурного аналізу було визначено загальну систему і здійснено внутрішню структуризацію основних засад правового регулювання підстав стягнення аліментів, позбавлення батьківських прав, усиновлення, визначення місця проживання малолітньої дитини, визнання та оспорування батьківства тощо у цивільному судочинстві та процесуальний порядок розгляду таких справ (розділи 3, 4 дисертації).

Застосування формально-логічного та формально-юридичного методів дозволило провести логічний і мовний аналіз чинних правових норм, зокрема, Сімейного й Цивільного процесуального кодексів України, стосовно захисту сімейних прав та інтересів дитини та виявити суперечності чинного законодавства у досліджуваній сфері, а також обґрунтувати висновки та пропозиції щодо його вдосконалення (розділи 1, 2, 4 та 5 дисертації).

Формально-логічний метод застосовувався як універсальний спосіб аргументації наукових висновків та пропозицій удосконалення законодавства щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини (розділи 1, 2, 4 та 5 дисертації).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертація є першим в українській науці цивільного процесуального права спеціальним комплексним дослідженням теоретичних та практичних проблем захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, виконаним на матеріалах оновленого цивільного процесуального законодавства України.

У дисертаційному дослідженні отримані такі результати, що мають наукову новизну:

вперше:

розкрито зміст принципу забезпечення найкращих інтересів дитини, під яким розуміється такий підхід до законодавчої та правозастосовної діяльності, за якого при прийнятті нових та застосуванні чинних нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини за участю дитини, має забезпечуватись пріоритет інтересів дитини над інтересами дорослих людей тією мірою, якою це сприятиме задоволенню потреб дитини з урахуванням принципів розумності та справедливості;

сформульовано єдиний концептуальний підхід до розуміння найкращих інтересів дитини при захисті її сімейних прав та інтересів у цивільному судочинстві, що здійснюється на підставі оцінки та збалансування складових (критеріїв) найкращих інтересів дитини у конкретній ситуації з урахуванням індивідуальності кожної окремої дитини, щодо якої здійснюється захист, та за можливою участю самої дитини для висловлювання своєї думки у цивільному судочинстві;

обґрунтовано, що оцінка найкращих інтересів дитини при прийнятті рішення у справах про захист її сімейних прав та інтересів у цивільному судочинстві повинна проводитись відповідно до загальних та спеціальних критеріїв найкращих інтересів дитини. Загальні критерії найкращих інтересів дитини визначені ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства». Спеціальні – залежать від певної категорії справ, що розглядається у цивільному судочинстві з метою захисту сімейних прав та інтересів дитини, та носять невичерпний характер. До таких критеріїв необхідно віднести: 1) потреби дитини щодо її психічного, психологічного розвитку, освіти, безпеки, стабільності, сімейного виховання; 2) прихильність дитини до кожного із батьків та інших членів сім'ї; 3) минулий досвід дитини, пов'язаний із застосуванням до дитини будь-якої форми жорстокого поводження, насилля тощо; 4) можливість батьків чи інших відповідальних осіб забезпечувати потреби дитини та умови проживання; 5) збереження особистих взаємин з особами, до яких у дитини є почуття прихильності; 6) дотримання балансу між інтересами дитини, правами батьків на виховання дитини й обов'язком батьків діяти в інтересах дитини тощо;

визначено поняття захисту сімейних прав та інтересів дитини як діяльності уповноважених осіб та юрисдикційних органів, спрямованої на відновлення порушених, невизнаних, оспорюваних сімейних прав та інтересів дитини або встановлення безспірних суб'єктивних сімейних прав та інтересів дитини, а в деяких випадках – недопущення чи попередження порушення прав та інтересів дитини в майбутньому;

встановлено, що право на захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві виникає у наступних випадках: порушення, невизнання, оспорювання сімейних прав та інтересів дитини; необхідності встановлення юридичного факту або зміни правового статусу дитини для реалізації охоронюваного законом інтересу дитини або попередження та недопущення порушення прав та інтересів дитини в майбутньому. Право на звернення до суду у порядку цивільного судочинства у випадках посягань на сімейні права та інтереси дитини гарантується кожній дитині як особисто у передбачених законом випадках, так і через законних представників, органи та осіб, яким законом надано право на звернення до суду в інтересах дитини;

запропоновано справи про захист сімейних прав та інтересів дитини, що розглядаються у порядку цивільного судочинства, поділити на такі види: справи щодо захисту права на виховання дитини (про визначення місця проживання малолітньої дитини; про участь у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї; про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд; про відібрання батьками малолітньої дитини від інших осіб, які тримають її не на підставі закону або рішення суду; про позбавлення та поновлення батьківських прав; про відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав тощо); справи про зміну правового статусу дитини та інших учасників сімейних відносин (про усиновлення, про визнання батьківства, материнства, про оспорювання батьківства тощо); справи про виконання обов'язку щодо утримання дитини (про

стягнення аліментів на утримання дитини, про зміну розміру аліментів, про оплату додаткових витрат на дитину, про стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення); справи про захист прав та інтересів дитини від домашнього насильства (про видачу і продовження обмежувального припису щодо кривдника дитини);

обґрунтовано доцільність встановлення обов'язкового досудового порядку вирішення спорів про визначення місця проживання малолітньої дитини, встановлення порядку спілкування з дитиною, батьки якої проживають окремо, шляхом медіації. У разі оголошення в Україні пандемії, воєнного та надзвичайного стану вирішення таких спорів проводити шляхом онлайн-медіації;

доведено необхідність створення у цивільному судочинстві обов'язкової внутрішньої спеціалізації суддів із сімейних справ щодо захисту прав та інтересів дитини, що пов'язане з необхідністю врахування її істотних особливостей, таких, як: вік дитини; психологічний стан дитини; умови виховання дитини; сфери спілкування та інших факторів, що відрізняють дитину від дорослої людини;

запропоновано визначити у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини альтернативну територіальну юрисдикцію (підсудність) та надати можливість розглядати такі справи також судам за зареєстрованим місцем проживання чи перебування дитини;

аргументовано необхідність відновлення у нормах цивільного процесуального права такого засобу доказування, як пояснення сторін, третіх осіб та їх представників, допитаних як свідків;

доведено необхідність розширення суб'єктного складу осіб, які мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду, і наділити таким правом на час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби COVID-19, воєнного чи надзвичайного стану свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів та експертів з питань права;

запропоновано надати суду можливість застосувати передбачені ч. 4 ст. 232 ЦПК України повноваження щодо видалення учасника справи із зали судового засідання не лише у випадку допиту малолітнього чи неповнолітнього свідка, а й при розгляді справ про захист сімейних прав та інтересів дитини – на час заслуховування судом її думки, незалежно від того, який процесуально-правовий статус у цій справі має дитина;

обґрунтовано доцільність визначення окремою умовою неможливість поновлення батьківських прав з метою захисту найкращих інтересів дитини у випадку, якщо батьки були позбавлені батьківських прав з підстави вчинення батьком або матір'ю умисного кримінального правопорушення щодо своєї дитини;

запропоновано встановити правило про неможливість зменшення у судовому порядку розміру аліментів на утримання дитини, якщо за рішенням суду встановлено сплату мінімального гарантованого розміру аліментів на утримання дитини, встановленого законом;

доведено необхідність наділення боржника правом на подання заяви про скасування судового наказу, виданого відповідно до пунктів 4 і 5 частини першої статті 161 ЦПК України, якщо боржник надасть суду докази, які свідчать про невідповідність дійсності наданих заявником даних про місце проживання дитини, а також у випадках, якщо заявник приховав від суду факт укладення договору про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно;

з метою узгодження норм СК України та ЦПК України запропоновано закріпити у ст. 19 СК України положення про обов'язкову участь органів опіки та піклування для надання висновку при розгляді судами справ про усиновлення та надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності;

аргументовано доцільність розгляду справ про усиновлення колегією у складі трьох суддів;

запропоновано встановити на законодавчому рівні строк у один рік після припинення та скасування воєнного стану для здійснення службами у справах

дітей особливого нагляду за умовами проживання і виховання дітей, усиновлених під час воєнного періоду, з метою перевірки відповідності такого усиновлення найкращим інтересам дитини;

обґрунтовано неприпустимість введення спрощеного порядку усиновлення дитини в період воєнного стану та необхідність посилення контролю службами у справах дітей за усиновленням дітей у цей час;

доведено, що обмежувальний припис є одним із засобів захисту сімейних прав та інтересів дитини, оскільки спрямований на захист дитини від домашнього насильства, тоді як домашнє насильство, як правило, вчиняється саме у сім'ї, а кривдником, переважно, є теперішній або колишній учасник сімейних правовідносин, що впливає з самого нормативного визначення поняття «домашнє насильство»;

аргументовано, що постраждала від домашнього насильства дитина, яка досягла чотирнадцяти років, має право на самостійне звернення до суду у справах про видачу обмежувального припису;

запропоновано надати суду право покласти обов'язок оплати судових витрат на недобросовісного заявника у справах про видачу обмежувального припису;

вдосконалено:

поняття самозахисту сімейних прав та інтересів дитини в частині визначення його як дій, спрямованих не тільки на припинення порушення або загрози порушення сімейних прав та інтересів дитини, а також на відновлення її порушених сімейних прав та інтересів. Конкретизовано коло осіб, які здійснюють такий захист, включаючи саму дитину;

науковий підхід щодо юрисдикційних та неюрисдикційних форм захисту сімейних прав та інтересів дитини в частині розширення їх переліку. Так, серед юрисдикційних форм окремо виділено міжнародну форму захисту сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини, а серед неюрисдикційних – сімейну медіацію;

набуло подальшого розвитку:

висновок про необхідність відновлення посади Уповноваженого Президента України з прав дитини з метою посилення інституційного механізму держави у сфері захисту прав та інтересів дітей;

висновок про доцільність надання суду права вийти за межі заявлених вимог у справах про розірвання шлюбу, а саме у судовому рішенні визначити місце проживання малолітньої дитини, народженої у такому шлюбі, разом з одним з батьків, навіть якщо про це не було заявлено позовної вимоги, за умови, що між батьками відсутній спір щодо цього питання;

наукове положення про правовий статус позивача та заявника у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини. Обґрунтовано, що у справах про стягнення аліментів на утримання дитини та інших цивільних справах про захист її сімейних прав та інтересів саме дитина виступає особою, яка є учасником справи та має процесуальний правовий статус позивача у справах позовного провадження, а у справах наказного провадження – правовий статус заявника;

наукове положення про зміст предмета доказування. Зазначено, що зміст предмету доказування залежить від особливостей справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. Встановлення кола фактів (обставин), що підлягають доказуванню у цивільному судочинстві у справах про захист прав та інтересів дитини, є неможливим без визначення тієї норми права, на підставі якої повинен бути вирішений цей спір;

теза про участь у судовому засіданні у режимі відеоконференції в частині доведення необхідності поширення дії положень ч. 4 ст. 212 ЦПК України щодо спрощеного порядку автентифікації учасників справи, коли вони беруть участь у судовому засіданні у режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, також на випадок розгляду судами справ в умовах воєнного або надзвичайного стану;

наукове положення про порядок розгляду справ про усиновлення дитини, в частині обґрунтування необхідності обов'язкового розгляду таких справ у закритому судовому засіданні з метою забезпечення таємниці усиновлення;

науковий підхід до розмежування понять «обмежувальний припис» та «терміновий заборонний припис» в частині зазначення про їх різні значення, порядок та мету накладення. Обмежувальний припис покликаний захистити постраждалу особу від повторного акту домашнього насильства, тоді як терміновий заборонний припис є засобом швидкого реагування, що застосовується у випадку наявності безпосередньої загрози життю чи здоров'ю потерпілої особи;

наукові положення про обмежувальний припис в частині визначення його правової природи, мети, функцій та порядку накладення. Обґрунтовано, що обмежувальний припис є тимчасовим заходом, який виконує захисну, запобіжну та попереджувальну функції і накладається з метою запобігання вчиненню домашнього насильства та створення безпеки для потерпілих осіб, з огляду на наявність ризиків, передбачених законом, до вирішення питання про притягнення кривдника до адміністративної або кримінальної відповідальності.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертації висновки та пропозиції можуть бути використані у:

науково-дослідній діяльності – для подальшого дослідження теоретичних та практичних питань захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві;

правотворчій діяльності – для підготовки проектів законів про внесення змін до чинного цивільного процесуального та сімейного законодавства України з метою удосконалення процедури захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві;

правозастосовній діяльності – при розгляді судами цивільних справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини;

навчальному процесі – при викладанні курсів «Цивільний процес», «Розгляд окремих категорій цивільних справ у судах», «Розгляд сімейних та спадкових справ», підготовці підручників, навчальних посібників, курсів лекцій, практикумів із зазначених дисциплін.

Апробація матеріалів дисертації. Дисертацію виконано та обговорено на кафедрі цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія», а також на засіданні Південного регіонального центру Національної академії правових наук України. Теоретичні висновки, сформульовані у дисертації, доповідалися та обговорювалися на таких науково-практичних конференціях, правових семінарах та засіданнях круглих столів: Міжнародній науковій конференції присвяченій 120-річчю від дня народження «Життя І.В. Шерешевського як духовна єдність між поколіннями юристів» (м.Одеса, 13 грудня 2008 р.); Науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу та молодих науковців «Законність і правопорядок у сучасній Україні» (м.Одеса, 19-20 грудня 2008 р.); Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Ю.С. Червоного, «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м.Одеса, 12 лютого 2010 року); Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Ю.С. Червоного, «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м. Одеса, 17 грудня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Ю.С. Червоного «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м. Одеса, 16 грудня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції професорсько-викладацького складу ім. Ю.С. Червоного «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 20-21 квітня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м.Одеса, 13 грудня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції професорсько-викладацького складу «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.); Міжнародній науковій інтернет-конференції ім. Ю.С. Червоного «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м. Одеса, 13 грудня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій ювілею академіка С.В. Ківалова «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.); Засіданні круглого столу «Система забезпечення договірних зобов'язань в праві та законі» (м. Одеса, 14 листопада 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивілістики» (м. Одеса, 17 грудня 2014 р.); Міжнародній

науково-практичній конференції «Право та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м. Одеса, 15-16 травня 2015 р.); Засіданні круглого столу «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (м. Одеса, 16 травня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції ім. Ю.С. Червоного «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (м. Одеса, 18 грудня 2015 р.); Засіданні круглого столу «Практика ЄСПЛ з питань цивільного процесуального права» (м. Одеса, 5 квітня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції до 150-річчя від дня народження Є.В. Васьковського «Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права» (м. Одеса, 08 квітня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 20 травня 2016 р.); Засіданні круглого столу «Особливості розгляду сімейних спорів» (м. Одеса, 17 жовтня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції ім. Ю.С. Червоного «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (м. Одеса, 9 грудня 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції до 90-річчя від дня народження Ю.С. Червоного «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (м. Одеса, 6 листопада 2017 р.); Засіданні круглого столу «Новели Цивільного процесуального кодексу України» (м. Одеса, 26 березня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції» (м. Одеса, 18 травня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції ім. Ю.С. Червоного «Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні» (м. Одеса, 16 листопада 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції до 150-ї річниці з дня відкриття першої судової палати у м. Одеса «Новели цивільного процесуального

законодавства» (м. Одеса, 16 травня 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції ім. Ю.С. Червоного «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (м. Одеса, 13 грудня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Новели цивільного процесуального законодавства» (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного «Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні» (м. Одеса, 18 грудня 2020 р.); Засіданні круглого столу «Альтернативні способи вирішення цивільних спорів» (м. Одеса, 29 березня 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)» (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного «Захист прав людини у цивільному судочинстві» (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття» (м. Одеса, 17 червня 2022 р.).

Публікації. Основні положення, висновки та пропозиції, що містяться у дисертації, відображено в 1 монографії у співавторстві, 24 наукових статтях, з яких 15 статей опубліковано у наукових фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 5 статей – у зарубіжних періодичних виданнях з юридичного напрямку; 4 статті – у виданнях, включених до наукометричних баз Scopus та Web of Science Core Collection, а також у 37 тезах доповідей на науково-практичних конференціях, засіданнях круглих столів та у 13 інших публікаціях, що додатково висвітлюють основний зміст дисертації.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів, що містять п'ятнадцять підрозділів, висновків, списку

використаних джерел (481 найменування) і додатків. Повний обсяг дисертації становить 444 сторінки, з яких основний зміст – 368 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ

1.1. Методологія та вибір напрямку дослідження захисту сімейних прав та інтересів дитини

Конституційно-правові норми України покладають обов'язок із забезпечення прав та інтересів дітей на державу та батьків дитини. Основним законодавчим актом, що визначає права та інтереси дитини в сім'ї, є СК України, який закріплюючи основи сімейного законодавства, насамперед, відносить до них забезпечення пріоритетного захисту прав та інтересів саме дитини.

Забезпечення захисту сімейних прав та інтересів дитини є однією із пріоритетних функцій будь-якої держави, в тому числі й України, а тому наявна потреба у всебічному дослідженні та вдосконаленні механізму такого захисту. Для здійснення якісного дослідження проблематики захисту сімейних прав та інтересів дитини, особливо у судовому порядку, важливу роль відіграє методологічна основа дослідження. Методологія дає можливість більш детально пізнати коло проблем обраної теми наукового дослідження, дослідити нормативно-правову базу та сформулювати нові підходи, рекомендації щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. Тому з'ясування сутності правовідносин, що виникають у зв'язку із здійсненням захисту сімейних прав та інтересів дитини, особливостей правового регулювання відповідних відносин неможливе без застосування основного інструментарію методології юридичної науки.

Слушною є позиція О. В. Сурілова, який зазначав, що «методологічна забезпеченість конкретного юридичного дослідження є важливою передумовою його позитивного результату» [340]. При цьому, як справедливо стверджує А.Г. Гулик, «проблеми методологічних засад дослідження актуальні для будь-якої системи наукового знання. Тільки застосування належних прийомів і способів вивчення явищ дійсності може забезпечити одержання науково обґрунтованих висновків, положень і гіпотез. Правильно підібрані методи пізнання обумовлюють саму можливість різноаспектного дослідження предмета,

виявлення всіх без винятку суттєвих його ознак, якісного прогнозу розвитку сфери, яку розглядають» [90, с. 15]. Ходєєва Н. В. вважає, що «...методологія дослідження відображає його мету, емпіричну базу, рівень (об'єктивні категорії), рівень кваліфікації дослідника та керівника; правильно обрані методи забезпечують результативність дослідження та можливість верифікації результатів» [376, с. 141].

Яницька І. А., розкриваючи питання методологічного дослідження інституту опіки та піклування у системі права України, зазначає, що «ігнорування методологічного обґрунтування може призвести до створення суто декларативних, недіючих норм. Правильна законотворча техніка передбачає не тільки використання окремих юридичних засобів, але також і застосування загальнонаукових методів, культурологічного та інших способів наукового дослідження» [414, с. 16].

Шишка Р.Б. вказує на те, що «гносеологічно методологія походить від терміну «метод» (грецьк. *metodos*) як шляху до чогось, та спосіб пізнання соціальної діяльності чи соціальної практики взагалі». Далі науковець зауважує, що «у філософії поняття методологія тлумачиться як: 1) система способів, заходів і операцій, що застосовують у науці та інших сферах діяльності; 2) вчення про систему, теорія методу» [403, с. 151].

Луць Л. А. вважає, що «методологія – це сукупність підходів, методів та засобів пізнання державно-правових явищ, які спрямовані на отримання соціально значимих знань про них та організацію їх у певну систему [175, с. 48].

Козюбра М. І. стверджує, що «...методологія багаторівнева, аналізуючи її філософську складову як методологію вищого рівня, що становить основу всієї наукової діяльності та конкретні (спеціальні) рівні методологічного мислення, які утворюють систему принципів і методів наукового пізнання спеціальних наук» [129, с. 7–8].

Як зауважує М.С. Булкат, «класифікації методів пізнання притаманна множинність підходів, зокрема існують концепції класифікації методів за різними критеріями, серед них загальні методи пізнання або загальнонаукові, а

також методи конкретних наук. Іноді їх поділяють на методи емпіричного дослідження, емпіричного та теоретичного дослідження та методи лише теоретичного дослідження» [33, с. 30].

Олійник А. Ю. розглядає методологію «як вчення про методи пізнання, а систему методів дослідження поділяє на загальнонаукові та спеціальні методи. До системи загальнонаукових методів пізнання він відносить: «а) діалектичний; б) історичний; в) формально-логічний; г) системно-структурний; г) соціологічний; д) статистичний; е) порівняльний; є) моделювання та інші». Серед спеціальних методів дослідження науковець виділяє: «а) формально-юридичний (догматичний, юридично-технічний); б) герменевтичний; в) правової семіотики та ін.» [200, с. 76-77].

Отже, під методологією юридичної науки розуміють систему методологічних принципів, прийомів, способів, засобів, методів наукового пізнання, що використовуються для отримання даних у процесі дослідження державно-правової дійсності в контексті завдань юридичної практики. Методологія юридичної науки виступає тим інструментарієм, за допомогою якого досліджуються правові явища і конструкції, в процесі чого застосовуються як загально-філософські методи пізнання дійсності, так і спеціальні юридичні засоби дослідження правових явищ. Використання інструментарію методології юридичної науки формує і поважає ставлення до позицій, висловлених раніше в доктрині права, безумовно, не виключаючи можливості критичного їх осмислення, проведення дискусії та обґрунтування власної точки зору. Саме з урахуванням таких факторів і проведено дослідження захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві.

Труба В. І. справедливо наголошує на тому, що «...відносини з виховання дітей, із взаємного утримання, які складаються між батьками і дітьми, а також у сфері спільного вирішення питань життя сім'ї, турботи про сім'ю, опосередковуються правом і за своєю суттю є сімейно-правовими. Суб'єктами таких відносин є виключно учасники сімейних правовідносин [361, с. 407]. Правовідносини, що складаються з приводу захисту сімейних прав та інтересів

дитини, як предмет дослідження науковців, що працюють у сфері сімейного і цивільного процесуального права, утворюють комплекс (систему) різних правовідносин, оскільки між батьками, іншими членами сім'ї й дитиною виникають як матеріальні (немайнові та майнові), так і процесуальні правовідносини. Наприклад, справи майнового характеру – це справи про стягнення аліментів на утримання дитини, немайнового – про позбавлення батьківських прав, усиновлення, визнання батьківства тощо. При цьому розгляд та вирішення судами цих справ здійснюється в рамках цивільних процесуальних правовідносин.

Досліджуючи питання захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, необхідно враховувати сучасний тип праворозуміння, який виступає парадигмою методології юридичної науки.

Мозоль Н. І. визначає декілька підходів до сучасних наукових концепцій праворозуміння, а саме: «аксіологічний (ідеологічний), при такому підході право і закон розмежовуються, пріоритет надається праву як нормативно закріпленій справедливості, а закон розглядається як його форма, покликана відповідати праву як його змісту; позитивістський (нормативний), такий підхід відбувається ототожненням права й закону; соціологічний, такий підхід ототожнює самостійні процеси правотворчості й застосування права, тоді як умовою дотримання та забезпечення режиму законності може бути діяльність правозастосувальника в межах, установлених законом» [186, с. 37-38].

Також деякі науковці виділяють такий підхід праворозуміння, як інтегративний. Цей підхід «...полягає у спробі інтегрувати окремі концепції природного права, створивши нову школу права, яка б відповідала сучасним вимогам» [122, с. 274]. Існують також інші підходи до праворозуміння (антропологічний, герменевтичний, історичний, синергетичний).

Науковці зазначають, що при розгляді питання «...про можливість поєднання основних типів праворозуміння та формування на їх основі єдиного інтегративного (або багатоаспектного) розуміння права, слід абстрагуватися від світоглядних установок, на яких базуються концепції природно-правового,

юридико-позитивістського та соціологічного типів праворозуміння, та зосередитись на формах буття права, на яких фокусується увага цих концепцій. Тоді розуміння права як феномена, що існує в різних виявах, безперечно, збагатиться. І в цьому контексті здобутки зазначених концепцій не тільки можливі, а й необхідні» [414].

До основних методів дисертаційного дослідження проблематики захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві необхідно віднести наступні: загальнонаукові методи, такі як методи аналізу та синтезу, діалектичний метод; порівняльно-правовий (компаративістський) метод; історико-правовий метод; формально-логічний та формально-юридичний метод, системний метод тощо.

Метод аналізу та синтезу, як зазначає О.В. Крушельницька є «...найпоширенішим у наукових роботах. Аналіз – це спосіб наукового дослідження, що полягає в поділі складного явища на складові. Він передбачає поділ об'єкта на частини з метою їх окремого вивчення. Такими частинами можуть бути певні матеріальні елементи об'єкта або його властивості, ознаки, зв'язки тощо» [157, с. 69]. Щодо визначення такого методу як синтез та співвідношення його з методом аналізу, то заслуговує на увагу позиція М.Д. Пленюк, яка вважає, що «синтез – це дослідження явища загалом на основі поєднання пов'язаних між собою елементів у єдине ціле. Синтез дає змогу узагальнити поняття, закони й теорії. Саме тому шлях від абстрактного до конкретного тісно пов'язаний із взаємодоповнюючими методами аналізу та синтезу. Такі методи існують тільки разом, як два моменти одного цілого» [211, с. 90]. У дисертаційному дослідженні застосування таких методів надало змогу умовно здійснити поділ правових об'єктів на окремі складові частини та поєднати певні елементи у єдине ціле. Метод аналізу і синтезу дозволив виявити проблеми у застосуванні юрисдикційної та неюрисдикційної форм захисту сімейних прав та інтересів дитини.

Діалектичний метод дослідження, як стверджує Р. М. Шевчук, «...започаткував Сократ. Зокрема, він називав діалектикою метод визначення

(формування) понять, що мали відображати сутність речей, тобто те загальне, що є, на думку Сократа, незмінним «законом» для одиничних виявів речі» [401, с. 216].

Як зазначає науковець, «у сучасного дослідника-правознавця фактично є два діалектичних методи. Обидва вони після збагачення їх усталеними загальнонауковими принципами: об'єктивності світу, пізнаваності світу та причинності у світі (тобто взаємозв'язку і взаємозалежності явищ у об'єктивному світі, та їх пояснення лише внутрішніми причинами без втручання вищих над світових сил) можуть з певними поправками, що диктуються сучасними досягненнями філософської, а також загально і спеціально-наукової методології, застосовуватись у правових дослідженнях» [402, с. 29].

Теплюк М. О. вважає, що «діалектика забезпечує адекватне відтворення локальних подій, індивідуально-неповторних властивостей соціально-історичних процесів у контексті загальних соціальних теорій і законів» [346, с. 11].

У юридичній літературі вказується, що «...завдання діалектики як методологічної основи полягає не в тому, щоб жорстко зв'язати вченого будь-якими догмами та певними ідеологічними вимогами, а в тому, щоб озброїти його досвідом пізнавальної діяльності людства, відображенням у законах і категоріях діалектики. Адже діалектика як методологічна основа тісно пов'язана з діалектичною логікою – наукою про закони та форми відображення в мисленні розвитку об'єктивного світу й пізнання. Остання досліджує взаємозв'язок діалектичних категорій, послідовність переходу однієї з них в іншу. У системі філософської науки діалектична логіка тісно поєднана з діалектикою і теорією пізнання» [344, с. 50].

Діалектичний метод при дослідженні захисту сімейних прав та інтересів дитини, що в процесі свого історичного розвитку зазнавали істотних змін, обумовлює динаміку правової регламентації механізму захисту сімейних прав та інтересів дитини у судовому порядку і необхідність пошуку правових засобів, що забезпечують найбільш результативний правовий вплив на такий захист.

Застосування даного методу сприяло виявленню в нормах сімейного, цивільного процесуального законодавства та судовій практиці правових колізій та прогалин щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, а саме: у справах про визнання батьківства, про позбавлення батьківських прав, визначення місця проживання малолітньої дитини, усиновлення тощо. Це, своєю чергою, як справедливо зазначає Т. Л. Лузан, «дає можливість, застосовуючи інші методи наукового пізнання, з'ясувати способи вирішення цих суперечностей, оскільки діалектика за допомогою своїх законів дає змогу не лише виявити проблему, а й шляхи її вирішення» [170, с. 27].

Також при дослідженні захисту сімейних прав та інтересів дитини було застосовано герменевтичний метод. Цей метод використовувався для аналізу змісту доктринальних положень, у яких сформульовані теоретичні здобутки науковців, а також дослідження норм сімейного, цивільного процесуального законодавства та судової практики.

Особливе значення у пізнанні сімейно-правових явищ, зокрема, права на захист сімейних прав та інтересів дитини, належить методу системного аналізу. При дослідженні особливостей здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей К.Л. Красицька зауважує, що таке дослідження «...ґрунтується, перш за все, на системному методі дослідження, який є одним з основних методів наукового пізнання» [149, с. 32]. Системний підхід, як зазначає Б. П. Ганьба, «...дає змогу зберегти і розвинути принцип цілісності у вивченні того чи іншого предмета дослідження, охопити не тільки основні, але й усі супровідні явища і, таким чином, встановити та проаналізувати весь цілісний процес виникнення та розвитку відповідного явища, встановити його основні зв'язки, зони впливу тощо» [69, с. 12].

Конверський А. Є. визначає системний метод як «сукупність загальнонаукових методологічних принципів (вимог), в основі яких лежить розгляд об'єктів як систем». До числа цих вимог науковець відносить: «а) виявлення залежності кожного елемента від його місця і функцій у системі з урахуванням того, що властивості цілого не можна звести до суми властивостей

цих елементів; б) аналіз того, наскільки поведінка системи зумовлена як особливостями її окремих елементів, так і властивостями її структури; в) дослідження механізму взаємодії системи і середовища; г) вивчення характеру ієрархічності, притаманного даній системі; д) забезпечення всебічного багатоаспектного опису системи; є) розгляд системи як динамічної цілісності, що розвивається» [204, с. 33].

З цього приводу слушно зауважує Н.В. Ходєєва, що «право в тій чи іншій державі, як відомо, завжди характеризується певною системою. Загальний методологічний принцип методу системного аналізу полягає у вивченні кожного елемента системи цього зв'язку та взаємодії з іншими елементами, виявленні впливу властивостей окремих частин на систему в цілому, визначенні оптимального режиму її функціонування. За умови ускладнення задач та об'єктів дослідження, а також через різноманітність елементів складної системи, виникає необхідність розподілення (декомпозиції) системи на системи нижчого рівня (підсистеми), які досліджуються автономно, причому з обов'язковим урахуванням подальшого узгодження цілей кожної підсистеми із загальною ціллю системи» [376, с. 140].

Отже, необхідно зазначити, що системний метод при дослідженні захисту сімейних прав та інтересів дитини застосовувався для визначення взаємозв'язку норм цивільного процесуального права та сімейного права при розгляді окремих категорій справ про захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. У контексті захисту сімейних прав та інтересів дитини слід звернути увагу на той факт, що на законодавчому рівні відсутнє нормативне визначення цього терміну, що зумовило виникнення різних поглядів на його зміст, порядок здійснення та механізм захисту сімейних прав та інтересів дитини.

Ще один метод, який широко застосовується в юридичній науці, – це формально-догматичний метод. Цей метод науковці пов'язують «...зазвичай тільки з вивченням права. Його суть полягає в тому, що право вивчається як таке: воно ні з чим не порівнюється, не узгоджується з економікою, політикою, мораллю та іншими соціальними явищами. Предметом дослідження в цьому

випадку є право в чистому вигляді – його категорії, визначення, ознаки, структура, конструкції, юридична техніка». Догматичний метод також пов'язаний «...з використанням правил логіки і мови, оскільки буття права невіддільне від текстів законів, договорів, наказів, вироків, рішень тощо, їх тлумачення і розуміння в зв'язку з конкретними життєвими ситуаціями. Тут, наприклад, проглядається зв'язок теоретичного використання догматичного методу (доктринальне тлумачення) і практичного (офіційне тлумачення)» [395, с. 23]. Використання даного методу при дослідженні питань захисту сімейних прав та інтересів дитини сприяло формуванню основних понять і категорій, що досліджувались у роботі, та їх тлумаченню. Також цей метод, як слушно зазначає А. Г. Гулик, використовується для дослідження «...розгляду цивільного судочинства в аспекті його нормативної моделі, саме з якої тільки й може бути виявлена реально діюча сукупність правових норм, а також теоретичні положення, що характеризують її зміст» [90, с. 22–23].

Особливого значення для з'ясування сутності захисту сімейних прав та інтересів дитини набуває формально-юридичний метод, який використовувався для пізнання форми вираження правових явищ і процесів, що дозволило з урахуванням узагальнення і виявлення ознак сформулювати основні дефініції, що стосуються захисту сімейних прав та інтересів дитини. В межах зазначеного методу юридичний процес розглядається як самостійна правова конструкція, як правовідносини.

Слід зазначити, що сімейне право регулює сімейні особисті немайнові та майнові відносини, тобто особливо довірчі відносини між членами сім'ї, «серцевину» яких становлять відносини між батьками та дітьми. Правове регулювання захисту сімейних прав та інтересів дитини відбувається у певних умовах розвитку суспільства та, відповідно, розвитку правової системи держави. Юридичний механізм захисту сімейних прав дитини має власну історію формування та розвитку. У сімейному праві цим питанням із давніх часів завжди приділялася особлива увага. Наприклад, захист сімейних прав дитини бере своє коріння з сімейного права зороастризму. Здійснювався він у різних формах, і, як

правило, покладався в основному на батьків. Натомість, реалізація права завжди тісно пов'язана з розвитком держави, і свою основу право набуває саме завдяки державі, яка на рівні закону визначає порядок управління, створює відповідні органи, що забезпечують захист сімейних прав та інтересів дитини, зокрема, й через механізм державно-правового примусу.

Отже, саме історико-правовий метод дослідження відбиває специфіку правового регулювання захисту сімейних прав та інтересів дитини у певний історичний період розвитку суспільства, зокрема, він яскраво відображається у питаннях визначення обсягу батьківських прав щодо виховання, утримання, усиновлення дітей у сучасний період тощо. Історико-правовий аналіз дозволив зробити аналіз нормативно-правових актів за весь період існування різних юридичних механізмів захисту прав та інтересів дитини та увібрати тільки ефективні, дієві норми та виключити все те, що віджило вже давно.

Ромовська З. В. зазначала, що «...зміст СК України свідчить, що нарешті вирвалися на магістральний шлях розробки власної юридичної ідеології, джерелами якої є звичаї, традиції українського народу, наша культура, наша юридична думка. Зміст СК України свідчить про нашу інтеграцію в європейську систему гуманітарних цінностей. Запозичивши з європейського, в тому числі і з польського законодавства низку правових конструкцій, ми внесли до загальноєвропейської скарбниці чимало власних ідей, які можуть бути корисними для наших близьких та далеких друзів» [305, с. 31].

Рассоха І. М. вказує на те, що «історичний метод дає змогу дослідити виникнення, формування і розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей [280, с. 35]. Досліджуючи питання захисту сімейних прав та інтересів дитини саме у цивільному судочинстві, необхідно погодитись з позицією І. В. Андронova, який вважає, що «...знання історії судочинства дозволяє уникнути помилок у правозастосуванні, яких припускалися наші попередники. Важливо знати недоліки застосування норм процесуального права, що діяли раніше, для запобігання подібних помилок при

формулюванні нових законодавчих актів. Також саме історико-правовий метод забезпечує прогностичну функцію юридичної науки» [5, с. 41].

Зв'язок юридичної науки та судової практики при дослідженні питань захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві забезпечується, зокрема, через використання емпіричних методів наукового дослідження. Дійсно, емпіричний метод у юридичній науці, як зазначає С. Е. Устюшенко, має свої особливості, оскільки «...наукове знання про правові явища отримують не стільки шляхом проведення власних емпіричних експериментів (хоча й це можливо), скільки спостереженням та аналізом юридичної (зокрема, судової) практики, яка є індикатором доброякісності норм законодавства, що регулюють відповідну сферу суспільних відносин, необхідності перетворень у певній сфері правового регулювання» [363, с. 34].

Емпіричне підґрунтя дослідження складали Конституція України, міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, акти чинного цивільного та сімейного законодавства України, окремих зарубіжних країн, рішення Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини, постанови Верховного Суду, рішення і ухвали місцевих судів (2017-2022). У ході дослідження опрацьовувалась спеціальна література з проблематики дослідження.

Формально-логічний метод при дослідженні проблематики захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві мав особливе значення для формулювання визначення відповідних понять, а саме: «форми захисту», «захист прав і інтересів дитини», «правовий статус дитини», «право на виховання», «представництво», «предмет доказування», «домашнє насильство», «обмежувальний припис» тощо. За допомогою методу логіки узагальнено представлені в науці підходи до розкриття правової природи розгляду справ про захист сімейних прав та інтересів дитини, проведено класифікацію їх на відповідні види за певними ознаками. Цей метод був застосований також для виявлення процесуальних особливостей розгляду справ про захист сімейних прав та інтересів дитини, здійснення аналізу таких правових інститутів, як:

відкриття провадження, підготовче провадження, учасники судового процесу, представництво, судові доказування, судовий розгляд, рішення суду тощо.

Резвова О. В. звертає увагу на те, що «логічний метод, якщо дивитися, як на формальну логіку, дозволяє аналізувати правові акти, зіставляти їх один з одним, розкривати зв'язок загального й особливого в правах та обов'язках батьків у вихованні їх дітей» [282, с. 37].

Вивчення норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють порядок розгляду справ про захист сімейних прав та інтересів дитини, дало можливість сформулювати пропозиції щодо внесення змін до цивільного процесуального та сімейного законодавства з метою вдосконалення захисту сімейних прав та інтересів дитини у судовому порядку. Для реалізації запропонованих змін щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві до чинного законодавства застосовувався метод моделювання. Завдяки цьому методу є можливість вивчити потенційні зміни в контексті судового захисту прав дитини.

Синергетичний метод, як зазначає С.В. Васильєв, «...дозволяє в процесі здійснення наукового дослідження відслідкувати появу нових засобів при ухваленні судового рішення. Відповідно до норм синергетики передумовою виникнення нових правових явищ є неврівноваженість певного процесу» [41, с. 126].

Не менш важливим методом при дослідженні питання захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві є компаративістський (порівняльно-правовий) метод, який «полягає у з'ясуванні схожих або відмінних за відповідними ознаками рис державно-правових понять, явищ і процесів. У різних джерелах виокремлюють порівняльно-правовий метод (полягає безпосередньо в порівнянні понять, явищ і процесів у межах одного (сучасного) історичного зрізу або чітко окресленої теоретичної моделі), а також порівняльно-історичний (використовується під час дослідження в контексті історичної ретроспективи)» [42, с. 6]. Цей метод використовувався для порівняння розгляду справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві

України та інших держав (Федеративної Республіки Німеччина, Франції, Великобританії, США та ін.).

Метод узагальнення – «метод уявного переходу від класу об'єктів (предметів, фактів, властивостей, зв'язків тощо), що розглядаються, на вищий рівень абстракції шляхом виявлення їхніх спільних ознак, наявних у кожному з аналізованих об'єктів» [124, с. 86]. Метод узагальнення допоміг отримати комплексне знання про захист сімейних прав та інтересів дитини, дозволив більш глибоко проникнути в сутність механізму такого захисту, відобразити основні результати дослідження у загальному вигляді, узагальнити наявний досвід судів щодо розгляду справ про захист прав дитини, окресливши загальні тенденції здійснення судового захисту прав дітей через призму принципу забезпечення найкращих інтересів дитини.

При дослідженні захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві не останнє місце займає метод аналогії. Труба В. І. зазначає, що «аналогія – це спосіб отримання знань про предмети і явища на підставі того, що вони мають схожість з іншими; міркування, в якому з подібності досліджуваних об'єктів в деяких ознаках робиться висновок про їх подібність і в інших ознаках. Такий умовивід, в якому із врахуванням схожості предметів в певних ознаках можна дійти висновку про їхню схожість і в інших ознаках» [360, с. 43–44].

Необхідно зазначити, що норми цивільного процесуального права, що визначають процесуальну форму розгляду та вирішення цивільних справ, наприклад, про територіальну підсудність, про судові доказування, про вимоги до позовної заяви, до рішення суду тощо, переважно, стосуються саме позовного провадження. Тому метод аналогії надав можливість дослідити процесуальний порядок розгляду справ щодо захисту сімейних прав та інтересів у цивільному судочинстві, які розглядаються не тільки у порядку позовного провадження (загального або спрощеного), а також у порядку наказного (справи про стягнення аліментів на утримання дитини) та окремого (справи про усиновлення, видача обмежувального припису, встановлення факту батьківства тощо) проваджень,

екстраполюючи загальні правила позовного провадження на ці процедури з урахуванням, звичайно, їх процесуальних особливостей.

Дослідження захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві здійснювалося з урахуванням процесів уніфікації та гармонізації цивільного процесуального та сімейного законодавства України у сфері захисту прав дітей з відповідними міжнародними та європейськими стандартами. Тому при визначенні напрямку дослідження захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві взагалі та при дослідженні процесуального порядку розгляду справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, зокрема, було сконцентровано увагу на принципі забезпечення найкращих інтересів дитини.

Конвенція ООН про права дитини та протоколи до неї в цілому сприяли зміцненню правових гарантій захисту сімейних прав та інтересів дитини. Вирішальну роль відіграє спрямованість її норм на забезпечення найкращих інтересів дитини. Згідно з положеннями ст. 3 Конвенції в усіх діях щодо дітей незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється найкращому забезпеченню інтересів дитини [135]. Необхідно зазначити, що ст. ст. 18, 19 Конвенції передбачають, що «найкращі інтереси дитини забезпечуються як правило батьками та саме батьки несуть основну відповідальність за виховання та розвиток дитини» [135]. Однак положення ст. 3 Конвенції у певних випадках сприяє захисту дитини від неналежного поводження з нею та відсутності належної турботи також з боку її батьків.

Закріплення принципу забезпечення найкращих інтересів дитини передбачено й у Європейській конвенції про здійснення прав дітей, у ст. 6 якої зазначається, що «порядок прийняття рішення про дитину повинен враховувати принцип найкращих інтересів дитини і перед прийняттям рішення судовий орган: а) визначає, чи має він достатньо інформації для прийняття рішення в найкращих інтересах дитини, і в разі необхідності одержує додаткову інформацію, зокрема від суб'єктів батьківської відповідальності; б) якщо

внутрішнім законодавством дитина визнається такою, що має достатній рівень розуміння: упевнюється в тому, що дитина отримала всю відповідну інформацію; у відповідних випадках консультує особисто дитину (в разі необхідності – приватно) сам або через інших осіб чи інші органи у зрозумілій дитині спосіб, якщо це явно не суперечить найкращим інтересам дитини; надає можливість дитині висловлювати її думки; в) приділяє належну увагу думкам, висловленим дитиною» [101].

З огляду на те, що принцип забезпечення найкращих інтересів дитини міститься в різних міжнародних документах, Комітет з прав дитини, визнаючи першочергову важливість забезпечення найкращих інтересів дитини, розробив Зауваження загального порядку № 14 (2013) «Про право дитини на приділення першочергової уваги якнайкращому забезпеченню її інтересів» [449]. Цей документ закріплює положення про те, що найкращі інтереси дитини повинні оцінюватися й прийматися до уваги як першочергове положення при прийнятті будь-яких дій або рішень як у державній, так і в приватній сфері. Відповідно до положень Конвенції та Зауваження загального порядку найкращі інтереси дитини завжди мають бути вирішальним критерієм, однак це не означає, що інтереси батьків дитини не повинні враховуватися. Отже, якщо існує конфлікт інтересів батьків та інтересів дитини, то завжди інтереси дитини повинні бути у пріоритеті. Варто зауважити, що у жодному з цих вищенаведених документів не описується детально принцип забезпечення найкращих інтересів дитини. Це пояснюється тим, що розуміння змісту даного принципу постійно розвивається і змінюється і залежить від багатьох факторів, наприклад, цінностей окремо взятого суспільства по відношенню до дітей, особливостей кожної дитини: її віку, зрілості, стану здоров'я, потреб, здібностей тощо.

Також необхідно зазначити, що незважаючи на те, що держави, які ратифікували Конвенцію ООН про права дитини, зобов'язані дотримуватись єдиної концепції забезпечення найкращих інтересів дитини, у національному законодавстві кожної такої держави містяться різні визначення щодо забезпечення найкращих інтересів дитини. Аналізуючи положення Конвенції

ООН про права дитини слід брати до уваги той факт, що неможливо в рамках одного міжнародного документа надати вичерпний перелік факторів, які б могли універсально застосовуватись до всіх ситуацій щодо захисту прав та інтересів дитини та у всіх країнах. Говорячи про найкращі інтереси дитини, неможливо встановити єдині правила, які б застосовувались у кожній країні, оскільки вони мають різні правові традиції, що і зумовлює різний підхід до захисту прав та інтересів дитини. Однак, звертаємо увагу, що в рамках міжнародного документу встановлюються єдині мінімальні стандарти захисту прав та інтересів дитини для всіх країн, що ратифікували дану Конвенцію. У зв'язку з цим, на національному рівні концепція забезпечення найкращих інтересів дитини представляється недостатньо визначеною. Проте, як справедливо зазначається в юридичній літературі, що «така гнучкість і право на розсуд необхідні для можливості прийняття справедливого рішення щодо кожної конкретної справи у кожній країні» [477, с. 47].

Мамульчик А. М., аналізуючи міжнародні нормативні акти та практику Європейського суду з прав людини, зазначає, що «сутність принципу найкращого забезпечення інтересів дитини полягає у концепції прав дитини, згідно з якою дитина є незалежною людиною, що має свої потреби, інтереси і права, яка може розглядатися не лише як об'єкт піклування, але й як суб'єкт, чийх прав та інтересів необхідно дотримуватися, а отже коли батьки не справляються із своїми обов'язками перед дитиною такою мірою, що це може негативно вплинути на її безпеку чи благополуччя, держава за допомогою відповідних заходів повинна замінити батьків з метою прийняття рішення відносно дитини, яке б створило для неї найкращі умови для проживання та розвитку з урахуванням короткострокових, середньострокових та довгострокових наслідків прийняття такого рішення для дитини з плином часу» [178].

Законом України від 26 січня 2016 року № 936-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми» було внесено зміни до Закону України «Про охорону дитинства», зокрема, закріплено нормативне визначення поняття «забезпечення

найкращих інтересів дитини». Відповідно до ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» «забезпечення найкращих інтересів дитини – це дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності, та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку й рівня розвитку, що може її висловити» [265].

У частині другій ст. 207 СК України закріплюється принцип дотримання найвищих інтересів дитини. Зазначається, що «усиновлення дитини провадиться у її найвищих інтересах для забезпечення стабільних і гармонійних умов її життя» [327]. З аналізу цієї норми вбачається, що норми сімейного законодавства на відміну від міжнародних договорів та Закону України «Про охорону дитинства» передбачають такий термін, як «найвищі інтереси дитини». Отже, в законодавстві України вживаються різні терміни даної правової категорії – «найкращі інтереси» та «найвищі інтереси». Як вбачається, ці поняття якщо не тотожні, то дуже близькі за значенням, а тому вважаємо за необхідне запропонувати на законодавчому рівні застосовувати єдиний загальноприйнятий термін «найкращі інтереси дитини», що потребує внесення відповідних змін до сімейного законодавства України, а саме: ч. 2 ст. 207 СК України викласти в такій редакції :

«2. Усиновлення дитини провадиться у її найкращих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя».

В юридичній літературі звертається увага на те, що «у законодавстві лише закріплюється обов'язок дотримання найкращих (найвищих) інтересів дитини, однак нормативного визначення цього поняття немає» [145, с. 399]. Через відсутність точного визначення терміну «найкращі інтереси дитини» означена концепція неодноразово піддавалася критиці як незрозуміла і невизначена, як якийсь суб'єктивний стандарт, схильний до безкінечної кількості трактувань. Наразі принцип забезпечення найкращих інтересів дитини широко застосовується судовими органами та іншими органами державної влади у вирішенні питань щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. Водночас

загальноприйнятого визначення поняття «найкращі інтереси дитини» у правовій доктрині не вироблено.

Як зазначає Петрович Ж. В., «забезпеченням найкращих інтересів дитини є задоволення її індивідуальних потреб відповідно до віку дитини, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності з урахуванням думки дитини» [209, с. 71].

Мельник О. В. зауважує, що «найкращі інтереси можуть бути ототожнені з поняттям благополуччя, яке охоплює матеріальну, духовну, емоційну, психічну та інші складові частини» [181, с. 75]. Ольхова А. В. вважає, що найкращі інтереси дитини «полягають у формуванні дитини як активного учасника свого життя шляхом, володіння нею правом на найкраще забезпечення своїх інтересів» [201]. Демченко І. С. наполягає, що найкращі інтереси дитини – це «...певний підхід, відповідно до якого благополуччя дитини, її інтереси стоять вище прав інших заінтересованих осіб» [95].

У зв'язку з різним тлумаченням та розумінням даного принципу очевидно є необхідність віднайти загальний підхід до розуміння, в чому саме виражається концепція забезпечення найкращих інтересів дитини.

Необхідно зауважити, що найкращі інтереси дитини повинні дотримуватися батьками дитини, її законними представниками і мають переважне значення у всіх питаннях та рішеннях щодо захисту прав та інтересів дитини, прийнятих відповідними органами та судами.

Найкращі інтереси визначаються на основі «оцінки», яка стосується оцінювання та збалансування складових найкращих інтересів у конкретній ситуації. У межах визначення найкращих інтересів Комітет з прав дитини запроваджує «процесуальні гарантії реалізації найкращих інтересів дитини» [455] та постійно підкреслює, що критерії найкращих інтересів дитини, оцінка та визначення, а також зобов'язання пояснювати рішення повинні бути зважені з іншими міркуваннями [455].

Як уточнює Комітет з прав дитини, оскільки концепція є динамічною та охоплює різні проблеми, які постійно розвиваються, не варто намагатися

прописати те, що найкраще для дитини в будь-якій ситуації, у будь-який момент» [444]. Водночас Комітет пропонує деякі поради щодо оцінки найкращих інтересів, наприклад, зазначає про необхідність враховувати як індивідуальні особливості дитини, так і соціальний та культурний контексти при оцінці найкращих інтересів. Комітет з прав дитини надає перелік критеріїв (елементів), що мають відношення до оцінки найкращих інтересів дитини, і зазначає, що створення «невичерпного та неієрархічного списку елементів» є корисним. Комітет пропонує такі елементи, як погляди дитини, ідентичність, збереження сімейного оточення, підтримання стосунків із родиною, догляд, захист і безпека дитини, ситуація вразливості, право на здоров'я, право на освіту та інше. Проте вказівки щодо збалансування найкращих інтересів з іншими інтересами Комітетом з прав дитини не були розроблені. Висновок Комітету з прав дитини полягав у тому, що спір слід вирішувати «в кожному конкретному випадку, ретельно збалансовуючи інтереси всіх сторін і знаходячи відповідний компроміс» або шляхом збалансування відповідних прав і додавання більшої ваги до того, що найкраще служить інтересам дитини. Якщо елементи суперечать між собою, їх потрібно зважити та обрати рішення, що має відповідати найкращим інтересам дитини.

Отже, при прийнятті відповідного рішення щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини відповідні особи та органи повинні здійснити оцінку найкращих інтересів дитини, яка потребує пошуку рівноваги між усіма складовими на момент прийняття відповідного рішення щодо конкретної дитини у певній ситуації. Така оцінка повинна проводитись тільки відповідальною особою, яка приймає рішення за можливою участю самої дитини. Також оцінка найкращих інтересів дитини повинна проводитись відповідно до таких критеріїв, які визначені у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», а саме: «віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності, та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку й рівня розвитку, що може її висловити» [265]. Однак не можна вважати такі критерії (елементи) вичерпними та достатніми для

прийняття відповідного рішення судом щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. Скоріш їх необхідно визначити як загальні настанови. Також необхідно враховувати й інші критерії залежно від категорії справи, яка розглядається у цивільному судочинстві, та особистості її учасників, індивідуальні особливості кожної дитини, захист прав та інтересів якої здійснюється в суді. Так, наприклад, у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини необхідно враховувати багато критеріїв, зокрема, такі: вік дитини, стан здоров'я дитини, прихильність дитини до кожного з батьків, умови проживання, ставлення кожного з батьків до дитини, чи здійснювались до дитини будь-які форми жорстокого поводження, чи притягувався хтось з батьків до відповідальності за такі дії тощо.

У постанові від 25 березня 2020 р. у справі № 341/ 793/17 Касаційний цивільний суд Верховного Суду, розглядаючи справу про визначення місця проживання дитини, вказав, що «виховання дитини має спрямовуватися на розвиток її особистості, поваги до прав, свобод людини і громадянина, мови, національних історичних і культурних цінностей українського та інших народів, підготовку дитини до свідомого життя у суспільстві в дусі взаєморозуміння, миру, милосердя, забезпечення рівноправності всіх членів суспільства, злагоди та дружби між народами, етнічними, національними, релігійними групами. Міжнародні та національні норми не містять положень, які б наділяли будь-кого з батьків пріоритетним правом на проживання з дитиною. При визначенні місця проживання дитини судами необхідно крізь призму врахування найкращих інтересів дитини встановлювати та надавати належну правову оцінку всім обставинам справи, що мають значення для правильного вирішення спору. Отже, при розгляді справ щодо місця проживання дитини суди насамперед мають виходити з інтересів самої дитини, враховуючи сталі соціальні зв'язки, місце навчання, психологічний стан тощо, а також дотримуватися балансу між інтересами дитини, правами батьків на виховання дитини й обов'язком батьків діяти в її інтересах» [231].

Цікавою є також позиція Верховного Суду у справі про надання дозволу на виїзд неповнолітньої дитини за кордон без згоди батька. Велика Палата Верховного Суду у постанові від 04 липня 2018 року у справі № 712/10623/17 (провадження № 14-244цс18) відступила від попередньої практики Верховного Суду України щодо пріоритетності в цій категорії справ дотримання принципу рівності прав батьків щодо дитини, натомість зауваживши, що положення про рівність прав й обов'язків батьків у вихованні дитини не може бути тлумачено на шкоду інтересам дитини. Крім того, у постанові вчергове акцентовано увагу «...на важливості принципу забезпечення найкращих інтересів дитини в силу вимог статті 3 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 року та усталеної практики ЄСПЛ. Ухвалюючи рішення в указаній категорії справ суди мають насамперед охороняти права та інтереси дитини, визначивши, що найкраще відповідає її інтересам» [214].

У постанові у справі № 372/3324/17 від 14 квітня 2020 р. Касаційний цивільний суд зазначив, що «дитина є найбільш вразливою стороною в ході будь-яких сімейних конфліктів, судовий розгляд сімейних спорів, у яких зачіпаються інтереси дитини, є особливо складним. Дитина є суб'єктом права і, незважаючи на незначний вік, неповну цивільну дієздатність, має певний обсяг прав. Одними з основних її прав є право висловлювати свою думку та право на врахування думки щодо питань, які стосуються її життя» [225].

Отже, крім загальних критеріїв найкращих інтересів дитини необхідно визначити спеціальні критерії, які повинні бути враховані при здійсненні оцінки найкращих інтересів дитини та прийнятті відповідного рішення залежно від категорії справ та особливостей кожної конкретної дитини у цивільному судочинстві. До таких критеріїв необхідно віднести: 1) потреби дитини щодо її психічного, психологічного розвитку, освіти, безпеки, стабільності, ставлення до сім'ї; 2) прихильність дитини щодо кожного із батьків та інших членів сім'ї; 3) минулого досвіду дитини, застосовувались чи до дитини випадки будь-якої форми жорстокого поводження, насилля тощо; 4) можливість батьків чи інших відповідальних осіб забезпечувати потреби дитини та умови проживання; 5)

збереження особистих взаємин з особами, до яких у дитини є почуття прихильності; 6) дотримання балансу між інтересами дитини, правами батьків на виховання дитини й обов'язком батьків діяти в інтересах дитини тощо.

Підсумовуючи, можна сформулювати зміст принципу забезпечення найкращих інтересів дитини як підхід до законодавчої та правозастосовної діяльності, за якого при прийнятті нових та застосуванні чинних нормативно-правових актів, які регулюють суспільні відносини за участю дитини, має забезпечуватись пріоритет інтересів дитини над інтересами дорослих людей тією мірою, якою це сприятиме задоволенню потреб дитини з урахуванням принципів розумності та справедливості.

1.2 Поняття, особливості, форми та способи захисту сімейних прав та інтересів дитини

Відповідно до ст. 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом способами захищати свої права, інтереси та свободи від порушень і протиправних посягань, у тому числі здійснюючи поновлення порушеного чи оспорюваного права самостійно [144].

Згідно з ч. 7 ст. 7 СК України дитина має бути забезпечена можливістю здійснення її прав, встановлених Конституцією України, Конвенцією про права дитини, іншими міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [327].

Однією з найактуальніших проблем незалежної України є захист прав та інтересів дитини. Незважаючи на те, що законодавець всіляко прагне забезпечити підвищення правового захисту прав та інтересів дитини і підкреслити особливий статус дитини у державі, на сьогодні існує низка не вирішених питань, що потребують більш чіткого регулювання охорони та захисту прав дітей. Державний захист прав та інтересів дитини включає в себе діяльність правомочних органів державної влади, органів місцевого самоврядування як до порушення прав та інтересів дитини, що складається у створенні умов для їх реалізації, так і після порушення суб'єктивних прав та

інтересів дитини, що полягає у відновленні (визнанні) порушених прав і охоронюваних законом інтересів.

Перед розглядом питання щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві зазначимо про юридичну природу суб'єктивних сімейних прав та інтересів як об'єкт захисту у цивільному процесі. Суб'єктивне сімейне право – це вид і міра можливої і допустимої поведінки суб'єкта сімейних відносин, що складаються з права виконувати свої дії; права вимагати виконання певних дій з боку зобов'язаної сторони; права звернутися до відповідних органів за захистом свого порушеного, невизнаного чи оспорюваного права. Сімейний інтерес, що охороняється законом, - потреба і бажання використовувати конкретні матеріальні і (або) нематеріальні вигоди, які можуть бути або не бути опосередковані певними суб'єктивними сімейними правами.

Інститут захисту прав та інтересів дитини носить комплексний характер і включає в себе захист прав та інтересів дитини, що виникають із цивільних, сімейних, житлових, трудових та інших правовідносин. Однією із складових захисту прав та інтересів дитини – є захист сімейних прав та інтересів дитини, оскільки дитина живе, виховується, розвивається саме в сім'ї, що має певні свої особливості. Як справедливо зазначає І.В. Андронов, справи, які виникають із сімейних правовідносин, мають свої особливості. Науковець зазначає: «дані категорії справ підпадають завжди під цивільну юрисдикцію (ст. 19 ЦПК України); вони мають особистісний характер, оскільки зачіпають взаємини всередині сім'ї; забезпечення пріоритету інтересів дитини перед іншими учасниками сімейних правовідносин; особливості суб'єктного складу тощо» [299, с. 11–13].

Розглядаючи право на захист, необхідно зазначити, що право на захист сімейних прав та інтересів дитини є самостійним суб'єктивним правом, що має матеріально-правову природу та є передумовою виникнення процесуальних правовідносин. У науковій літературі ведуться певні дискусії та відсутня єдина стала точка зору щодо захисту прав та інтересів взагалі та захисту прав та інтересів дитини зокрема.

Так, ще за радянських часів науковці зазначали, що захист є самотійним універсальним правом на отримання правового захисту від можливих посягань на будь-які права й законні інтереси. Спасибо-Фатеева І. В. розглядає «захист як міру дозволеної поведінки правомочної особи, що виражена в можливості самотійно або за допомогою юрисдикційних органів застосувати до зобов'язаної особи заходи державно-примусового характеру з метою усунення перешкод у здійсненні суб'єктивного права або відновлення його у попередній стан чи покарання за порушення» [331, с. 234]. Така позиція науковиці, на нашу думку, не є вдалою, оскільки передбачається, що захист права здійснюється особисто, тобто шляхом самозахисту або юрисдикційними органами. Однак поза увагою залишається неюрисдикційну форму захисту. Необхідно зазначити, що під захистом права необхідно розглядати не тільки особисті дії або дії юрисдикційних органів, а також будь-які дії, які спрямовані на відновлення порушеного права чи охоронюваного законом інтересу або припинення протиправних дій, або визнання права, а в деяких випадках – недопущення порушення його в майбутньому. Захист права не завжди повинен бути пов'язаний із застосуванням примусу або правових норм, що властиве для юрисдикційних форм, а також можуть бути застосовані добровільні шляхи їх вирішення.

Скакун О. Ф. визначає «право на захист» як можливість звертатися за підтримкою й захистом до держави у випадках порушення суб'єктивного права з боку правозобов'язаної особи [329, с. 382–383]. В даному випадку науковиця пов'язує право на захист з можливістю звернення тільки до держави, що з вищенаведених міркувань також піддається нами критиці.

Аналізуючи право на захист, Р. Б. Шишка зазначає, що «право на захист, як суб'єктивне право, реалізується тільки в межах охоронюваних правовідносин» [404, с. 8].

У науковій літературі з сімейного права дослідники розглядають суб'єктивне сімейне право на захист як «законодавчо забезпечену можливість

уповноваженої особи використовувати правоохоронні засоби для відновлення свого порушеного права або його визнання» [309, с. 69; 126, с. 22].

Харитонova О. І. вважає, що «під захистом прав мається на увазі передбачений нормами права можливий вплив на суспільні відносини, які зазнали противоправного впливу, з метою поновлення порушеного, невизнаного чи оспорюваного права» [324, с. 60].

Лепех С. М. пропонує розглядати захист сімейних прав «...як діяльність, спрямовану на відновлення, визнання, припинення порушення сімейних прав та охоронюваних законом інтересів шляхом застосування заходів примусового характеру до порушника» [168, с. 39]. З такою точкою зору також не можна погодитись, оскільки автор пропонує розглядати захист сімейних прав тільки через застосування до правопорушника заходів примусового характеру. Однак, як вже зазначалось, вчинення певних дій щодо відновлення порушених, невизнаних або оспорюваних прав можливо й шляхом домовленості на основі співпраці потерпілого з порушником права.

Позиція З.В. Ромовської зводиться до того, що «захист – це реальне відновлення порушеного права або інтересу» [302, с. 9]. Червоний Ю. С. зазначав, що «під захистом сімейних прав треба розуміти передбачені законом заходи, що здійснюються державними, як правило, судовими, та іншими, органами і спрямовані на визнання цих прав, поновлення останніх та покладання краю їх порушенням» [325, с. 102]. У результаті проведеного огляду наукових досліджень щодо тлумачення поняття захисту сімейних прав, необхідно зазначити, що дослідники у більшості своїй висловлюють схожі позиції щодо визначення означеного поняття, однак всі ці позиції мають свої недоліки.

Відповідно до Основного закону України, права і свободи людини і громадянина захищаються судом (ст. 55 Конституції України). Норми сімейного законодавства передбачають, що «...кожен учасник сімейних відносин має право на судовий захист» (ч. 10 ст. 7 СК України) [327]. Цивільне процесуальне законодавство містить аналогічну норму, в якій зазначено, що «кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до суду за захистом

своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів» (ч. 1 ст. 4 ЦПК України) [380].

З аналізу вищезазначених норм законодавства та доктринальних підходів науковців можна зробити узагальнення, що право на захист взагалі та захист сімейних прав та інтересів дитини зокрема, виникає з трьох підстав, у разі: порушення, невизнання, оспорювання сімейного суб'єктивного права та інтересу.

Під порушенням прав та інтересів дитини розуміють будь-яке зменшення її прав. Так, наприклад, якщо батьки не виконують свої обов'язки щодо утримання дитини, щодо виховання дитини, то цим порушують відповідні права дитини, що охороняються законом. У такому випадку захист здійснюється шляхом пред'явлення вимог про стягнення аліментів, про позбавлення батьківських прав, про відібрання дитини без позбавлення батьківських прав тощо.

Невизнання сімейних прав та інтересів дитини означає заперечення існування правового зв'язку між особами, що є учасниками певних сімейних відносин. Так, «...у разі народження дитини поза шлюбом батько дитини достатньо часто не визнає наявності сімейних зв'язків з дитиною та її матір'ю, тому мати дитини звертається до суду з позовом про визнання батьківства» [150, с. 264].

Оспорювання сімейних прав та інтересів виникає в тих випадках, якщо один із учасників сімейних правовідносин не визнає певного права (справи про оспорювання батьківства).

Однак необхідно зауважити, що у вищенаведених випадках захист сімейних прав та інтересів здійснюється у цивільному судочинстві, як правило, у позовному провадженні. Також захист сімейних прав та інтересів дитини може здійснюватися для встановлення юридичного факту та для зміни сімейно-правового статусу дитини в порядку окремого провадження, наприклад, справи про усиновлення; справи про встановлення факту батьківства, материнства тощо. А в деяких випадках – на недопущення порушення права в майбутньому,

наприклад, справи про видачу і продовження обмежувального припису щодо дитини. У справах наказного провадження відповідно до п. п. 4-5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України розглядаються вимоги про стягнення аліментів на утримання дитини, отже, здійснюється захист безспірних суб'єктивних сімейних прав та інтересів дитини.

На підставі вищенаведеного необхідно зазначити, що захист сімейних прав та інтересів дитини – це дії юрисдикційних та неюрисдикційних органів та осіб, що спрямовані на відновлення порушених, невизнаних, оспорюваних сімейних прав та інтересів дитини або встановлення безспірних суб'єктивних сімейних прав та інтересів дитини, а в деяких випадках недопущення чи попередження порушення прав та інтересів дитини в майбутньому.

Таким чином, право на захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві виникає залежно від видів проваджень у випадках: порушення, невизнання, оспорювання сімейних прав та інтересів дитини; порушення безспірних суб'єктивних сімейних прав та інтересів дитини; встановлення юридичного факту або зміни правового статусу дитини, або попередження та недопущення порушення прав та інтересів дитини в майбутньому. При цьому право на звернення до суду у порядку цивільного судочинства у випадках посягань на сімейні права та інтереси дитини гарантується кожній дитині, як особисто у передбачених законом випадках, так і через законних представників, органів та осіб, яким законом надано право звернення до суду в інтересах дитини.

До справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини необхідно віднести: справи про визнання батьківства, материнства (ст. ст. 128, 131 СК України); справи про встановлення факту батьківства або материнства (ст. ст. 130, 132 СК України); справи про оспорювання батьківства або материнства (ст. ст. 136-140 СК України); справи щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї (ст. 159 СК України); справи про визначення місця проживання малолітньої дитини (ст. 161 СК України); справи про позбавлення батьківських прав (ст. ст. 164-165 СК України); справи

про надання права побачення з дитиною матері, батька, які позбавлені батьківських прав (ст. 168 СК України); справи про поновлення батьківських прав (ст. 169 СК України); справи про відібрання дитини від батька, матері без позбавлення батьківських прав (ст. 170 СК України); справи про стягнення аліментів на утримання дитини (180-197 СК України); справи про усиновлення (ст. ст. 207-235, 282-287 СК України); справи про визнання усиновлення недійсним або скасування усиновлення (ст. 236-240 СК України), справи про видачу і продовження обмежувального припису щодо дитини (ст. 350-1 – з 350-8 ЦПК України) тощо.

З метою зручності їх застосування в доктрині права та судовій практиці всі вищезазначені справи потребують поділу за певними видами.

Науковці слушно зазначають, що «процес класифікації служить передумовою розробки теоретичних конструкцій, яким властива складна процедура визначення причинно-наслідкових відношень, що поєднують об'єкти, які класифікуються. Наука займається не окремими об'єктами як такими, а узагальненнями, тобто, класами і тими законами, у відповідності до яких упорядковуються об'єкти, що утворюють класи. Визначити деякий клас об'єктів – це значить відшукати такі суттєві та загальні для всіх елементів характеристики, що визначають цей клас елементів. Класифікація – особливий тип поділу поняття, що являє собою систему підпорядкованих і залежних понять, які відображають поділ предметів на класи за найсуттєвішими ознаками» [8, с. 51-52].

Сімейне право регулює немайнові та майнові відносини, що складаються між членами сім'ї та – у передбачених законом випадках – між іншими особами.

Немайнові відносини, що регулюються сімейним правом, неоднорідні. Насамперед слід виділити особисті немайнові відносини. Наприклад, розглядаючи питання про захист сімейних прав та інтересів дитини, необхідно відзначити, що особисті немайнові відносини існують переважно між батьками та неповнолітніми дітьми. Характерною ознакою особистих немайнових прав та обов'язків батьків і дітей, як зазначається в юридичній літературі з сімейного

права, «...є те, що деякі з них одночасно є їхніми суб'єктивними сімейними обов'язками. Стаття 141 СК України встановлює рівність прав та обов'язків батьків стосовно дитини. Мати і батько не мають ніяких переваг щодо здійснення виховання. Вони виступають під час вирішення розбіжностей з приводу виховання дітей як рівні суб'єкти права. Мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Розірвання шлюбу між батьками, проживання окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини. Діти мають рівні права та обов'язки щодо батьків незалежно від того, чи перебувають їхні батьки у шлюбі між собою» [323, с. 288–289].

Серед основних особистих немайнових обов'язків батьків сімейне законодавство відносить обов'язок забрати дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я (ст. 143 СК України); зареєструвати народження дитини в органі ДРАЦС (ст. 144 СК України); обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини (ст. 150 СК України) тощо.

Особисті немайнові відносини у порівнянні з майновими відносинами мають пріоритетний характер, тому що майнові відносини завжди пов'язані з ними і впливають із них. Аналізуючи захист сімейних прав та інтересів дитини, необхідно зазначити, що майнові правовідносини між дитиною та батьками виникають як правило із обов'язку належного утримання дитини.

Також необхідно зазначити, що обов'язок батьків виховувати своїх дітей нерозривно пов'язаний з обов'язком щодо захисту їх прав та інтересів.

Однією із категорій особистих немайнових прав батьків є право батьків на виховання дитини. Право на виховання дитини – «...це особисте немайнове право батьків. Воно є таким, що тісно пов'язане з особою, а тому не може бути передане іншим особам. Батьки не можуть бути позбавлені цього права не інакше як за рішенням суду та на підставах, передбачених чинним законодавством (ст. 164 СК України). Батьки не мають передавати будь-кому свої права на виховання дитини, не можуть відмовитися від них, не припиняються вони і тоді, коли батьки разом з дитиною не проживають» [281, с. 81].

Як зазначав Ю.С. Червоний, «виховання – це процес, який передбачає не тільки здійснення батьками певних дій, а й певну реакцію на них з боку дитини» [325]. Право на сімейне виховання, О.В. Резцова вважає, що виховання «по-перше, пов'язане з правом дитини на проживання у сім'ї, а, по-друге, з правом дитини на сімейне спілкування» [282, с. 79].

Однак, виконуючи свої обов'язки щодо виховання дітей, у батьків може виникнути певний конфлікт (спір). Якщо ж між батьками виник спір про право на виховання дитини, то такий спір може вирішуватись у цивільному судочинстві. Сімейне законодавство передбачає перелік таких спорів, до них, зокрема, належать спори: про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд (ст. 157 СК України); про визначення місця проживання малолітньої дитини (ст. 161 СК України); про участь у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї (ст. 159 СК України); про відібрання батьками малолітньої дитини від інших осіб, які тримають її не на підставі закону або рішення суду (ст. 163 СК України); про позбавлення та поновлення батьківських прав (ст. ст. 164–169 СК України); про відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК України).

Сімейне законодавство України також передбачає справи, в яких змінюється правовий статус особи. У справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, це такі справи як: справи про усиновлення; справи про визнання батьківства, материнства; оспорювання батьківства тощо. Так, наприклад, справи про усиновлення належать до такої групи справ, оскільки наслідком розгляду даної справи є зміна правового статусу як заявника (усиновлювача) так й дитини. Відповідно до сімейного законодавства «усиновлення надає усиновлювачеві права і накладає на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини. Усиновлення надає особі, яку усиновлено, права і накладає на неї обов'язки щодо

усиновлювача у такому ж обсязі, який має дитина щодо своїх батьків» (ч.ч. 4,5 ст. 232 СК України) [327].

Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» регламентує питання домашнього насильства, зокрема й захисту дитини від домашнього насильства [254]. З метою запобігання та протидії домашньому насильству цивільне процесуальне законодавство передбачає порядок видачі обмежувального припису.

Отже, на підставі вищенаведеного видається доцільним поділити справи, що розглядаються у порядку цивільного судочинства щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, на такі види:

- справи щодо захисту права на виховання дитини (про визначення місця проживання малолітньої дитини; про участь у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї; про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд; про відібрання батьками малолітньої дитини від інших осіб, які тримають її не на підставі закону або рішення суду; про позбавлення та поновлення батьківських прав; про відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав тощо);

- справи про зміну правового статусу дитини та інших осіб (про усиновлення, про визнання батьківства, материнства, про оспорювання батьківства тощо);

- справи про виконання обов'язку щодо утримання дитини (про стягнення аліментів на утримання дитини, про зміну розміру аліментів, про оплату додаткових витрат на дитину, про стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення тощо);

- справи про захист прав та інтересів дитини від домашнього насильства (про видачу і продовження обмежувального припису щодо дитини).

Захист сімейних прав та інтересів здійснюється у передбаченому законом порядку, тобто за допомогою застосування належних форми та способу захисту.

Відповідно до ч. 2 ст. 18 СК України суд застосовує способи захисту, які встановлені законом або домовленістю (договором) сторін. До способів захисту сімейних прав та інтересів законодавець відносить наступні: «... установавання правовідношення; примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку; припинення правовідношення, а також його анулювання; припинення дій, які порушують сімейні права; відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором; зміна правовідношення; визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб» [327].

Цивільне процесуальне законодавство передбачає, що «якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспорюваного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону» (ч. 2 ст. 5 ЦПК України) [380].

Щодо форм захисту сімейних прав та інтересів дитини, то у науці з цивільного процесуального права та сімейного права ведуться певні дискусії. Справедливо звертає увагу Н. В. Паламарчук, що «у науковій літературі можна знайти різні критерії, які беруться в основу виокремлення тих чи інших видів форм захисту. Але домінуючим все ж таки є правовий статус суб'єкта здійснення захисту. Залежно від нього форми захисту цивільних прав поділяють на юрисдикційні і неюрисдикційні» [207, с. 115]. Такої точки зору дотримуються й інші науковці [126, с. 22; 309, с. 70].

Отже, поділ на юрисдикційні і неюрисдикційні форми захисту залежить від суб'єктів, які мають певні повноваження на здійснення захисту сімейних прав та інтересів дитини. Під юрисдикційною формою захисту сімейних прав та інтересів дитини розуміється діяльність уповноважених державою органів відповідно до норм законодавства, які мають право здійснення захисту сімейних прав та інтересів дитини. До таких органів, як правило, відносять: суд, органи опіки та піклування, нотаріуса, прокурора тощо [126, с. 20].

Однак серед науковців існують певні суперечки щодо визначення того, які саме форми захисту відносяться до юрисдикційних та неюрисдикційних форм. Так, наприклад, одні науковці до юрисдикційної форми захисту відносять: судову, адміністративну та нотаріальну. До неюрисдикційної (громадської) форми захисту відносять самозахист [377, с. 19–20].

Також існує інша точка зору науковців, які юрисдикційну форму поділяють на судову та адміністративну. Так, наприклад, М. В. Григорчук зазначає, що «...спеціальний порядок, який в юридичній літературі називають адміністративним, встановлюється для захисту цивільних прав та інтересів Президентом України, органами державної влади, органами місцевого самоврядування, нотаріусом тощо» [83, с. 84]. Таким чином, науковець до адміністративної форми захисту відносить і нотаріальну, не відокремлюючи її в окрему форму захисту, що не зовсім відповідає нормам цивільного та сімейного законодавства.

Деякі науковці взагалі не поділяють форми захисту на юрисдикційну та неюрисдикційну. Так, наприклад, С. В. Васильєв до форм захисту відносить громадську, адміністративну і судову. До громадської форми захисту вчинить відносить самозахист і врегулювання спору про право [40, с. 10]. Такої позиції дотримуються й інші автори, такі, як Т. М. Карнаух та Р. Ю. Ханік-Посполітак, однак до громадської форми захисту, крім самозахисту і врегулювання спору про право, вони відносять ще й третейське судочинство [121, с. 12].

Комаров В.В. своєю чергою вважає, що «...формами захисту є : 1) судовий захист (ст. 55 Конституції України, ст. 16 ЦК України); 2) адміністративний

захист (ст. 17 ЦК України); 3) захист нотаріусом (ст. 18 ЦК України); 4) захист Європейським судом з прав людини, який діє відповідно до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод); 5) захист в альтернативному порядку – третейським судами, комісіями по трудовим спорам, за участю медіатора тощо [161, с. 17]. З наведеного вбачається, що науковець взагалі не поділяє форми захисту на юрисдикційну і неюрисдикційну та аргументує свою позицію тим, що «...питання щодо форм захисту цивільних прав має принципове значення, його доречно інтерпретувати в контексті доктрини поділу влади в сучасній державі на законодавчу, виконавчу та судову та концепції правової держави, яка, зокрема, передбачає наявність права на суд як абсолютного права, тобто пріоритету судової влади» [161, с. 17].

Дещо іншої позиції щодо визначення форм захисту сімейних прав та інтересів дотримується І. Л. Сердечна та пропонує виділити «...в межах юрисдикційної форми судову та позасудову форми захисту сімейних прав та інтересів. Сутність судового захисту полягає в можливості особи звернутися за захистом свого порушеного, оспорюваного чи невизнаного сімейного права до суду. Своєю чергою, під позасудовою формою захисту розуміється можливість особи звернутися до інших, крім суду, компетентних органів для захисту свого порушеного, оспорюваного чи невизнаного сімейного права. Такими органами є орган опіки та піклування, органи нотаріату, адвокатури та прокуратури та інші» [320, с. 173].

Проаналізувавши різні точки зору науковців щодо форм захисту, необхідно зазначити, що загалом науковці дотримуються єдиної концепції, але їх погляди різняться у видах форм захисту. Така кількість позицій щодо форм захисту права пояснюється дією кількох факторів. До них можуть бути віднесені, зокрема, такі фактори, що підлягають захисту або охороні, оскільки залежно від категорії справ обирається й можлива форма захисту. Окремим фактором можна визначити складність або, навпаки, простоту прав, що підлягають захисту тощо. Так, наприклад, справи про позбавлення батьківських прав, усиновлення дитини можуть розглядатись виключно в судовому порядку. Однак є й інші категорії

справ, що витікають з сімейних правовідносин щодо захисту прав та інтересів дитини, які можуть розглядатись органами опіки та піклування, наприклад, це справи про визначення місця проживання малолітньої дитини тощо. Незважаючи на те, що судова форма захисту є основною, необхідно зазначити, що вона не є єдиною.

Досліджуючи форми захисту сімейних прав та інтересів дитини, необхідно детальніше розглянути кожен із форм захисту окремо.

Основною формою захисту сімейних прав та інтересів дитини необхідно вважати судову. Обґрунтованою є висловлена в юридичній літературі думка, що «...серед інших форм саме судова форма захисту є універсальною, історично сформованою, докладно регламентованою нормами цивільного процесуального права; така форма забезпечує надійні гарантії правильного застосування закону, встановлення реальних прав і обов'язків» [132, с. 370].

Бонтлаб В. В. зазначає, що «...судовий захист цивільних прав та інтересів є юрисдикційною формою захисту порушених або оспорюваних суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів. Саме юрисдикційна форма захисту прав та інтересів полягає в тому, що особа, яка вважає, що її права й інтереси порушені, вправі звернутися за захистом до суду як державного органу, який уповноважений вирішувати спори з метою відновлення порушеного права й охоронюваного законом інтересу, припинення правопорушення» [30, с. 112].

При судовому захисті сімейних прав та інтересів дитини важливим є те, що в судовому порядку може бути захищене будь-яке порушене право дитини. Здійснюючи свої повноваження щодо вирішення правового спору суд у процесі розгляду та вирішення по суті конкретної справи відновлює порушене благо однієї зі сторін та захищає від можливого необґрунтованого порушення або обмеження благо іншої сторони. Судовий захист сімейних прав та інтересів дитини полягає у здійсненні судом діяльності щодо відновлення порушених прав та інтересів дитини та попередження цих порушень.

Серед національних механізмів та засобів забезпечення прав та інтересів людини, в тому числі й дитини, найбільш універсальним та демократичним є, на нашу думку, захист прав дитини органом судової влади.

Суд є єдиним органом, який наділений компетенцією здійснювати правосуддя в Україні та вирішувати всі правові питання щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, що виникають в ході розгляду цивільної справи [55, с. 20–23], а саме: з'ясовує обставини кожної конкретної справи щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, досліджує та надає оцінку доказам, на підставі чого ухвалює рішення, що підлягає обов'язковому виконанню. Крім того, ч. 3 ст. 45 ЦПК України передбачається, що суд сприяє створенню належних умов для здійснення малолітньою або неповнолітньою особою її прав, визначених законом та передбачених міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Проаналізувавши норми сімейного та цивільного процесуального законодавства України, необхідно зазначити, що законодавець надав суду більш широкі повноваження щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини порівняно з повноваженнями інших юрисдикційних органів.

Отже, як вже зазначалось, право кожного на звернення до суду за захистом гарантовано нормами законодавства (ст. 55 Конституції України, ст. 4 ЦПК України). Зокрема, відповідно до ст. 4 ЦПК України, кожна особа має право в порядку, встановленому ЦПК України, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи законних інтересів.

До суду можуть також звертатися органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах дитини. Відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦПК України суди розглядають у порядку цивільного судочинства справи, що виникають із сімейних правовідносин. Також звернення особи за захистом до органу державної влади або іншого компетентного органу не позбавляє її права на звернення до суду з метою захисту прав та інтересів дитини (ч. 3 ст. 19 СК України). З цього приводу справедливо зазначає І. А. Боровська, що перевагою судового захисту також є те, що «...серед способів захисту сімейних прав судами

закон регламентує такі способи, застосування яких не входить до повноважень інших органів державної влади, наприклад, відшкодування матеріальної й моральної шкоди (п. 6 ч. 2 ст. 18 СК України); під час здійснення судового захисту сімейних прав у разі ухвалення судом рішення з неправильним застосуванням норм матеріального та/або порушенням норм процесуального права цивільним процесуальним законодавством передбачена можливість перегляду судових рішень судами вищестоящої інстанції» [32, с. 44].

Крім того, відповідно до ст. 5 ЦПК України суд захищає права, свободи та інтереси фізичних осіб у спосіб, визначений законом або договором. А у випадку, якщо останні не визначають ефективного способу захисту, то суд відповідно до викладеної в позовній заяві вимоги може визначити у своєму рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону.

Відповідно до норм цивільного процесуального законодавства України у судовому порядку справи про захист сімейних прав та інтересів дитини можуть розглядатися в порядку позовного, окремого та наказного провадження.

Загальне позовне провадження призначене для розгляду справ, які через складність або інші обставини недоцільно розглядати у спрощеному позовному провадженні (ч. 4 ст. 19 ЦПК України). Як правило, більшість справ щодо захисту прав та інтересів дитини розглядається в порядку загального позовного провадження. До них відносяться справи про: позбавлення та поновлення батьківських прав; визнання батьківства/материнства; оспорування батьківства; визначення місця проживання малолітньої дитини тощо.

Однак відповідно до чинної редакції ЦПК України цивільне судочинство здійснюється у порядку позовного провадження: у загальному позовному провадженні та у спрощеному позовному провадженні (п. 2 ч. 2 ст. 19 ЦПК України).

Спрощене позовне провадження призначене для розгляду малозначних справ; справ, що виникають з трудових відносин; справ про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів

та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд; справ незначної складності та інших справ, для яких пріоритетним є швидке вирішення справи.

Законодавець у ч. 4 ст. 274 ЦПК України визначає справи у спорах, що не можуть бути розглянуті у спрощеному позовному провадженні, серед яких є справи, що виникають з сімейних відносин. Однак слід звернути увагу, що відповідно до Закону України № 460-IX від 15.01.2020 року чинне цивільне процесуальне законодавство зазнало певних змін. Так, законодавець розширив перелік спорів, що виникають із сімейних відносин, які можуть розглядатись у порядку спрощеного позовного провадження. Отже, крім спорів про стягнення аліментів та поділу майна подружжя, що було передбачено редакцією ЦПК України 2017 року, відповідно до чинної норми п. 1 ч. 4 ст. 274 ЦПК України у спрощеному позовному провадженні можуть також розглядатися спори щодо: «збільшення розміру аліментів, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, розірвання шлюбу» [380].

З вищенаведеної норми вбачається, що всі справи щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, в яких наявний спір про право, відносяться до справ, що розглядаються у загальному позовному провадженні, крім справ: про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд (п.3 ч. 4 ст. 19, п.3 ч.1 ст. 274 ЦПК України); про стягнення аліментів, збільшення розміру аліментів, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення за умови, що дані справи не об'єднанні з вимогами, що виникають з сімейних правовідносин (п.3 ч. 6 ст. 19, п. 6 ч. 4 ст. 274 ЦПК України). Так, наприклад, якщо справи про стягнення аліментів об'єднані з вимогою про позбавлення батьківських прав, визнання батьківства,

визначення місця проживання малолітньої дитини тощо, то вони будуть розглядатись за правилами загального позовного провадження.

У наказному провадженні розглядаються справи про стягнення аліментів відповідно до вимог, які передбачені нормами цивільного процесуального законодавства, а саме п. п. 4-5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України.

В порядку окремого провадження також можуть розглядатись справи про захист сімейних прав та інтересів дитини, наприклад, справи про встановлення факту батьківства або материнства, справи про усиновлення, про надання неповнолітній особі право на шлюб тощо.

До адміністративної форми захисту сімейних прав та інтересів дитини можна віднести захист прав органами опіки та піклування. Як зазначає Є.П. Лінік, «це спеціальні органи, створені державою для вирішення питань, пов'язаних з вихованням, навчанням та утриманням підопічних їм дітей, які внаслідок смерті або хвороби батьків, а також з інших причин залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей» [169, с. 16].

Відповідно до ст. 5 Закону України «Про охорону дитинства», «...місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування відповідно до їх компетенції, визначеної законом, забезпечують вирішення питань щодо встановлення опіки і піклування, створення інших передбачених законодавством умов для виховання дітей, які внаслідок смерті батьків, позбавлення батьків батьківських прав, хвороби батьків чи з інших причин залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів дітей» [265].

Сердчена І. Л. вказує на те, що «...до компетенції органів опіки та піклування належить захист прав та інтересів дитини при розгляді спорів, пов'язаних з їх вихованням, спілкуванням між дитиною та батьками» [320, с. 175].

Як зазначає С. М. Ходак, «...органи опіки та піклування беруть активну участь у влаштуванні дітей, позбавлених батьківського піклування,

встановлюють опіку та піклування, здійснюють контроль за дотриманням прав дитини, у разі необхідності звільняють опікуна та піклувальника від їх обов'язків; укладають договір про патронат та здійснюють нагляд за його виконанням патронатними вихователями тощо» [375, с. 146].

Насправді органи опіки та піклування відіграють важливу роль у захисті сімейних прав та інтересів дитини. Так, наприклад, відповідно до сімейного законодавства, з метою захисту сімейних прав та інтересів дитини органи опіки та піклування можуть вирішувати такі спори: щодо зміни по батькові дитини у разі заперечення одного з батьків відповідно до ч. 4 ст. 149 СК України; щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, відповідно до ст. 158 СК України; спір між матір'ю та батьком щодо місця проживання малолітньої дитини відповідно до ст. 161 СК України тощо.

Щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини прокурором, то необхідно зазначити, що відповідно до ст. 131-1 Конституції України прокуратура взагалі не здійснює представництво інтересів фізичних осіб у суді, зокрема дитини. Однак певні зміни, що були внесені до Основного закону щодо здійснення представницьких функцій прокурором, не були внесені до норм сімейного законодавства. Так, відповідно до чинного сімейного законодавства України прокурор, з метою захисту прав та інтересів дитини має право на звернення до суду з позовною заявою про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК України), про відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ч. 2 ст. 170 СК України), про скасування усиновлення чи визнання його недійсним (ст. 240 СК України), що не повною мірою відповідає Конституції України.

У п. 9 ст. 16-1 Перехідних положень Конституції України передбачено, що «...представництво відповідно до закону прокуратурою громадян в судах у справах, провадження в яких було розпочато до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», здійснюється за правилами, які діяли до набрання ним чинності, - до ухвалення у відповідних справах остаточних судових рішень, які не підлягають оскарженню» [144].

Оскільки «Конституція України, як зазначено в її ст. 8, має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акту з точки зору його відповідності Конституції і у всіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії» (п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 01.11.1996 року № 9) [255].

На підставі вищенаведених норм вбачається, що прокурор не має права звернення до суду з позовною заявою (заявою) в інтересах дитини, а тільки має право продовжувати участь у тих справах, які були відкриті відповідно до його заяви до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)».

Окрема роль у захисті сімейних прав та інтересів дитини раніше належала Уповноваженому Президента України з прав дитини. Цей інститут був створений Указом Президента України від 11 серпня 2011 року, було затверджене Положення про Уповноваженого Президента з прав дитини, яке втратило чинність на підставі Указу Президента № 489/2021 від 27 вересня 2021 року [244].

Президентом України «з метою розширення гуманітарних аспектів діяльності інституту уповноважених Президента України ухвалено рішення про трансформацію роботи за відповідними напрямками та розширення функціональних можливостей наявних посад. Напрямок державної роботи щодо прав дітей поширюється на сферу дитячої реабілітації, що надзвичайно актуально, зокрема в умовах продовження збройної агресії проти України. Відповідні обов'язки виконуватиме радник – уповноважений Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації» [408]. Отже, такий інститут як Уповноважений Президентом з прав дитини на сьогодні був трансформований.

Відповідно до Положення про Уповноваженого Президента з прав дитини», яке втратило чинність, Уповноважений Президента України з прав дитини забезпечував здійснення Президентом України конституційних

повноважень щодо забезпечення додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері. Створення відповідної посади Уповноваженого Президента України з прав дитини стало суттєвим кроком у сфері захисту прав дитини в Україні [48, с. 586].

Інститут Уповноваженого Президентом з прав дитини в Україні був порівняно новим та проіснував всього 10 років. Однак у деяких зарубіжних країнах такий інститут був запроваджений набагато раніше. Так, вперше ця посада була запроваджена у 1981 році у Норвегії, та цього ж року було створене Південно-австралійське Бюро захисту інтересів дітей та запроваджено посаду омбудсмена з прав дитини у Фінляндії. У 1987 році голова Бундестагу і парламентські фракції ФРН запровадили Комісію з прав дітей, яка функціонує при комітетах Бундестагу з прав жінок і молоді та з проблем сім'ї і престарілих. А у 1989 році створено відомство комісара з прав дитини в Новій Зеландії та в Австралії. Починаючи з 1990 року, відповідні інститути з захисту прав дитини створені в Ізраїлі, Гватемалі, Колумбії, Перу, Швеції, Данії, Ісландії та інших країнах. Також необхідно зазначити, що завдання цього інституту у кожній країні різні. Так, наприклад, у Канаді, Австрії уповноважений не наділений широкими владними повноваженнями, а його основним інструментом реагування є звернення до відповідних органів, які мають повноваження щодо здійснення захисту прав та інтересів дитини. Отже, основним завданням уповноваженого є відновлення порушених прав неповнолітнього шляхом залучення компетентних органів. У деяких штатах США уповноважений наділений більшим колом прав, серед яких він має право виступати в якості самостійної сторони або в якості представника інтересів неповнолітнього у судовому процесі, а також має право касаційного оскарження судових рішень у випадку порушення прав та інтересів дитини.

Як зазначає В. О. Закриницька, наприклад, « ...у Фінляндії омбудсмен виступає виключно як захисник за індивідуальними скаргами, що подаються або самими дітьми, або від їх імені. У Норвегії уповноважений з прав дитини поряд із захистом інтересів окремих дітей представляє інтереси норвезьких дітей у

цілому. Шведський омбудсмен не має повноважень із розгляду конкретних справ і працює у напрямі зміцнення і розширення прав та інтересів усіх дітей. Національна Рада з прав дитини Данії відстоює розвиток прав дитини шляхом надання прямих консультацій дітям стосовно проблем, які їх хвилюють. Норвезький омбудсмен надає консультаційні та правозахисні послуги для дітей з усіх галузей права, за винятком справ, де йдеться про конфлікти в сім'ї або які вже перебувають у стані судового розгляду. Він має право доступу до всіх документів з усіх справ, що стосуються дітей і розглядаються органами державної влади, а також право доступу до державних установ» [107, с. 348–350].

У цілому в Європейському Союзі реалізовано 4 моделі інституту омбудсмена з прав дитини: «...як парламентського інституту (найбільш поширена); як президентського інституту; як самостійного державного органу та як громадської організації. Проте, незалежно від моделі правового статусу, уповноважені з прав дитини мають приблизно однакові функції та повноваження, зокрема: 1) вплив на законодавство, державну політику, адміністративну й судову практику; 2) спостереження за здійсненням законодавства, що стосується захисту інтересів дітей; 3) внесення рекомендацій до державних органів про зміни законодавства у сфері охорони прав дітей; 4) реагування на конкретні порушення прав дитини, розслідування справ за індивідуальними скаргами дітей, захист їх прав і представництво їх інтересів в суді та інших державних інституціях; 5) проведення досліджень у галузі забезпечення прав та інтересів дітей; 6) поширення інформації про міжнародні стандарти прав дітей серед дорослих і неповнолітніх, сприяння підвищенню їх поінформованості про права дитини; 7) виявлення думки дітей щодо їхніх найважливіших прав та інтересів; 8) діяльність як посередника у випадках виникнення конфліктів між дітьми і батьками; 9) представлення доповідей про виконану роботу і про положення справ з питань дотримання прав дітей» [86, с. 63–64].

У нашій державі, як зазначає Р. М. Опацький «...діяльність уповноваженого з прав дитини розглядалася у двох «площинах»: інституційній

та індивідуальній. В інституційній площині уповноважений виступає як контролюючий орган щодо інших органів державної влади. В цій сфері уповноважений може звернутися до органів державної влади, організацій або інституцій за поданням пояснень і потрібних інформацій, а також за доступом до актів і документів, в тому числі тих, які містять особисті дані. Може також звертатися до конкретних органів, у тому числі до уповноваженого у правах людини, організацій або інституцій – вжити заходів у справі дитини в межах їхньої компетенції. В інституційній площині уповноважений робить дії, які мають на меті захистити права або благо дитини і запобігати виникненню порушень в майбутньому» [202, с. 22]. Далі автор звертає увагу на те, що «... Уповноважений з прав дитини не наділений повноваженнями звертатися до Конституційного Суду щодо дослідження відповідності нормативного акту з Конституцією або з актом вищої інстанції, не має також процесуальних повноважень Уповноваженого з прав людини, що ще раз наголошує на необхідності їхньої скоординованої діяльності» [202, с. 22].

Положенням про Уповноваженого Президента з прав дитини, що втратило чинності, також не передбачалось право Уповноваженого Президента України з прав дитини на звернення до суду з метою захисту прав та інтересів дитини. В юридичній літературі наголошувалось про доцільність надання Уповноваженому Президента України з прав дитини права на звернення до суду з метою захисту прав та інтересів дитини, оскільки «...через юридичну неграмотність або громадянську пасивність, або соціальні проблеми, такі, як нестача грошових коштів або зловживання спиртними напоями, з вини батьків або опікунів дитини, осіб, які відповідно до норм чинного законодавства повинні захищати права дитини, навпаки, нехтують таким правом. Трапляються також випадки, коли законні представники діють не в інтересах дитини, а в своїх власних інтересах. У таких випадках захист прав, свобод та інтересів дитини в судовому порядку здійснював прокурор або органи опіки та піклування» [56, с. 37]. Дійсно, як вже було відзначено, «...прокурор позбавлений права захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. Щодо органів, які

мають право на звернення до суду в інтересах дитини, то необхідно зазначити, що такі органи мають право звернення тільки у випадку, якщо це прямо визначено законом. Так, наприклад, наявне коло справ за участю дітей, коли відповідні органи позбавлені права звертатися до суду в інтересах дитини, оскільки немає прямої вказівки закону на це, тоді діти в даному випадку залишаються без захисту» [64, с. 118].

Однак необхідно зауважити, що в Україні існує інститут Уповноваженого Верховною Радою з прав людини. Як справедливо зазначає І. Тимошевська, «Уповноважений здійснює шляхом участі в цивільному процесі захист прав громадян, порушених у результаті дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб» [349, с. 55]. Так, відповідно до ст. 4 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради з прав людини» Уповноважений Верховної Ради з прав людини «здійснює свою діяльність незалежно від інших державних органів та посадових осіб. Діяльність Уповноваженого доповнює існуючі засоби захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина, не відміняє їх і не тягне перегляду компетенції державних органів, які забезпечують захист і поновлення порушених прав і свобод» [275]. У п. 10 ч. 1 ст. 13 вищенаведеного Закону зазначено, що Уповноважений Верховної Ради з прав людини «має право з метою захисту прав і свобод людини і громадянина особисто або через свого представника в установленому законом порядку звертатися до суду про захист прав і свобод осіб, які через недосягнення повноліття неспроможні самостійно захистити свої права і свободи» [275]. Право на звернення Уповноваженого Верховної Ради з прав людини до суду з метою захисту інтересів інших осіб передбачено також у ч. 2 ст. 56 ЦПК України, згідно з якою «з метою захисту прав і свобод людини й громадянина у випадках, установлених законом, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини може особисто або через свого представника звертатися до суду з позовом (заявою), брати участь у розгляді справ за його позовними заявами, а також на будь-якій стадії розгляду вступати в справу, провадження в якій відкрито за позовами (заявами) інших осіб, подавати апеляційну, касаційну скаргу, заяву про

перегляд судового рішення за нововиявленими чи виключними обставинами, у тому числі у справі, провадження в якій відкрито за позовом (заявою) іншої особи. У такому разі Уповноважений повинен обґрунтувати суду неможливість особи самотійно здійснювати захист своїх інтересів» [275]. Отже, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини повинен надати суду документи, які будуть підтверджувати наявність поважних причин, відповідно до яких особа не може звернутися самотійно до суду за своїм захистом. Розглядаючи питання щодо захисту прав та інтересів дитини та виходячи з положень норм законодавства, а саме ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», це можуть бути документи, що підтверджують не досягнення особою повноліття.

На підставі вищенаведеного встановлено, що інститут Уповноваженого Верховною Радою з прав людини, у випадку звернення до суду за захистом сімейних прав та інтересів дитини не відноситься до самотійної форми захисту, оскільки такі інтереси дитини захищаються саме в суді. Однак, незважаючи на те, що в деяких випадках захист прав та інтересів дитини може здійснюватися Уповноваженим Верховною Радою з прав людини, вважаємо, що все ж таки на підставі вищенаведеного інститут Уповноваженого Президента України з прав дитини був дієвим та функціональним і створеним саме для захисту прав та інтересів дитини. У зв'язку з цим пропонуємо на законодавчому рівні відновити такий інститут з наданням Уповноваженому Президента з прав дитини права на звернення до суду з метою захисту прав та інтересів дитини.

Щодо нотаріальної форми захисту та охорони прав, то в юридичній літературі зустрічаються твердження, що нотаріальний захист належить до адміністративного захисту. Таке твердження, як правило, має місце у науковій літературі радянського періоду. З такою позицією не погоджуються більшість учених та зазначають, що нотаріальний захист не належить до адміністративної форми захисту. Так, наприклад, С. Я. Фурса вказує на те, що «нотаріальний спосіб захисту не може бути віднесено до адміністративного порядку, оскільки нотаріус не є адміністративним органом (адміністративний орган завжди

здійснює управління, має право вибору при ухваленні рішення), не управляє будь-якою сферою, а застосовує норми права, як і суд. Правова природа нотаріату не управлінська, а правозастосовна» [373, с. 8]. Такої точки зору дотримується й Н. В. Паламарчук, яка зазначає, що «...сама специфіка нотаріальної діяльності і власне правовий статус нотаріуса безпосередньо вказують на те, що такий вид захисту є самостійним у межах юрисдикційної форми і має свої особливості». Обґрунтовується така позиція автора тим, що: «...1) нотаріат за своєю природою не здійснює управлінських функцій; 2) відсутні відносини підпорядкування при нотаріальному захисті. Самостійність нотаріального захисту власне також підкреслена і на законодавчому рівні (ст. 18 ЦК України)» [207, с. 115].

Нотаріальний захист, як правило, передбачається у нормах цивільного законодавства. Зокрема, в ст. 18 ЦК України зазначається, що «...захист цивільних прав здійснюється нотаріусом шляхом вчинення виконавчого напису на борговому документі у випадках і в порядку, встановлених законом» [381]. Щодо нотаріального захисту сімейних прав та інтересів дитини, то як справедливо зазначають В. І. Борисова та І. В. Жилінкова, «...таким шляхом нотаріус здійснює захист і сімейних прав» [309, с. 73]. Так, наприклад, відповідно до ст. 189 СК України, «...батьки мають право укласти договір про сплату аліментів на утримання дитини, в якому зазначаються розмір та строки виплати аліментів. У разі невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором аліменти з нього можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса» [327]. Важливе місце в системі захисту сімейних прав, як зазначає І. Сердечна, «...відіграють органи нотаріату, вони мають значення при договірному регулюванні правовідносин між учасниками сімейних правовідносин. Оскільки для визначення особистих немайнових та майнових прав між собою учасники сімейних правовідносин можуть укласти такі договори: аліментний договір, договір про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно, договір про визначення місця проживання дитини, договір про встановлення способів

спілкування між дідом, бабою та внуками; про встановлення способів спілкування між братами та сестрами; мачухою, вітчимом та пасинком, падчеркою та інші» [320, с. 175–176]. Отже, необхідно підтримати тих науковців, які наголошують на самотійності такої форми захисту, як нотаріальна.

Щодо самозахисту сімейних прав, то норми сімейного законодавства не передбачають таку форму захисту. Однак у ч. 1 ст. 154 СК України зазначено, що батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина. Щодо даної норми, то З. В. Ромовська вказує на те, що «...у ній надано батьками можливість самим без звернення до будь-якого органу захищати права та інтереси дитини, та такий захист може полягати в усуненні перешкод у здійсненні ними особистих немайнових та майнових прав, вжитті заходів для відновлення прав, порушених іншими особами» [303, с. 321]. Красицька Л. В. зазначає, що «самозахист особистих та майнових прав батьків і дітей можна визначити як діяльність матері, батька і дитини без звернення за допомогою до юрисдикційних органів, посадових та службових осіб у разі порушення їх сімейних прав чи існування реальної загрози такого порушення шляхом вчинення дій юридичного і (або) фактичного характеру, що не заборонені законом, не суперечать моральним засадам суспільства та спрямовані на припинення порушення сімейних прав, прискання порушення сімейних прав, відновлення порушених сімейних прав» [149, с. 291]. Однак необхідно зауважити, що науковці, як правило, вказують на те, що право на самозахист дитини мають батьки (мати, батько) та поза увагою залишають інших членів сім'ї. Відповідно до норм сімейного законодавства баба і дід мають право на самозахист онуків (ч. 1 ст. 58 СК України); сестра, брат, мачуха, вітчим мають право на самозахист своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних братів, сестер, пасинка, падчерки (ч. 1 ст. 262 СК України) [327].

Отже, незважаючи на те, що СК України прямо не визначає самозахист як форму захисту, однак відповідно до вищенаведених положень, законодавець надає право на самозахист дитини достатньо широкому колу осіб. Таким чином, можна зробити висновок про допустимість та необхідність визнання

застосування самозахисту дитини в сімейному праві як дозволених законом дій уповноважених осіб, що спрямовані на відновлення порушених, невизнаних або оспорюваних сімейних прав та інтересів дитини. Також необхідно звернути увагу на те, що норми сімейного законодавства передбачають право на самозахист конкретних осіб (дітей, внуків, сестру тощо), але в них відсутні норми про застосування заходів самозахисту щодо самого себе, що, однак, не означає неможливості застосування самозахисту щодо себе самого у сімейному праві, оскільки відповідно до ст. 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права та свободи від порушень та протиправних посягань. На нашу думку, у сімейному праві особа, зокрема й неповнолітня особа, має право на самозахист своїх сімейних прав та інтересів, якщо вона своїми діями перешкоджає або припиняє порушення своїх законних сімейних прав та інтересів.

Якщо сімейне законодавство не передбачає способи самозахисту, то у ст. 19 ЦК України зазначено, що «самозахист є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням. Способи самозахисту можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами цивільного законодавства» [381]. Як вже зазначалось, самозахист є однією з форм захисту сімейних прав та інтересів дитини, що означає можливість його здійснення у різний спосіб, який не заборонений законом, з метою припинення чи запобігання порушення такого права дитини.

Іліопол І. М. вважає, що «самозахист допускається за умов, якщо існують порушення права або ймовірність (небезпека) його порушення; необхідність припинення (попередження) порушення; застосування заходів, які відповідають характеру та змісту правопорушення» [113, с. 32].

Левківський Б. К. висловлює свою позицію та зазначає, що «як правило, самозахист має місце у тому випадку, коли суб'єкт правовідносин (батько або

мати) переконаний, що ефективний і своєчасний захист прав та інтересів дитини можливий виключно у такій формі й у такий спосіб, а звернення до уповноважених суб'єктів владних повноважень або неможливе, або не є необхідним». Далі автор вказує на необхідність виділення ознак самозахисту, які виділяються тільки при захисті суб'єктами сімейних правовідносин: «... самозахист завжди передбачає активну дію уповноваженого суб'єкта (як правило, власне сама особа – носій права, уповноважені особи – батьки, опікуни, піклувальники, бабусі, дідусі тощо); дія уповноваженого суб'єкта спрямована на зміну або припинення правовідношення (наприклад, відібрання дитини від матері, зміна місця проживання дитини тощо); дія суб'єкта здійснюється з урахуванням думки, а також позиції залежної (заінтересованої) особи та виключно в її інтересах; дія суб'єкта здійснюється у межах чинного законодавства» [166, с. 138].

Щодо характерних ознак права на самозахист, то з аналізу доктринальних положень встановлено, що науковці у своїй більшості мають подібні погляди щодо розуміння означеного права, а саме:

- самозахист передбачає, що особа, яка потребує захисту, або уповноважена особа не звертається до будь-яких юрисдикційних органів та самостійно визначає необхідний спосіб захисту [2, с. 135–141];
- самозахист повинен здійснюватися способами, які не заборонені законом [9, с. 98];
- при самозахисті відсутня суперечність засобів протидії моральним засадам суспільства [43, с. 131];
- способи самозахисту повинні бути дозволені законом або договором, спрямовані на забезпечення недоторканності права, припинення порушення й ліквідацію наслідків такого порушення [174, с. 102], або припинення загрози порушення такого права.

Отже, можна припустити, що самозахист сімейних прав та інтересів дитини - це дії, спрямовані на припинення загрози порушення або порушення сімейних прав та інтересів дитини, відновлення порушених сімейних прав та

інтересів дитини, які здійснюються уповноваженою особою (законними представниками), зокрема батьками (усиновлювачами), опікунами або піклувальниками чи іншими особами, на вихованні яких знаходиться дитина на законних підставах, або самою дитиною без звернення до будь-яких юрисдикційних органів у спосіб, не заборонений законом.

До форм захисту, що належать до альтернативного врегулювання спорів, можна віднести звернення за захистом до третейського суду. Однак щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини третейським судом, необхідно зазначити, що відповідно до п. 4 ст. 6 Закону України «Про третейські суди» третейські суди «... не можуть розглядати справи у спорах, що виникають із сімейних правовідносин, крім справ у спорах, що виникають із шлюбних контрактів (договорів)» [274]. Згідно з вищенаведеною норми Закону захист сімейних прав та інтересів дитини не може здійснюватися у третейському судочинстві.

Також до альтернативних форм захисту сімейних прав та інтересів деякі науковці відносять сімейну медіацію [70].

Сімейна медіація у юридичній літературі визначається як процес, у якому незалежна третя особа допомагає учасникам сімейного конфлікту покращити взаємодію один із одним і приймати прийнятні для обох сторін усвідомлені рішення з питань, пов'язаних із розірванням шлюбу, вихованням дитини, фінансами, майном тощо. Так, наприклад, Н. Л. Бондаренко-Зелінська зазначає, що «сімейна медіація – це примирна процедура врегулювання конфліктів та правових спорів між суб'єктами сімейних правовідносин, що здійснюється за сприянням незалежного, нейтрального, кваліфікованого посередника – медіатора» [29, с. 159]. Кармаза О. О. зазначає, що «медіація є альтернативним способом врегулювання спорів із залученням медіатора. Її завданням є встановлення та сприяння веденню конструктивного діалогу між сторонами конфлікту (спору) з метою знайти взаємовигідне рішення для сторін конфлікту. На відміну від формального юридичного процесу сторони медіації самостійно приймають рішення щодо спору (конфлікту)» [120, с. 25].

Особливістю сімейної медіації є підвищена увага до забезпечення інтересів дитини. Цей принцип знайшов своє відображення в Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи Rec № (98)1 «Про медіацію в сімейних спорах», відповідно до якої «медіатору рекомендується приділяти особливу увагу інтересам дитини та нагадувати батькам про їх основний обов'язок дбати про благополуччя спільних дітей» [285]. З цієї ж причини сімейному медіатору надається право припинити медіацію, якщо угода сторін явно суперечить інтересам дитини. Тарасівна Й. С. зазначає, що «...мета прийняття Рекомендації полягала в стимулюванні впровадження, поширення й уніфікації інституту сімейної медіації в європейських країнах, однак, незважаючи на загальне схвалення та підтримку, вона не отримала широкої практичної реалізації. У більшості країн континентальної Європи розвиток медіації у сфері сімейних правовідносин здійснювався поступово в контексті національної правової системи й сформованих культурних традицій» [341, с. 203].

Необхідно зазначити, що «у Німеччині, Австрії, Данії, Фінляндії, Нідерландах, США сімейна медіація стала одним із затребуваних видів медіації, яка, як правило, вирішується шляхом проведення переговорів. Переговори як один із способів альтернативного вирішення сімейного спору зазвичай застосовуються для врегулювання певних конфліктів, розбіжностей, що виникають під час розірвання шлюбу подружжя та стосуються питань проживання батьків і дітей, виховання та спілкування з дитиною, сплати аліментів, поділу спільного майна подружжя тощо» [51, с. 23].

Так, найбільшого поширення сімейна медіація набула у Німеччині, де саме медіація проводиться у разі виникнення спорів, що стосуються виховання дітей, встановлення опіки, поділу нерухомого майна, розподілу боргів, конфліктах, пов'язаних із виконанням умов шлюбного договору. Нині у Німеччині сімейну медіацію вправі проводити приватно практикуючі медіатори, а також державні службовці управлінь у справах молоді у спорах, пов'язаних із вихованням дітей. Для проведення сімейної медіації залучаються фахівці, які володіють спеціальними знаннями у галузі психології. В Австрії, наприклад, сімейна

медіація здійснюється двома медіаторами, один з них це спеціаліст у галузі психології (сімейний психолог або психотерапевт), а інший – юрист (адвокат, який спеціалізується на сімейних справах, або нотаріус).

У Данії процедура медіації щодо сімейних спорів (конфліктів) проводиться обов'язково [418]. До обласної державної адміністрації можуть безкоштовно звернутися особи, у яких виникають складнощі із встановленням опіки або реалізацією прав на спілкування з дитиною. Якщо спір не вдається вирішити шляхом проведення медіації, то справа передається на розгляд суду. В Італії, навпаки, звернення до медіатора щодо сімейних спорів не є обов'язковим. Проте дана процедура застосовується з ініціативи судді під час розгляду судом справи про розірвання шлюбу і навіть у разі виявлення фактів сімейного насильства.

Застосування сімейної медіації у вирішенні сімейних спорів обумовлено її високою ефективністю. Так, відповідно до більшості статистичних досліджень «у Північній Америці, від 55 % до 80 % сімейних медіацій завершуються укладенням угоди, при цьому від 69 % до 90 % учасників залишаються задоволеними її результатом; в Австралії – від 75-92 % і 83-90 %, відповідно [352]; у Данії 64 % медіацій завершуються врегулюванням усіх розбіжностей, і близько 18 % спорів – частково, у Швеції 90 % спорів про дітей успішно вирішуються в результаті проведення медіації» [185].

На підставі аналізу зарубіжної практики застосування сімейної медіації та статистичних даних за результатами проведення сімейної медіації у зарубіжних країнах можна дійти висновку, що застосування медіації для вирішення сімейних спорів є достатньо ефективним способом. Також необхідно зазначити, що активне застосування процедури медіації при вирішенні сімейних спорів порівняно із судовим порядком має свої переваги, дозволяючи зберегти дружні відносини між колишнім подружжям та захистити інтереси їх неповнолітніх дітей.

Значним подією стало прийняття 16 листопада 2021 року Верховною Радою України Закону України «Про медіацію», відповідно до якого «медіація – позасудова добровільна, конфіденційна, структурована процедура, під час якої

сторони за допомогою медіатора (медіаторів) намагаються запобігти виникненню або врегулювати конфлікт (спір) шляхом переговорів» (п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про медіацію») [263].

Переговори (negotiation) відносяться до основних альтернативних форм вирішення правових конфліктів та вважаються «найефективнішим і найпоширенішим способом вирішення спорів в усьому світі» [466, 387].

Переговори, що ініціюються самими сторонами (суб'єктами сімейного спору), – найбільш доступний і ефективний альтернативний спосіб вирішення спорів (конфліктів). У разі виникнення правового спору, переговори традиційно стають першим кроком на шляху його вирішення.

Переговори як один із способів альтернативного вирішення сімейних спорів – це один з найбільш простих, поширених, ефективних і доступних засобів врегулювання сімейно-правових спорів, крім того, переговори не становлять ризику для сторін і спрямовані на конструктивне обговорення предмета спору та його вирішення.

Дія Закону України «Про медіацію» «поширюється на суспільні відносини, пов'язані з проведенням медіації з метою запобігання виникненню конфліктів (спорів) у майбутньому або врегулювання будь-яких конфліктів (спорів), у тому числі сімейних» (ч.1 ст. 3) [263].

Досліджуючи питання сімейної медіації, необхідно відзначити, що сьогодні у багатьох вона асоціюється з процесом розірвання шлюбу, проте насправді її форми значно ширші та їх затребуваність продиктована повсякденним життям у сім'ї у момент її розпаду. Це багатогранні відносини між чоловіком і дружиною, між батьками та дітьми щодо їх подальшого виховання, утримання та їх місця проживання.

Вбачається, що правозахисна діяльність медіатора має низку переваг. До них можна віднести наявність процедури та її обмеженість у часі, що дозволяє суворо, цілеспрямовано й оперативно спрямувати зусилля учасників медіації на врегулювання конфлікту та відновлення взаємодії. Більше того, діяльність медіатора, по суті, спроектована на майбутні безконфліктні та комфортні

відносини у сім'ї. Можливими позитивними результатами застосування сімейної медіації є забезпечення примирення подружжя, соціально-психологічне гарантування безпечності дітей та зниження конфліктності між усіма членами сім'ї. Очевидно, що діяльність медіатора у врегулюванні різних сімейних конфліктів носить соціально корисний характер, оскільки прямо спрямована на захист сім'ї та збереження її цінностей.

Тарасівна Й. С. звертає увагу, що «...іноземний досвід свідчить про те, що у разі, коли учасником медіації є дитина, то до участі під час її проведення в якості спеціаліста може залучатися психолог. Окрім того, якщо сімейний спір стосується інтересів дитини, наприклад, з ким із батьків після розірвання шлюбу буде проживати дитина, то в першу чергу, враховують думку дитини, щоб максимально забезпечити її інтереси та захистити її права» [341, с. 205]. Далі авторка справедливо зазначає, що «якщо спір, що має місце між суб'єктами сімейних правовідносин, стосується прав та інтересів дитини або особи, яка перебуває під опікою чи піклуванням, то в ході сімейної медіації доцільне врахування позиції органів опіки та піклування» [341, с. 205–206].

Однак не всі категорії справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини можливо вирішити шляхом сімейної медіації. Так, наприклад, не допустимо вирішення в такий спосіб справ про позбавлення батьківських прав, про поновлення батьківських прав, про усиновлення тощо, оскільки сутність таких справ, відповідно до сімейного законодавства, належить до компетенції виключно суду та не допускає примирення сторін шляхом медіації або укладення мирової угоди. Наприклад, у ситуації, коли батько страждає хронічним алкоголізмом, внаслідок чого не виконує свої обов'язки щодо виховання дитини, постійно застосовує до такої дитини фізичне насилля тощо, не може поставати питання про можливість переговорів та домовленостей з такою особою. У розглянутому випадку необхідно враховувати інтереси дитини та вжити всіх необхідних заходів щодо її захисту від такої особи шляхом позбавлення батьківських прав її батька.

Говорячи про сімейну медіацію в контексті дослідження, необхідно звернути увагу на такі спори, до яких можливо застосовувати досудовий порядок врегулювання спору. Це такі категорії справ, де батьки можуть домовитись між собою без звернення до суду, шляхом переговорів щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, встановлення порядку спілкування з дитиною, батьки якої проживають окремо.

Коцюруба А., досліджуючи питання сімейної медіації, звертається до статистичних даних, зазначаючи, «що з 2018 року по двох категоріях сімейних спорів найбільше навантаження судової системи лягає на суди першої інстанції, які ухвалили 110 756 рішень про розлучення та 57 076 рішень щодо стягнення аліментів. В апеляційних інстанціях було розглянуто 2 368 справ про стягнення аліментів та 328 справ про розірвання шлюбів. Верховний Суд переглянув 72 справи про розірвання шлюбів та 414 справ про стягнення аліментів» [44]. Було зроблено висновок «про доцільність щодо певних категорій справ запровадження обов'язкової судової медіації» [147, с. 31]. В цьому випадку науковець передбачає тільки дві категорії справ (розірвання шлюбу, стягнення аліментів), залишаючи поза увагою інші сімейні спори, які можливо вирішити шляхом медіації. Однак, розглядаючи таке питання, як стягнення аліментів на утримання дитини, необхідно зазначити, що законодавець передбачає швидке вирішення цього питання у судовому порядку, оскільки батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей. Якщо розглядати вирішення питання щодо стягнення аліментів шляхом обов'язкового звернення до медіатора, то це може тільки затягнути час за умови недосягнення згоди між подружжям. Тому більш ефективнішим у разі не сплати аліментів на утримання дитини у добровільному порядку є судовий захист.

Крім того, необхідно зазначити, що у 2016 році до ст. 124 Конституції України була внесена норма, яка встановлює, що «законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок врегулювання спору». Це положення повною мірою поширюється й на медіацію. Для подальшого розвитку

сімейної медіації в Україні потрібні відповідні законодавчі зміни, а також спеціальна професійна підготовка сімейних медіаторів.

В умовах пандемії та воєнного стану в Україні, який був оголошений 24 лютого 2022 року, необхідним є створення оптимального юридичного супроводу для практичного впровадження онлайн-медіацій для регулювання сімейних конфліктів. Однак у цьому випадку потрібна правова регламентація у галузевому законодавстві: гостро стоїть питання детального регулювання процедури сімейної медіації. Її слід розглядати як ефективну форму захисту прав та інтересів дітей в Україні. Отже, модернізації потребують і Закон України «Про медіацію», і СК України з метою відображення в них особливостей сімейної медіації. Очевидно, що сімейні правовідносини мають свої особливості, які впливають на характер спору, можливості його врегулювання, відповідну підготовку до їх вирішення. Саме ці особливості і повинні віднайти своє відзеркалення у вищенаведених законодавчих актах. Також необхідно передбачити у нормах сімейного законодавства право суб'єктів сімейних правовідносин вирішувати окремі сімейні спори (крім тих, що відносяться виключно до компетенції суду та інших органів) шляхом медіації та закріпити перелік спорів, що виникають із сімейних правовідносин і підлягають обов'язковому досудовому порядку їх урегулювання.

Отже, вважаємо за необхідне доповнити окремою нормою СК України щодо обов'язкового досудового порядку врегулювання спорів, з метою захисту сімейних прав та інтересів дитини, у спорах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, у спорах щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, шляхом медіації. У разі проголошення в Україні пандемії або воєнного стану обов'язковий досудовий порядок врегулювання сімейних спорів у спорах щодо визначення місця проживання малолітньої дитини, у спорах щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї необхідно проводити шляхом онлайн-медіації.

Крім того, як слушно зазначає Н. Л. Бондаренко-Зелінська, «якщо спір, що має місце між суб'єктами сімейних правовідносин, стосується прав та інтересів

дитини або особи, яка перебуває під опікою чи піклуванням, то в ході сімейної медіації доцільне врахування позиції органів опіки та піклування. Зважаючи на те, що органи опіки та піклування за характером своєї діяльності часто стикаються із сімейними конфліктами, навіть якщо медіація не закінчилася примиренням, представники органів опіки та піклування, ознайомившись із технологією та/або процедурою сімейної медіації, в межах своєї діяльності зможуть використовувати їх для сприяння врегулюванню сімейних конфліктів у своїй подальшій практиці» [29, с. 160].

Захист прав дитини забезпечується не тільки внутрішньодержавними засобами захисту, а й на міжнародному рівні. Щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини, то необхідно зазначити, що з ратифікацією 17 липня 1997 року Верховною Радою України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, кожній фізичній та юридичній особі України надано право на звернення до Європейського суду з прав людини з метою захисту своїх прав, свобод та інтересів, після використання всіх засобів захисту відповідно до законодавства України, в тому числі щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини.

Необхідно зазначити, що відповідно до законодавства України Європейський суд з прав людини не входить до системи національних судів України, разом з тим він покликаний перевіряти дотримання державою прав та інтересів людини та гарантій їх забезпечення, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Незважаючи на те, що Європейський суд з прав людини - це міжнародний судовий орган, однак його завдання суттєво відрізняються від судового захисту, що здійснюється судами на національному рівні. Юридична природа обов'язковості рішення суду є результатом, проявом здійснення судової влади на відповідній території, тоді як рішення Європейського суду з прав людини, своєю чергою, поширює свою дію на територію України лише на основі конвенційних домовленостей, не скасовує рішень прийнятих національними судами і має пряму дію лише в частині стягнення справедливої сатисфакції. Отже, вважаємо за необхідне

виокремлювати його від судового захисту, що здійснюється судами України до самостійної форми захисту сімейних прав та інтересів дитини.

Здійснивши аналіз норм законодавства, доктрин права встановлено, що формою захисту сімейних прав та інтересів дитини є: юрисдикційна (судова, адміністративна, нотаріальна, міжнародний захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини) та неюрисдикційна (самозахист, що здійснюється самою дитиною або її законними представниками, сімейна медіація).

РОЗДІЛ 2. ОПТИМІЗАЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ЦИВІЛЬНИХ ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН У СПРАВАХ ЩОДО ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ

2.1 Роль суду у захисті сімейних прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві

Однією з особливостей цивільних процесуальних правовідносин є їх багатосуб'єктність. У цивільному судочинстві у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини суд є обов'язковим суб'єктом цивільних процесуальних правовідносин, при цьому він одночасно виступає органом державної влади, наділеним компетенцією здійснювати правосуддя в Україні та вирішувати всі правові питання, що виникають в ході розгляду цивільної справи щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. Так, як справедливо зазначає А. Л. Паскар, «цивільні процесуальні відносини не можуть існувати поза судом, оскільки саме суд є єдиним державним органом, виключною компетенцією якого є здійснення правосуддя» [208, с. 56].

Кучер Т. М. зазначає, що «процесуальна діяльність суду, крім здійснення правосуддя, спрямована на керівництво ходом судового засідання, забезпечення додержання послідовності й порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками судового процесу їх процесуальних прав, виконання обов'язків та спрямування судового розгляду на забезпечення необхідних умов для всебічного й повного дослідження обставин справи, зберігаючи при цьому об'єктивність і неупередженість» тощо [163, с. 167–170].

Судом при розгляді та вирішенні справ про захист сімейних прав та інтересів дитини застосовуються принципи цивільного судочинства.

Більшість принципів цивільного судочинства закріплені у Конституції України, а також у Законі України «Про судоустрій і статус суддів». У частині третій ст. 2 ЦПК України визначаються основні засади цивільного судочинства, яким має відповідати розгляд і вирішення цивільних справ судом, а саме: «верховенство права; повага до честі і гідності, рівність усіх учасників судового

процесу перед законом та судом; гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; змагальність сторін; диспозитивність; пропорційність; обов'язковість судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; розумність строків розгляду справи судом; неприпустимість зловживання процесуальними правами; відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення» [380].

Слушною є позиція науковців Н. Ю. Голубевої та І. В. Андронova, згідно з якою «принципи цивільного процесуального права та загальні засади цивільного судочинства однакові в тому, що є основними засадами, що проходять через весь цивільний процес, зумовлюючи зміст кожного з його інститутів і його норм. Вони є основами, базою таких важливих суспільних відносин, як відносини у сфері здійснення правосуддя в цивільних справах судами загальної юрисдикції. Різниця між ними полягає у тому, що невід'ємною ознакою загальних засад цивільного судочинства є точне формулювання і нормативне закріплення в чинному законодавстві. Крім того, у правозастосуванні вони діють безпосередньо» [3, с. 12].

Цивільний процес базується на засадах диспозитивності та змагальності, на підставі чого у доктрині цивільного процесуального права та судовій практиці постійно постають питання щодо ролі суду у захисті сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві.

Засади диспозитивності містяться у ст. 13 ЦПК України, відповідно до якої суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням особи у межах заявлених нею вимог і на підставі доказів. Одним із диспозитивних прав сторін є право на свій розсуд розпоряджатися правами щодо предмета спору, а саме відповідно до ст. 49 ЦПК України позивач має право відмовитись від позову (повністю або частково), збільшити або зменшити розмір позовних вимог, змінити підставу або предмет позову, а відповідач своєю чергою має право визнати позов повністю або частково, пред'явити зустрічний позов в установлені

законом строки, сторони мають право на укладення мирової угоди, а також наділені іншими цивільними процесуальними правами, що визначені у законодавстві. Наразі свобода розпорядження вищенаведеними правами, як зазначається в юридичній літературі, полягає в тому, «що на відміну від ЦПК України 1963 р., чинне законодавство направлене на невтручання суду в реалізацію сторонами цих прав. Суд не буде з'ясовувати, чому позивач відмовився від позову або відповідач визнав позов, або яку мирову угоду уклали сторони» [158, с. 109].

Однак необхідно зазначити, що чинні норми цивільного процесуального законодавства передбачають збереження деяких контрольних повноважень суду щодо визнання відповідачем позову. Оскільки таке визнання є підставою для прийняття рішення про задоволення позовних вимог в повному обсязі, що своєю чергою може вплинути на права та обов'язки інших осіб, суд також наділений правом відмовити у визнанні позову відповідачем. Так, наприклад, у випадку визнання відповідачем позовних вимог повністю у справах про стягнення аліментів на утримання дитини, якщо позов пред'являється до особи, яка вже сплачує аліменти, позову про стягнення їх на дитину (дітей) від іншої матері або утримання на інших осіб суд відповідно до норм цивільного процесуального законодавства має право відмовити у визнанні позову та залучити одержувача аліментів до участі у справі як третю особу, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, оскільки рішення суду може вплинути на права та обов'язки особи, яка вже отримує аліменти від платника аліментів. Таке положення передбачено ч. 4 ст. 206 ЦПК України, а саме «якщо визнання відповідачем позову суперечить закону або порушує права, свободи чи інтереси інших осіб, суд постановляє ухвалу про відмову у прийнятті визнання відповідачем позову і продовжує судовий розгляд» [380].

Відповідно до ч. 6 ст. 49 та ч. 5 ст. 206 ЦПК України «...суд наділений правом не приймати відмови позивача від позову, зменшення розміру позовних вимог, визнання позову відповідачем у справі, в якій особу представляє її законний представник, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він

представляє» [380]. Таке обмеження принципу диспозитивності реалізується тільки у тих випадках, коли у справі діють законні представники в інтересах малолітніх осіб, неповнолітніх осіб або осіб, які визнані відповідно до закону недієздатними. Таким чином, дані обмеження передбачені для запобігання зловживання процесуальними правами законним представником, якщо він діє не в інтересах особи, яку представляє у суді, наприклад, якщо законний представник діє у своїх власних інтересах, які суперечать інтересам дитини, яку він представляє у суді. Одним із повноважень суду є те, що суд має право відмовити у затвердженні мирової угоди сторонами з підстав передбачених ч. 5 ст. 207 ЦПК України, а саме: «умови мирової угоди суперечать закону чи порушують права чи охоронювані законом інтереси інших осіб, є не виконуваними; або одну із сторін мирової угоди представляє її законний представник, дії якого суперечать інтересам особи, яку він представляє» [380].

Положення щодо обмеження диспозитивних засад передбачено також у цивільному процесуальному законодавстві інших країн, а саме у «...Німеччині та Франції суд може ініціювати призначення опікуна, якщо виявить, що особа потребує правового захисту. Принцип диспозитивності обмежено в Німеччині й у сімейних спорах, виходячи з того, що шлюб і сім'я згідно з Основним Законом їх країни перебувають під особливим захистом держави, а також у деяких інших категоріях справ» [195, с. 40-41].

Після прийняття нової редакції ЦПК України у 2017 році назріла необхідність розгляду проблемних питань, пов'язаних з осмисленням нової ролі суду при захисті сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві.

Однією з новел ЦПК України є те, що суд наділений правом збирати докази з власної ініціативи, що стосується предмета спору, у випадках коли це необхідно для захисту малолітніх або неповнолітніх осіб (ч. 2 ст. 13 ЦПК України). Однак таке правило застосовуються тільки у справах, що розглядаються за правилами позовного провадження, оскільки у вищенаведеній нормі законодавець оперує таким визначенням, як «предмет спору», який наявний тільки в позовному провадженні. Щодо наказного та окремого

проваджень, то це правило не застосовується. Необхідно врахувати той факт, що під час розгляду справ окремого провадження, відповідно до ч. 2 ст. 294 ЦПК України «з метою з'ясування обставин справи суд може за власною ініціативою витребувати необхідні докази» [380]. Отже, з аналізу норм законодавства вбачається, що суд не має права витребувати докази у справах, що розглядаються за правилами наказного провадження.

Також необхідно звернути увагу, що в деяких випадках, з метою захисту сімейних прав та інтересів дитини, законодавство передбачає право суду вийти за межі заявлених вимог. Так, наприклад, Законом України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо обов'язку осіб, позбавлених батьківських прав, утримувати дитину» від 17 травня 2016 року № 1370-VIII [249] були внесені зміни до ст. 166 СК України щодо обов'язку суду приймати рішення про призначення аліментів одночасно з процедурою позбавлення батьківських прав. Частина 3 ст. 166 СК України надає право суду приймати рішення про перерахування аліментів на особистий рахунок дитини у відділенні Державного ощадного банку України, у разі якщо мати, батько або інші законні представники дитини відмовляються отримувати аліменти від особи, позбавленої батьківських прав та зобов'язує останніх відкрити зазначений особистий рахунок у місячний строк з дня набрання законної сили рішенням суду. Це положення також міститься у абз. 7 п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав», а саме «...одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або з власної ініціативи вирішити питання про стягнення аліментів на дитину» [268].

З цього приводу Ю. В. Александрова зазначає, що «... будь-яких окремих законодавчих приписів, які б надавали суду право вийти за межі заявлених позивачем вимог у цивільному судочинстві, немає, що, в свою чергу, обумовлює наявність неоднозначних та суперечливих позицій у правовій доктрині щодо

права суду вийти за межі заявлених позовних вимог при розгляді і вирішенні справ про позбавлення батьківських прав» [4].

Далі авторка, аналізуючи різні точки зору науковців, доходить висновку, що «...вирішення судом питання про стягнення аліментів при розгляді справ про позбавлення батьківських прав, якщо така вимога не заявлена, є необґрунтованим та таким, що суперечать конституційним приписам та загальним засадам цивільного судочинства» [4]. Існує й інша точка зору науковців, які вважають, що суд має право виходити за межі заявлених вимог щодо вирішення питання про стягнення аліментів на утримання дитини у справах про позбавлення батьківських прав, якщо така вимога не заявляється [142, с. 5-6; 16, с. 69].

Міненкова Н. О. зазначала, що «спрощений підхід до розгляду справ про позбавлення батьківських прав, який знаходить свій вияв у тому, що суди в більшості справ не вирішують питання про стягнення з батьків аліментів на утримання дітей, призводить до повної безвідповідальності батьків, які ухиляються від своїх обов'язків щодо виховання та утримання дітей» [184, с. 43].

Розглядаючи норми цивільного процесуального законодавства, слід відзначити, що положення ч. 3 ст. 166 СК України та абз. 7 п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» суперечать ч. 1 ст. 13 ЦПК України, яка передбачає, що «...суд розглядає справи не інакше як за зверненням особи, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених нею вимог» [268].

Важливим є схвалення законодавчих приписів щодо змін, які були внесені до ст. 166 СК України. Такі зміни мають «...перш за все позитивні сторони, а саме, вони направлені на: захист прав дитини, оскільки одним із головних завдань держави є саме захист прав та інтересів дитини; забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку; посилення відповідальності осіб за реалізацію своїх батьківських прав, у випадку позбавлення їх батьківських прав, оскільки, обов'язок батьків щодо утримання

дитини до її повноліття зберігається і у випадку позбавлення батьківських прав батьків» [62, с. 19-20].

Частина 3 статті 166 СК України надає «...право суду приймати рішення про перерахування аліментів на особистий рахунок дитини у відділенні Державного ощадного банку України у разі, якщо мати, батько або інші законні представники дитини відмовляються отримувати аліменти від особи, позбавленої батьківських прав та зобов'язує останніх відкрити зазначений особистий рахунок у місячний строк з дня набрання законної сили рішенням суду» [327]. У пояснювальній записці до проекту Закону України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України» (щодо невідворотності обов'язку утримувати дитину особами, які позбавлені батьківських прав) зазначено, що «внесення таких змін було зумовлено тим, що у судовій практиці існують непоодинокі випадки, коли при розгляді справ про позбавлення батьківських прав одного з батьків, інший, який залишився проживати разом з дитиною безпідставно відмовлявся від отримання аліментів, намагаючись тим самим відгородити дитину від батька (матері), який позбавляється батьківських прав та виховувати дитину самотійно, що в таких випадках дитина через нераціональне рішення одного з батьків може бути позбавлена належного фінансового забезпечення своїх потреб» [242]. Також необхідно звернути увагу на те, що якщо, наприклад, у справах про розірвання шлюбу у подружжя є діти, то постає питання щодо утримання такої дитини та визначення її місця проживання. Якщо добровільно не вирішені дані питання, й до суду разом з вимогою про розірвання шлюбу не пред'явлено вимогу про стягнення аліментів на утримання дитини та визначення місця проживання малолітньої особи, то вважаємо, що в даному випадку необхідно надати право суду вийти за межі позовних вимог та з власної ініціативи вирішити такі питання.

Підтримуючи позицію науковців щодо можливості суду вийти за межі вимог, які були заявлені особою при вирішенні судом питання про стягнення аліментів та визначення місця проживання малолітньої дитини при розгляді справ про позбавлення батьківських прав, про розірвання шлюбу, якщо така

вимога не була заявлена, вважаємо за необхідне внести зміни до норм сімейного та цивільного процесуального законодавства з метою усунення суперечностей між нормами законодавства, щоб суд без порушення принципу диспозитивності цивільного судочинства, у виключних випадках, передбачених законом, мав право вийти за межі заявлених вимог, а саме:

частину першу ст. 13 ЦПК України доповнити абзацом другим такого змісту:

«Суд вправі вийти за межі заявлених вимог лише у випадках, прямо передбачених законом».

Визначаючи принципи цивільного процесуального права, необхідно брати до уваги не тільки систему вже усталених теоретичних поглядів, але і європейські, міжнародні стандарти правосуддя, до яких необхідно віднести доступність судового захисту та право на справедливий суд. Право людини і громадянина на доступ до правосуддя є одним із основних прав, що не обмежується навіть в умовах воєнного стану та/або надзвичайного стану. Конституція України передбачає, що при прийнятті нових законів або внесення змін до чинних законів, зміст та обсяг існуючих прав і свобод людини не можуть бути звужені, і ця норма є абсолютною, а деякі винятки із загального правила можуть мати місце лише у випадку воєнного або надзвичайного стану. В юридичній літературі звертається увага на той факт, що «сучасні умови, запровадження карантину...», а також проголошення воєнного стану в Україні «...внесли ряд обмежень та створили проблеми для реалізації прав людини, включаючи доступ до правосуддя» [458]. Матат А.В., досліджуючи електронний суд в Україні, зазначає, що «...через електронний суд можливо вирішити низку глобальних проблем у судовій системі, серед яких доступність до правосуддя, оптимізація документообігу в судах, питання зв'язку судів з державними органами та учасників судового процесу, економія ресурсів (бюджетних, адміністративних, часових), прискорення розгляду справ, покращення якості судових послуг, спрощення здійснення правосуддя»[180]. Аналізуючи питання доступу до правосуддя в умовах пандемії, науковці вказують на те, що

«прикладом позитивних кроків уряду для забезпечення доступу громадян до правосуддя в умовах пандемії є зміни до ЦПК України від 30 березня 2020 року, якими Верховна Рада України передбачила можливість громадян брати участь у судовому процесі у режимі відеоконференції, використовуючи свої технічні засоби, перебуваючи поза залом судового засідання» [458].

Доступність судового захисту у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві полягає в тому, що: в інтересах дитини суд відкриває цивільну справу за позовною заявою (заявою) осіб, які визначені законом, зокрема дитиною у випадках, передбачених законодавством; законодавство передбачає звільнення від судового збору осіб за пред'явлення заяви з метою захисту прав та інтересів дитини. Також про доступність судового захисту свідчить альтернативна територіальна підсудність (підсудність за вибором позивача) у справах про стягнення аліментів, про визначення батьківства відповідача (ч. 1 ст. 28 ЦПК України); спрощений порядок розгляду справ у порядку спрощеного позовного провадження (справи про стягнення аліментів (ч. 4 ст. 19 ЦПК України) та у порядку наказного провадження (п. п. 4-5 ч. 1. ст. 161 ЦПК України); негайне виконання рішень у справах: про стягнення аліментів (п. 1 ч. 1 ст. 430 ЦПК), про відібрання дитини і повернення її тому, з ким вона проживала (п. 5 ч. 1 ст. 430 ЦПК), про видачу або продовження обмежувального припису (п. 10 ч. 1 ст. 430 ЦПК) тощо.

Так, у справі «Хабровські проти України» (заява № 1680/10, рішення від 17 січня 2013 року) Європейський суд з прав людини зазначив, що «...позитивний обов'язок держави за ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (право на повагу до приватного і сімейного життя) включає в себе право батьків на доступ до засобів, що дають їм можливість возз'єднатися з їхніми дітьми, та обов'язок національних органів вживати таких засобів (п. 105). Розглядаючи питання про те, чи становило невиконання рішення суду недотримання прав заявника на повагу до сімейного життя, суд повинен забезпечувати справедливий баланс між інтересами всіх заінтересованих до

цього осіб та загальним інтересам забезпечення дотримання верховенства права» [288].

Кожна особа має право на справедливий суд – це «комплексне право особи, яке гарантовано міжнародними та національними нормами (які становлять масу процесуальних прав, реалізація яких залежить не від волі людини, а від дії органу влади, який відповідальний за розгляд справи)» [467, с. 296].

Суд при розгляді справ про захист сімейних прав та інтересів дитини повинен дотримуватися принципів, які визначені також і нормами сімейного законодавства. До таких принципів сімейного права, які лежать в основі діяльності суду щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, слід віднести, зокрема, забезпечення найкращих інтересів дитини. Даний принцип полягає в тому, що суд, вирішуючи цивільну справу щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, зобов'язаний прийняти рішення в інтересах дитини, залишаючи в окремих випадках без задоволення позовні вимоги батьків або інших осіб, які їх замінюють, якщо дані вимоги не відповідають інтересам дитини, незалежно від того, що права останніх порушені. Цей принцип застосовується у справах щодо виховання дітей та усунення перешкод у спілкуванні з ними, про визначення місця проживання дітей, про надання дозволу на виїзд дитини за кордон без згоди одного з батьків, про усиновлення дитини, про стягнення аліментів, пені за прострочення сплати аліментів, про позбавлення батьківських прав, у тому числі з одночасним стягненням аліментів тощо.

Існують і низка інших принципів, які застосовуються у разі судового захисту сімейних прав та інтересів дитини, серед яких необхідно відзначити такі, як: принцип загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини (зокрема застосовується у справах про надання дозволу на виїзд дитини за кордон без згоди одного з батьків); принцип заборони насильства в сім'ї (про застосування спеціальних заходів, таких як обмежувальний припис) тощо.

Розглядаючи питання ролі суду у захисті сімейних прав та інтересів дитини у цивільному процесі, неможливо залишити без уваги питання, відповідно до якого в юридичній літературі ведуться постійні дискусії про необхідність створення у нашій державі «сімейного суду», який розглядатиме цивільні справи, пов'язані із захистом сімейних прав та інтересів учасників сімейних правовідносин, зокрема захист сімейних прав та інтересів дитини. Так, «сімейні суди» як спеціалізовані суди існують в багатьох державах світу, наприклад, такі суди діють у Великобританії, Німеччині, Італії, Франції, Японії тощо.

Однак, як справедливо звертає увагу К. М. Канішева, «коли заходить дискусія щодо можливості створення сімейних судів в Україні, всі пригадують досвід виключно Японії як країни, в якій найдовше функціонують такі спеціалізовані суди. Досвід країн, в яких існують спеціалізовані сімейні суди, доводить, що здійснення правосуддя у таких країнах ефективніше, а поодинокі помилки, які виникають при вирішенні сімейних спорів, мінімальні» [118]. Так, суд у сімейних справах в Японії утворився ще у 1947 році після воєнних реформ. Ідея створення суду, який спеціалізується як на правопорушеннях неповнолітніх, так і на сімейних спорах, прийшла зі Сполучених Штатів Америки, де справедливо вважають, що стабільні сімейні відносини є передумовою належного виховання неповнолітніх та профілактики правопорушень.

Розглядаючи країни, де діють спеціалізовані сімейні суди, необхідно зазначити, що, наприклад, у Франції судова влада відіграє допоміжну роль у забезпеченні захисту дітей. Втручання судової влади, за посередництва державного прокурора (*Procureur dela République*) та судді у справах дітей (*Jugedesenfants*), можливо лише тоді, коли участь Ради департаменту була унеможливлена або була недостатньою для захисту дитини, або ж коли родина дитини відмовилася від такої участі (стаття L. 226-4 французького Кодексу соціальних відносин та сім'ї (*Code del'action socialeet des familles - CASF*)).

У Німеччині суд, що розглядає сімейні справи, – це суд у справах сім'ї. Судова влада має лише підтримувальні повноваження у захисті дітей. Існують лише два випадки, в яких судова влада повноважна втрутитись у захист дитини:

якщо служба у справах молоді вирішує негайно вилучити дитину із сім'ї, з огляду на суттєву загрозу інтересам дитини; якщо батьки оскаржують це у суді зі справ сім'ї (family court), спеціальний відділ місцевого суду має прийняти рішення (§ 48 SGB VIII). Найважливішою умовою для застосування судового рішення є загроза фізичному чи психічному добробуту дитини. Суд у справах сім'ї Німеччини має повноваження вирішувати, чи існує загроза найкращим інтересам дитини, якщо батьки не в змозі відвернути небезпеку або не хочуть цього зробити. В таких випадках цей суд має такі повноваження: постановити, щоб батьки звернулися до відповідних соціальних служб; постановити, щоб батьки пройшли обов'язкове навчання; заборонити певним особам контакт з дитиною; позбавити особу батьківських прав; відвести будь-яку заяву батьків (to replace any declaration of the parents); призначити піклувальника замість батьків.

В Англії сімейні спори належали до компетенції різних судів англійської судової системи, а саме: суд з розгляду сімейних спорів (Family Proceedings Courts), що входять до складу магістратських судів; окружні суди; сімейне відділення Верховного суду. Суд з розгляду сімейних спорів (Family Court) розглядає коло справ, що визначається на підставі різних законодавчих актів, які регулюють питання, що виникають із сімейних правовідносин, пов'язаних зі шлюбом, сім'єю, материнством та дитинством. Одним із основних актів, який регулює порядок розгляду сімейних спорів, що виникають у сфері сім'ї та дитинства в Англії, є Правила сімейного судочинства, які були прийняті у 2010 році [453].

У Польщі також існують «сімейні суди», які розглядають сімейні спори. Цікавим положенням норм законодавства Польщі є те, що не допускається розірвання шлюбу, якщо у подружжя є діти й таке розірвання шлюбу порушує інтереси дитини.

Ідея сімейно-правової спеціалізації судової системи в нашій державі була озвучена ще у радянські часи (наприкінці 60-х років XX сторіччя), потім у 1989 році було запропоновано створити сімейно-правову судову спеціалізацію. В такому компромісному рішенні сімейно-правова спеціалізації повинна була бути

простішою у виконанні, зберігати традиційну відданість принципу доступності судового захисту на основі спрощеної схеми судової системи, а також передбачала би збереження загальної професійної кваліфікації суддів на противагу вузькій спеціалізації. Зазначалось, що поглиблені знання суддів у певній галузі юриспруденції, поєднані із загальною професійною підготовкою та спеціальними знаннями в галузі соціології, психології, психіатрії, могли б створити можливість більш ефективного захисту з сімейних спорів. Однак ідея організації спеціалізованих сімейних судів так і не була реалізована.

Аналізуючи зарубіжний досвід, необхідно зазначити, що протягом тривалого часу спеціалізовані сімейні суди довели свою ефективність та дозволили на високому рівні здійснювати захист прав та інтересів учасників сімейних правовідносин, зокрема й дітей. Однак необхідно врахувати той факт, що створення в нашій державі спеціалізованого сімейного суду призведе до деяких труднощів, до яких необхідно віднести: додаткові витрати на створення такого суду; прийняття суддів на посаду до спеціалізованого суду та ін. Також, необхідно звернути увагу, що такі події, як поширення COVID-19 та ведення воєнного стану на всій території України відповідно до Указу Президента України № 64/2022 від 24 лютого 2022 року, у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, вплинули на все світове співтовариство, судочинство та інші сфери життя. В існуючих реаліях створення такого суду буде ускладненим.

Водночас слід зазначити, що більшість справ, які розглядаються у цивільному судочинстві – це справи, що виникають із сімейних правовідносин. Сімейні справи, як зазначають науковці, «...є складними в контексті процесуальних процедур і з морально-психологічного боку, адже, як зауважують правники-практики, під час розгляду сімейних справ сторони у справі, найчастіше подружжя, не можуть під впливом емоційних переживань, у певному психологічному стані прийняти вірне рішення щодо розв'язання сімейного конфлікту» [165, с. 170–171]. Особливо ускладнюється ситуація, коли

розглядається питання щодо виховання дітей, а також їх участі у судовому процесі.

У нашій державі внутрішня спеціалізація суддів у сімейних справах, а також у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дітей відсутня, за винятком кримінальної юрисдикції. Так, відповідно до законодавства, «у місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» (ч. 3 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»). Створення спеціалізації суддів з розгляду конкретних категорій справ, в тому числі й сімейної спеціалізації, не забороняється законодавством, а саме у ч. 2 ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачено, що «...за рішенням зборів суддів відповідного суду може запроваджуватися спеціалізація суддів з розгляду конкретних категорій справ». Однак, як зазначається у звіті «Про результати моніторингу судових процесів в Україні стандарти правосуддя, дружнього до дитини, та їх втілення в Україні (не кримінальний аспект) за 2020 рік», «...під час інтерв'ю всі судді-респонденти повідомили, що в їхніх судах запроваджена спеціалізація суддів із здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх, оскільки це є вимогою закону, проте більш широка спеціалізація з розгляду справ, що стосуються інтересів дитини, відсутня». Також, у вищенаведеному звіті звертається увага на те, що «... водночас не можна виключати, що у певних судах така спеціалізація існує, адже у кожному суді це питання вирішується на розсуд зборів суддів. Однак пілотне дослідження не виявило таких випадків» [335, с. 16].

За таких умов вважаємо за необхідне запропонувати створення у цивільній юрисдикції внутрішньої спеціалізації суддів із сімейних справ, яка буде обов'язковою. Така спеціалізація суддів повинна орієнтуватись саме на сім'ю та захист прав та інтересів дитини.

Створення в нашій державі такої обов'язкової внутрішньої спеціалізації суду з сімейних справ, зокрема у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини, призвело б до наближення нашої правової системи до європейських

стандартів правосуддя та до підвищення рівня соціально-правової політики України.

З цієї ж позиції створення обов'язкової внутрішньої спеціалізації суду у цивільному судочинстві із розгляду сімейних спорів за участю неповнолітніх осіб дозволить підвищити якість правосуддя, допоможе оперативно приймати рішення щодо них. При цьому судочинство повинно здійснюється з урахуванням певних особливостей, таких, як: вік дитини, психологічний стан дитини, умови виховання дитини, сфери спілкування та інших факторів, що відрізняють дитину від дорослої особи.

Таким чином, видається необхідним доповнити частину третю ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» окремим абзацом такого змісту:

«У місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення цивільного судочинства щодо сімейних спорів за участю неповнолітніх осіб».

Отже, на підставі аналізу норм цивільного процесуального, сімейного права та доктринальних положень необхідно констатувати, що законодавець розширив повноваження суду щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. Встановлено, що суд має право збирати докази з власної ініціативи, якщо цього потребують інтереси дитини у захисті її сімейних прав та інтересів. Крім того, відповідно до сімейного законодавства суд також при розгляді справ про захист сімейних прав та інтересів дитини має право вийти за межі пред'явлених вимог та розглянути з власної ініціативи вимоги щодо стягнення аліментів у справах про позбавлення батьківських прав, встановлення місця проживання малолітньої дитини тощо.

2.2. Правовий статус дитини у цивільному судочинстві

Категорія правового статусу «дитина» зумовила широкі наукові дискусії щодо її дефініції. Універсальне її визначення міститься у ст. 1 Конвенції ООН про права дитини, прийнятої Резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року, відповідно до якої «дитиною є кожна людська істота до

досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, застосованим до даної особи, вона не досягла повноліття раніше» [135].

Згідно зі ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», «...дитина – особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, застосовуваним до неї, вона не набуває прав повнолітньої раніше» [265].

Відповідно до частини першої ст. 6 СК України правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття.

Законодавець, надаючи визначення правовій категорії «дитина», оперує такими поняттями, як «людина», «особа, яка не досягла повноліття» (18 років).

Термін «особа» (фізична особа) позначає людину як носія певних прав та обов'язків. У цьому аспекті людина виступає активним чи пасивним учасником правовідносин. Аналізуючи положення чинного законодавства, можна зробити висновок, що для позначення людини в праві найчастіше використовуються терміни «особа» та «фізична особа» [57, с. 17-18].

Термін «особа» активно використовується для позначення відповідного суб'єкта права у сучасних нормативно-правових актах, хоча доволі часто при використанні цього терміну відсутнє дотримання загальних засад єдності та одноманітності його застосування. Так, наприклад, якщо вести мову про конституційно-правове застосування цього терміну, то переважає розуміння поняття «особи» як «людини» або «громадянина» [12, с. 351].

Сьогодні у наукових працях, особливо сфери права, немає чіткості та визначеності у розумінні терміну «особа». Поняття «особа» охоплює носія юридичних прав та обов'язків, який є учасником відповідних правових відносин. Такий стан речей обумовлює відповідну взаємозалежність між особою – суб'єктом та правовідносинами, участь у яких вона бере. Це означає, що права особи неможливі поза правовідносинами, а права людини можуть існувати і поза ними. Отже, така диференціація між вказаними поняттями обумовлює відповідний правовий зв'язок між категоріями «особа» та «суб'єкт права». Науковці, досліджуючи вказаний зв'язок, доходять висновку, що «в понятті «особа» потрібно виділяти два основні моменти: зовнішній та внутрішній.

Перший (зовнішній момент) не розкриває сутності суб'єкта права, а означає лише формальну сторону, юридичну умовність, зовнішнє ставлення до неї з боку правопорядку як до персони. В цьому плані термін «особа» можна визнати техніко-юридичним, умовним терміном. Другий (змістовний) момент полягає в тому, що заглиблюючись в поняття суб'єкта права, розкриваючи його сутність, дослідник виявляє перед собою правовий зліпок особистості, що відображає не її зовнішні властивості, а внутрішні соціально-правові якості, її здатність приймати рішення та їх здійснювати, бути учасником відносин, володіти самоцінністю тощо. В даному випадку термін «особа» набуває свого другого глибинного змісту, що відображає тілесний зв'язок суб'єкта права з людиною, правовою особистістю» [57, с. 19–20].

Єрмоленко Д. О. зазначає, що «поняття «людина» й «особа» відрізняються між собою не за обсягом, а за змістом в тому сенсі, що вагоме значення має соціальна природа людини, яку відображає поняття «особа», що вказує на зв'язок людини із соціальними законами її буття» [103, с. 92].

Отже, з огляду на вищенаведене, слід дійти висновку, що поняття «особа» є важливою філософською та правовою категорією. Правове значення зазначеної категорії полягає в тому, що термін «особа», який внаслідок відповідних традицій терміновживання тісно вкоренився у сучасній правовій лінгвістиці, означає носія конкретних юридичних прав та обов'язків, який є учасником відповідних правових відносин. Відповідно до ст. 24 ЦК України «людина як учасник цивільних відносин вважається фізичною особою» [381]. Звідси можна зробити висновок, що категорії «фізична особа» і «людина» взаємозалежні, але не тотожні. Фізична особа з точки зору права – це завжди і тільки людина. Разом з тим людина може бути, а може й не бути учасником правовідносин [57, с. 21].

Розглядаючи правовий статус дитини, необхідно зазначити, що у науковій літературі та у нормах сімейного законодавства щодо категорії «дитина» застосовується також такий понятійно-правовий апарат, як малолітні та неповнолітні особи. Як справедливо зазначає Н. В. Ортинська, «невизначеність наукового сприйняття проявляється навіть у первинних субстанціях. Зокрема,

відсутнє чітке розмежування між спільними категоріями, що стосуються сфери неповнолітніх, з-поміж них, наприклад, «діти», «малолітні», «молодь», «підлітки», «особи юного віку» та, власне, саме поняття «неповнолітні». Часто ставлять знак «рівності» між цими поняттями, хоча, безумовно, це не правильно» [203, с. 54].

Звертаючись до норм сімейного законодавства, можна дійти висновку, що законодавець надає вікові обмеження щодо визначення понять «малолітні особи» та «неповнолітні особи». Так, відповідно до ст. 6 СК України «малолітньою визнається особа до досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою – особа віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років» [327]. ЦК України та ЦПК України містять аналогічні норми щодо поділу осіб за віковим критерієм на неповнолітніх і малолітніх осіб.

Однак необхідно зауважити, що вік повноліття визнається кожною державою самостійно залежно від національної традиції. Так, наприклад, у багатьох країнах світу він складає 18 років (Україна, Молдова та ін.), але в деяких країнах він вище, а саме у Канаді – 19 років; у Португалії, Японії – 20 років; у Монако, Болівії – 21 рік тощо.

Оскільки правове регулювання припускає наявність певних якостей у суб'єктів тієї чи іншої галузі права, в теорії права застосовується така категорія, як правовий статус, однак єдина концепція щодо його розуміння відсутня.

Визначаючи правовий статус дитини, необхідно підтримати позицію О. Є. Аврамової, яка зазначає, що «правовий статус – це стан особи у межах певних правовідносин, який охоплює систему елементів, зокрема правосуб'єктність, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, охорону прав. Стосовно дитини вказані правові дефініції мають певні властивості» [1, с. 161].

Правовий статус безпосередньо пов'язаний із правосуб'єктністю. Саме правосуб'єктність визначає, якими якостями повинні володіти суб'єкти правового регулювання для того, щоб мати права і нести обов'язки у відповідній галузі права [57, с. 23]. Так, наприклад, О.Ф. Скакун визначає «правосуб'єктність

як передбачену нормами права здатність (можливість) бути учасниками правовідносин» [329, с. 376].

Щодо цивільної процесуальної правосуб'єктності, то у юридичній науці традиційно вона пов'язується з наявністю цивільної процесуальної правоздатності та дієздатності.

Цивільна процесуальна правоздатність визначена у ст. 46 ЦПК України, яка передбачає, що «здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи (цивільна процесуальна правоздатність) мають усі фізичні і юридичні особи» [380].

За приписами норм цивільного та цивільного процесуального законодавства особа набуває повної цивільної дієздатності з 18 років. Так, відповідно до ст. 47 ЦПК України «цивільна процесуальна дієздатність – це здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (цивільна процесуальна дієздатність), яку мають фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи» [380]. Також необхідно звернути увагу на те, що згідно з ч. 2 ст. 47 ЦПК України неповнолітні особи віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років, можуть особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом. Крім того, особа, яка не досягла повноліття, набуває цивільної процесуальної дієздатності з моменту реєстрації шлюбу та з моменту надання їй повної цивільної дієздатності у порядку, передбаченому ЦК України (ч. 3 ст. 47 ЦПК України).

Сімейним законодавством передбачено, що «кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу» (ч. 2 ст. 18 СК України) [327]. Аналогічна норма закріплена у ч. 4 ст. 152 СК України, яка передбачає, що дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років. З таким положенням законодавства не погоджується В. І. Труба, який зазначає, що «дана норма не

повною мірою відповідає чинному цивільному і цивільному процесуальному законодавству, що обумовлене, зокрема, асистемним прийняттям СК України і ЦК України» [359, с. 77–79]. Також необхідно підтримати позицію автора щодо можливості звернення особи, яка досягла 14 років, до суду за захистом своїх сімейних прав та інтересів лише у випадках, передбачених сімейним законодавством, наприклад, при позбавленні батьківських прав (ст. 165 СК України); при визначенні місця проживання (ст. 160 СК України); неповнолітні батьки за захистом прав та інтересів своєї дитини (ст. 156 СК України); при скасуванні усиновлення чи визнання його недійсним (ст. 240 СК України). Ромовська З. В., навпаки, вважає, що це є «основною новелою СК України» та зазначає, що «...дитина, якій виповнилось 14 років, має право самостійно подати позовну заяву на захист своїх прав або інтересів, зокрема позовну заяву про розірвання шлюбу чи визнання шлюбу недійсним, визнання батьківства, стягнення аліментів, скасування усиновлення або визнання усиновлення недійсним. Така дитина має й всі процесуальні права позивача у процесі. Вона може бути і відповідачем (наприклад, у справі про визнання батьківства чи стягнення аліментів). Дитина, якій виповнилось чотирнадцять років, може сама звернутися до суду з заявою про надання їй права на шлюб (ст. 23 СК України)» [303, с. 40]. Однак необхідно зазначити, що таке твердження вченої на сьогодні не зовсім відповідає дійсності, оскільки відбулися певні зміни у сімейному та цивільному процесуальному законодавстві, а саме: відповідно до чинного законодавства з заявою про надання права на шлюб може звернутися особа, яка досягла шістнадцяти років (ст. 23 СК України), з позовною заявою про визнання батьківства може звернутися сама дитина, яка досягла повноліття (ч. 3 ст. 128 СК України) тощо.

Отже, з аналізу вищенаведеного необхідно зазначити, що у справах, які виникають із сімейних правовідносин, в тому числі й у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, дитина віком від чотирнадцяти років може особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої

обов'язки у цивільному судочинстві щодо захисту своїх сімейних прав та інтересів, окрім випадків, передбачених законодавством.

На підставі цього вважаємо за необхідне внести зміни до частини першої ст. 18 СК України та частини четвертої ст. 152 СК України:

частину першу ст. 18 СК України викласти у такій редакції:

«1. Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу, крім випадків, передбачених цим Кодексом»;

частину четверту ст. 152 СК України викласти у такій редакції :

«4. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років, крім випадків, передбачених цим Кодексом».

Як уже зазначалось, правовий статус дитини охоплює систему елементів, серед яких є суб'єктивні права та юридичні обов'язки. Щодо визначення цивільних процесуальних прав та обов'язків дитини у справах щодо захисту їх сімейних прав та інтересів слід зазначити, що вони мають певні особливості.

Відповідно до ч. 3 ст. 45 ЦПК України суд сприяє створенню належних умов для здійснення малолітньою або неповнолітньою особою її прав, визначених законом та передбачених міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Отже, під час розгляду справи щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, остання має загальні права та обов'язки учасників справи, що передбачені ст. 43 ЦПК України. Крім того, як уже зазначалось вище, якщо дитина є стороною у справі, то вона набуває права і обов'язки сторони. Так, наприклад, у справах про позбавлення батьківських прав дитина, яка досягла 14 років, може самостійно звернутись до суду з вимогою про позбавлення батьківських прав щодо одного із батьків або обох батьків (ст. 164 СК України), а, отже, така дитина набуває всі права та обов'язки позивача у справі.

Крім загальних прав та обов'язків, законодавець наділяє дитину додатковими процесуальними правами, а саме: «безпосередньо або через

представника чи законного представника висловлювати свою думку та отримувати його допомогу у висловленні такої думки; отримувати через представника чи законного представника інформацію про судовий розгляд; здійснювати інші процесуальні права і виконувати процесуальні обов'язки, передбачені міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України» (ч. 1 ст. 45 ЦПК України)» [380].

З аналізу цієї норми випливає, що дитина також має право на висловлювання своєї думки. Це положення міститься і в інших нормах актів національного законодавства та міжнародно-правових актів. Так, відповідно до ст. 171 СК України, думка дитини має бути врахована при вирішенні питань, що стосуються її життя у судовому порядку. Крім того, закон передбачає ще низку випадків, коли обов'язково має бути заслухана думка дитини. Так, думка дитини має бути врахована: при зміні прізвища дитини, яка досягла семи років (ст. 148 СК України); при зміні по батькові дитини, яка досягла чотирнадцяти років (ст. 149 СК України); при визначенні батьками місця проживання дитини, яка досягла десяти років (ст. 160 СК України); при розпорядженні аліментами, які одержані на неповнолітню дитину (ст. 179 СК України); при усиновленні дитини, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може висловити свою думку щодо цього питання (ст. 218 СК України); при записі усиновлювача матір'ю, батьком дитини, яка досягла семи років (ч. 2 ст. 229 СК України); при зміні усиновлювачами імені дитини (ч. 1 ст. 231 СК України); при визначенні опікуном, піклувальником способів виховання дитини (ч. 1 ст. 249 СК України); при передачі дитини у сім'ю патронатного вихователя (ст. 253 СК України); при влаштуванні дитини до прийомної сім'ї (ч. 2 ст. 256-3 СК України); при влаштуванні дитини до дитячого будинку сімейного типу (ч. 2 ст. 256-7 СК України).

Згідно з міжнародними правовими актами до прав дитини належить також право на врахування її думки щодо питань, які стосуються її життя. Зокрема, відповідно до положень ч. 1 ст. 12 Конвенції ООН від 20 листопада 1989 року «Про права дитини» (ратифікована Україною 27 лютого 1991 року), держави-

учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. Дитині надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового розгляду, що стосується її, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства.

Підписавши Конвенцію про здійснення прав дітей 7 травня 1999 року та ратифікувавши її 21 січня 2006 року, Україна визначила коло справ, на які поширюється дія цієї Конвенції, а саме: справи, що стосуються «усиновлення дитини, встановлення опіки над дитиною, догляду за дитиною, визначення місця проживання дитини, позбавлення або оспорювання батьківських прав, інших питань про відносини між батьками та дитиною, будь-яких інших питань, що стосуються дитини особисто, а також питань її сім'ї (у тому числі її виховання, поновлення батьківських прав, управління її майном)» [272]. Стаття 3 Конвенції про здійснення прав дітей дає право дитині бути поінформованою та висловлювати свою думку під час розгляду справи, але не дає дитині право на згоду або накладання вето на рішення, так як дана Конвенція охоплює безліч різних видів справ. Проте п. 6 ст. 1 Конвенції про здійснення прав дітей надає право сторонам застосовувати більш сприятливі правила для підтримки та виконання прав дітей.

У Регламенті Brussels IIbis міститься аналогічна за змістом норма (ст. 23) і додається, «...що надання дитині можливості бути заслуханою, крім випадку, коли заслуховування думки дитини визначено як недоречне, враховуючи її вік та рівень зрілості, є необхідною умовою для того, щоб суддя, який ухвалив рішення по суті справи щодо прав доступу до дитини або щодо повернення дитини, видав сертифікат на це рішення (п. с) ст. 41, п. с) ст. 42)» [450]. На важливості дотримання цієї вимоги міжнародного цивільного процесу наголошується також у преамбулі регламенту Brussels IIbis (п. 19): «заслуховування думки дитини відіграє важливу роль у застосуванні цього регламенту, хоча цей правовий акт

не спрямований на те, щоб модифікувати національні процедури, що застосовуються» [450].

Особливістю справ, що виникають із сімейних правовідносин щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, є наявність конфлікту інтересів дитини і одного з (чи обох) батьків, а також те, що нерідко батьки (чи один з них) мають можливість впливати на думку дитини в таких справах. Ці особливості також відображено і проаналізовано в рішенні Європейського суду з прав людини, який, зокрема, зазначає, що «...ст. 8 Європейської Конвенції 1950 р. вимагає, щоб національні органи влади встановили рівновагу між інтересами дитини й батьків і щоб особливу увагу було приділено інтересам дитини, які через серйозність їх характеру мають переважну дію над інтересами батьків (п. 64)» [462].

З правової точки зору дитина виступає самостійним суб'єктом права, тому на неї поширюється весь комплекс громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини. Отже, якщо дитина бере участь у судовому розгляді, носії батьківської відповідальності мають поінформувати дитину у манері, що відповідає розумінню дитини, надати їй чи йому необхідну кількість інформації, яка б давала можливість висловлювати свої погляди, поінформувати щодо можливих наслідків висловлення побажання дитини і будь-якого рішення судової влади, з належним врахуванням думок, що висловлює дитина [451].

Розглядаючи законодавства зарубіжних країн щодо висловлювання дитиною своєї думки в суді, необхідно зазначити, що згідно із ст. 388-1 Цивільного кодексу Франції (Code civil Français), дитина, здатна до розсудливості (discernment), може бути вислухана у суді. Стаття вказує на те, що: «У всіх процесуальних діях, що мають до нього стосунок, неповнолітній, здатний до розсудливого висловлювання, може надавати репліки чи виступати за погодженням (without prejudice to the provision sastohis intervention or consent), бути почутий суддею чи особою, визначеною суддею для цієї мети. Коли неповнолітній прагне висловитись, йому може бути відмовлено лише на підставі

обґрунтованого судження. Він може бути заслуханий сам, разом із юридичним радником або з будь-якою особою за його вибором. Коли такий вибір видається невідповідним благополуччю дитини, суддя може призначити іншу особу. Заслуховування неповнолітнього не надає йому статусу сторони судового процесу». Крім того, в ст. 360 Цивільного кодексу Франції сформульовано положення про те, що при усиновленні дитина старше тринадцяти років має дати свою особисту згоду на усиновлення. За італійським законодавством потрібна згода дитини у такому випадку, якщо він досяг дванадцятирічного віку.

У Німеччині протягом судового провадження думка дитини береться до уваги (для прикладу, при усиновленні дитини чи встановленні піклування, при цьому також враховується вік дитини). Так, за законодавством Німеччини потрібна згода дитини на усиновлення у віці чотирнадцяти років. Однак суд може проігнорувати думку дитини, якщо є підстави вважати, що інші варіанти краще слугують дитячим інтересам та добробуту.

Таким чином, дитина, яка може висловити свою думку, має бути вислухана судом при вирішенні справ щодо захисту її сімейних прав та інтересів. Однак також необхідно враховувати законодавчі приписи, а саме відповідно до ч. 3 ст. 171 СК України «суд має право ухвалити рішення навіть всупереч думці дитини, якщо цього вимагають її інтереси» [327]. З цього приводу слушною є позиція Верховного Суду, який у постанові від 20 березня 2019 року у справі №363/3907/16-ц (провадження № 61-2179св19) зазначив, що «згода дитини на проживання з одним з батьків не повинна бути абсолютною для суду, якщо така згода не буде відповідати та сприяти захисту прав та інтересів дитини» [218].

Оскільки у судовому порядку висловлює свою думку саме дитина, то при вирішенні справи щодо її захисту суди повинні ретельно вивчати індивідуальні обставини кожної справи та потреби кожної дитини, яка висловлює свою думку, наприклад, суд повинен враховувати: вік дитини та ступінь її зрілості; характер відносин дитини з кожним із батьків; можливий вплив будь-яких обставин на думку дитини, у тому числі, вплив на дитину батьків або одного з них, інших осіб, включаючи братів і сестер, бабусь і дідусів; здатність кожного з батьків

визначити, зрозуміти та забезпечити необхідні потреби дитини; наявність домашнього насильства щодо дитини або до інших членів сім'ї тощо.

Заслуговує на увагу позиція Верховного Суду, викладена у постанові від 06 червня 2019 року, справа № 495/2106/17 (провадження № 61-592 св 19), в якій суд дійшов висновку, що дитина має жити з одним з батьків, який створив для неї більш сприятливі умови. У вказаній справі Верховним Судом підтримано правильність висновків апеляційного суду, який «...за результатами психологічних досліджень та спостережень під час психокорекційної роботи з дитиною практичним психологом і за встановленою однаковою прихильністю дитини до обох батьків, з урахуванням обставин справи та пояснень малолітнього сина (у судових засіданнях обох інстанцій), для забезпечення прав та інтересів дитини, дійшов висновку, що хлопчик має проживати разом із матір'ю, бо вона створила для цього більш сприятливі умови (у квартирі, у якій мешкає мати, є окрема облаштована кімната для сина, де він буде проживати сам» [222].

Визначаючи правовий статус дитини у цивільному судочинстві у справах щодо захисту їх сімейних прав та інтересів, в юридичній літературі тривають активні дискусії та висловлюються різні точки зору. Так, одні науковці вважають, що неповнолітні не можуть виступати позивачами у цивільних справах з огляду на те, що вони неієздатні за віком [222]. Разом з тим існує протилежна точка зору, згідно з якою неповнолітні особи повинні виступати позивачами, не дивлячись на те, що в процесі буде брати участь інша особа (мати або батько, орган опіки та піклування та інші). Так, наприклад, Л. А. Кондрат'єва справедливо зазначає, що «...в цивільному процесі позивачем завжди є особа, права та інтереси якої порушуються (суб'єкт спірного права), незалежно від того, ким пред'являється позов і порушується справа. Юридично заінтересованою особою в даній категорії справ є неповнолітній, адже саме він заінтересований в отриманні позитивного рішення у справі (матеріально-правова спрямованість) і заінтересований у можливості взяти участь в процесі стороною (процесуально-правова спрямованість). І тому саме неповнолітній як суб'єкт спірних

матеріальних правовідносин є потенційним позивачем у справі. Інше визначення процесуального становища неповнолітнього у цивільних справах може призвести до порушення суб'єктивних прав неповнолітніх» [140, с. 72–73].

Для вирішення цього питання необхідно звернути увагу на те, що позивач у цивільній справі – це особа, яка ймовірно має спірне право і на захист прав та інтересів якої пред'явлено позов до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Головною ознакою позивача в цивільному процесі є наявність особистої юридичної заінтересованості. Саме ця ознака і визначає їх заінтересованість в одержанні сприятливого судового рішення. Позивач звертається до суду з вимогою про задоволення позову щодо захисту своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів. Однак позивач може й не бути ініціатором процесу, оскільки у випадках встановлених законом, правом на звернення до суду щодо малолітніх та неповнолітніх осіб наділені законні представники (ст. 59 ЦПК України). З цього приводу О. В. Гетманцев зазначає, що «...законне представництво не виключає можливості для неповнолітніх осіб бути суб'єктами цивільних процесуальних правовідносин, оскільки саме вони, а не представник, є суб'єктами спору з протилежною стороною. Саме на них поширюються правові наслідки, що визначені у судовому рішенні» [72]. Також мають право на звернення до суду з метою захисту неповнолітніх осіб органи та особи, визначені ст. 56 ЦПК України [59, с. 28]. Крім того, необхідно зазначити, що цивільне процесуальне законодавство передбачає, що якщо «...справа відкрита за позовною заявою особи, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (крім прокурора), особа, в чиїх інтересах подано позов, набуває статусу позивача» (ч. 5 ст. 56 ЦПК України) [380].

На підставі вищенаведеного можна зазначити, що позивачем визнається також особа, в інтересах якої пред'явлено позов. Отже, у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини позовна заява (заява) подається на захист інтересів саме дитини і в силу закону вона виступає особою, яка є учасником справи та має процесуальний правовий статус позивача у справах позовного

провадження, а у справах наказного та окремого провадження – заявника. Крім того, у деяких справах про захист прав та інтересів дитини дитина може виступати відповідачем у справі. Більш детальне дослідження цього питання буде здійснено у наступному підрозділі.

На підставі проведеного дослідження можна виокремити такі властивості правового статусу дитини у цивільному судочинстві щодо захисту її сімейних прав та інтересів:

по-перше, відповідно до норм сімейного законодавства (ч. 1 ст. 6 СК України) правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття;

по-друге, у дитини відсутня повна цивільна процесуальна дієздатність та відповідно до цього вона не має права самостійно здійснювати свої права та обов'язки в суді, крім випадків, передбачених законодавством. Встановлено, що дитина з чотирнадцяти років має право на звернення до суду особисто з метою захисту своїх сімейних прав та інтересів, якщо інше не визначено законом;

по-третє, у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини позовна заява (заява) подається на захист інтересів саме дитини, і в силу закону вона виступає особою, яка є учасником справи та має процесуальний правовий статус позивача у справах позовного провадження, а у справах наказного та окремого провадження – заявника;

по-четверте, захист малолітньої та неповнолітньої особи у суді можуть здійснювати її законні представники або органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду з метою захисту прав та інтересів дитини. Крім того, зазначені суб'єкти мають відповідний правовий статус або законного представника, або органу та особи, яким законом надано право звертатися до суду з метою захисту прав та інтересів дитини. Законні представники відповідно ч. 3 ст. 59 ЦПК України вправі доручати ведення справи в суді іншим особам, зокрема адвокату;

по-п'яте, відповідно до цивільного процесуального законодавства, крім загальних прав та обов'язків учасників справи, дитині надано додаткові права у

цивільному судочинстві, серед яких право на висловлення своєї думки в суді тощо.

2.3 Склад учасників справи у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини

Судова реформа, що активно здійснюється останніми роками в Україні, змушує переосмислити взагалі правове становище учасників судового процесу, зокрема, у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. Все це призводить до необхідності аналізу чинного процесуального законодавства в площині цивільного процесуального статусу учасників судового процесу у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини.

Відповідно до норм ЦПК України, до учасників судового процесу законодавець відносить учасників справи, представників та інших учасників судового процесу.

Щодо учасників справи необхідно зазначити, що їх склад визначений в чинних статтях ЦПК України (ст. 42), а саме: «у справах позовного провадження учасниками справи є сторони, треті особи; у справах наказного провадження учасниками справи є заявник та боржник; у справах окремого провадження учасниками справи є заявники, інші заінтересовані особи; у справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб» [380].

Однак це не вирішує правових колізій, що виникають на практиці. Так, наприклад, щодо учасників справи у позовному провадженні слід зазначити, що «...у зв'язку з відсутністю критерію на законодавчому рівні, за яким можна визначити, чи є особа стороною в справі ... на практиці законні представники або органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, часто виступають в процесі не від імені та в інтересах особи, яку представляють, а від власного імені» [358].

Розглядаючи різні категорії справ щодо захисту сімейних прав та

інтересів дитини, необхідно зазначити, що в правовій доктрині та судовій практиці питання про визначення правового статусу позивача та відповідача активно обговорюються. Так, наприклад, у справах про визнання батьківства в сучасній юридичній літературі ведуться певні дискусії. Щодо справ про визнання батьківства, то позов про визнання батьківства може бути пред'явлений матір'ю, опікуном, піклувальником дитини, особою, яка утримує та виховує дитину, а також самою дитиною, яка досягла повноліття (ч. 3 ст. 128 СК України). Відповідно до вищенаведеної норми законодавства, у юридичній літературі існують різні точки зору щодо визначення правового статусу позивача. Згідно з однією, у справах такої категорії позивачем завжди виступає мати неповнолітнього, яка звертається до суду з позовною заявою [412, с. 149]. З огляду на інші позиції позивачем у справах про встановлення батьківства є сама дитина, відносно якої встановлюється батьківство [357, с. 12].

В даному випадку необхідно погодитись з тією точкою зору вчених, що у справах про визнання батьківства позивачем виступає сама дитина, оскільки позов про визнання батьківства подається на захист інтересів дитини, саме дитина має право бути обізнаною хто є її батьком. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 128 СК України «...підставою для визнання батьківства є будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від певної особи» [327], тобто кровна спорідненість, що встановлюється між дитиною та відповідною особою.

Отже, в силу закону дитина виступає особою, яка є учасником справи та має правовий статус позивача і є суб'єктом спірних матеріальних правовідносин. Крім того, визнання батьківства розглядається також як засіб захисту прав дитини, тобто міра, спрямована на відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав дитини.

З урахуванням аналізу основних доктринальних підходів та приписів чинного законодавства вбачається, що позивачем є особа, в інтересах якої пред'явлено позов. Зокрема, у справах щодо визнання батьківства незалежно від того, хто пред'являє позов до суду (матір, опікун, піклувальник дитини), позивачем є сама дитина, а особи, які такий позов пред'явили, виступають

законними представниками, оскільки захищають не свої суб'єктивні права, а суб'єктивне право дитини.

Якщо в судовому порядку пред'явлений позов про визнання батьківства однією з осіб, зазначених у абз. 1 ч. 3 ст. 128 СК України, до ймовірного батька, то відповідачем у справах про визнання батьківства є особа, яка вважається ймовірним батьком неповнолітньої особи.

З позовом до суду про визнання батьківства може звернутися і ймовірний батько неповнолітнього, це положення міститься у абз. 2 ч. 3 ст. 128 СК України, відповідно до якого позов про визнання батьківства може бути пред'явлений особою, яка вважає себе батьком дитини. В даному випадку це можливо, якщо мати відмовляється від подачі спільної заяви про реєстрацію народження в Державний орган реєстрації актів цивільного стану. Тоді відповідачем у справі, як зазначає О. М. Ганкевич-Журавльова, «...виступатиме мати» [68, с. 399].

Не погоджуючись з висловленою в юридичній літературі точкою зору щодо визначення можливого відповідача у справах про визнання батьківства, вважаємо за необхідне зазначити наступне. Якщо позов про визнання батьківства пред'являє особа, яка вважає себе батьком дитини, то в такому випадку вона захищає свої інтереси, оскільки відповідно до законодавства ще не є батьком дитини. Тому виступати від імені дитини та представляти її інтереси в суді відповідно до ст. 59 ЦПК України у цієї особи немає підстав. Чинне законодавство не містить будь-яких приписів щодо того, кого саме необхідно визначати як відповідача у справах про визнання батьківства, якщо позов пред'являється особою, яка вважає себе батьком. На практиці, як правило, такий позов пред'являється саме до матері дитини. Необхідно зауважити, що сторони – це учасники спірних матеріальних правовідносин. Відносини батьківства виникають між батьком та дитиною, тому дитина як другий учасник матеріальних правовідносин виступає відповідачем.

Підсумовуючи вищенаведене, необхідно зазначити, що позивачем у справах про визнання батьківства у судовому порядку виступає сама дитина, а відповідачем є особа, яка вважається фактичним батьком неповнолітньої особи,

а у випадках, коли позов про визнання батьківства пред'являється особою, яка вважає себе батьком дитини, то відповідачем виступатиме дитина, а мати - як законний представник її прав та інтересів [59, с. 27–31].

Якщо проаналізувати справи про позбавлення батьківських прав, то позбавлення батьківських прав розглядається в них як крайній засіб відповідальності батьків за невиконання своїх батьківських обов'язків. Позов про позбавлення батьківських прав подається з метою захисту прав та інтересів дитини, оскільки саме її права порушуються, наприклад, якщо підставою позбавлення батьківських прав є те, що матір, батько жорстоко поведуться з дитиною. Таким чином, дитина в силу закону виступає учасником справи та займає правовий статус позивача. Якщо дитина не досягла 14 років та не має повної цивільної процесуальної дієздатності, внаслідок чого у неї відсутнє право особисто звертатися до суду з позовною заявою про позбавлення батьківських прав та особисто захищати свої права та інтереси, то в даному випадку відповідно до норм законодавства таку позовну заяву в інтересах дитини мають право пред'являти особи, які визначені у ст. 165 СК України [49, с. 27-29].

Особи, які мають право пред'являти позов про позбавлення батьківських прав, відповідно є або законними представниками (один з батьків, опікун, піклувальник), або органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (особа, в сім'ї якої проживає дитина; заклад охорони здоров'я навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває; орган опіки та піклування) [54, с. 34].

Також у справах про позбавлення батьківських прав має право звернутись з відповідною заявою і сама дитина, яка досягла 14 років (ст. 165 СК України) і має цивільний процесуальний статус позивача.

Якщо особа, яка пред'явила позов про позбавлення батьківських прав щодо захисту прав та інтересів дитини, не входить до переліку осіб, які визначені ч. 1 ст. 165 СК України, то суд повинен застосовувати п. 2 абз. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування норм

цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» від 12 червня 2009 року № 2, в якому зазначається, «що звернення до суду за захистом прав, свобод та інтересів інших осіб у випадках, не передбачених законом, розгляду не підлягають. У разі надходження такого звернення, суддя повертає заяву або залишає без розгляду» [256].

Відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 257 ЦПК України суд залишає позовну заяву без розгляду у разі, якщо заяву від імені позивача подано особою, яка не має повноважень на ведення справи.

На підставі вищевикладеного, необхідно зазначити, що якщо позовну заяву про позбавлення батьківських прав подано від імені дитини, яка є позивачем у справі, особою, яка не входить до переліку осіб, визначених ч. 1 ст. 165 СК України, та внаслідок чого не має відповідних повноважень на ведення справи, то суд повертає або залишає такий позов без розгляду. Якщо про відсутність повноваження на пред'явлення позову в інтересах іншої особи з'ясовується вже при пред'явленні позову, то позовна заява повертається, а якщо це було з'ясовано судом вже після відкриття провадження, тоді позов залишається без розгляду.

Відповідачем у справах про позбавлення батьківських прав є батьки або один з батьків (матір або батько) дитини (дітей) залежно від того, до кого пред'являється така позовна вимога.

Іншою категорією справ про захист сімейних прав та інтересів дитини можна визначити справи про поновлення батьківства. Право на звернення з позовом до суду щодо поновлення батьківських прав відповідно до ч. 1 ст. 169 СК України мають мати, батько, які були позбавлені батьківських прав. З цієї норми вбачається, що позивачем у справах щодо поновлення батьківських прав є батько (матір) або батьки дитини, які були позбавлені батьківських прав.

Питання визначення відповідача у справах про поновлення батьківських прав в юридичній літературі залишається дискусійним та таким, що призводить до різної судової практики. На думку деяких науковців, «відповідачем у справах про поновлення батьківських прав є особа, під опікою якої перебуває дитина

(другий з батьків, опікун (піклувальник), прийомні батьки або дитячий заклад де знаходиться дитина)» [307, с. 414].

Не погоджуючись з висловленою у літературі вищенаведеною точкою зору щодо визначення можливого відповідача у справах про поновлення батьківських прав, Г. Я. Тріпільський зазначає, що «...відповідачем слід визнати дитину, від імені якої в процесі будуть брати участь особи, яким була передана дитина за рішенням про позбавлення батьківських прав чи відібрання дитини» [358].

Александрова Ю. В. вважає, що «...розгляду судом підлягають ті правовідносини, що існували між позивачем та дитиною до ухвалення рішення про позбавлення батьківських прав. У зв'язку з чим закономірно припустити, що у випадку поновлення в батьківських правах саме дитина виступатиме як відповідач» [4, с. 175–176].

Проаналізувавши судову практику про поновлення батьківських прав, встановлено, що в цій категорії справ питання щодо визначення правового статусу відповідача вирішується по-різному.

Так, наприклад, Білгород-Дністровський районний суд Одеської області, розглянувши у відкритому судовому засіданні в м. Білгород-Дністровському Одеської області цивільну справу за позовною заявою, з якою звернувся позивач до Білгород-Дністровського медичного училища про поновлення батьківських прав стосовно неповнолітньої особи [290], в якості відповідача визначив Білгород-Дністровське медичне училище, в якому навчається дитина, щодо якої поновлюються батьківські права.

Найчастіше позов про поновлення батьківських прав пред'являється до органів опіки та піклування. Так, наприклад, Балтський районний суд Одеської області розглянув у відкритому судовому засіданні цивільну справу за позовною заявою позивача до органу опіки та піклування Балтської райдержадміністрації про поновлення батьківських прав стосовно неповнолітньої особи [289].

Котовський міськрайонний суд Одеської області розглянув у відкритому судовому засіданні в м. Подільську Одеської області цивільну справу за

позовом позивача до органу опіки та піклування Подільської міської ради Одеської області, про поновлення його батьківських прав [294].

Необхідно зазначити, що ні орган опіки та піклування, ні особа, під опікою якої перебуває дитина, ні інші установи, де перебуває дитина у справах про поновлення батьківських прав, не можуть бути суб'єктом тих спірних правовідносин, які визначені у позові. Суб'єктом спірних матеріально-правових відносин у справах про поновлення батьківських прав є батьки (матір, батько) та дитина (діти), тому можна припустити, що відповідачем у даній справі буде сама дитина [53].

Спірною є точкою зору Г. Я. Тріпільського, що «...якщо дитина була передана для опікування органу опіки та піклування, саме він повинен виступити від імені відповідача у справі, а не дитячі заклади, опікуни, піклувальники тощо, до яких цей орган згодом влаштував дитину» [358]. Якщо ж дитина, відповідно до ч. 5 ст. 167 СК України, була передана органу опіки та піклування, то цей орган відповідно до норм законодавства призначає опікуна або піклувальника. Згідно з ч. 1 ст. 245 СК України, якщо дитина постійно проживає у закладі охорони здоров'я, навчальному або іншому дитячому закладі, функцію опікуна та піклувальника щодо неї покладено на адміністрацію цього закладу. Якщо ж дитина була передана під опіку або піклування бабі, діду, брату, сестрі тощо за рішенням суду, то ці особи відповідно ст. 59 ЦПК України як опікуни або піклувальники є законними представниками, оскільки дитина не має повної цивільної процесуальної дієздатності і не може самостійно захищати свої права у суді.

Отже, можна дійти висновку, що особи, яким дитина була передана на виховання за рішенням суду або за рішення органів опіки та піклування про встановлення опіки та піклування над дитиною, стають законними представниками дитини та саме вони повинні виступити від імені відповідача у справі, а не орган опіки та піклування [53].

Щодо визначення процесуального статусу позивача у справах про стягнення аліментів на утримання дитини, то з цього приводу також ведуться

певні дискусії. Однак необхідно зазначити, що визначення правового статусу позивача або відповідача у справах про стягнення аліментів не викликає жодних труднощів у тому разі, коли суб'єктами аліментних зобов'язань виступають повнолітні особи.

Проаналізувавши судову практику, можна встановити, що у більшості справ про стягнення аліментів на утримання дитини позивачем виступає той із батьків, хто проживає з дитиною та постійно її утримує. Однак з таким положенням не можна погодитись, оскільки відповідно до норм законодавства саме дитина має право на утримання, а у випадку неналежного утримання порушуються саме права дитини, яка потребує захисту. Отже, відповідно до ст. 8 Закону України «Про охорону дитинства», кожна дитина має право на рівень життя, достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного й соціального розвитку. Батьки або особи, які їх замінюють, несуть відповідальність за створення умов, необхідних для всебічного розвитку дитини, відповідно до законів України. Обов'язок батьків утримувати дитину до досягнення нею повноліття впливає з положень ст. 180 СК України. Крім того, аліменти, одержані на дитину, є власністю дитини (ч. 1 ст. 179 ЦПК України).

Разом з тим існує й інша точка зору науковців з означеного питання. Так, З. В. Ромовська звертала увагу на те, що особа, яка пред'явила позов про стягнення аліментів, має подвійний статус позивача та законного представника. Вчена зазначала, що така особа «...є не тільки законним представником дитини, але й має власний матеріально-правовий інтерес, що відіграло основну роль при визначенні власника аліментів» [304, с. 361]. Аргументувала свою позицію знаний фахівець сімейного права тим, що попередня редакція ст. 179 СК України передбачала, що право власності на аліменти належать тому з батьків, на ім'я якого вони виплачуються, а неповнолітня дитина має право брати участь у розпорядженні одержаними на її утримання аліментами. Однак на теперішній час така точка зору втратила свою актуальність, оскільки були внесені зміни до ст. 179 СК України Законом України № 2037-VIII від 17.05.2017 року, в якій

нині зазначається, що «аліменти, одержані на дитину, є власністю дитини. Той із батьків або інших законних представників дитини, на ім'я якого виплачуються аліменти, розпоряджається аліментами виключно за цільовим призначенням в інтересах дитини. Неповнолітня дитина має право брати участь у розпорядженні аліментами, одержаними на її утримання. Неповнолітня дитина має право на самостійне одержання аліментів та розпорядження ними відповідно до ЦК України» [327].

Необхідно підтримати позицію науковців, що у справах про стягнення аліментів на утримання дитини позивачем є сама неповнолітня дитина [314, с. 234–235; 141, с. 97–98].

Щодо визначення правового статусу сторін у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, то не менш цікавою є справа про оспорювання батьківства.

Так, відповідно до ч. 1 ст. 136 СК України особа, яка записана батьком дитини, відповідно до норм СК України, має право оспорити своє батьківство, пред'явивши позов про виключення запису про нього як батька з актового запису про народження дитини. З аналізу цієї норми статті вбачається, що якщо батько хоче оспорити своє батьківство, то пред'являє відповідну позовну заяву та має цивільний процесуальний статус позивача у справі.

Щодо визначення відповідача у цій категорії справ, то необхідно звернутись до абз. 2 п. 11 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» № 3 від 15 травня 2006 року, в якому зазначено, що «...оспорити батьківство мають право особа, яка записана батьком дитини в Книзі реєстрації народжень (ст. 136 СК), - шляхом пред'явлення позову про виключення відомостей про неї як батька з актового запису про народження дитини» [258].

Щодо цього положення постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» № 3 від

15 травня 2006 року та ст. 136 СК України в доктрині сімейного права виникли певні дискусії з приводу визначення відповідача у даній справі. Так, Ю. С. Червоний зазначав, що «відповідно до даної постанови науковці помилково визначають відповідачем у даній категорії справ державний відділ реєстрації актів цивільного стану». Далі автор наголошує, що «...при пред'явленні позову про оспорування батьківства, особа, записана батьком дитини (позивач), вимагає від суду визнання відсутності родинних правовідносин між ним та дитиною, батьком якої він записаний. Тому відповідачем у справі буде сама дитина, а не державний відділ реєстрації актів цивільного стану» [317, с. 356].

Однак існують і прихильники іншої точки зору. Так, наприклад, Л. Є. Гузь вказує, що «...у справах про оспорування батьківства відповідачем буде мати дитини» [89, с. 84]. З. Р. Ромовська взагалі надає матері подвійний правовий статус участі у даній категорії справ, і зазначає, що «відповідачем у спорі про батьківство є саме матір дитини...поряд з цим вона в процесі має одночасно вважатися і представником дитини» [307, с. 328].

Вбачається, що висловлювання про те, що матір виступає відповідачем у справі про оспорування батьківства, не є вірним, оскільки у справах про оспорування батьківства здійснюється захист прав та інтересів дитини та встановлюється відсутність кровного споріднення між особою, яка записана батьком дитини, та самою дитиною, яка і буде відповідачем у справі. Оскільки дитина є неповнолітньою особою та не може захищати самотійно свої права та інтереси, то від імені дитини в суді виступатиме її законний представник.

Щодо державного відділу реєстрації актів цивільного стану, то необхідно зазначити, що він не може виступати відповідачем у справі, оскільки не є суб'єктом спірних правовідносин, спір про оспорування батьківства (припинення родинних стосунків) виникає між особою, яка записана батьком дитини, та самою дитиною. Своєю чергою вищенаведений відділ вносить зміни в актовий запис про народження дитини відповідно до рішення суду про виключення відомостей про батька з актового запису про народження дитини.

Проаналізувавши судову практику, можна констатувати також непоодинокі випадки, коли суд залучає відділ державної реєстрації актів цивільного стану як третю особу. Так, наприклад, Яготинський районний суд Київської області розглянув у відкритому судовому засіданні справу за позовом позивача про оспорювання батьківства та про виключення запису про батька з актового запису про народження дитини та залучив до участі у справі третю особу: відділ державної реєстрації актів цивільного стану реєстраційної служби Яготинського районного управління юстиції Київської області [297].

Така судова практика викликає певні зауваження, оскільки відповідно до цивільного процесуального законодавства є два види третіх осіб: треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета, та треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. Якщо розглянути правове становище третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, то необхідно зазначити, що така особа вступає в розпочатий судовий процес між двома сторонами (позивачем і відповідачем) з власною вимогою на предмет спору та має особистий інтерес у справі. Щодо третьої особи, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, то відповідно до статті 53 ЦПК України «треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача до закінчення підготовчого провадження у справі або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, у разі коли рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін» [380].

На підставі вищевикладених норм законодавства, відділ державної реєстрації актів цивільного стану у справах про оспорювання батьківства не може займати правове становище третьої особи. Необхідно зазначити, що даний відділ зобов'язаний відповідно до своїх посадових повноважень здійснити певний запис до актового запису на підставі рішення суду. З цього приводу Г. Я. Тріпільський зазначав, що «...ставлення органів ДРАГСу до результатів

розгляду даних справ є аналогічним ставленню до них державного виконавця, який до справ, що розглядаються судом, звичайно не залучається» [356, с. 271].

Відповідно до ст. 138 СК України матір дитини, яка народила дитину у шлюбі, має право на оспорювання батьківства свого чоловіка у тих випадках, якщо мати просить виключити запис про її чоловіка як батька дитини з актового запису про народження дитини за умови, що особа, яка вважає себе батьком дитини, подає відповідну заяву про своє батьківство.

Частиною другою ст. 138 СК України передбачено, що «вимога матері про виключення запису про її чоловіка як батька дитини з актового запису про народження дитини може бути задоволена лише у разі подання іншою особою заяви про своє батьківство» [327]. Таке положення в юридичній літературі піддається критиці. Так, Г. Я. Тріпунський справедливо зазначає, що «...в даному разі законодавець допустив неточність, змішуючи поняття оспорювання та визнання батьківства» [356, с. 270]. Ю. С. Червоний вважав, що таке положення «...не відповідає загальному положенню СК, згідно з яким підставою для визнання батьківства є будь-які відомості, що свідчать про походження дитини від певної особи, зібрані відповідно до норм ЦПК. Тому якщо мати дитини зможе надати докази, які дадуть суду підставу дійти висновку, що її чоловік не є батьком дитини, зазначений позов має бути задоволений незалежно від подання іншою особою заяви про своє батьківство» [190, с. 220]. З позицією останнього не погоджується З. Р. Ромовська та зазначає, що «...відповідно до ч. 8 ст. 7 СК України, регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини. Норма статті 138 СК України узгоджується з цією вимогою» [307, с. 322].

Аналізуючи дану категорію справ, необхідно зазначити, що позивачем буде сама дитина, оскільки, як уже зазначалось, дана категорія справ спрямована на здійснення захисту прав та інтересів дитини та встановлення відсутності кровного споріднення між особою, яка записана батьком дитини та самою дитиною, а мати дитини, яка пред'являє позов до суду буде законним

представником дитини. Відповідно відповідачем буде батько дитини, щодо якого оспорується батьківство.

Оспорювання батьківства після смерті особи, яка записана батьком дитини, передбачено ч. 1 ст. 137 СК України. Законодавством встановлено, що якщо той, хто записаний батьком дитини, помер до народження дитини, оспорити його батьківство мають право його спадкоємці, за умови подання ним за життя до нотаріуса заяви про невизнання свого батьківства.

У п. 12 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» № 3 від 15 травня 2006 року [258] дублюється вищенаведене положення ч. 1 ст. 137 СК України та дається роз'яснення щодо застосування цієї норми, а саме «...якщо особа, яка записана батьком дитини, померла до народження дитини, оспорити батьківство мають право спадкоємці цієї особи за умови подання нею за життя заяви нотаріусу про невизнання свого батьківства. У разі настання смерті особи після оспорення нею свого батьківства в суді її спадкоємці можуть підтримати позовну заяву відповідно до положень ст. 55 ЦПК про процесуальне правонаступництво в цивільних справах. Коли ж померла особа не знала про те, що її записано батьком дитини, оспорити батьківство вправі її спадкоємці першої черги за законом, названі у ст. 1261 ЦК України: дружина, батьки й діти. У зазначених випадках батьківство оспорується шляхом пред'явлення позову про виключення відомостей про померлу особу як батька з актового запису про народження дитини. Для цих вимог позовну давність не встановлено» [380].

Відповідно до ст. 42 ЦПК України наступним учасником справи у позовному провадженні є третя особа. Треті особи можуть мати певний юридичний інтерес у розгляді справи. Це пояснюється тим, що на них можуть вплинути наслідки розгляду судом спору між сторонами. Також необхідно зазначити, що інститут третіх осіб існує тільки у справах позовного провадження. Д. М. Сібільов зазначав, що «треті особи – суб'єкти цивільного

судочинства, які вступають у процес, що вже розпочався, і захищають свої суб'єктивні права й охоронювані законом інтереси» [321, с. 8].

Відповідно до норм цивільного процесуального законодавства є два види третіх осіб: треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, та треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору.

Гусаров К. В. зазначав, що «...право на пред'явлення позову у третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, так само, як і у сторін, є одним із проявів принципу диспозитивності цивільного процесуального права» [92, с. 57]. Отже, третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, самостійно вирішує питання про звернення до суду для захисту своїх прав та інтересів. Відповідно до норм цивільного процесуального законодавства третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, вступає уже у відкритий цивільний процес тільки з власної ініціативи стосовно предмета спору, що розпочатий між сторонами, пред'явивши вимоги до позивача або до відповідача, або одночасно до них обох. Третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, наділена всіма процесуальними правами позивача.

Третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, є учасником справи, на яку рішення у справі може вплинути в частині їх правовідносин з однією із сторін цивільного судочинства. Зв'язок третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, зі спірними цивільними правовідносинами носить опосередкований характер порівняно з третьою особою, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. Третя особа, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, жодних вимог щодо спору не пред'являє і не є учасником спірних правовідносин. Рішення у справі не зачіпає їх юридичних інтересів безпосередньо, але може суттєво вплинути на їх права чи обов'язки щодо однієї зі сторін. Треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, вступають у процес на стороні позивача або відповідача з власної ініціативи або з ініціативи суду, або за клопотанням учасників справи. Третя особа, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, володіє

правами та обов'язками, визначеними ст. 43 ЦПК України. Цей вид третіх осіб не володіє процесуальними правами, спрямованими на розпорядження предметом спору, а саме: зміна підстави і предмета позову, збільшення або зменшення розміру позовних вимог, відмова від позову, визнання позову повністю або частково, пред'явлення зустрічного позову, укладення мирової угоди тощо.

Участь у процесі третьої особи, яка не заявляє самостійної вимоги щодо предмета спору, найчастіше є процесуальним забезпеченням права регресу, в силу якого, наприклад, відповідач, виконавши рішення суду, та відповідно до якого сплатив присуджене позивачу відповідну суму має право потім шляхом пред'явлення окремого позову стягнути сплачену суму з такої третьої особи, якщо для цього є правові підстави. Однак це не єдина мета вступу даних осіб до процесу, вони вступають в процес також з метою забезпечення інших юридичних прав і інтересів.

Досліджуючи питання участі третіх осіб у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, необхідно зазначити, що залежно від категорій справ у процес можуть вступати треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, так і треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. Так, наприклад, у справах про позбавлення батьківських прав, у випадках пред'явлення позову до обох батьків, можуть брати участь треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору у вирішенні питання про визначення місця проживання дитини та передачі їм дитини на виховання. В даному випадку такою третьою особою може бути: баба, дід інші родичі дитини, які мають право пред'явити позов до суду щодо визначення місця проживання дитини разом з ними.

Також у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини може брати участь третя особа, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. Так, наприклад, якщо подано позов про стягнення аліментів на утримання дітей і буде встановлено, що з відповідача вже стягуються аліменти на утримання дітей від іншого шлюбу, або на утриманні знаходяться інші особи

(наприклад, батьки або інші члени сім'ю та родичі), то заінтересовані особи, на користь яких стягуються аліменти, повинні бути залучені до участі у справі як треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, на стороні відповідача. У цих випадках інтерес даної третьої особи полягає в тому, що рішення суду про задоволення позову про стягнення аліментів може спричинити зниження розміру аліментів, які стягуються на утримання дітей від іншого шлюбу або стягуються на утримання інших осіб.

В якості третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, у справах про стягнення аліментів на утримання дитини необхідно залучати всіх тих осіб, на користь яких відповідач вже сплачує аліменти.

Дане правило також витікає із положень постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів», де, зокрема в абз. 2 п. 23 вказується, що «якщо аліменти вже сплачуються особою, до якої пред'являється позов про стягнення аліментів, суд має залучити до участі осіб на користь яких сплачуються уже аліменти. Останні залучаються до участі у справі як треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, оскільки рішення суду може вплинути на права та обов'язки особи, яка вже отримує аліменти від платника аліментів» [258].

Спірною є точка зору К. О. Стопченко, яка зазначає, що «найчастіше треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, беруть участь у справах про оспорювання батьківства та материнства на стороні відповідача. У відповідному цивільному процесуальному статусі можуть виступати: дитина, щодо якої оспорується батьківство або материнство; органи опіки та піклування; інші родичі дитини або будь-кого із її батьків тощо» [337, с. 83–84]. Не можна погодитись з позицією вченої, що органи опіки та піклування є третьою особою, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору у справах про оспорювання батьківства та материнства, оскільки рішення суду про оспорювання батьківства та материнства ніяким чином не вплине на права та обов'язки органу опіки та піклування щодо однієї із сторін. Крім того, як уже

зазначалось, відповідно до норм цивільного процесуального законодавства даний вид третіх осіб, вступає у процес для захисту своїх власних інтересів. Отже, з огляду на вищенаведене орган опіки та піклування в жодному разі не може мати процесуальний статус третьої особи.

Щодо окремого провадження, то учасниками справи окремого провадження є заявник і заінтересовані особи (ч. 3 ст. 42 ЦПК України), які є спеціальними суб'єктами цього виду провадження. А також до складу учасників справи в окремому провадженні відносяться органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Заявником в окремому провадженні є особа, в інтересах якої в суді відкривається справа про встановлення певних обставин або правового статусу громадянина, необхідних для реалізації нею особистих і майнових прав, без судового підтвердження яких він позбавлений можливості здійснити ці права. Заявник виступає на захист своїх охоронюваних законом інтересів.

В юридичній літературі з цивільного процесуального права до основних характерних рис процесуального статусу заявника в окремому провадженні відносять: «необхідність судового підтвердження обставин, без яких заявник позбавлений можливості здійснити свої права; відкриття справи для захисту його охоронюваних законом інтересів, якщо відсутній спір про право; його особиста процесуальна та матеріально-правова заінтересованість у справі, яка виявляється як у поширенні на нього всіх правових наслідків судового рішення, що набрало законної сили, так і в обов'язковому правовому зв'язку встановленого судом факту (обставини) з охоронюваним законом інтересам заявника та його правом; покладання на заявника судових витрат» [374].

Визначаючи процесуальний статус заінтересованої особи, необхідно зазначити, що «заінтересовані особи, на відміну від заявника, не заявляють самостійні вимоги і не несуть судових витрат. Ними можуть бути громадяни, підприємства, установи, громадські організації. Їх слід відрізняти від інших суб'єктів процесу: третіх осіб, свідків» [97, с. 14].

На заінтересовану особу, так само як і на заявника, поширюється законна сила судового рішення. Істотна відмінність між ними полягає в тому, що у заявника певне суб'єктивне матеріальне право залежить від обставин, без судового встановлення яких він позбавлений можливості здійснити його, а права заінтересованої особи перебувають у визначеному стані, тобто заінтересована особа на момент судового розгляду справи вже має такі права (наприклад, інші спадкоємці за законом), або коли вона бере участь у процесі з метою захисту інтересів інших осіб (держави).

Значення правильного визначення заінтересованих осіб і притягнення їх до участі у розгляді справ цього виду провадження полягає в тому, що лише за участі заінтересованих осіб можна встановити наявності або відсутності у даній справі спору про право, об'єктивно розглянути всі подані заявником докази тощо.

На практиці судді іноді не встановлюють коло заінтересованих осіб і навіть за наявності відомостей про них, не викликають їх у судові засідання для участі у справі. Своєю чергою це призводить до позбавлення їх можливості вступити в процес для захисту своїх охоронюваних законом інтересів, внаслідок чого не одержують всебічного з'ясування всі фактичні обставини справи.

Також трапляються непоодинокі випадки у судовій практиці, коли заявників та заінтересованих осіб називають сторонами у справі, а в деяких випадках заінтересованих осіб називають третіми особами або свідками. Таке питання не є формальним, оскільки обсяг процесуальних прав і обов'язків заявників і заінтересованих осіб істотно відрізняється від обсягу прав і обов'язків учасників справи у позовному провадженні. Зазначені учасники справи окремого провадження не користуються всіма правами і обов'язками сторін позовного провадження, передбаченими ст. 49 ЦПК України. Крім того, є чітке визначення законодавця, що сторони відповідно до ст. 42 ЦПК України є учасниками справи тільки у позовному провадженні. Необхідно також враховувати, що й інститут третіх осіб застосовується тільки у позовному провадженні. Основною

особливістю окремого провадження є відсутній спір про право, тому неможливим є й існування сторін і третіх осіб у цьому виді провадження.

Щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у справах, які підлягають розгляду в порядку окремого провадження, заявником може бути, наприклад, у справах про надання неповнолітньої особі права на шлюб фізична особа, яка досягла шістнадцяти років, однак не досягла вісімнадцяти років та бажає укласти шлюб до досягнення шлюбного віку. Відповідно до п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України № 11 від 21 грудня 2007 року «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя» у якості заінтересованих осіб у цій категорії справ «...залучаються один або обоє батьків (усиновлювачів) неповнолітньої особи, піклувальник, особа, з якою передбачається реєстрація шлюбу, а також інші заінтересовані особи» [267]. У судовій практиці є випадки, коли суд залучає до участі у справі про надання неповнолітній особі права на шлюб органи ДРАЦС, що є помилковим відповідно до законодавчих приписів та повноважень цього органу. Так, наприклад, відповідно до Рішення Ульяновського районного суду Кіровоградської області від 01 лютого 2021 року у справі №402/53/21 про надання права на шлюб суд залучив до участі у процесі Благовіщенський РВ ДРАЦС Південно-Східного міжрегіонального управління Міністерства юстиції як заінтересовану особу [296]. На жаль, така судова практика широко застосовується судами (Рішення Козелецького районного суду Чернігівської області від 03 січня 2020 року Справа № 734/4497/19, Провадження № 2-о/734/7/20 [293]; Рішення Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 19 листопада 2021 року Справа № 357/13416/21 [291]; Рішення Лисичанського міського суду Луганської області від 07 грудня 2021 року Справа № 415/6311/21, Провадження 2-о/415/779/21 [295] тощо).

З цього приводу є слушною думка І. В. Андронova про те, що такий судовий підхід є «...хибним, оскільки, по-перше, орган, який за законом уповноважений здійснювати державну реєстрацію шлюбу, не може бути

притягнутий до участі в справі про надання неповнолітній особі права на шлюб, оскільки не має жодного юридичного інтересу до розгляду такої справи, тобто не є заінтересованою особою, а його думка у справі не має для суду жодного правового значення. По-друге, суд не може покласти на цей орган обов'язку зареєструвати шлюб, оскільки такий обов'язок виникає лише після подання заяви про реєстрацію шлюбу у встановленому законом порядку, а на момент розгляду справи судом відповідна заява не могла бути подана. Заява до органу ДРАЦС подається лише після набрання законної сили рішенням суду про надання неповнолітній особі права на шлюб» [299, с. 20]. Також необхідно зазначити, що рішення суду, яке набрало законної сили про надання права на шлюб, не підлягає обов'язковому виконанню. Наприклад, бувають такі випадки, коли після набрання м судом законної сили, особа передумала одружуватись та подавати заяву про реєстрацію шлюбу, оскільки це особисте право особи й змусити її неможливо. Відповідно до сімейного законодавства, шлюб реєструється тільки з вільної згоди жінки та чоловіка, а в протилежному випадку такий шлюб може бути визнаний недійсним (ч. 1 ст. 40 СК України).

Крім того, виникає питання, як суд визначає, який саме орган ДРАЦС необхідно залучити до участі у справі? Адже відповідно до ч. 1 ст. 28 СК України «заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком до будь-якого органу державної реєстрації актів цивільного стану за їхнім вибором». Таким чином, особи мають право вільно вибирати до якого органу ДРАЦС нашої країни звертатися з заявою про реєстрацію шлюбу, а залучення судом конкретного органу ДРАЦС до участі у справі порушує законодавчі приписи про вільний вибір особою органу ДРАЦС для подання заяви про реєстрацію шлюбу.

У справах наказного провадження учасниками справи, як уже зазначалось, є заявник та боржник (ч. 2 ст. 42 ЦПК України). Однак необхідно звернути увагу, що законодавець у деяких нормах цивільного процесуального законодавства заявника у наказному провадженні називає «стягувач». Так, наприклад, у ст. 168, ч. 2 ст. 169, ч. 3 ст. 170, ч. 3 ст. 171, ч. 2 ст. 172 ЦПК України законодавець

оперує таким поняттям, як «стягувач». Отже, можна припустити, що в даному випадку законодавець ототожнює такі поняття, як «заявник» та «стягувач».

У наказному провадженні щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини можуть розглядатись тільки справи про стягнення аліментів на утримання дитини відповідно до п. п. 4-5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України. Заявником у цій категорії справ є сама дитина, оскільки право на утримання має сама дитина, а кошти, які вона отримує внаслідок стягнення аліментів, є її власністю. З чотирнадцяти років дитина має право самостійно звернутися до суду з вимогою про стягнення аліментів на її утримання. Щодо малолітніх осіб, то в даному випадку право на звернення мають законні представники такої дитини, а також органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах дитини.

Боржником у зазначеній категорії справ буде особа, яка зобов'язана утримувати таку дитину до повноліття. Як правило, це батьки або один із батьків дитини (ст. 180 СК України).

Важливе місце серед учасників справи щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини займають органи опіки та піклування. Органи опіки та піклування – «це спеціальні органи, створені державою для вирішення питань, пов'язаних з вихованням, навчанням та утриманням підопічних їм дітей, які внаслідок смерті або хвороби батьків, а також з інших причин залишилися без батьківського піклування, а також для захисту особистих і майнових прав та інтересів цих дітей» [169, с. 16]. Однак до теперішнього часу немає єдиної точки зору щодо визначення процесуального статусу органів опіки та піклування у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, правової природи висновку органів опіки та піклування та порядку пред'явлення такого висновку тощо [65, с. 127].

Підставами участі у цивільному процесі органів опіки та піклування є норми законодавства, що надають їм повноваження захищати права та інтереси неповнолітніх осіб.

Участь зазначених органів можлива у двох процесуальних формах: шляхом відкриття провадження у справі на підставі подання до суду відповідної позовної заяви (заяви) та шляхом вступу у цивільну справу на виконання своїх повноважень для надання висновку по справі.

Відповідно до норм сімейного законодавства, органи опіки та піклування уповноважені на звернення до суду з позовом про захист прав і інтересів неповнолітніх осіб, а саме: про позбавлення батьківських прав (ст. 165 СК України); про відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ст. 170 СК України); про скасування усиновлення чи визнання усиновлення не дійсним (ст. 240 СК України) тощо.

Правильне визначення процесуального статусу органів опіки та піклування у справах щодо захисту сімейних прав і інтересів дитини має велике теоретичне і практичне значення, оскільки від цього буде залежати обсяг їх процесуальних прав та обов'язків.

У правовій доктрині та судовій практиці питання про визначення процесуального статусу органів опіки та піклування у випадку звернення їх до суду з позовною заявою (заявою) ведуться певні дискусії. В юридичній літературі є декілька точок зору, а саме:

- органи опіки та піклування беруть участь у справі як треті особи. Щодо означеного твердження існують певні заперечення, оскільки відповідно до статей 52, 53 ЦПК України у цивільному процесі, як уже зазначалось, беруть участь два види третіх осіб: треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, і треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору. Якщо розглянути процесуальний статус третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, то необхідно зазначити, що така особа вже вступає в розпочатий судовий процес та не є ініціатором відкриття провадження у справі, вона вступає в процес стосовно вже визначеного сторонами предмета спору тощо. Разом з тим органи опіки та піклування (ст. 56 ЦПК України) мають право на відкриття провадження у справі шляхом пред'явлення позовної заяви (заяви) з метою захисту прав, свобод та інтересів

фізичних осіб, якщо це прямо визначено законом. Так, наприклад, органи опіки та піклування відповідно до ст. 165 СК України мають право пред'явити позовну заяву у справах про позбавлення батьківських прав з метою захисту прав та інтересів дитини. Крім того, необхідно зазначити, що заінтересованість третіх осіб, на відміну від органів опіки та піклування, як справедливо зазначає О.О. Голубцова, «обов'язково має особистий характер, тобто наявність допроцесуального матеріально-правового зв'язку з однією або з обома сторонами є вирішальним моментом у визначенні статусу суб'єкта як третьої особи» [384, с. 107].

Щодо третьої особи, яка не заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, то відповідно до статті 53 ЦПК України «треті особи, які не заявляють самостійних вимог щодо предмета спору, можуть вступити у справу на стороні позивача або відповідача до закінчення підготовчого провадження у справі або до початку першого судового засідання, якщо справа розглядається в порядку спрощеного позовного провадження, у разі коли рішення у справі може вплинути на їхні права або обов'язки щодо однієї зі сторін» [380];

- органи опіки та піклування беруть участь у справі як законні представники. В такому випадку необхідно підтримати точку зору С. С. Бичкової, яка зазначає, що «дані органи не є законними представниками, оскільки: заінтересованість цих органів має державно-правовий, суспільний або соціальний характер і впливає з обов'язків, визначених їх компетенцією або покладених на них функціональними повноваженнями, а заінтересованість законних представників завжди має суб'єктивний характер; ці органи захищають у визначених законом випадках права, свободи й інтереси будь-якої особи, яка потребує такого захисту, при законному представництві завжди конкретно відомо особу, на захист прав, свобод та інтересів якої повинен діяти представник; ці органи не мають права укладати мирову угоду, законі ж представники мають право вчиняти всі процесуальні дії, що мала би право вчиняти особа, яку вони представляють тощо» [23, с. 267–268];

- органи опіки та піклування беруть участь у справі як «процесуальні

позивачі» [312, с. 45]. З даною точкою зору також неможливо погодитись, це пояснюється тим, що позивачем у справах щодо захисту сімейних прав і інтересів неповнолітніх осіб є сам неповнолітній як суб'єкт спірних матеріальних правовідносин. В цьому контексті вбачається достатньо обгрунтованою позиція Л. А. Кондрат'євої, яка вважає, що «в цивільному процесі позивачем завжди є особа, права та інтереси якої порушуються (суб'єкт спірного права) незалежно від того, ким пред'являється позов і порушується справа» [140, с. 72–73]. Також необхідно зазначити, що такого визначення, як «процесуальний позивач» у цивільному процесуальному законодавстві взагалі не існує.

І як уже зазначалось, існують випадки, коли позивач внаслідок певних причин не може самотійно захищати свої права, свободи та інтереси, а відтак - не може бути ініціатором процесу. Внаслідок цього такі права та інтереси даної особи можуть захищати законні представники або органи, яким відповідно до закону надано право захищати права та інтереси такої особи.

Проаналізувавши різні точки зору щодо визначення процесуального статусу органів опіки та піклування у разі їх звернення до суду з позовною заявою (заявою) про захист сімейних прав і інтересів дитини, вважаємо, що даний орган займає самотійне місце в цивільному процесі та відповідно до ст. 56 ЦПК України є органом, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах дитини [60, с. 99–100].

Наступною формою участі органу опіки і піклування у цивільному судочинстві є подання висновку на виконання своїх повноважень. Відповідно до ч. 6 ст. 56 ЦПК України «органи державної влади та органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справі або взяти участь у справі за своєю ініціативою для подання висновку на виконання своїх повноважень. Участь зазначених органів у судовому процесі для подання висновків у справі є обов'язковою у випадках, встановлених законом, або якщо суд визнає це за необхідне» [380].

Необхідно звернути увагу на саму природу висновку органів опіки та піклування, оскільки на законодавчому рівні це питання не врегульоване. Проаналізувавши ч. 2 ст. 76 ЦПК України, можна встановити, що законодавець не визначає висновок органів опіки та піклування як засіб доказування. У зв'язку з цим в юридичній літературі науковці по-різному визначають правову природу даного висновку і відносять його до різних засобів доказування. Так, наприклад, деякі автори вважають, що даний висновок необхідно розглядати як висновок експерта. З такою позицією не можна погодитись, оскільки висновок експерта за своєю природою відрізняється від висновку відповідних органів, адже висновок експерта є самостійним засобом доказування відповідно до ч. 2 ст. 76 ЦПК України. Дослідження здійснює спеціальний суб'єкт – експерт, який повинний відповідати певним вимогам, що передбачені законодавством. Крім того, експерт попереджається про кримінальну відповідальність за надання неправдивого висновку. Відповідно до ч. 6 ст. 57 ЦПК України органи опіки та піклування, які беруть участь у справі для подання висновку, мають право висловлювати свою думку щодо вирішення справи по суті, а відповідно до ч. 2 ст. 102 ЦПК України висновок експерта не містить правової оцінки обставин справи тощо.

Своєю чергою Ю. С. Рожик слушно зазначає, що «...експерт на відміну від органів місцевого самоврядування використовує для складання висновку спеціальні знання у галузі науки, мистецтва, техніки чи ремесла, що невідомі широкому загалу учасників процесуальних відносин; експерт проводить дослідження із застосуванням відповідних методик, а орган місцевого самоврядування, виконуючи покладені на нього повноваження, констатує факти і дає їм свою оцінку...», та доходить наступного висновку, що «...висновок органу місцевого самоврядування не є формою застосування спеціальних знань у цивільному процесі ні за своїм змістом, ні за правовою природою» [298, с. 213].

Відповідно до положень ст. 19 СК України, орган опіки та піклування подає до суду письмовий висновок щодо вирішення спору на підставі

відомостей, одержаних у результаті обстеження умов проживання дитини, батьків, інших осіб, які бажають проживати з дитиною, брати участь у її вихованні, а також на підставі інших документів, які стосуються справи. Суд може не погодитися з висновком органу опіки та піклування, якщо він є недостатньо обґрунтованим, суперечить інтересам дитини. Зі змісту даної норми випливає, що висновок органу опіки та піклування подається у письмовій формі, однак не має вказівки відповідно змісту висновку.

Своєю чергою С. С. Бичкова підтримує позицію законодавця та вважає, що «висновок органів державної влади та органів місцевого самоврядування має подаватися до суду виключно у письмовій формі і складатись з двох частин». Вчена розкриває зміст висновку та зазначає, що у «першій частині слід зазначати відомості про факти, які було зібрано за допомогою спеціальних знань працівників відповідного органу: матеріали справи, відомі їм обставини, проведені ними необхідні обстеження, вивчені потрібні документи тощо. Друга частина висновку має містити висновок відповідного органу щодо правового характеру спору, оцінки доказів та розв'язання спірних правовідносин по суті. Оціночна частина висновку – найважливіша, оскільки є засобом отримання судом компетентної оцінки правового значення обставин справи з боку органу, наділеного владними повноваженнями у відповідній сфері» [22, с. 27].

Штефан М. Й. вважав, що «за своєю природою висновки місцевого самоврядування охоплюють: інформацію і висновки з приводу обставин, які мають значення для справи; рекомендацію конкретної особи про те, як доцільно з точки зору державного інтересу вирішити справу. Тобто зробити висновки про факти і право» [406, с. 51].

Щодо форми та змісту, підтримуючи законодавчі приписи, можна констатувати, що висновок органів опіки та піклування складається у письмовій формі та містить в собі певну інформацію, що має значення для вирішення справи [65].

Щодо процесуального статусу органів опіки та піклування необхідно зазначити, що вони вступають в процес тільки для надання висновку, якщо це

передбачено нормою законодавства, відповідно до якої встановлена їх участь в цій категорії справ. Органи опіки та піклування мають тільки загальні процесуальні права і обов'язки, встановлені ст. 43 ЦПК України, а також мають право висловити свою думку щодо вирішення справи по суті (ч. 6 ст. 57 ЦПК України).

2.4. Представництво у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини

Представництво – важливий правовий інститут, що сприяє належному захисту прав та інтересів осіб, які беруть участь у цивільному судочинстві, в тому числі й дитині. Він сприяє вирішенню основних завдань правосуддя.

У зв'язку з відсутністю у нормах ЦПК України визначення поняття представництва у цивільному процесі, існує кілька підходів до розуміння представництва. Представництво визначають і як процесуальні дії, і як правовідносини, і як інститут процесуального права.

Так, наприклад, С. В. Васильєв вважає, що «цивільне процесуальне представництво – це врегульована нормами ЦПК України форма надання правової допомоги однією особою (представник) іншій особі (особа, яку представляють), у формі здійснення процесуальних дій представником від імені і в інтересах особи, яку представляє, в межах отриманих повноважень у зв'язку з розглядом і вирішенням судом цивільної справи» [40, с. 74-75].

Найпоширенішим визначенням судового представництва є визначення його як системи процесуальних дій чи як діяльності. Такого роду визначення, наприклад, дається І. А. Павлуником. На його думку, судове представництво у цивільному процесі – це «...процесуальна діяльність, яка вчиняється у цивільному процесі однією особою (представником) в межах наданих їй повноважень юридичних дій від імені та в інтересах іншої особи з метою захисту її прав та законних інтересів та (або) реалізації їх процесуальних прав та обов'язків» [206, с. 6]. Схожої позиції дотримувався й Ю.С. Червоний, який стверджував, що «представництво в цивільному процесі – це процесуальна

діяльність особи (представника) на підставі наявних у неї повноважень, що породжує цивільні процесуальні правовідносини між представником і судом, спрямована на охорону, захист суб'єктивних прав та інтересів особи, яку представляють, сприяє суду в повному та об'єктивному з'ясуванні обставин справи, у винесенні законного та обґрунтованого рішення» [385, с. 108]. Водночас вказане визначення має і низку недоліків. З цього приводу С. Я. Фурса справедливо зазначає, що «...процесуальна діяльність не може вважатись ключовою ознакою процесуального представництва, зважаючи на те, що в ньому взаємодіє ціла низка як процесуальних, так і матеріальних прав і обов'язків, які мають здійснювати довіритель та представник. Процесуальне представництво слід розглядати як самостійний правовий інститут, який включає систему правових норм, покликаних регламентувати відносини, що виникають між довірителем та представником у процесі здійснення останнім юридично значимих дій, спрямованих на реалізацію та захист прав та законних інтересів довірителя» [382, с. 201]. Даної позиції дотримується й В. І. Тertiшніков, який зазначає, що «процесуальне представництво – це правовідносини, в яких одна особа (представник) здійснює у суді процесуальні дії від імені та в інтересах іншої особи (представляемого)» [347, с. 83].

Такі науковці, як М. І. Балюк та Д. Д. Луспеник вважають, що «представництво у цивільному процесі – це правовідносини, на підставі яких представник здійснює процесуальні дії від імені та в інтересах особи, яка бере участь у справі, з метою захисту її прав, свобод та інтересів» [13, с.107–108]. Отже, велика кількість науковців надають визначення процесуального представництва через правовідносини, що дозволяє зосередити увагу на правах та обов'язках, що виникають у рамках процесуальних правовідносин.

Визначення процесуального представництва через інститут дозволяє визначити не тільки місце процесуального представника в цивільному процесі, а й також місце правових норм щодо процесуального представництва в системі права, ефективні шляхи вдосконалення цього інституту.

Необхідно зазначити, що процесуальне представництво – самостійний інститут і його необхідно відрізнити від інших правових інститутів. Так, досить часто процесуальне представництво порівнюють із цивільним представництвом. Однак інститут процесуального представництва відрізняється від представництва у цивільному праві за поняттям представництва, за змістом правовідносин представництва, за суб'єктами, які можуть бути представниками, за наслідками дій, які вчиняються представником тощо.

Так, наприклад, представництво за цивільним правом може бути в будь-яких правочинах, а за цивільним процесуальним правом може бути тільки в суді; при цивільному представництві в юридичній дії бере участь тільки представник, а у цивільному судочинстві поряд із представником може брати участь і особа, яку представляють. Низка авторів звертає увагу і на істотну відмінність цивільного процесуального представництва від представництва в цивільному праві за способом визначення повноважень представників. У цивільному праві об'єм повноважень представника (за винятком випадків представництва недієздатних осіб) визначає довіритель при видачі довіреності. При цьому об'єм вказаних повноважень, як правило, повинен бути точно обумовлений виданою представникові довіреністю. Повноваження ж представника в цивільному процесі встановлені цивільним процесуальним законодавством. Таким чином, він має права та обов'язки сторони, яку представляє та на підставі довіреності, в цивільному процесі представник вже відповідно до закону набуває повноважень на здійснення всіх процесуальних дій. Однак довіритель може обмежити представника повноваженнями, що передбачені ст. 49 ЦПК України, та зазначити про це в самій довіреності або ордері. Також особливістю представництва у цивільному процесі, що відрізняє його від цивільного правового представництва, є і допустимість подвійного представництва, тобто одночасної участі у цивільному судочинстві двох представників однієї особи, яка є учасником справи [52].

За викладених обставин, вважаємо, що судове представництво є самостійним правовим інститутом. Представництво у цивільному судочинстві –

це правовідносини, на підставі яких представник здійснює процесуальні дії від імені та в інтересах особи, яка є учасником справи, з метою захисту її прав, свобод та інтересів в обсязі повноважень, наданих йому відповідно до закону або договору.

У питанні реалізації права на судовий захист сімейних прав та інтересів дитини важливе значення має інститут представництва. До складу учасників судового процесу законодавець відносить представників. Саме за допомогою представника учасники справи мають право здійснювати свої процесуальні права та реалізувати свої юридичні обов'язки як з власного волевиявлення, так і у разі об'єктивної необхідності у представництві (наприклад, у справах за участю неповнолітніх осіб).

При дослідженні представництва у цивільному судочинстві у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини так чи інакше виникає необхідність розгляду питання про процесуальні права та обов'язки представника та його місце серед учасників судового процесу.

Основною відмінністю представників від учасників справи (сторін, третіх осіб у позовному провадженні, заявників та заінтересованих осіб у справах окремого провадження, заявників та боржників у справах наказного провадження) є те, що представник захищає не власні інтереси, а інтереси довірителя. Представник заінтересований у самому процесі, що виявляється у здійсненні дій в інтересах довірителя та його прагненні до досягнення результату відповідно до інтересів та на користь довірителя, тобто він має тільки процесуальний інтерес у справі. Разом з тим ця ознака властива й іншим учасникам справи (органам та особам, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб). Представники залучаються до процесу з волевиявлення (ініціативи) учасників справи. Проте законні представники мають право вступити у цивільний процес за власною ініціативою або за ініціативою суду на захист прав та інтересів неповнолітньої особи, недієздатної або обмеженої в дієздатності особи. У разі законного представництва представник також має лише процесуальну заінтересованість. Останнім часом

інститут представництва у цивільному судочинстві зазнав значних змін внаслідок проведення конституційної реформи в частині правосуддя, зокрема щодо «монополії адвоката» та реформування цивільного судочинства. Так, серед основних змін цивільного процесуального законодавства України щодо представництва у суді варто зазначити наступне:

- новелою чинної редакції ЦПК України є те, що представники не входять до складу учасників справи та займають самостійне місце у складі учасників судового процесу;
- уперше законодавець застосовує термін «самопредставництво» (ч. 1 ст. 58 ЦПК України);
- значних змін зазнали норми цивільного процесуального законодавства щодо визначення осіб, які можуть бути представниками у суді. Крім того, необхідно звернути увагу, що відповідно до внесених змін до Конституції України, виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді (ст. 131-2). Таке положення міститься також у ч. 2 ст. 15 ЦПК України, де зазначається, що «представництво у суді як вид правничої допомоги здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім випадків, встановлених законом» [380]. Відповідно до ст. 60 ЦПК України «представником у суді може бути адвокат або законний представник та особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність під час розгляду спорів, що виникають з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи)» [380]. У попередній редакції ЦПК України перелік осіб, які могли бути представниками в суді, був більш розлогим і визначався у ст. 40. Аналіз ст. 40 (попередньої редакції) ЦПК України дає можливість зробити висновок, що «законодавець раніше передбачав дві групи таких суб'єктів: адвокати та інші особи, які відповідають певним вимогам. Відповідно до чинного законодавства будь-яка особа, яка досягла вісімнадцяти років та має повну цивільну процесуальну дієздатність, однак не є адвокатом, не може бути представником в суді, крім спорів з трудових відносин, а також справ у малозначних спорах (малозначні справи). Отже, вищезазначені зміни

законодавства визначають «монополію адвокатів», що заслуговують на позитивний відгук» [67, с. 60];

- відповідно до нової редакції ЦПК України повноваження адвоката як представника підтверджуються довіреністю або ордером, виданим відповідно до Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» [243]. Отже, на відміну від минулої редакції ЦПК України не обов'язково до ордера пред'являти витяг з договору, як це було передбачено раніше. Відповідно до ст. 26 Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» «документами, що посвідчують повноваження адвоката на надання правової допомоги, можуть бути: договір про надання правової допомоги; довіреність; ордер; доручення органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги» [243]. Щодо означеного питання, то існує правова позиція Великої Палати Верховного Суду, зокрема у постанові від 05 грудня 2018 року № П/9901/736/18 (11-989зай18) вказано, «що ордер, який видано відповідно до Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність», є самостійним документом, що підтверджує повноваження адвоката. Надання договору про правничу допомогу, його копії або витягу разом із ордером процесуальні кодекси не вимагають» [215];

- щодо обмеження повноважень адвоката, то це положення також зазнало певних змін. Попередня редакція ЦПК України передбачала, що «обмеження повноважень представника на вчинення певної процесуальної дії мали бути застережені тільки у виданій йому довіреності», а саме ч. 4 ст. 42 ЦПК України передбачала, що «повноваження адвоката як представника можуть також посвідчуватись ордером, дорученням органу (установи), уповноваженого законом на надання безоплатної правової допомоги, або договором. До ордера обов'язково додається витяг із договору, у якому зазначається повноваження адвоката як представника або обмеження його права на вчинення окремих процесуальних дій». У чинній редакції ЦПК України законодавець розширив перелік документів, в яких зазначається застереження щодо обмеження повноважень представника на вчинення певної

процесуальної дії. Відповідно до ч. 2 ст. 64 ЦПК України такі застереження мають бути зазначені у виданій йому довіреності або ордері. Це пов'язано з тим, що, як уже зазначалось, повноваження адвоката як представника підтверджуються довіреністю або ордером» [67, с. 61]. Відповідно до п. 11 Положення про ордер на надання правничої (правової) допомоги, затвердженого рішенням Ради адвокатів України від 12 квітня 2019 року № 41, «ордер, встановленої цим Положенням форми, є належним та достатнім підтвердженням правомочності адвоката на вчинення дій в інтересах клієнта». Відповідно до п. 12.8 в ордері зазначається про «обмеження повноважень, якщо такі передбачені договором про надання правничої (правової) допомоги» [261];

- з аналізу норм попередньої редакції ЦПК України, а саме ч. 1 ст. 38, вбачалося, що представництво здійснювалось у позовному і окремому провадженні (крім справ про усиновлення). Частина перша ст. 15 ЦПК передбачає, що учасник справи мають право користуватися правничою допомогою. У ч. 1 ст. 58 ЦПК України зазначається, що «сторона, третя особа, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника» [380]. На підставі аналізу вищенаведених норм законодавства вбачається, що зазначені учасники справи, які мають право звертатися до суду через представника (сторона, третя особа), передбачені тільки для позовного провадження. Відповідно до ст. 42 ЦПК України учасниками справи в наказному провадженні є заявник та боржник, у справах окремого провадження учасниками справи є заявники, інші заінтересовані особи. Однак останні не визначені у ст. 58 ЦПК України як особи, які мають право брати участь у судовому процесі через представника. На підставі цього можна зробити висновок, що звернення учасника справи у справах окремого та наказного проваджень через представника не допускається. Однак є норми у цивільному процесуальному законодавстві, які дають підстави вважати, що у справах наказного провадження заявник та боржник мають право звернення до суду через представника. Так, наприклад, у ч. 3 ст. 163 ЦПК України, зазначається,

що до заяви про видачу судового наказу додається документ, що підтверджує повноваження представника, якщо заява підписана представником заявника. Схоже положення закріплено у ч. 5 ст. 170 ЦПК України : до заяви про скасування судового наказу додається документ, що підтверджує повноваження представника боржника, якщо заява подається таким представником.

Також необхідно зазначити, що як у справах позовного провадження, так і у справах окремого та наказного провадженя не може ставитись питання про можливість учасниками справи брати участь у судовому процесі особисто або через законного представника, оскільки це буде порушенням права на захист.

На підставі здійсненого аналізу норм цивільного процесуального законодавства варто зазначити про необхідність внесення відповідних змін до ЦПК України з метою уникнення протиріч у нормах цивільного процесуального законодавства, а також уникнення труднощів застосування таких норм в теорії та на практиці. Видається доцільним частину першу ст. 58 ЦПК України викласти у такій редакції :

«1. Учасники справи можуть брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника».

Крім того, необхідно звернути увагу, що у попередній редакції ЦПК України представництво було неможливе у справах про усиновлення, а в чинному ЦПК України така норма взагалі відсутня. Однак означене положення щодо неможливості пред'явлення заяви до суду представником у справах про усиновлення залишилось у нормах матеріального права : у ч. 1 ст. 223 СК України передбачено, що «пред'явлення заяви про усиновлення через представника не допускається» [327]. Також у цивільному процесуальному законодавстві зазначається, що «...суд розглядає справу про усиновлення дитини за обов'язковою участю заявника» (ч. 1 ст. 313 ЦПК України) [380].

Отже, на підставі аналізу вищезазначених норм вбачається, що у справах про усиновлення, що розглядається у порядку окремого провадження, не допускається звернення через представництво.

В юридичній літературі з цивільного процесуального права, як правило, представництво у цивільному судочинстві поділяють на договірне (добровільне) та законне. Відповідно до ст. 59, ч. 1 ст. 60 ЦПК України представництво у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини може бути як законним, так і договірним.

Договірне представництво, на відміну від законного, взаємопов'язано з волевиявленням особи, яка бажає, щоб її права та інтереси в судовому порядку захищалися представником і, відповідно, може виникнути лише за наявності такого. Договірне представництво виникає «на підставі цивільно-правового договору, відповідно до якого одна сторона, яку представляють, доручає іншій особі (представнику) ведення справи в суді, а представник приймає на себе ці обов'язки [383]. Якщо учасником справи є повнолітня дієздатна особа, то не виникає труднощів. У такому випадку представником за договором може бути адвокат на підставі довіреності або ордеру. Також у малозначних справах, до яких відповідно до п. 3 ч. 6 ст. 19 ЦПК України відносяться справи «...про стягнення аліментів збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, якщо такі вимоги не пов'язані із встановленням чи оспоруванням батьківства (материнства)» [380], представником може бути дієздатна фізична особа, яка досягла повноліття (ч. 2 ст. 60 ЦПК України).

Однак якщо учасником справи є неповнолітня дитина, то виникає питання правомірності укладення договору з представником. Так, наприклад, у справах про надання неповнолітній особі права на шлюб, про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, заявником буде сама неповнолітня особа, яка досягла шістнадцятирічного віку. Аналізуючи особливості розгляду справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності, необхідно зазначити, що «така справа буде розглядатись у судовому порядку в тому випадку, якщо не має згоди батьків (усиновлювачів) або піклувальника, якщо ж немає такої згоди, то їх інтереси будуть суперечити інтересам неповнолітньої

особи. На підставі цього можна зробити висновок, що вищенаведені особи не можуть виступати законними представниками, а будуть брати участь у справі як заінтересовані особи та наводити аргументи щодо недоцільності надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності» [299]. З огляду на зазначене виникає питання: чи має право неповнолітня особа на представництво за договором? У теорії цивільного процесуального права щодо цього питання існують різні точки зору. Так, одні науковці вважають, що «в даній категорії справ можливе представництво за дорученням» [172; 198]. Інші – дотримуються протилежної точки зору [276].

Вважаємо за необхідне підтримати останню точку зору, оскільки відповідно до цивільного законодавства України особа, яка виступає довірцем у договорі (дорученні), повинна мати повну цивільну дієздатність. Саме з урахуванням цього аспекту неповнолітня особа не має права на укладання договору (доручення) щодо захисту її прав та інтересів представником у цивільному судочинстві.

Щодо законного представництва, то воно спрямоване на захист прав та інтересів малолітніх та неповнолітніх осіб, недієздатних фізичних осіб, а також осіб, цивільна дієздатність яких обмежена, які не можуть за допомогою власного волевиявлення обрати собі представника, у зв'язку з чим його визначає закон. Слушною є думка Д. В. Іванчулинець, що «...значення законного представництва в цивільному процесі порівняно із договірним представництвом виростає в рази, оскільки йдеться про тих осіб, які де-юре не в змозі особисто захищати свої права та інтереси в суді, навіть за наявності такого бажання» [111, с. 78]. Представництво в силу закону здійснюють відповідні особи, які можуть виконувати функції законних представників у цивільному судочинстві, склад яких регламентовано законом. Згідно зі ст. 59 ЦПК України ними можуть бути батьки, усиновлювачі, опікуни, піклувальники чи інші особи, визначені законом. Батьки є законними представниками своїх малолітніх і неповнолітніх дітей і тому мають право звернутися до суду за захистом прав та інтересів дитини без спеціальних на це повноважень (ст. 242 ЦК України, ст. 154 СК України).

Неповнолітні батьки мають такі ж права й обов'язки щодо дитини, як і повнолітні батьки, та можуть їх здійснювати самостійно. Право на звернення до суду за захистом прав та інтересів своєї дитини мають неповнолітні батьки, які досягли чотирнадцяти років. Неповнолітні батьки у суді мають право на безоплатну правову допомогу (ст. 156 СК України). Усиновлювачі стосовно усиновлених в особистих і майнових правах та обов'язках прирівнюються до родичів за походженням, тобто до батьків (ч. 4 ст. 232 СК України). Опікуни та піклувальники призначаються органами опіки та піклування або, у випадках, встановлених законом, судом (ст. 60, 63 ЦК України, ст. 243 СК України).

Законні представники діють в процесі від імені дитини та в її інтересах, створюючи для неї права та обов'язки.

Правова регламентація участі законних представників у цивільному судочинстві має імперативну форму. За наявності передбачених законом підстав їх участь у розгляді справи є обов'язковою, наприклад, у справах щодо захисту прав та інтересів малолітньої дитини. У зв'язку з цим слід звернути увагу на певні особливості залучення до участі у справі законних представників неповнолітніх осіб віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Зазначені особи можуть самостійно здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом (ч. 2 ст. 47 ЦПК України). Так, особи з 14 років мають право самостійно виступати в суді у справах, що пов'язані з позбавленням батьківських прав, стягненням аліментів на їх утримання тощо. Суд може залучити до участі у таких справах законного представника неповнолітньої особи (ч. 2 ст. 59 ЦПК України). Наприклад, у справах про позбавлення батьківських прав позовна заява може бути пред'явлена самою особою, якій виповнилось чотирнадцять років, або її законним представником. Якщо у даній справі бере участь законний представник дитини, суд повинен відповідно до норм законодавства викликати дитину до суду для висловлення її думки.

Відповідно до ч. 3 ст. 59 ЦПК України «законні представники мають право доручати ведення справи в суді іншим особам» [380]. Щодо цих законодавчих приписів слушною є думка Г. О. Світличної, яка зазначає, що таке прагнення законодавця «...обумовлено бажанням створити необхідні умови для ефективного виконання покладених на особу представницьких функцій» [315, с. 37].

У цивільному судочинстві найбільш поширеним поряд із представництвом є захист прав інших осіб у передбачених законом випадках органами та особами (ст. 56 ЦПК України). Як вже зазначалось вище, науковці неодноразово звертали увагу на помилковість та неприпустимість їх змішування [81].

Ігнорування особливостей правової природи та сутнісних ознак цих самостійних правових інститутів цивільного процесуального права навіть на законодавчому рівні призводить до «розмивання» меж їх правового регулювання.

Правом звернення до суду без спеціальних повноважень з метою захисту прав та інтересів малолітніх, неповнолітніх та повнолітніх непрацездатних осіб, крім батьків (усиновлювачів), закон також наділяє бабу, діда, сестру, брата, мачуху та вітчима (статті 258, 262 СК України). Однак надання зазначеному колу осіб права звернення до суду без спеціального оформлення повноважень не означає набуття ними процесуального статусу законних представників. Відповідно до ст. 56 ЦПК України дані особи є фізичними особами, яким законом надано право на звернення до суду в інтересах дитини. Отже, з урахуванням правової природи та значних відмінностей законодавчого регулювання неприпустимим є змішування законного представництва у цивільному судочинстві з іншими процесуальними інститутами, які забезпечують реалізацію конституційного права осіб на судовий захист.

Можливі ситуації, коли між інтересами батьків та неповнолітніх дітей є протиріччя, що призводить до порушення з боку батьків прав та законних інтересів дитини. У таких випадках діти мають право самостійно звертатися до органів опіки та піклування за захистом своїх прав, а після досягнення 14-річного

віку – до суду. Наприклад, у разі домашнього насильства щодо дитини «...дитина має право самотійно звернутися за своїм захистом до відповідних органів» [46, с. 53]. У випадку, якщо таке протиріччя між інтересами батьків та неповнолітніх дітей виникає вже при розгляді справ, то цивільне процесуальне законодавство передбачає призначення та заміну судом законного представника під час розгляду справи (ст. 63 ЦПК України). Насамперед слід звернути увагу на певну неточність редакції ч. 2 ст. 63 ЦПК України та її неузгодженість з нормами матеріального права, якими регламентовано порядок встановлення опіки і піклування та призначення опікуна або піклувальника (статті 60, 61, 63 ЦК України). Так, «суд встановлює опіку над малолітньою особою та піклування над неповнолітньою особою, якщо при розгляді справи буде встановлено, що вона позбавлена батьківського піклування, і призначає опікуна чи піклувальника за поданням органу опіки та піклування» [381] (ч. ч. 3, 4 ст. 60 ЦК України). Таким чином, за наявності закріплених у законі підстав, встановлення опіки або піклування і призначення опікуна чи піклувальника є компетенцією суду. При цьому суд встановлює опіку чи піклування не за поданням органу опіки та піклування, а на підставі зазначених у законі фактів. До повноважень органу опіки та піклування віднесено тільки визначення кандидатури опікуна чи піклувальника і надіслання до суду відповідного подання. Тому до ч. 2 ст. 63 ЦПК України потрібно внести відповідні редакційні уточнення з метою уникнення розбіжностей у її тлумаченні.

Найбільш складним у застосуванні ст. 63 ЦПК України є визначення підстав щодо призначення законного представника або його заміни та меж правової дії цієї норми. Підставою для призначення законного представника дитини законодавець визначає встановлення факту відсутності під час розгляду справи у малолітньої чи неповнолітньої особи, яка позбавлена батьківського піклування, законного представника.

Згідно з ч. 3 ст. 63 ЦПК України суд замінює законного представника за поданням органу опіки та піклування, якщо він не має права вести справу в суді з підстав, встановлених законом. З аналізу цієї норми вбачається відсутність

чіткого визначення підстав для заміни законного представника. В юридичній літературі стосовно даного питання існують різні погляди. Так, наприклад, одні науковці наголошують на тому, що «заміна законного представника потрібна, якщо його дії суперечать інтересам особи, яку він представляє» [387]. Інші науковці звертають увагу на те, що «заміна законного представника не допускається, якщо він неналежно здійснює захист прав підопічного внаслідок малограмотності, похилого віку або діє не в його інтересах. У таких випадках суд зобов'язаний залучити до участі у справі орган опіки і піклування, а не зупиняти провадження для заміни представника» [148].

Крім того, згідно з законом фізична особа, поведінка та інтереси якої суперечать інтересам особи, яка потребує опіки або піклування, не може бути опікуном або піклувальником (п. 2 ч. 1 ст. 64 ЦК України). Інакше кажучи, встановлення зазначених обставин слугуватиме підставою для звільнення опікуна чи піклувальника від цих повноважень (ст. 64 ЦК, ст. 251 СК України) та подальшої заміни законного представника. Батьківські права також не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини (ч. 2 ст. 155 СК України). Однак батьки або усиновлювачі втрачають повноваження законних представників тільки тоді, коли вони позбавлені батьківських прав або усиновлення визнано недійсним чи скасовано з підстав, встановлених законом (статті 164, 236-239, 242 СК України), що унеможлиблює застосування ч. 3 ст. 43 ЦПК України в будь-яких інших випадках.

Щодо визначення підстав для заміни представника під час розгляду справи, вирішальним є те, що, виходячи з основних засад участі представника у цивільному судочинстві, представник не має права вести справу в суді у зв'язку з відсутністю у нього відповідних повноважень. Утім, якщо цей факт був встановлений на час відкриття провадження у справі, то правовими наслідками відсутності в особи відповідних повноважень на ведення справи є, відповідно, повернення заяви та залишення заяви без розгляду у випадку встановлення цього під час розгляду справи, оскільки це свідчить про незаконність відкриття провадження.

Отже, по-перше, правова дія ч. 3 ст. 63 ЦПК України поширюється на випадки відсутності у законного представника права на ведення справи в суді з підстав, які виникли чи встановлені після відкриття провадження у справі, яке відбулося з дотриманням встановленого законом порядку. По-друге, відсутність у представника права на ведення справи може бути обумовлена втратою цих повноважень під час її розгляду або звільненням від них із підстав, передбачених законом. Так, наприклад, батьки, які позбавлені батьківських прав, перестають бути законними представниками дитини (ст. 166 СК України). Усиновлювачі втрачають право бути законними представниками усиновлених дітей у разі скасування усиновлення або визнання усиновлення недійсним (статті 237, 239 СК України). Батьки (усиновлювачі), опікуни (піклувальники), якщо вони визнані недієздатними, також втрачають право на здійснення представницьких функцій у суді, що випливає з контексту ст. 60 ЦК України.

Звільнення особи від повноважень опікуна або піклувальника може здійснюватися у разі:

- а) невиконання нею своїх обов'язків;
- б) порушення прав підопічного;
- в) поміщення підопічного до навчального закладу, закладу охорони здоров'я або закладу соціального захисту (ч. 3 ст. 75 ЦК України);
- г) якщо між представником та його підопічним склалися стосунки, які перешкоджають здійсненню ним опіки, піклування, або поведінка представника та його інтереси суперечать інтересам особи, яка потребує опіки або піклування (ст. 64 ЦК України; ст. 251 СК України);
- д) за заявою особи, яка є опікуном чи піклувальником (ст. 75 ЦК України) тощо.

РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ У ПОЗОВНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

3.1. Територіальна юрисдикція (підсудність) цивільних справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у позовному провадженні

Дотримання судами процесуальних норм інституту підсудності має велике значення, оскільки означає дотримання судами положення п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основних свобод, яка гарантує, що кожен при вирішенні спору щодо його цивільних прав має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом. С. Василів, окреслюючи призначення ЦПК України, зазначає, що «законодавець вказує, що цей нормативно-правовий акт визначає юрисдикцію та повноваження загальних судів у цивільних справах, а також регулює порядок здійснення цивільного судочинства в Україні (ст. 1 ЦПК України). Ці положення ЦПК України підтверджують значимість інституту юрисдикції в цивільному судочинстві як основоположної засади здійснення права на судовий захист, що закріплене у статті 55 Конституції України» [38, с. 128].

Аналізуючи норми цивільного процесуального законодавства, необхідно зазначити, що законодавець визначає певні види цивільної юрисдикції, до яких відносить: предметну та суб'єктну юрисдикцію (ст. ст.19-22 ЦПК України), інстанційну юрисдикцію (ст. ст. 23-25 ЦПК України) та територіальну юрисдикцію (підсудність) (ст. ст. 26-32 ЦПК України).

Отже, відповідно до чинного ЦПК України законодавець суттєво змінив інститут підсудності порівняно з попередньою редакцією та пропонує розглядати підсудність як різновид юрисдикції, що, своєю чергою, змінює усталені погляди на його правову природу. Норми попередньої редакції цивільного процесуального законодавства передбачали два терміни, такі, як цивільна «юрисдикція» та «підсудність». Під терміном «юрисдикція» та «підсудність» науковці, як правило, визначали різні поняття та відокремлювали

їх в самостійні інститути, що є справедливим. Так, «...під терміном «юрисдикція» передбачали компетенцію суду щодо розгляду певних категорій справ за правилами цивільного судочинства, а терміном «підсудність» – конкретний суд, що уповноважений вирішувати справу (визначався територіально)» [106, с. 27].

Необхідно зазначити, що незважаючи на формулювання в ЦПК України «територіальна юрисдикція (підсудність)», такі поняття, як «юрисдикція» та «підсудність» не можна ототожнювати, оскільки юрисдикція – це характеристика суду, а підсудність – характеристика справи. Отже, на нашу думку, це взаємопов'язані, але не тотожні поняття.

Гулик А. Г. висловлює своє ставлення до даного нововведення законодавства та визначає як позитивні, так і негативні моменти, пов'язані з ним. Науковець звертає увагу на те, що «... позитивно слід оцінити прагнення відокремити інститут цивільної юрисдикції (підсудності) і зібрати відповідні норми в одному розділі. Одночасно із цим відмова від простоти і єдності наявних правил родової й функціональної підсудності в напрямі ускладнення, поєднання різних функцій у межах однієї інстанції видається вкрай хибним кроком. Відповідні зміни можуть мати досить несприятливий вплив на ефективність і доступність цивільного судочинства. Також неправильним видається зловживання поняттям «юрисдикція» та необґрунтоване звуження сфери застосування терміну «підсудність»» [91, с. 52]. Критично висловлюється щодо таких змін законодавства й Х.А Джадаєв, який зазначає, що «недоліків у ньому більше, ніж переваг». Науковець пояснює це тим, що «...норми, що містяться в ЦПК України, повністю відкидають усталені у вітчизняній науці правила використання понять «юрисдикція», «підвідомчість», «підсудність» без достатніх на те підстав» [96, с. 182].

Щодо територіальної юрисдикції (підсудності), то в юридичній літературі з цивільного процесуального права надається визначення поняття «підсудність» у цивільному судочинстві, під якою розуміють «...сукупність норм цивільного процесуального права, що регулюють цивільні процесуальні правовідносини,

пов'язані з розподілом справ між судами першої інстанції в залежності від характеру справ і території, на яку розповсюджується компетенція суду першої інстанції, який розглядає дану справу» [392, с. 253]. Гулик А. Г. зазначає, що «...метою нормативної регламентації територіальної підсудності є визначення конкретного суду першої інстанції, який у межах цієї території має повноваження з розгляду й вирішення цивільних справ» [91, с. 52].

Отже, визначити підсудність у цивільному судочинстві означає встановити компетентний, належний суд по справі. Свого часу М. Й. Штефан писав, що «підсудність покликана допомогти визначити компетенцію між ланками судової системи з розгляду й вирішення цивільних справ» [407, с. 227]. Схожої точки зору дотримується Н. М. Бессараб, зазначаючи, що «...основне призначення підсудності в розмежуванні предметів ведення різних судів, які утворюють нині судову систему України» [20, с. 5].

Слушна позиція висловлена з цього приводу в п. 2 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ» №3 від 03 березня 2013 року: «Підсудність визначає коло цивільних справ у спорах, вирішення яких належить до повноважень конкретного суду першої інстанції» [251].

Визначаючи юридичну природу територіальної юрисдикції (підсудності), К. О. Стопченко зазначає, що «необхідно враховувати територію, на яку поширюється юрисдикція відповідного суду» [337, с. 69]. Крім того, авторка доходить висновку, що «територіальна юрисдикція (підсудність) – це компетенція суду щодо розгляду і вирішення цивільних справ залежно від території, на яку поширюються його повноваження» [337, с. 69].

Відповідно до ч. 1 ст. 23 ЦПК України «всі справи, що підлягають вирішенню в порядку цивільного судочинства, розглядаються місцевими загальними судами як судами першої інстанції, крім справ, визначених частинами другою та третьою ст. 23 ЦПК України» [380].

Відповідно до норм цивільного процесуального законодавства, можна виділити декілька видів підсудності: підсудність справ за зареєстрованим місцем проживання або місцезнаходженням відповідача (ст. 27 ЦПК України); підсудність за ухвалою суду (статті 26, 29 ЦПК України); за вибором позивача (ст. 28 ЦПК України); виключна підсудність (ст. 30 ЦПК України).

Виходячи із положень норм сімейного законодавства та цивільного процесуального законодавства, необхідно зазначити, що залежно від категорії справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини буде різнитися й вид територіальної підсудності.

У доктрині цивільного процесуального права підсудність справ за місцем проживання або місцезнаходженням відповідача (ст. 27 ЦПК України) має назву «загальна територіальна підсудність».

Науковці зазначають, що «...загальна територіальна підсудність встановлюється як загальне правило і застосовується у тому випадку, якщо не застосовуються спеціальні правила інших видів територіальної підсудності. Встановлення цього загального правила пояснюється тим, що сам факт пред'явлення позову до відповідача не свідчить про те, що на ньому лежить певний обов'язок перед позивачем, а також для недопущення зловживання правом на звернення до суду» [379, с. 35].

Більшість справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини розглядаються за правилами загальної територіальної підсудності за зареєстрованим місцем проживання чи перебування відповідача. Однак законодавець передбачає певні виключення з загального правила та надає право вибору. З цього приводу у доктрині цивільного процесуального права зазначається, що «...розподіляти всі судові справи за допомогою правил загальної територіальної підсудності не завжди виправдано й навіть доцільно» [351, с. 117]. Отже, відповідно до норм цивільного процесуального законодавства, особа у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини має право на звернення до суду з позовом за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача у випадках, передбачених законодавством. У юридичній

літературі звертається увага на те, що саме в нормі, яка передбачає територіальну підсудність за вибором позивача «...проявляється загальноправовий принцип гуманізму» [156 , с. 229]. Так, ч. 1 ст. 28 ЦПК України взагалі передбачений перелік справ, які можуть розглядатись за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача, серед яких зокрема й справи щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. До таких справ законодавець відносить: «позови про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, про визнання батьківства відповідача» [380].

Також слід зауважити, що відповідно до чинної редакції ЦПК України, відбулися певні позитивні зміни щодо встановлення інтересів дитини, а саме: законодавець відносить до альтернативної територіальної підсудності вже не тільки справи про стягнення аліментів, а й також «збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, про визнання батьківства відповідача можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача» (ч. 1 ст. 28 ЦПК України) [380]. Попередньою редакцією ЦПК України було передбачено, що, наприклад, позови про стягнення аліментів пред'являлися за правилами альтернативної територіальної підсудності, а справи про перегляд розміру аліментів, їх індексацію чи зміну способу їх стягнення – за правилами загальної територіальної підсудності. Також звертаємо увагу, що діюча норма цивільного процесуального законодавства передбачає тільки розгляд справ за правилами альтернативної територіальної підсудності щодо збільшення розміру аліментів, а щодо зменшення розміру аліментів, то такі справи розглядаються за правилами загальної територіальної підсудності. Розглядаючи приклад щодо звернення до суду у справах про зменшення розміру аліментів на утримання дитини, необхідно зазначити, що такий позов подається, як правило, особою, яка є платником аліментів. У такому випадку свою вимогу щодо зменшення розміру

аліментів вона пред'являє до дитини, оскільки дитина відповідно до сімейного законодавства є власником коштів, які отримає у зв'язку зі сплатою аліментів. Отже, позов подається за загальними правилами територіальної підсудності, тобто за зареєстрованим у встановленому законом порядку місцем проживання або перебування відповідача, тобто дитини.

Розглянемо інший приклад. На практиці є непоодинокі випадки пред'явлення позову про позбавлення батьківських прав одним із батьків, у якого на утриманні знаходиться неповнолітня дитина, у разі окремого проживання до іншого. У зв'язку з цим виникають труднощі звернення з позовом до суду за місцем проживання відповідача. Це пов'язано з тим, що справи про позбавлення батьківських прав, відповідно до норм цивільного процесуального законодавства, розглядаються за загальними правилами територіальної підсудності, якщо вони не об'єднанні з вимогою про стягнення аліментів на утримання дитини. Так, наприклад, якщо відповідач (батько) проживає в місті Львів, а мати з дитиною – в місті Одеса, то виникають певні труднощі, пов'язані з виїздом до суду за зареєстрованим місцем проживання чи перебування відповідача для прийняття участі у розгляді справи. Оскільки в такому випадку захищаються права не батьків, які звертаються до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, а права і інтереси самої дитини, то відповідно до норм ЦПК України (ст. 45), СК України (ст. 171), Конвенції ООН від 20 листопада 1989 року про права дитини (ч. 1 ст. 12) думка дитини має бути врахована при вирішенні питань, що стосуються її життя. З цього випливає, що дитина також має бути присутня при розгляді справи про позбавлення батьківських прав для висловлення своєї думки. За викладених обставин вважаємо, що справи про позбавлення батьківських прав необхідно розглядати за зареєстрованим місцем проживання чи перебування самої дитини, оскільки саме її права та інтереси захищаються в суді.

Отже, якщо йдеться про виняток із правил про територіальну підсудність справ (за умови захисту неповнолітньої чи малолітньої дитини), то чому одна справа за участю дитини розглядається за загальними правилами територіальної

підсудності, а щодо іншої існують певні виключення, що, своєю чергою, виглядає абсурдним? З цього приводу є також не зрозумілою позиція законодавця щодо визначення підсудності інших справ, в яких участь беруть неповнолітні особи (діти) з метою захисту їх прав та інтересів. Ідеться, зокрема, про справи, які розглядаються за правилами загальної територіальної підсудності, за зареєстрованим місцем проживання чи перебування відповідача (ст. 27 ЦПК України), а саме справи про: позбавлення батьківських прав (як це вже зазначалось), поновлення батьківських справ, визначення місця проживання малолітньої дитини, оспорування батьківства, отримання дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України без згоди та супроводу одного із батьків тощо. Оскільки у вищенаведених справах захищаються права та інтереси саме дитини (малолітньої чи неповнолітньої особи), то вона в даних справах виступає суб'єктом спірних правовідносин. Крім того, відповідно до норм чинного законодавства не тільки у справах про позбавлення батьківських прав, як це вже зазначалось, а також й в інших справах повинна бути вислухана думка дитини, внаслідок чого остання також має бути присутня при розгляді справ для висловлення такої думки. До таких справ слід віднести, зокрема, справи про: позбавлення батьківських прав; поновлення батьківських прав; визначення місце проживання малолітньої дитини; про вирішення між батьками, іншими особами спору щодо її виховання тощо. Тому вважаємо за необхідне передбачити на законодавчому рівні правила альтернативної територіальної підсудності (підсудність справ за вибором позивача) щодо справ про захист сімейних прав та інтересів дитини, а саме за місцем проживання дитини.

На підставі вищенаведеного видається доцільним частину першу ст. 28 ЦПК України викласти у такій редакції :

«1. Позови про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, про визнання батьківства відповідача, позови, пред'явлені на захист прав та інтересів дитини, позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть

пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача».

Відповідно до ч. 15 ст. 28 ЦПК України, якщо позов пред'являється до декількох відповідачів, які проживають або знаходяться в різних місцях, то такий позов пред'являється за місцем проживання або місцезнаходженням одного з відповідачів за вибором позивача. Так, наприклад, у справах про позбавлення батьківських прав, коли позов подається одночасно до обох батьків, які проживають окремо, то такий позов може бути пред'явлено за місцем проживання одного з відповідачів за вибором позивача.

Дуже часто у судовій практиці об'єднується декілька вимог в одне провадження з метою швидкого вирішення справ, якщо такі вимоги виникають з одних правовідносин. Так, наприклад, ч. 2 ст. 166 СК України передбачена можливість розгляду спору про позбавлення батьківських прав разом з вимогою про стягнення аліментів на утримання дитини. Відповідно до ч. 1 ст. 28 ЦПК України позов про стягнення аліментів пред'являється за місцем проживання чи перебування позивача. Тобто, якщо позов про позбавлення батьківських прав пред'являється одночасно з вимогою про стягнення аліментів на дитину, то такий позов може бути пред'явлений за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача, тобто за правилами територіальної альтернативної підсудності.

Якщо розглядати спори про стягнення аліментів на утримання дитини, то необхідно зазначити, що разом з такою вимогою можуть пред'являтися й інші вимоги, наприклад, вимога про визначення місця проживання малолітньої дитини, визнання батьківства. Такі вимоги можуть також об'єднуватись в одне провадження, що не суперечить нормам цивільного процесуального законодавства. Отже, не зважаючи на те, що спори про позбавлення батьківських прав, визначення місця проживання малолітньої дитини відносяться до загальної територіальної підсудності, вони можуть також розглядатися за правилами альтернативної територіальної підсудності (ст. 28 ЦПК України), якщо розглядаються разом з вимогою про стягнення аліментів на утримання дитини.

Слушною є позиція, висловлена з цього приводу Верховним Судом у постанові від 11 вересня 2020 року у справі № 725/2910/19 [239]. Справа розглядалася за правилами ст. 28 ЦПК України за вибором позивача, оскільки вимога про визначення місця проживання дитини була похідною до вимоги про стягнення аліментів на утримання дитини. Відповідач у скарзі зазначала, що «...це є порушення правил підсудності, оскільки головна вимога є визначення місця проживання дитини». Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду відмовив у задоволенні касаційної скарги щодо неправильного застосування підсудності та обґрунтував свою позицію тим, «...що на час звернення до суду дитина проживала з позивачем, тому при об'єднанні в одному позові кількох вимог, одна з яких підлягає розгляду за правилами загальної підсудності, а інша – за правилами альтернативної підсудності, справа за такими вимогами може бути розглянута за правилами альтернативної підсудності у суді за вибором позивача» [239].

Вимога про визначення місця проживання малолітньої дитини також може заявлятися разом з вимогами про розірвання шлюбу. Якщо така вимога про визначення місця проживання малолітньої дитини заявляється разом з вимогою про розірвання шлюбу, то така позовна заява може бути пред'явлена за правилами альтернативної територіальної підсудності (за вибором позивача) відповідно до ч. 2 ст. 28 ЦПК України.

Тлумачення ст. ст. 27, 28 ЦПК України свідчить про те, що підсудність за вибором позивача (альтернативна територіальна підсудність) передбачає право позивача за своїм вибором звернутися до суду з вимогою за підсудністю, яка підпадає до одного із декілька судів, чітко визначених в законі. Однак таке правило альтернативної територіальної підсудності не позбавляє особу права на звернення з позовною заявою за правилами загальної територіальної підсудності (ст. 27 ЦПК України). Відповідно до ч. 16 ст. 28 ЦПК України позивач має право на вибір між кількома судами, яким згідно з цією статтею підсудна справа, за винятком виключної підсудності, встановленої ст. 30 ЦПК України.

Щодо міжнародної підсудності, то необхідно зазначити, що такий вид територіальної підсудності також застосовується за вибором позивача. Так, наприклад, правила міжнародної підсудності за місцем проживання одержувача аліментів уперше передбачалось у ст. 5 ч. 2 Брюссельської конвенції 1968 року, згодом це положення було відтворено регламентом Brussels I, регламентом ЄС про утримання № 4/2009. Також дане правило міжнародної підсудності щодо стягнення аліментів на утримання дитини передбачалось у п. 1 ч. 1 ст. 7 Гаазької конвенції 1973 року та у п. с ч. 1 ст. 20 Гаазької конвенції 2007 року.

Правило міжнародної спеціальної підсудності «...суд держави за місцем проживання позивача (одержувача аліментів)» – це яскравий приклад принципу захисту сторони, яка є слабшою в соціально-економічному плані. Цей принцип розглядається як складова частина принципу «спори повинні вирішуватися належним судом» [468, с. 125]. З цього приводу слушно зазначає Ю. В Черняк, що «...суть принципу захисту позивача у справах про стягнення аліментів на утримання дитини полягає в тому, що ця особа отримує процесуальну перевагу у виборі підсудності» [394, с. 197–198].

Щодо наступного виду територіальної підсудності, а саме виключної підсудності, то необхідно зазначити, що такий вид підсудності передбачений ст. 30 ЦПК України. Як зазначає Г. В. Чурпіта, «виключною така підсудність називається тому, що виключається можливість застосування інших правил територіальної підсудності, крім тих, які встановлені у законі для цієї категорії справ» [396, с. 131].

Отже, відповідно до виключної підсудності позивачу не належить право вибору суду і не залежить від його волі, дана підсудність встановлена законом в імперативному порядку. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 30 ЦПК України «позови, що виникають із приводу нерухомого майна, пред'являються за місцезнаходженням майна або основної його частини. Якщо пов'язані між собою позовні вимоги пред'явлені одночасно щодо декількох об'єктів нерухомого майна, спір розглядається за місцезнаходженням об'єкта, вартість якого є найвищою» [380]. Проаналізуємо на прикладі ситуацію, коли справа про

розірвання шлюбу розглядається разом з вимогами про визначення місця проживання малолітньої дитини, стягнення аліментів на утримання дитини та поділу спільного майна подружжя, у склад якого входить нерухоме майно. В цьому випадку буде застосовуватись тільки правило виключної територіальної підсудності, оскільки є вимога щодо поділу нерухомого майна.

Розглядаючи питання визначення підсудності у справах за участю іноземних осіб, необхідно зазначити, що воно регламентується ст. 497 ЦПК України, а саме: «підсудність судам України цивільних справ з іноземним елементом визначається цим Кодексом, законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України» [380].

З цього приводу слушною є позиція Верховного Суду, викладена у постанові від 16 жовтня 2018 року, справа № 295/4474/15-ц (провадження № 61-29205 св 18), у якій зазначено, що Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного цивільного суду розглянув у порядку письмового провадження справу за позовом громадянки України, громадянина Королівства Швеція про позбавлення батьківських прав та стягнення аліментів. За результатами розгляду Верховний Суд дійшов висновку, що «оскільки позивачем у зазначеній справі виступала громадянка України, яка має постійне місце проживання і місце реєстрації на території України, суди правильно визначилися з характером спірних правовідносин та правильно застосували закон України, що їх регулює» [228]. Аналогічна позиція сформульована у постанові Верховного Суду від 05 грудня 2018 року у справі № 628/8821/13-ц (провадження № 61-17538 св 18) [221].

У ч. 1 ст. 67 Закону України «Про міжнародне приватне право» закріплюється норма, відповідно до якої, «зобов'язання щодо утримання, що виникають із сімейних відносин, регулюються правом держави, у якій має місце проживання особа, яка має право на утримання» [264].

Крім того, підстави визначення підсудності справ судам України передбачені п. 4 ч. 1 ст. 76 Закону України «Про міжнародне приватне право» : «...суди можуть приймати до свого провадження і розглядати будь-які справи з

іноземним елементом у таких випадках, якщо у справі про сплату аліментів або про встановлення батьківства позивач має місце проживання в Україні» [264].

Таким чином, вбачається, що якщо позивачем у справах про стягнення аліментів або про встановлення батьківства є громадянин України, який проживає на території України, то позовна заява подається за правилами територіальної підсудності відповідно до норм ЦПК України, якщо інше не передбачено міжнародним договором, ратифікованим Верховною Радою України.

Відповідно до п. 11 листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом» від 16 травня 2013 року за № 24-754/0/4 «суди розглядають справи щодо захисту порушених, не невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, що виникають із сімейних відносин, враховуючи, що сімейні правовідносини з іноземним елементом пов'язані одразу з двома, а іноді й більше державами, і, відповідно, з двома або кількома правовими системами, які часто по-різному врегульовують питання шлюбу і сім'ї (встановлення шлюбного віку, умов вступу в шлюб, підстав та допустимості розірвання шлюбу, визначення належності і поділу майна подружжя, порядку стягнення аліментів на дитину та одного з подружжя тощо)» [270]. У цьому Листі наголошується на необхідності судам у кожному конкретному випадку, залежно від категорій справ керуватися відповідними нормами законодавства. Згідно з п. п. 12-13 Листа Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом», «...вирішуючи питання про підсудність справ про позбавлення батьківських прав іноземних громадян, які незаконно перебувають на території України, щодо дитини, яка народилася на території України, слід керуватися Законом України «Про громадянство»; вирішуючи питання про визначення місця проживання дитини, слід керуватися положеннями Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року, ратифікованої Постановою Верховною Радою УРСР від 27 лютого 1991 року № 789-XII, Конвенції про

юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей від 19 жовтня 1996 року, до якої Україна приєдналась із заявами та застереженнями відповідно до Закону України від 14 вересня 2006 року № 136-V, Конвенції про контакт з дітьми від 15 травня 2003 року, ратифікованої Законом від 20 вересня 2006 року № 166-V, Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року, до якої Україна приєдналась із заявою відповідно до Закону України від 11 січня 2006 року № 3303-IV, Європейської конвенції про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми від 20 травня 1980 року, ратифікованої із заявами та застереженнями Законом від 6 березня 2008 року № 135-VI, а також міждержавними договорами України та остаточними рішеннями Європейського суду з прав людини тощо» [270].

Також необхідно звернути увагу на ті обставини, що 24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, був оголошений воєнний стан. У зв'язку з цим питання визначення територіальної підсудності у цивільному судочинстві наразі значно ускладнюється. Безумовно, здійснення розгляду справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві в умовах воєнного стану повинні відповідати завданням та основним засадам цивільного судочинства, однак є певні території України, на яких ведуться бойові дії, внаслідок чого суди змушені припинити свою роботу. Основний закон України гарантує кожній людині право на судовий захист (ст. 55), а ст. 64 Конституції України встановлює заборону обмеження даного права навіть в умовах воєнного стану. Таким чином, будь-яка особа має право на звернення до суду за своїм захистом, не зважаючи на те, що частина судів не функціонують у зв'язку з знаходженням їх на окупованих територіях або на територіях де ведуться активні бойові дії. У зв'язку з цим було прийнято низку нормативно-правових актів, які регулюють здійснення судами правосуддя в період воєнного стану. Так, Верховна Рада України 3 березня 2022 року ухвалила Закон «Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону

України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ» [250]. Цим Законом внесені зміни до ч. 7 ст. 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», які передбачають, що «у разі неможливості здійснення правосуддя судом з об'єктивних причин під час воєнного або надзвичайного стану, у зв'язку зі стихійним лихом, військовими діями, заходами щодо боротьби з тероризмом або іншими надзвичайними обставинами може бути змінено територіальну підсудність судових справ, що розглядаються в такому суді, за рішенням Вищої ради правосуддя, що ухвалюється за поданням Голови Верховного Суду шляхом її передачі до суду, який найбільш територіально наближений до суду, який не може здійснювати правосуддя, або іншого визначеного суду. У разі неможливості здійснення Вищою радою правосуддя такого повноваження воно здійснюється за розпорядженням Голови Верховного Суду. Відповідне рішення є також підставою для передачі всіх справ, які перебували на розгляді суду, територіальна підсудність якого змінюється» [250].

Отже, якщо суд знаходиться на окупованій території або на території, де ведуться активні бойові дії, відповідно до розпорядження Голови Верховного Суду щодо зміни територіальної підсудності справ у цивільному судочинстві в умовах воєнного стану, його робота тимчасово припиняється та змінюється територіальна підсудність справ. Після даного розпорядження суд не має права приймати позовні заяви (заяви) до свого провадження та розглядати жодної справи, в тому числі й справи щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. Якщо ж така позовна заява (заява) надійшла до суду після видання розпорядження, суд направляє таку заяву за визначеною у цьому розпорядженні підсудністю. З цього приводу слушною є думка І. В. Андронova, що «у протилежному випадку може виникнути ситуація, коли одна й та сама справа буде розглядатися двома різними судами та у ній будуть ухвалені два різних судових рішення різними судами з одного й того ж питання, що жодним чином не сприятиме юридичній визначеності правовідносин, які були предметом судового розгляду. Такий підхід також убезпечує суддів, які продовжують

знаходитись на тимчасово окупованих територіях, від можливого примусу з боку окупантів до ухвалення завідомо неправосудних рішень, адже в будь-якому випадку такі рішення не матимуть законної сили» [6, с. 28].

Відповідно до Розпорядження Голови Верховного Суду щодо зміни територіальної підсудності справ у цивільному судочинстві, суд зобов'язаний передати всі справи до іншого суду, дотримуючись законодавчих приписів, що визначені у ст. 31 ЦПК України. Порядок передачі справи до іншого суду встановлено ч. 5 ст. 31 ЦПК України, а саме: «У разі ліквідації або припинення роботи суду справи, що перебували у його провадженні, невідкладно передаються до суду, визначеного відповідним законом або рішенням про припинення роботи суду, а якщо такий суд не визначено – до суду, що найбільш територіально наближений до суду, який ліквідовано або роботу якого припинено» [380]. Крім того, суду необхідно повідомити всіх учасників судового процесу про зміну територіальної підсудності та вказати, який суд буде розглядати дану справу. Однак часто виникають випадки, коли такі справи неможливо передати до іншого суду у зв'язку з його знищенням у результаті обстрілів та бомбардувань, або взагалі немає можливості вивезти такі справи з окупованих територій. На дану проблему також вказав заступник керівника ОП Андрій Смирнов та зазначив, що «...там, де це можливо, судові справи переміщуються в інші регіони. По багатьох судах, де змінена територіальна підсудність, ці справи були вивезені, колектив суддів був евакуйований. І справді є випадки, коли ми не змогли вивезти матеріали судових справ і вони знищені» [287]. Далі А. Смирнов вказав на те, що в Україні «...працює єдина телекомунікаційна система, яка була впроваджена ще кілька років тому, працює Єдиний реєстр судових рішень, тому в принципі всі документи, які мають відношення до судового розгляду зберігаються в електронному форматі. Державною судовою адміністрацією України було зроблено надійні бекап-копії всіх цих документів, і на сьогоднішній день сервера знаходяться в захищеному місці» [287]. Якщо ж таки виникне ситуація, коли справи неможливо буде зберегти, то як справедливо зазначає І. В. Андронов, цивільне процесуальне

законодавство передбачає порядок відновлення втраченого судового провадження та вказує, що «...якщо у зв'язку з військовими діями, окупацією територій було втрачено судові справи, провадження у яких було завершено, то відновлення такого судового провадження можливе як за зміненою підсудністю, так і після відновлення підсудності у суді, в якому розглядалася дана справа, на підставі всіх наявних матеріалів. У першу чергу – на підставі даних Єдиного державного реєстру судових рішень» [6, с. 29].

Необхідно зазначити, що з прийняттям нової редакції ЦПК України у 2017 році зазнали значних змін наслідки порушення правил підсудності. За попередньою редакцією ст. 115 ЦПК України передбачалося, що якщо суддя, розглядаючи питання про відкриття провадження у справі, визначить, що така справа не підсудна цьому суду, то заява повертається позивачеві для подання її до належного суду. Крім того, згідно з попередньою редакцією п. 2 ч. 1 ст. 116 ЦПК України суд передавав справу на розгляд іншому суду, якщо після відкриття провадження у справі й до початку судового розгляду було виявлено, що заява прийнята з порушенням правил підсудності.

У чинній редакції ЦПК України вже не передбачається правило щодо повернення позовної заяви у випадку неправильного визначення територіальної підсудності позивачем. Відповідно до ч. 2 ст. 31 ЦПК України справа, прийнята судом до свого провадження з дотриманням правил підсудності, має бути розглянута ним і в тому випадку, коли у процесі розгляду справи вона стала підсудна іншому суду, за винятком випадків, коли внаслідок зміни у складі відповідачів справа переходить до виключної підсудності іншого суду. Зокрема, ч. 9 ст. 187 ЦПК України передбачається, що «якщо за результатами отриманої судом інформації буде встановлено, що справа не підсудна цьому суду, суд надсилає справу за підсудністю в порядку, встановленому ст. 31 ЦПК України» [380]. Отже, фактично обов'язком суду є необхідність самостійно визначити правильність територіальної підсудності, а у випадках невідповідності підсудності передати справу до належного суду.

Така норма, як слушно зазначає А. Г. Гулик, «...видається більш ніж виправданою, оскільки усуває для учасників процесу штучні бар'єри у вигляді необхідності повторної сплати судового збору та визначення справді належного суду» [91, с. 53].

Також необхідно звернути увагу на те, що справи щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, як правило, розглядаються за загальною територіальною підсудністю або за вибором позивача. Таким чином, законодавець робить прив'язку до зареєстрованого місця проживання або перебування позивача або відповідача. Однак у зв'язку з воєнними діями, що відбуваються у нашій державі, деякі громадяни за ради своєї безпеки та безпеки своїх дітей вимушені були покинути свої домівки та переїхати до іншої місцевості нашої держави. Такі особи мають право отримати відповідну довідку про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи відповідно до ч. 1 ст. 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» від 20.10.2014 року [253]. Отже, вони мають право звернення до суду відповідно до даної довідки, яка визначає місце проживання внутрішньо переміщеної особи.

Водночас І. В. Андронов звертає увагу на те, що «...в судовій практиці нерідко трапляються випадки, коли суди відмовляють у визначенні підсудності справи на підставі такої довідки» [6]. Далі науковець надає приклад з судової практики (Ухвала Київського окружного адміністративного суду від 23 березня 2021 року у справі № 320/3111/21), в якій зазначається, що «з 16 серпня 2017 року довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи не належить до переліку документів, до якого вноситься інформація про зареєстроване місце перебування особи» [367, с. 30]. З цього приводу необхідно погодитись з науковцем, що таке рішення суду суперечить законодавчим приписам та порушує принцип доступності правосуддя.

3.2. Предмет доказування та докази у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у позовному провадженні

Як зазначається в юридичній літературі, «правильне визначення предмета доказування є дуже важливим, оскільки не з'ясування суттєвих обставин справи

тягне за собою ухвалення незаконного та необґрунтованого рішення суду» [377, с. 170–171], а також не досягнення мети цивільного судочинства, що передбачає ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб та інтересів держави. Якщо суд неправильно визначить факти (обставини) справи та якщо такі обставини мають значення для вирішення справи, то це може слугувати підставою для оскарження такого рішення суду.

Під предметом доказування в юридичній літературі, як правило, розуміється «коло юридичних фактів, від встановлення яких залежить вирішення справи по суті, зокрема факти обґрунтування позову і заперечень» [383, с. 170]. Однак існує й інша позиція науковців, відповідно до якої предмет доказування – «це сукупність обставин, які мають значення для справи і які потрібно встановити для вирішення існуючого у суді спору» [108, с. 171]. Отже, з наведеного вбачається, що деякі науковці до предмета доказування включають тільки факти, інші – тільки обставини.

У цивільному процесуальному законодавстві щодо доказування законодавець також одночасно оперує й поняттям «факти», й поняттям «обставини».

Так, у ч. 2 ст. 77 ЦПК України визначається поняття предмета доказування, а саме, що «...предметом доказування є обставини, що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення» [380].

Відповідно до ч. 3 ст. 12 ЦПК України кожна сторона повинна довести обставини, які мають значення для справи і на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень. Частиною першою статті 76 ЦПК України передбачається, що доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін та інших обставин, які мають значення для вирішення справи тощо.

Відповідно до п. 26 постанови Пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 року № 2 «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції» «під час судового розгляду предметом доказування є факти, які обґрунтовують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше юридичне значення для вирішення справи (причини пропуску позовної давності тощо) і підлягають встановленню при ухваленні рішення» [256].

Таким чином, у нормах цивільного процесуального законодавства простежується використання законодавцем термінів «факти» та «обставини» як синонімів.

До предмета доказування у науці цивільного процесуального права відносять обставини (факти) як матеріально-правового, так і процесуально-правового характеру. Так, науковці зазначають, що «...предмет доказування – це об'єднання фактів матеріально-правового й процесуально-правового характеру, які закріплюються у відповідній процесуальній формі, обґрунтовують вимоги та заперечення учасників справи та навколо яких здійснюється доказова процесуальна діяльність з метою вирішення справи й ухвалення судом рішення» [71, с. 19].

Єрмолаєва В. О. свого часу зазначала, що «...до предмета доказування входять факти (обставини) матеріально-правового та процесуально-правового характеру, доказові факти, якщо вони мають значення для справи. До перших із них належать події і дії, які покладено в обґрунтування вимог і заперечень сторін. Другі входять до предмета доказування у разі впливу на рух цивільної справи. Вирішуючи питання про включення доказових фактів до предмета доказування, важливо встановити, чи має цей факт значення для вирішення спору, чи ні. Якщо має, то він входить до предмета доказування. На відміну від головних матеріально-правових, доказові факти частіше всього мають непряме відношення до спору, не завжди відображаються в нормах матеріального права. Але мета доказування – розгляд справи – потребує встановлення як головних, так і доказових фактів» [383, с. 171].

Також необхідно зазначити, що обставини (факти), що підлягають доказуванню, конкретизуються з урахуванням особливостей кожної цивільної справи, зокрема, справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини.

Зміст предмета доказування залежить також від особливостей окремих категорій справ. Встановлення кола фактів (обставин), що підлягають доказуванню у цивільному судочинстві, є неможливим без з'ясування тієї норми права, на підставі якої повинен бути вирішений спір. Так, наприклад, у спорах про виховання дітей можна виділити наступні факти (обставини): взаємовідносини, що склалися між батьками (встановлення наявності або відсутності конфлікту в сім'ї, його причин; вплив конфлікту між батьками на дитину); характеристики особистості батьків (моральні, культурні, духовні цінності, місце та режим роботи, майновий стан, наявність чи відсутність судимості, обліку у лікаря-психіатра, нарколога та ін.); ставлення і прихильність батьків до дитини (порядок, методи виховання); умови проживання для дитини, створені кожним із батьків; інтереси дитини, її думка щодо того, з ким із батьків вона хоче жити. Звичайно, кожна обставина, яка підлягає доказуванню буде залежить від конкретної справи, яка розглядається. Тому залежно від виду сімейних правовідносин судом встановлюються факти (обставини), що мають значення для справи і підлягають доказуванню.

Предмет доказування у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини з'ясовується відповідно до положень ст. 161 СК України. Так, до предмета доказування при вирішенні спору з ким із батьків проживатиме малолітня дитина будуть входити наступні факти: врахування умов виховання дитини (житлові, матеріальне забезпечення, навчання та ін.); ставлення батьків щодо виконання своїх обов'язків до дитини та особисту прихильність дитини до кожного з них; вік дитини, стан її здоров'я та інші істотні обставини; наявність самостійного доходу в кожного із батьків, забезпечення житлом, відсутність шкідливих звичок тощо.

В оглядах судової практики з розгляду цивільних справ, пов'язаних з вихованням дітей, судді неодноразово звертали увагу на те, які саме обставини

слід з'ясовувати, щоб встановити характер відносин, що існують між дитиною та кожним з батьків, наскільки вони прив'язані один до одного.

Щодо особистої прихильності дитини до батьків, то як справедливо зазначає Г. Я. Тріпільський, «...до уваги, перш за все, повинні бути взяті відносини, що склались між кожним з батьків та дитиною, прив'язаність дитини до кожного з батьків, братів та сестер, діда та баби, якщо вони проживають з одним із батьків. Встановленню підлягають особисті та моральні якості кожного з батьків, під якими, перш за все, розуміють їхні якості як вихователів: освіта, стан фізичного і психічного здоров'я» [356, с. 223–224].

Суд у справах про визначення місця проживання дитини повинен врахувати такі обставини, як: кількість часу, який кожний із батьків проводить з дитиною; наскільки гарне виховання та освіти отримує дитина завдяки батьку або матері; наскільки кожний із батьків піклується про самопочуття дитини та її здоров'я, як карає дитину за провини тощо. Крім того, слід оцінити зайнятість батьків трудовою або підприємницькою діяльністю (режим робочого часу, віддаленість місця роботи від освітніх установ та дому) та їх здатність приділяти час дитині в режимі, який відповідатиме її інтересам. Також суд при розгляді справи про визначення місця проживання дитини повинен звернути увагу, чи не зловживають мати, батько спиртними напоями або наркотичними засобами, чи не притягувались до кримінальної відповідальності тощо, що своєю чергою може негативно вплинути на розвиток дитини. Таким чином, до предмета доказування у справах про визначення місця проживання дитини також можуть відноситись обставини (факти), що свідчать про аморальну поведінку матері або батька дитини. Не менш важливим фактом у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини є наявність чи відсутність психічних захворювань у батьків.

З підстав, визначених у ч. 2 ст. 136 СК України, предметом доказування у справах про оспорювання батьківства (материнства) є відсутність кровної спорідненості між особою, записаною батьком (матір'ю) дитини та дитиною. Для підтвердження даного факту особа, яка оспорує батьківство (материнство),

повинна надати всі необхідні докази, оскільки тягар доказування лежить на особі, яка оспорує батьківство (материнство). Отже, факт відсутності кровної спорідненості між особою, записаною батьком (матір'ю) дитини, і дитиною у справах про оспорювання батьківства (материнства) встановлюється судом з урахуванням усіх обставин.

У справах про позбавлення батьківських прав предметом доказування є також факти, що слугували підставою позбавлення батьківських прав і визначені у ст. 164 СК України. Так, наприклад, якщо підставою позбавлення батьківських прав було те, що батько або матір не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шістьох місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування, то до предмета доказування будуть входити обставини (факти) залишення дитини у пологовому будинку або в іншому закладі охорони здоров'я без поважної причини та обставини (факти), відсутність батьківського піклування протягом шести місяців по відношенню до дитини з боку батька або матері. Наступною підставою позбавлення батьківських прав є ухилення від виконання своїх обов'язків із виховання дитини. В цьому випадку до предмета доказування будуть входити обставини (факти) ухилення від виконання своїх обов'язків із виховання дитини. Крім того, необхідно зазначити, що таке ухилення повинно бути свідоме та умисне. Якщо підставою є те, що матір та/або батько є хронічними алкоголіками чи наркоманами, то предметом доказування буде факт захворювання батьків на хронічний алкоголізм, наркоманію тощо.

У справах про визнання батьківства раніше важливим питанням було визначення норми закону, відповідно до якої суд буде розглядати такі справи. Так, Пленум Верховного Суду України у п. 3 постанови від 15 травня 2006 року № 3 «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» зазначає, що суди, вирішуючи питання про те, якою нормою слід керуватися при розгляді справ цієї категорії, повинні виходити з дати народження дитини, оскільки підстави для визнання батьківства за рішенням суду, зазначені у ст. 128 СК

України, істотно відрізняються від підстав його встановлення, передбачених у ст. 53 КпШС.

Отже, при розгляді справ про визнання батьківства щодо дитини, яка народилася до 1 січня 2004 року, необхідно було застосовувати відповідні норми КпШС, які передбачали підстави щодо визнання батьківства, відповідно до яких в предмет доказування входили обставини (факти) спільного проживання й ведення спільного господарства відповідачем та матір'ю дитини до її народження, спільне виховання або утримання ними дитини. Наразі така норма не є актуальною, оскільки діти, які народились до 1 січня 2004 року, вже досягли повноліття, а правовий статус дитини відповідно до ч. 1 ст. 6 СК України має особа до досягнення нею повноліття, тобто до 18 років.

Справи про визнання батьківства щодо дитини, яка народилася не раніше 1 січня 2004 року, суд має вирішувати відповідно до норм СК України, зокрема ч. 2 ст. 128, якою передбачено, що підставою для визнання батьківства є будь-які відомості, що засвідчують походження дитини від певної особи. Таким чином, в предмет доказування входять обставини (факти) походження дитини від відповідної особи.

Проте, як справедливо зазначає Г. Я. Тріпільський, «...іноді в нормах права немає вказівки на ті факти, з настанням яких пов'язані певні правові наслідки, а містяться лише загальні властивості та ознаки. Тому суди, особливо у справах про виховання дітей, доволі часто натрапляють на певні труднощі. Це, зокрема, стосується справ у спорах між батьками і справ у спорах між батьками та іншими особами про передачу чи залишення дитини в однієї з сторін. Сама складність дій батьків щодо виховання дітей не дає можливості вичерпно розкрити в законі зміст батьківських прав та обов'язків. Тому законодавець обмежився загальною вказівкою на те, що батьки зобов'язані виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини (ст. 150 СК України)» [358, с. 157]. Виходячи з цих вказівок, суди при розгляді позовів між батьками, а також між батьками та іншими особами повинні визначити, яка зі сторін здатна забезпечити краще

виховання дітей, враховуючи при цьому положення ст. 163 СК України про те, що батьки мають переважне право перед іншими особами на те, щоб малолітня дитина проживала з ними. Крім того, суди, вирішуючи спори про відібрання та передачу дітей, повинні керуватися загальним поняттям «інтереси дитини».

У справах про стягнення аліментів на утримання дитини до предмета доказування необхідно віднести: походження дитини; вік дитини; наявність чи відсутність нотаріально посвідченого договору про сплату аліментів; стан здоров'я та матеріальне становище дитини та платника аліментів; наявність у відповідача інших осіб на утриманні; відсутність у відповідача доходу або наявність нерегулярного, мінливого доходу тощо.

Васильєв С. В. до предмета доказування у справах про стягнення аліментів на утримання неповнолітньої дитини також відносить «...ненадання утримання неповнолітній дитині або невідповідність утримання, що надається, розміру, встановленому законом; наявність або відсутність постійного місця роботи, наявність регулярного заробітку або іншого доходу (при визначенні розміру аліментів у частці від заробітку (доходу)); наявність у платника аліментів нерегулярного, мінливого доходу, одержання ним частини доходу в натуральній формі; стан здоров'я та матеріальне становище дитини; стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів; наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, доньки, сина; та інші обставини, що мають істотне значення» [39, с. 123–124].

У справах про зміну розміру аліментів на утримання дітей і звільнення батьків від обов'язку утримувати дитину предмет доказування визначається відповідно до умов, передбачених ст. ст. 188, 192 СК України.

Предмет доказування у справах про зміну розміру аліментів залежить від підстав, передбачених законодавством, до яких можуть відноситись, зокрема: факт зміни матеріального або сімейного стану; факт погіршення або поліпшення здоров'я. Суд має право зменшити розмір аліментів у випадках зміни матеріального стану особи, яка сплачує аліменти на утримання дитини, якщо її матеріальний стан погіршився, наприклад, у зв'язку із захворюванням, що

потребує великих коштів для лікування, зменшенням заробітної плати, непрацездатністю платника аліментів, знищенням майна, що приносило основні доходи, або якщо покращився матеріальний стан, стан здоров'я одержувача аліментів тощо. Якщо змінився сімейний стан платника аліментів, то він має право вимагати зменшення встановлення розміру аліментів, наприклад, якщо в нього народилась дитина (діти), яка перебуває на його утриманні тощо. Так, наприклад, Жовтневий районний суд міста Запоріжжя розглянув у відкритому судовому засіданні цивільну справу про зменшення розміру аліментів на дитину: «...позивач – у січні 2016 року звернувся до суду з позовною заявою до про зменшення розміру аліментів на дитину. Суд, розглянувши справу, встановив, що змінилися обставини й факти, які були підставою для визначення розміру аліментів у розмірі 1/4 частки з усіх видів доходів щомісячно за рішенням суду, які були стягнуті з позивача. Оскільки на цей час у позивача на утриманні є ще одна неповнолітня дитина, яку він також повинен утримувати, тому, враховуючи встановлені обставини справи, суд доходить висновку, що позов підлягає задоволенню в повному обсязі, а саме розмір аліментів підлягає зменшенню до розміру 1/6 частини всіх доходів щомісячно, починаючи з часу набрання чинності рішення суду й до досягнення дитиною повноліття» [292].

Особа, яка отримує аліменти, має право звернутися до суду з вимогою про збільшення встановленого розміру аліментів, якщо погіршився її матеріальний стан чи стан здоров'я або, навпаки, покращився матеріальний стан, стан здоров'я платника аліментів тощо. Отже, в предмет доказування будуть входити факт покращення матеріального стану, стан здоров'я платника аліментів тощо.

Предметом доказування у справах про звільнення від обов'язку утримувати дитину є встановлення факту, що дохід дитини набагато перевищує дохід кожного з них і забезпечує повністю її потреби. Для встановлення цього факту необхідні такі докази: різні письмові докази, що підтверджують дохід дитини (наприклад, одержання спадщини; одержання майна за договором дарування; отримання орендної плати за здані в оренду житлові приміщення; отримання заробітної плати за трудовим договором або доходи, отримані у

зв'язку із зайняттям підприємницькою діяльністю тощо); докази, що підтверджують дохід особи, яка є платником аліментів тощо. У ч. 2 ст. 188 СК України міститься норма, за якою заінтересована особа має право після звільнення батьків від сплати аліментів звернутися до суду з позовом про стягнення аліментів на дитину, якщо її матеріальний стан значно погіршився. Дитина перестала одержувати дохід або він зменшився. Під час подачі позовної заяви зацікавлена особа повинна надати письмові докази на підтвердження своїх вимог.

У справах про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд, до предмета доказування будуть входити такі обставини (факти), як:

- факт встановлення віку дитини, оскільки відповідний дозвіл надається на виїзд за кордон саме дитині. Однак необхідно зазначити, що дитина відповідно до сімейного законодавства є особою, яка не досягла вісімнадцятирічного віку. Відповідно до положень цивільного законодавства (ч. 3 ст. 313 ЦК України), «...фізична особа, яка досягла шістнадцяти років, має право на вільний самостійний виїзд за межі України. Фізична особа, яка не досягла шістнадцяти років, має право на виїзд за межі України за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальників та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними, крім випадків, передбачених законом» [381]. Пунктом 3 Правил перетинання державного кордону громадянами України, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 27 січня 1995 року № 57, передбачено, що «виїзд з України громадян, які не досягли 16-річного віку, здійснюється за згодою обох батьків (усиновлювачів) та в їх супроводі або в супроводі уповноважених ними осіб, які на момент виїзду з України досягли 18-річного віку» [262]. Отже, відповідно до цих законодавчих приписів необхідно зазначити, що в судовому порядку буде розглядатись справа про тимчасовий виїзд за кордон дитини, яка не досягла шістнадцяти років;

- відсутність згоди другого з батьків, який проживає окремо від дитини на її виїзд за кордон. Відповідно п.4 постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України» від 27 січня 1995 року № 57 [262] виїзд з України дітей за кордон здійснюється за нотаріально посвідченою згодою другого з батьків із зазначенням у ній держави прямування та відповідного часового проміжку перебування у цій державі, якщо другий з батьків відсутній у пункті пропуску. Також варто вказати на те, що згідно зі статтею 16 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III діти, батьки якої проживають у різних державах, мають право на регулярні особисті стосунки і прямі контакти з обома батьками, і при цьому такі діти мають право на вільний в'їзд в Україну та виїзд з України у порядку, встановленому законом [265];

- факт тимчасового виїзду за кордон дитини;

- відсутність заборгованості щодо сплати аліментів на утримання дитини. Відповідно до ч. 5 ст. 157 СК України «той із батьків, з яким за рішенням суду визначено або висновком органів опіки та піклування підтверджено місце проживання дитини, самостійно вирішує питання тимчасового виїзду за межі України на строк до одного місяця та більше з метою лікування, навчання, участі дитини в дитячих змаганнях, фестивалях, наукових виставках, учнівських олімпіадах та конкурсах, екологічних, технічних, мистецьких, туристичних, дослідницьких, спортивних заходах, оздоровлення та відпочинку дитини за кордоном, у тому числі у складі організованої групи дітей, у разі: 1) наявності заборгованості зі сплати аліментів, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за чотири місяці, підтвердженої довідкою про наявність заборгованості зі сплати аліментів; 2) наявності заборгованості зі сплати аліментів, підтвердженої довідкою про наявність заборгованості зі сплати аліментів, сукупний розмір якої перевищує суму відповідних платежів за три місяці, якщо аліменти сплачуються на утримання дитини з інвалідністю, дитини, яка хворіє на тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісне орфанне захворювання, онкологічні, онкогематологічні

захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу (інсулінозалежний), гострі або хронічні захворювання нирок IV ступеня, або на утримання дитини, яка отримала тяжкі травми, потребує трансплантації органа, потребує паліативної допомоги, що підтверджується документом, виданим лікарсько-консультативною комісією лікувально-профілактичного закладу в порядку та за формою, встановленими центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я» [327]. Аналізуючи дану норму необхідно зазначити, якщо є відповідна заборгованість щодо сплати аліментів на утримання дитини, то згода другого з батьків, з ким не проживає дитина не потрібна;

- обставина дійсного наміру поїздки дитини за межі України тощо.

Необхідно звернути увагу на постанову Верховного Суду від 3 липня 2019 року № 643/1090/17, у якій вказується, що у січні 2017 року мати дитини звернулася до суду з позовом до батька про надання дозволу на тимчасовий виїзд за кордон неповнолітньої дитини без його згоди на відпочинок та оздоровлення. Суд першої інстанції відмовив у задоволенні позову. Своє рішення суд пояснив тим, що законодавством не передбачено випадків надання судом дозволу на виїзд з України громадян, які не досягли 16-річного віку, без згоди та супроводу другого з батьків та звернув увагу, що мати не надала суду доказів, які підтверджують бажання дитини здійснити виїзд за межі державного кордону України. Апеляційний суд скасував рішення суду першої інстанції та ухвалив нове рішення, яким теж відмовив у позовних вимогах, зазначивши, що мати не надала адреси, за якою буде перебувати дитина, у разі надання судом такого дозволу. Також нею не надано доказів на підтвердження наміру повернути дитину на територію України, про що можуть свідчити авіаквитки.

Верховний Суд залишив касаційну скаргу без задоволення, вказавши, що «висновки суду апеляційної інстанції, який на підставі належним чином оцінених доказів, поданих сторонами, з урахуванням встановлених обставин і вимог закону, дійшов правильного висновку про відмову у задоволенні позовних вимог, оскільки не зазначення позивачем конкретної адреси місця перебування

дитини та ненадання доказів на підтвердження повернення дитини на територію України виключає можливість встановити обов'язкові обставини, а саме: чи буде такий дозвіл відповідати найкращим інтересам дитини. Сама по собі можливість поїздки за кордон не є безумовним свідченням того, що така поїздка відповідає найкращим інтересам дитини, оскільки істотне значення має країна поїздки, мета такої поїздки та період поїздки. Надання дозволу на виїзд дитини за кордон без зазначення конкретної адреси місця перебування дитини за межами України та ненадання доказів на підтвердження повернення дитини на територію України створить ситуацію правової невизначеності та непрогнозованості. Доводи касаційної скарги про те, що при ухваленні оскаржуваних рішень суди не взяли до уваги найкращі інтереси дитини, не заслуговують на увагу, оскільки суд апеляційної інстанції правильно виходив із того, що чинним законодавством встановлено певний порядок виїзду неповнолітньої дитини за кордон, який позивачем не було дотримано» [219].

На підставі вищенаведеного необхідно зазначити, що у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини, предметом доказування є обставини (факти), які визначаються тією нормою (чи нормами) матеріального права, на підставі якої буде вирішуватись справа. Отже, це такі обставини (факти), що підтверджують заявлені вимоги чи заперечення або мають інше значення для розгляду справи і підлягають встановленню при ухваленні судового рішення.

Деякі обставини не входять до предмета доказування, хоча без їх встановлення неможливе правильне вирішення справи. Відповідно до норм цивільного процесуального законодавства «до предмета доказування не входять обставини, які доказувати не потрібно з огляду на їх безспірність, загальновідомість, преюдиційність» [380] (ст. 82 ЦПК України).

Луспеник Д. Д. зазначає, що «презумпція спрямована на здійснення перерозподілу доказових обов'язків» [171, с. 57], тобто спеціальне правило розподілу обов'язків доказування. Так, наприклад, ч. 1 ст. 122 СК України встановлено «...презумпцію шлюбного походження дитини, яка складається з двох частин: презумпції материнства дружини та презумпції батьківства

чоловіка» [306, с. 251]. Отже, наявність свідництва про шлюб звільняє особу від необхідності доказувати факт походження дитини, оскільки, якщо дитина народжена у зареєстрованому шлюбі, то батьком дитини є чоловік матері, й саме він повинен виконувати разом з нею обов'язки щодо виховання і утримання дитини. Однак це положення не позбавляє батька дитини оспорювати своє батьківство, якщо він вважає, що не є батьком дитини. Схожі презумпції передбачає і законодавство зарубіжних країн. Так, відповідно до Французького ЦК презумпція батьківства чоловіка може бути спростована тільки доведеною відсутністю чи хворобою чоловіка в період зачаття. Доведена зрада дружини не спростовує цю презумпцію (ст. 313).

Важливою складовою частиною правосуддя є докази, що займають одне з центральних місць у цивільному процесі. Основна мета судового розгляду цивільної справи полягає в ефективному захисті порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (ч. 1 ст. 2 ЦПК України). Для реалізації цієї мети необхідним є встановлення обставин (фактів), що мають істотне значення для правильного вирішення справи. Отже, завдання суду зводиться до того, щоб в процесі розгляду конкретної справи з'ясувати обставини, характерні для спірних правовідносин, та правильно застосувати до встановлених юридичних фактів норму матеріального права, тобто здійснити захист суб'єктивних прав.

Дослідженням і розробкою інституту судових доказів займаються вже тривалий час провідні вчені-процесуалісти. Проте у теорії цивільного процесуального права так і не існує єдиної точки зору щодо визначення поняття доказів. Ще за радянських часів існувало декілька підходів до розуміння поняття доказу. Одні автори під судовими доказами пропонували розуміти процесуальні засоби і способи доказування. Інші вчені під судовими доказами розуміли навпаки тільки фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку суд встановлює обставини, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін тощо.

Вбачається, що науковою основою подвійного розуміння судового доказу слугували на той момент законодавчо сформульовані норми ЦПК 1963 року про

докази. Так, в ч. 1 ст. 27 ЦПК 1963 року зазначалось, що «доказами в цивільній справі є будь-які фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку суд встановлює наявність або відсутність обставин, що обґрунтовують вимоги і заперечення сторін, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи», а вже у ч. 2 зазначеної статті містилась норма, відповідно до якої «ці дані встановлюються такими засобами: поясненнями сторін і третіх осіб, показаннями свідків, письмовими доказами, речовими доказами і висновками експертів».

На сучасному етапі розвитку доктрини цивільного процесуального права також продовжуються дискусії щодо визначення поняття «доказ». Так, Т. В. Цюра запропонувала розглядати доказ «...як окремий елемент засобу доказування, що несе в собі інформацію про обставину справи, з існуванням якої особа пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, а засіб доказування – як сукупність окремих доказів (елементів), які за цивільним процесуальним законодавством допустимі для доказування в конкретній справі» [389, с. 17].

На думку В. О. Єрмолаєвої, більш всеохоплюючим визначенням поняття судового доказу є наступне: «Судові докази – єдине поняття, що становить взаємозв'язок фактичних даних, на підставі яких суд у передбаченому законом порядку встановлює обставини, що мають значення для обґрунтованості вимог і заперечень сторін та засобів доказування, що містять ці фактичні дані» [383, с. 175].

Необхідно підтримати такий науковий підхід, в рамках якого поняття судового доказу розглядається як єдине поняття, що становить взаємозв'язок відомостей про факти (фактичні дані) та засобів доказування. Також необхідно звернути увагу на те, що такий підхід не є новим для доктрини цивільного процесуального права, оскільки погляд на єдине поняття доказу з'явився як результат тривалої дискусії про сутність доказу. Серед сучасних учених-процесуалістів зазначеної точки зору дотримувались В. О. Єрмолаєва, В. В. Комаров та ін. [383, с. 175; 79, с. 220].

Комаров В. В. зазначав, що «...докази в цивільному процесі являють собою єдність фактичних даних, які мають значення для правильного вирішення справи, та їх процесуальної форми». Далі автор справедливо зазначав, що «...ні свідчення про факти окремо від засобів доказування, ні засоби доказування окремо від свідчень про факти не можуть бути доказами» [161, с. 484].

Щодо законодавчого закріплення дефініції доказу, то цивільне процесуальне законодавство надає визначення цього поняття у ч. 1 ст. 76 ЦПК України, а саме: «доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Ці дані встановлюються такими засобами: 1) письмовими, речовими і електронними доказами; 2) висновками експертів; 3) показаннями свідків» [380].

Отже, з вищенаведеної норми випливає також і розуміння засобів доказування, які є вичерпними. Важливо відмітити, що запропонований у попередніх редакціях Кодексу перелік засобів доказування, який визначений у ч. 2 ст. 76 ЦПК України, зазнав у новій редакції ЦПК значних змін та доповнень. Вперше до засобів доказування законодавець відносить електронний доказ як самостійний засіб доказування у цивільному процесі.

Чванкін С. А. звертає увагу на те, що «...український законодавець – новатор, який вперше в світі в процесуальному законі ввів окремий засіб доказування – електронні докази (принаймні всі відомі нам процесуальні кодекси зарубіжних країн не містять такої окремої категорії)» [390, с. 245]. У багатьох країнах світу електронний доказ не визначається як самостійний засіб доказування. Так, наприклад, «Цивільний процесуальний кодекс Греції не виділяє електронні докази, як окремий засіб доказування, а відносить їх до приватних документів» [114, с. 46]. За цивільним процесуальним законодавством Англії та Уельсу також «не виділяється такого окремого виду доказів як електронні докази (як і в 9 інших європейських країнах). У Правилах

цивільного судочинства йдеться тільки про процедури та правила подання електронних документів» [75, с. 8–9].

Така необхідність введення електронного доказу як окремого засобу доказування у норми цивільного процесуального законодавства назріла вже давно. Норми попередньої редакції ЦПК України взагалі не передбачали такого засобу доказування як електронний доказ, що, своєю чергою, призводило до певних труднощів у судовій практиці, оскільки на сьогодні інформаційні технології все активніше інтегруються в правничу площину України.

Позитивної оцінки заслуговує й те, що нарешті законодавець розмежовує письмові та електронні докази як самостійні засоби доказування.

Новелою цивільного процесуального законодавства є надання визначення електронного доказу (ст. 100 ЦПК України). Законодавець визначає електронний доказ «як інформацію в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет)» [380].

Як справедливо зазначає С. А. Чванкін, «найбільш нормативно врегульованим видом електронних доказів серед названих у ст. 100 ЦПК є електронні документи» [390, с. 255]. Визначення електронного документа надано у ст. 5 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», відповідно до якої «електронний документ – це документ, інформація в якому зафіксована у вигляді електронних даних, включаючи обов'язкові реквізити документа». Однак необхідно зазначити, що раніше віднесення електронного документа до електронних доказів було дискусійним саме з огляду на співвідношення поняття «електронний документ» та «документ

як письмовий доказ». Не вдаючись до дискусії, необхідно підтримати позицію тих науковців, які стверджують, що «електронний документ» та «документ як письмовий доказ» є самостійними видами документів і не можуть ототожнюватись. Як справедливо зазначав А. Ю. Каламайко, «...виходячи з тлумачень ознак письмових та речових доказів, можна зробити висновок про те, що вони не дозволяють в повній мірі відобразити специфіку електронного документа, оскільки особливості форми останнього потребуються специфічних методів та способів його використання як засобу доказування в цивільному процесі. З огляду на це, пропонується розглядати електронний документ як різновид електронних засобів доказування, який має свою специфіку. Варто зазначити, що доказове значення має сама інформація, а не її носій» [116, с. 95]. Також, автор виділяє характерні ознаки електронного документа, а саме: «1) неможливість безпосереднього сприйняття людиною інформації, зафіксованої в електронному документі в електронно-цифровому виді. При цьому створення та відтворення електронного документа потребує використання технічних та програмних засобів для приведення інформації її у придатну до сприйняття форму; 2) наявність реквізитів, що дозволяють ідентифікувати зафіксовані відомості; 3) наявність електронного носія інформації; 4) можливість зміни форми фіксації документованої інформації; 5) документ має містити інформацію, необхідну для використання у відповідних цілях, насамперед для встановлення обставин у цивільних справах» [116, с. 93-94].

Свою чергою С. А. Чванкін, розглядаючи ознаки електронного документа як доказу у цивільних справах, наголошує, що вони «1) повинні мати всі властивості судових доказів (належність, допустимість і достовірність); 2) мають усі характеристики електронних доказів, оскільки є їх різновидом; 3) доказова інформація у них може існувати у формі тексту, графічного зображення, плану, фотографії, відео- та звукозапису тощо; 4) повинні містити обов'язкові реквізити, передбачені нормами чинного законодавства, серед яких обов'язково – електронний підпис» [390, с. 282–283].

Суттєвими ознаками електронного документа є його зміст (інформація) і форма (технічний електронний носій інформації). Електронним документом є інформація, яка зафіксована на електронних носіях та містить реквізити, що дозволяють її ідентифікувати. Також обов'язковою ознакою електронного документа є електронний підпис відповідно до ч. 2 ст. 5, ч. 2 ст. 6 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг». Отже, «...відсутність обов'язкового реквізиту, зокрема, електронного підпису, позбавляє електронний документ юридичної сили, а, отже, він не може бути використаний як доказ у суді» [390, с. 272].

На підставі вищенаведеного вбачається, що «документ як письмовий доказ і електронний документ є різними за своїм змістом, формою, порядком пред'явлення тощо» [61, с. 34].

Розглядаючи новели цивільного процесуального законодавства щодо засобів доказування, необхідно зазначити, що порівняно з попередньою редакцією ЦПК України, не є окремим засобом доказування пояснення сторін, третіх осіб та їх представників, допитаних як свідків. Відповідно до попередньої редакції ЦПК України «...сторони, треті особи, їх представники, лише допитувалися як свідки, тобто за процедурою, встановленою для допиту свідків, але при цьому не змінювали навіть тимчасово на час допиту свого процесуального статусу, залишаючись стороною, третьою особою чи представником. Тому й результатом такого допиту були не показання свідка, а інший, доволі специфічний засіб доказування – пояснення сторін, третіх осіб та їхніх представників, допитаних як свідки» [191, с. 420].

Натомість ч. 1 ст. 92 ЦПК України передбачається, що сторони, треті особи та їх представники за їх згодою, в тому числі за власною ініціативою, якщо інше не встановлено ЦПК України, можуть бути допитані як свідки про відомі їм обставини, що мають значення для справи. Новелою цивільного процесуального законодавства є також письмове опитування учасників справи як свідків (ч. 3 ст. 93 ЦПК України).

З приводу цього необхідно зазначити, що у цивільному процесуальному праві одна і та сама особа в судовому процесі не може одночасно мати статус сторони і свідка, третьої особи і свідка тощо. Допит сторін, третіх осіб, їх представників проводиться за тими ж правилами, що і допит свідка. Відмінність полягає лише в тому, що сторона, третя особа чи представник для того, щоб бути допитані як свідки, повинні висловити згоду. Оскільки такі особи є юридично заінтересованими у розгляді справи, то примушувати їх до показань в якості свідків не допускається. Також, аналізуючи норми цивільного процесуального законодавства, необхідно зазначити, що відповідно до ст. 78 ЦПК України допустимими доказами є обставини справи, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть підтверджуватись іншими засобами доказування.

Крім того, необхідно звернути увагу на ст. 234 ЦПК України, яка передбачає, що «якщо сторона, третя особа, їх представники заявляють, що факти, які мають значення для справи, їм відомі особисто, вони за їхньою згодою можуть бути допитані як свідки» [380]. Отже, відповідно до системного аналізу норм цивільного процесуального законодавства, вбачається, що викладення обставин справи, які мають значення для справи, стороною, третьою особою, їх представниками відноситься до такого засобу доказування, як показання свідків. Такий підхід законодавця «не в повній мірі відповідає вітчизняній процесуальній доктрині, за якою в якості свідків розглядаються юридично не заінтересовані особи» [191, с. 420]. В юридичній літературі з цивільного процесуального права висловлювалась думка, що «...не можна бути свідком у своїй справі (*nemo Testis idoneus in causa propria*)» [407, с. 294].

Для усунення певних протиріч у нормах цивільного процесуального законодавства та з урахуванням неприпустимості змішування процесуальних статусів учасників судового процесу пропонуємо відновити у нормах цивільного процесуального права такий засіб доказування, як пояснення сторін, третіх осіб та їх представників, допитаних як свідків. На підставі вищенаведеного видається

доцільним частину другу ст. 76 ЦПК України доповнити пунктом четвертим у такій редакції:

«4) пояснення сторін, третіх осіб та їх представників, допитаних як свідків».

Щодо письмових доказів, то слід зазначити, що ними є будь-які предмети, на яких за допомогою знаків виражені відомості про певні обставини, що мають значення у справі. Письмові докази підтверджують обставини сутнісним змістом, що відрізняє їх від речових доказів, які встановлюють суттєві для справи обставини своїми якостями або ознаками. Письмовими доказами є будь-які документи, акти, довідки, листування службового або особистого характеру або витяги із них (ч. 1 ст. 64 ЦПК України). Наприклад, при розгляді справ про визначення місця проживання малолітньої дитини письмовими доказами можуть бути: свідоцтво про народження дитини; свідоцтво про шлюб або розірвання шлюбу батьків; довідки про склад сім'ї; довідки про доходи сторін; характеристики з місця роботи сторін; дані про наявність у сторін іншої сім'ї, дітей; висновок органів опіки та піклування тощо. У справах про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд, можуть бути такі письмові докази, як: квитки на проїзд, які будуть свідчити про повернення назад на територію України або довідка про бронювання квитків; довідка про відсутність заборгованості про стягнення аліментів; документи, що підтверджують родинні зв'язки з особами, до яких має приїхати дитина з метою родинного спілкування та відпочинку; довідка з медичного закладу про те, що дитина перебуває на обліку у лікарів як така, що постійно хворіє і потребує щорічного оздоровлення або відновного лікування за кордоном; у разі виїзду за кордон на навчання, довідка з навчального закладу тощо.

Не менш важливим доказом у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів є показання свідка. Свідок – це юридично не зацікавлена фізична особа,

якій можуть бути відомі будь-які відомості про обставини, що мають значення для справи. Для виконання функцій свідка необхідно, щоб особа була здатна за своїм фізичним і психічним розвитком (станом) правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, та давати про них правильні показання. У справах про захист сімейних прав та інтересів дитини свідками, як правило, «...виступають близькі родичі (дід, бабуся та ін.) або знайомі, тому при дослідженні судом показань свідків слід враховувати особисті стосунки свідка зі сторонами. Оскільки, їх свідчення можуть бути упередженими відповідно до другої сторони в залежності від того, яка сторона клопотала про виклик даного свідка. Таким чином, при дослідженні і оцінці показань свідків підлягають врахуванню нормативно встановлені умови: можливість їх використання в цивільному процесі, відношення їх до даної справи і стосунки зі сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі, характер їх заінтересованості у справі» [47, с. 112].

Варто відзначити, що найбільш дискусійним питанням є проблема висновків експертів як доказів у справах про визнання та оспорювання батьківства. Так, наприклад, в пункті 34 Рішення ЄСПЛ по справі *Kalacheva v. Russia*, № 3451/05 від 07 травня 2009 року, Європейський суд з прав людини зауважив, що «на сьогодні ДНК-тест є єдиним науковим методом точного встановлення батьківства стосовно конкретної дитини; його доказова цінність суттєво переважає будь-який інший доказ, наданий сторонами для підтвердження чи спростування факту оспорюваного батьківства» [427]. До такого ж висновку доходять деякі науковці. Так, наприклад, Л. Є. Гузь зазначав, що «...основним доказом визнання батьківства буде висновок судово-генетичної експертизи» [89, с. 61]. Однак необхідно зазначити, що судова експертиза є лише одним із доказів, що підтверджує походження дитини від конкретної особи або спростовує це. Відповідно до ст. 89 ЦПК України жоден доказ не має для суду наперед встановленого значення, суд оцінює докази в їх сукупності, а результати оцінки відображає у рішенні з наведенням мотивів їх прийняття чи відхилення. Дане правило застосовується й до висновку експерта, у тому числі й до висновку

судово-генетичної експертизи у справах про визнання та оспорування батьківства. Отже, як вказує Верховний Суд у постанові від 17 лютого 2021 року, справа № 373/2257/18, «...доказами визнання батьківства можуть бути листи, заяви, анкети, інші документи, а також показання свідків, пояснення самих сторін, які достовірно підтверджують визнання відповідачем батьківства. Батьківство може бути визнано як у період вагітності матері (наприклад, висловлення бажання мати дитину, піклування про матір майбутньої дитини тощо), так і після народження дитини. Спільне проживання та ведення спільного господарства в зазначених випадках може підтверджуватися наявністю обставин, характерних для сімейних відносин (проживання в одному жилу приміщенні, спільне харчування, спільний бюджет, взаємне піклування, придбання майна для спільного користування тощо). Припинення цих відносин до народження дитини може бути підставою для відмови в позові лише у випадках, коли це сталося до її зачаття. Спільне виховання дитини має місце, коли вона проживає з матір'ю та особою, яку остання вважає (або яка вважає себе) батьком дитини, або коли ця особа спілкується з дитиною, проявляє батьківську турботу щодо неї. Під спільним утриманням дитини слід розуміти як перебування її на повному утриманні матері й особи, яку остання вважає (або яка вважає себе) батьком дитини, так і, як правило, систематичне надання цією особою допомоги в утриманні дитини незалежно від розміру допомоги» [229].

Без сумніву, є доцільним проведення судово-генетичної експертизи, однак у судовій практиці трапляються випадки, коли у справах про визнання або оспорування батьківства одна із сторін відмовляється від проходження цієї експертизи. Така відмова може бути вчинена лише навмисно, якщо за наявності можливості взяти участь в її проведенні, сторона чинить перешкоди. В цьому випадку у попередній редакції ч. 2 ст. 146 ЦПК України передбачалося, що «суд має право застосувати примусовий привід на проведення експертизи, – у разі ухилення відповідача від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи у справах про визнання батьківства, материнства» [380]. У чинному цивільному процесуальному законодавстві таке правило не зберіглося, натомість

ст. 109 ЦПК України передбачається, що «у разі ухилення учасника справи від подання експертам необхідних матеріалів, документів або від іншої участі в експертизі, якщо без цього провести експертизу неможливо, суд залежно від того, хто із цих осіб ухиляється, а також яке для них ця експертиза має значення, може визнати факт, для з'ясування якого експертиза була призначена, або відмовити у його визнанні» [380]. Аналізуючи дану норму Верховний Суд у своїй постанові по справі № 645/1098/18 від 15 квітня 2021 року дійшов наступного висновку, «... законодавець встановив спеціальну процесуальну санкцію для осіб, які ухиляються від участі у експертизі. Важливим у такому випадку є встановлення ухилення осіб як умисних дій, внаслідок чого неможливо проведення експертизи для з'ясування відповіді на питання, яке для них має значення, наслідком чого може бути визнання судом факту для з'ясування якого була призначена експертиза, або відмова у його визнанні» [227].

Необхідно зауважити, що відповідно до попередньої редакції ЦПК України суд не визнавав факт походження дитини від ймовірного батька у випадку його ухилення від проведення судово-біологічної (судово-генетичної) експертизи. Якщо вказаний факт не було встановлено безспірно іншими наявними у справі доказами, то здійснювався привід до такої особи. Варто зазначити, що такий привід виявився неефективним засобом, адже можна було примусово привести відповідача, однак не можна було примусово відібрати зразки для проведення експертизи, оскільки це вважається порушенням права на особисту недоторканність. Наразі чинними нормами цивільного процесуального законодавства, як уже зазначалось, навпаки до всіх видів експертиз без певних обмежень, як це було раніше, передбачається застосування загальних правил у випадку ухилення особи від проходження експертизи, які визначені ст. 109 ЦПК України.

Бувають випадки, коли у справах про визначення місця проживання малолітньої особи виникає спір між батьками, які проживають окремо від дитини, через психічне захворювання того з них, з ким проживає дитина. Саме по собі психічне захворювання не завжди перешкоджає вихованню дитини.

Однак якщо захворювання перебуває у складній формі та може зашкодити здоров'ю, життю неповнолітній дитині, то в такому випадку необхідно назначити експертизу. Основними задачами, що вирішуються судово-психіатричною експертизою по даній категорії справ, є визначення психічного стану особи, стосовно якої розглядається справа, і вирішення питання про здатність цієї особи за станом психічного здоров'я належним чином виховувати неповнолітню дитину.

Отже, підсумовуючи вищенаведене, необхідно зазначити, що судові докази у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини – це єдине поняття, що становить взаємозв'язок відомостей про будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи та інші обставини, що мають значення для вирішення справи, які передбачені засобами доказування, що містять ці дані.

Відповідно до норм цивільного процесуального законодавства учасники справи мають рівні права в процесі доказування. Законодавчими гарантіями, що забезпечують механізм реалізації рівності у процесі доказуванні, є комплекс процесуальних прав, зокрема право подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості тощо [77, с. 90].

Європейський суд з прав людини досить часто у своїх рішеннях посиляється на принцип рівності у процесі доказування, як правило, в кримінальних та адміністративних справах, однак незважаючи на це, цей принцип має значення й у цивільному процесі. Так, «в рішеннях ЄСПЛ наголошується, що принцип рівності сторін передбачає, що кожна сторона повинна мати розумну можливість представляти свою сторону в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище у порівнянні з опонентом («Жук проти України» (Zhuk v. Ukraine, заява № 45783/05 від 21 жовтня 2010 року), «Надточій проти України» (Nadtochiy v. Ukraine, заява № 7460/03 від 15 травня 2008 року), «Кайя проти Австрії» (Kaaya v. Austria, заява № 54698/00 від 08 червня 2006 року))» [63].

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 129 Конституції України основними засадами судочинства є змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Обов'язок доведення обставин покладається на ту сторону, яка посилається на відповідні обставини. Так, позивач повинен довести обставини, які складають підставу позову (факти, з якими пов'язане виникнення, зміну або припинення спірних правовідносин; факти, що свідчать про порушення, невизнання або оспорювання відповідачем права позивача). Відповідач повинен довести обставини, що підтверджують його заперечення проти позову. Виключення з цього правила становлять загальновідомі обставини та інші обставини, що не підлягають доказуванню відповідно до ст. 82 ЦПК України.

За загальним правилом сторони та інші учасники справи для підтвердження своїх вимог або заперечень подають докази безпосередньо до суду. У ст. 83 ЦПК України передбачаються правила подання доказів до суду, які суттєво відрізняється від попередньої редакції Кодексу. На відміну від попередньої редакції позивач подає докази до суду разом з позовною заявою.

Особа, яка вступила в уже розпочатий процес у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини (третя особа, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору), у разі пред'явлення на обговорення будь-яких нових фактів, що мають значення для вирішення спору, також зобов'язана підтверджувати їх відповідними доказами. Оскільки, відповідно до ст. 52 ЦПК України, треті особи, які заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору, користуються всіма правами позивача та вступають у процес, подавши позов до однієї або декількох сторін, то зазначені особи подають докази до суду разом з позовною заявою.

Це положення також міститься у п. 8 ч. 3 ст. 175 ЦПК України, в якому зазначається, що у заяві повинен бути представлений перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви.

Участь у цивільному процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, регулюється ст. ст. 56-57 ЦПК

України. Якщо до суду звертається особа, якій відповідно до закону надано право звернення до суду в інтересах дитини, то така особа подає докази також за вищезазначеним правилом, а саме, разом з позовною заявою.

Правило щодо пред'явлення доказів до суду разом з позовною заявою створює умови для належної підготовки справи суддею, який розглядатиме справу по суті, забезпечує можливість визначити предмет доказування; сприяє прискоренню судового процесу, скорочує підстави для відкладення судового розгляду, перешкоджає його затягуванню під приводом представлення сторонами додаткових доказів; дисциплінує учасників справи, мотивує їх на активну участь і своєчасний захист своїх прав і інтересів.

Відповідач повинен подати докази на обґрунтування своїх заперечень проти позовних вимог до суду разом з поданням відзиву. Третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, подає докази з письмовими поясненнями третьої особи.

Як справедливо зазначає А. Г. Гулик, «законодавець визначає більш стислі строки для подання доказів, обмежуючи сторони та інших учасників судового процесу ранньою стадією цивільного судочинства. Це нововведення видається корисним, особливо в гармонійному поєднанні з процедурами обміну змагальними документами» [90, с. 250].

У судовій практиці є непоодинокі випадки, коли учасник справи з об'єктивних причин не може надати до суду доказ у встановлений законом строк. У такому разі законодавець у ч. 4 ст. 83 ЦПК України встановлює правило, відповідно до якого учасник справи повинен про це письмово повідомити суд. Зазначення доказів, які не можуть бути подані до суду разом з позовною заявою (п. 8 ч. 3 ст. 175 ЦПК України) або разом з відзивом (п. 6 ч. 3 ст. 178 ЦПК України) тощо, повинні міститись у письмових заявах учасників справи, в яких вказується: доказ, який не може бути подано; причини, з яких доказ не може бути подано у зазначений строк; докази, які підтверджують, що особа здійснила всі залежні від неї дії, спрямовані на отримання вказаного доказу.

Якщо суд визнає зазначені у письмових заявах учасників справи причини неподання доказів у строк, встановлений законом, поважними, то відповідно до ч. 5 ст. 83 ЦПК України він може встановити додатковий строк для подання таких доказів.

Також необхідно звернути увагу на те, що відповідно до ч. 2 ст. 82 ЦПК України сторона, яка визнала обставини, має право відмовитись від визнання таких обставин з підстав визначених нормами цивільного процесуального законодавства. Про прийняття відмови сторони від визнання обставин суд постановляє відповідну ухвалу, у якій може встановити строк для подання доказів щодо таких обставин, оскільки вони доводяться в загальному порядку.

За спеціальними правами сторін, які визначені у ч. 2 ст. 49 ЦПК України, сторони мають право змінити предмет позову або підставу позову, відповідач має право подати зустрічний позов. Якщо сторони скористалися своїми правами, наведеними вище, при цьому змінились обставини, що підлягають доказуванню, то суд встановлює строк для подання додаткових доказів, які будуть підтверджувати наявність або відсутність таких обставин.

Також суд вирішує питання щодо прийняття доказів до розгляду з порушенням строку. За загальним правилом суд не приймає до розгляду докази, якщо вони були подані з порушення встановленого законом строку, без поважних причин. Поважність причин повинна обґрунтувати особа, яка не мала можливості своєчасно подати докази до суду, з причин, що не залежали від неї. Суд досліджує та оцінює вказані причини несвоєчасного подання доказів особою і з урахуванням цього приймає відповідне рішення, а саме: приймає такі докази до розгляду або відмовляє у прийнятті несвоєчасно поданих доказів.

Відповідно до чинної редакції ЦПК України копії доказів, які особа подає до суду, повинні бути нею заздалегідь надіслані або надані іншим учасникам справи, адже суд не бере до уваги докази у разі відсутності підтвердження направлення їх іншим учасникам справи. Це правило не стосується тих випадків, коли такі докази уже є у наявності у відповідного учасника або подані до суду в електронній формі, або є публічно доступними (ч. 9 ст. 83 ЦПК України).

Тимченко Г. П. звертає увагу на те, що «... багато країн загального права, щоб оптимізувати та підвищити ефективність здійснення доказової діяльності давно і з успіхом використовують інститути обміну змагальними документами, розкриття доказів» [350, с. 194]. З цього приводу, розглядаючи порядок направлення копій доказів іншим учасникам справи, А. Г. Гулик зауважує, що «вітчизняна практика цивільного судочинства не оперує таким понятійно-категоріальним апаратом. Але не буде помилкою вважати, що вперше на ниві вітчизняного правознавства сприйняті елементи такої процедури» [90, с. 251].

Досліджуючи зарубіжний досвід правового регулювання процедур розкриття доказів, необхідно зазначити, що в юридичній літературі зазначається, що «...розкриття доказів є незаперечним пріоритетом в англійському цивільному процесі, призначення якого полягає у формуванні належної доказової основи судового рішення. Процедура розкриття доказів передбачає необхідність обміну заявами про факти з наступним поданням доказів. Обов'язок розкриття доказів покладається на зацікавлену особу, яка несе ризик програшу справи, якщо ніяких матеріалів нею представлено не буде. Серед особливостей французького цивільного процесу варто виділити положення про те, які докази, що згадуються в позовній заяві або запереченні проти позову, подаються суду та іншій стороні настільки швидко, наскільки це можливо. Якщо сторона не виконує цей припис добровільно, то клопотання про видання судом наказу про примусове подання доказів може бути подано іншою стороною. Отже, ...зарубіжний досвід, з одного боку, сприяє з'ясуванню тенденцій розвитку сфери цивільної юрисдикції, з іншого – визначенню конкретних заходів щодо вдосконалення судових процедур і правил» [90, с. 258].

У випадку неподання доказу разом з письмовими заявами учасників справи, такий доказ подається через канцелярію суду, з використанням ЄСІТС або в судовому засіданні з клопотанням про їх приєднання до матеріалів справи (ч. 10 ст. 83 ЦПК України).

Відповідно до ч. 11 ст. 83 ЦПК України законодавець надає право особі, яка подала для ознайомлення документ доданий до справи або поданий до суду,

просити суд виключити його з числа доказів і розглядати справу на підставі інших доказів. З таким проханням особа може звернутись до закінчення підготовчого засідання у випадку, якщо буде подана заява учасником справи щодо достовірності такого документа або є підстави вважати, що такий документ є підробленим.

Однією із новел цивільного процесуального законодавства є застосування заходів процесуального примусу у випадках зловживання процесуальними правами і невиконання обов'язків щодо доказів (ч. 8 ст. 84, ч. 1 ст. 143, ст. 146, п. п. 1, 2 ч. 1 ст. 148 ЦПК України).

3.3. Відкриття провадження у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини та їх підготовка до розгляду

Право на звернення до суду за судовим захистом – це інститут цивільного процесуального права, що регулює підстави та порядок здійснення судової діяльності із захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб та інтересів держави. Право на звернення до суду щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини залежить від певних передумов виникнення та умов реалізації права на пред'явлення позову. В теорії цивільного процесуального права передумовами права на пред'явлення позову визначають обставини (факти) процесуально-правового характеру, що обумовлюють виникнення права на пред'явлення позову.

У науці цивільного процесуального права до суб'єктивних передумов відносять процесуальну правоздатність особи [173, с. 22], юридичну заінтересованість [386, с. 299]. Означені передумови, як вказує Ю. І. Полюк, «...слід характеризувати як позитивні, оскільки їх наявність є обов'язковою при виконанні умов реалізації права на звернення до суду за захистом. Окрім цього, зазначені передумови матимуть прояв у будь-якому з видів проваджень, тому цілком справедливо буде віднести їх до складу загальних передумов» [213, с. 97-98]. Щодо процесуальної правоздатності, то необхідно зазначити, що право на звернення до суду за захистом сімейних прав та інтересів дитини виникає

водночас з цивільною процесуальною правоздатністю – «здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, заінтересованої особи (цивільна процесуальна правоздатність) мають усі фізичні та юридичні особи» (ст. 46 ЦПК України) [380]. Варто звернути увагу на те, що у цивільному процесуальному праві не існує правоздатності, що була б єдиною для всіх учасників судового процесу. Вона різниться залежно від процесуального статусу особи, який та має у цивільному судочинстві, та від особливостей конкретної справи, що підлягає розгляду. Як зазначає В. І. Тertiшніков, «...цивільну процесуальну правоздатність слід перевіряти при відкритті провадження у справі, оскільки наявність загальної правоздатності ще не означає, що у особи, яка звертається до суду є правоздатність спеціальна, тобто правоздатність по конкретній справі» [348, с. 35].

Щодо юридичної заінтересованості, то прихильники віднесення її до суб'єктивних передумов, зазначають, що «...суб'єктом права на пред'явлення позову можуть бути тільки особи, які виступають на захист свого права або охоронюваного законом інтересу, а також особи, які звертаються за судовим захистом прав та інтересів інших осіб, якщо таке повноваження надане їм законом. Тому під юридичною заінтересованістю слід розуміти засноване на законі очікування від судового процесу певного правового результату, що може бути як особистим, так і державно-правовим» [386, с. 299]. Саме юридична заінтересованість позивача визначає можливість надання йому судового захисту шляхом задоволення пред'явленого ним позову.

До об'єктивних передумов науковці відносять такі передумови «...із наявністю чи відсутністю яких закон пов'язує можливість пред'явлення конкретного позову. Своєю чергою об'єктивні передумови поділяються на позитивні (обставини, які повинні існувати для того, щоб заява була прийнята) і негативні (обставини, яких не має бути)» [148, с. 368–369]. Так, до об'єктивних позитивних передумов права на пред'явлення позову до суду з метою захисту сімейних прав та інтересів дитини необхідно віднести наступні передумови:

належність справи до цивільної юрисдикції [173, с. 42]; наявність правового характеру спору [80, с. 276] або наявність спору про право цивільне [407, с. 337].

Деякі науковці до передумов права на звернення до суду за захистом відносять позовну давність. Так, Ю. В. Білоусов зауважує, що «...здійснення та захист суб'єктивного права нерозривно пов'язані із фактором часу і право на звернення до суду за захистом не є винятком» [24, с. 145]. Інші науковці не підтримують таку точку зору й, досліджуючи це питання, доходять висновку, що «...сплив строку позовної давності не чинить перешкод на шляху реалізації права на звернення до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав в межах позовного провадження. Але іншим чином складається ситуація при зверненні до суду із заявою про видачу судового наказу. Так, п. 5 ч. 1 ст. 165 ЦПК України встановлюється, що якщо з моменту виникнення права вимоги пройшов строк, який перевищує позовну давність, встановлену законом для такої вимоги, або пройшов строк, встановлений законом для пред'явлення позову в суд за такою вимогою, суд відмовляє у видачі судового наказу, про що постановляє відповідну ухвалу» [213, с. 121]. Не вдаючись до дискусій, досліджуючи питання захисту сімейних прав та інтересів дитини, необхідно зазначити, що у наказному провадженні відповідно п. п. 4-5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України розглядаються тільки справи про стягнення аліментів на утримання дитини, то позовна давність до даної категорії справ не застосовується. Особа має право подати до суду заяву про видачу судового наказу з вимогою про стягнення аліментів на утримання дитини, з моменту її народження до повноліття.

Щодо позовної давності, то слушною є позиція Європейського суду з прав людини у справі «Mizzi v. Malta»: «...шестимісячний строк позовної давності був визнаний таким, що звів нанівець саму сутність права заявника на звернення до суду за захистом. Спочатку практична неможливість заперечення батьківства була зумовлена нормами національного законодавства, які вимагали від заявника доведення наявності подружньої зради разом із приховуванням від нього факту народження дитини (чого не було). Після зміни законодавства достатнім стало

довести або подружню зраду, або факт приховання народження дитини, але на цей момент строк позовної давності, обчислюваний від дня народження дитини, став перешкодою на шляху реалізації права на звернення до суду за захистом. Відповідно, Суд дійшов висновку, що механізм застосування позовної давності має бути достатньо гнучким» [441].

Негативні об'єктивні передумови права на звернення до суду за захистом визначені у п. п. 2-6 ч. 1 ст. 186 ЦПК України і носять вичерпний характер.

Необхідно зазначити, що всі вищенаведені передумови права на пред'явлення позову мають виключно процесуальний характер та не зачіпають питання про наявність або відсутність у позивача дійсного суб'єктивного матеріального права.

Для здійснення права на пред'явлення позову вимагається наявність встановлених законом умов. Умови реалізації права на пред'явлення позову – це такі обставини процесуально-правового характеру, що зумовлюють належний порядок реалізації права на пред'явлення позову. До таких умов необхідно віднести територіальну юрисдикцію (підсудність), цивільну процесуальну дієздатність, форму та зміст позовної заяви, судовий збір.

Недотримання вищезазначених умов права на пред'явлення позову за наявності у заінтересованої особи права на судовий захист означає недотримання встановленого законом порядку реалізації права на пред'явлення позову, що зумовлює настання певних наслідків. Так, наприклад, якщо недотримання таких умов виявляється на стадії відкриття провадження у справі, то залежно від їх характеру, суд має право повернути позовну заяву чи залишити таку заяву без руху. У випадку недотримання умов реалізації права на пред'явлення позову виявленого на стадії судового розгляду, суд залишає таку заяву без розгляду. Однак необхідно зауважити, що недотримання такої умови, як територіальна юрисдикція (підсудність) не призводить до настання процесуальних наслідків, що впливають на подальших рух справи (повернення, залишення без руху чи без розгляду), незалежно від того на якому етапі таке порушення буде встановлено судом (до чи після відкриття провадження).

Отже, якщо всі передумови та умови дотримані, то суд на підставі поданої позовної заяви відкриває провадження у справі. З цього приводу слушно зазначає Д. Д. Луспеник, що «...суддя має право відкрити провадження у справі лише за наявності як передумов права на пред'явлення позову, так і при наявності умов, що складають порядок реалізації права на звернення до суду» [173, с. 21].

В юридичній літературі з цивільного процесуального права зазначається, що «відкриття провадження у справі – це сукупність процесуальних дій суду, осіб та органів, які мають право на пред'явлення позовної заяви (заяви) до суду» [384, с. 297].

На підставі позовної заяви, яка відповідає всім вимогам цивільного процесуального законодавства, суддя відкриває провадження у справі. Позовна заява у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини як і будь-яка інша позовна заява, повинна відповідати вимогам, передбаченими нормами цивільного процесуального законодавства, а саме ст. ст. 175, 177 ЦПК України та з урахуванням особливостей конкретної справи.

Позовна заява у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини подається до суду першої інстанції в письмовій формі та повинна містити в собі наступні вимоги: найменування суду, до якого така заява подається; ім'я, прізвище та по-батькові позивача, відповідача, а також ім'я представника позивача (законного представника), якщо позовна заява подається представником – також відомості про представника (його місце проживання, поштовий індекс, номери засобів зв'язку, якщо такі відомі).

У позовній заяві, викладаючи зміст позовних вимог, особа, яка звертається до суду, повинна визначити спосіб (способи) захисту її прав або інтересів, передбачений законом. Крім того, ч. 1 ст. 5 ЦПК України вказується на можливість зазначення способу захисту, визначеного законом або договором. Частина другою зазначеної статті передбачається, що «у випадку, якщо закон або договір не визначають ефективного способу захисту порушеного, невизнаного або оспореного права, свободи чи інтересу особи, яка звернулася до суду, суд відповідно до викладеної в позові вимоги такої особи може визначити у своєму

рішенні такий спосіб захисту, який не суперечить закону» [380]. Отже, суд може обрати спосіб захисту, не передбачений законом чи договором, лише в тому випадку, якщо про це просить позивач. І саме позивач повинен обґрунтувати ефективність цього способу.

Особа, яка звертається до суду за захистом, у позовній заяві також повинна викласти обставини, що підтверджують її вимоги, а також перелік документів та інших доказів, що підтверджують ці факти та додаються до заяви. Також необхідно зазначити у позовній заяві ціну позову, якщо позов підлягає грошовій оцінці; обґрунтований розрахунок сум, що стягуються чи оспорується.

В позовній заяві щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини повинні бути зазначені відомості про вжиття заходів досудового врегулювання спору, якщо такі проводилися, в тому числі, якщо законом визначений обов'язковий досудовий порядок врегулювання спору. Так, наприклад, відповідно до ст. 158 СК України способи участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї, вирішуються органами опіки та піклування. А у випадку не виконання такого рішення, у якому були встановлені відповідні способи виховання та спілкування з дитиною, особа, яка проживає окремо від дитини має право звернутися до суду з позовною заявою про усунення перешкод у вихованні та спілкуванні з дитиною (ст. 159 СК України).

Відповідно до п. 8 ч. 3 ст. 175 ЦПК України у позовній заяві про захист сімейних прав та інтересів зазначається «перелік документів та інших доказів, що додаються до заяви; зазначення доказів, які не можуть бути подані разом із позовною заявою (за наявності); зазначення щодо наявності у позивача або іншої особи оригіналів письмових або електронних доказів, копії яких додано до заяви» [380].

У п. 9 ч. 3 ст. 175 ЦПК України зазначається, що у позовній заяві повинно бути вказано попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які позивач поніс і які очікує понести у зв'язку із розглядом справи, що є новелою цивільного процесуального законодавства. Голубєва Н. Ю. зауважує, що «...такий перелік має бути обов'язково поданий, оскільки у зворотному випадку

ця особа може втратити взагалі можливість вимагати відшкодування відповідних витрат в силу приписів ч. 2 ст. 134 ЦПК України...а у разі неподання стороною попереднього розрахунку суми судових витрат суд може відмовити їй у відшкодуванні відповідних судових витрат, що сформульоване як право, а не обов'язок суду» [192, с. 261-262].

Також необхідно звернути увагу на законодавчі приписи, а саме: якщо у позовній заяві щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини не буде вказано про попередній (орієнтовний) розрахунок суми судових витрат, які позивач поніс і які очікує понести у зв'язку із розглядом відповідної справи, то така позовна заява залишається без руху (ст. 185 ЦПК України).

У позовній заяві також може міститись клопотання про розгляд справи за правилами спрощеного позовного провадження (ч. 2 ст. 184 ЦПК України), якщо такі справи підлягають розгляду за правилами спрощеного позовного провадження. Таке клопотання може бути подано як окремо, так і пред'явлено разом з позовною заявою, тоді воно викладається в письмовій формі (ч. 1 ст. 276 ЦПК України). Однак необхідно зазначити, що таке клопотання про розгляд справи у порядку спрощеного позовного провадження повинно подаватись щодо всієї справи, а не окремих позовних вимог, інакше суд не приймає його до розгляду, про що суд повинен зазначити в ухвалі про відкриття провадження у справі (ст. 276 ЦПК України). Справи про стягнення аліментів на утримання дитини, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення можуть розглядатись за правилами спрощеного позовного провадження, оскільки відносяться відповідно до цивільного процесуального законодавства до малозначних справ. Справи про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд здійснюється виключно за правилами спрощеного позовного провадження, на що вказує імперативність ч. 1 ст. 274 ЦПК України.

Подання позовної заяви за загальним правилом супроводжується сплатою судового збору. Однак необхідно звернути увагу на те, що судовий збір не справляється за подання заяви про захист прав малолітніх чи неповнолітніх осіб (п. 14 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір») [273]. Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір» «у справах про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів чи зміну способу їх стягнення, судовий збір не сплачується» [273]. Отже, справи про захист сімейних прав та інтересів дітей не підлягають сплаті судового збору.

Якщо позовна заява в інтересах неповнолітньої дитини подається органом або особою, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах дитини, то відповідно до ч. 1 ст. 56 та ч. 5 ст. 175 ЦПК України такі органи та особи повинні разом із позовною заявою подати документи, що підтверджують наявність передбачених законом підстав для звернення до суду в інтересах дитини.

Також необхідно зазначити про деякі особливості змісту позовної заяви залежно від категорії справ. Так, наприклад, у позовній заяві про позбавлення батьківських прав необхідно зазначити відомості про дитину, відповідно до якої здійснюється позбавлення батьківських прав її батьків або одного з них. До таких відомостей необхідно віднести ті, що стосуються, зокрема, питання, чи проживає дитина дома або у іншому місті (наприклад, в дитячому будинку, закладі охорони здоров'я, навчально-виховному закладі для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування та інші)? Також якщо в сім'ї дітей декілька, то необхідно надати відомості щодо кожної дитини, це правило стосується також й до інших справ, наприклад, справ про стягнення аліментів тощо. Крім того, в позовній заяві необхідно зазначити про неправомірне відношення відповідача до кожної із дитини, а також зазначити прізвище, ім'я та по батькові кожної дитини відносно якої позивач просить позбавити відповідача батьківських прав або стягнути аліменти тощо. Оскільки ставлення відповідача до кожної дитини може бути різним, внаслідок чого і будуть різні наслідки

відповідальності такої особи за невиконання своїх батьківських обов'язків. Вимога про позбавлення батьківських прав може бути об'єднана з такими вимогами, як: стягнення аліментів на утримання дитини; визначення місця проживання малолітньої дитини; виселення з приміщення відповідача, якщо це становить загрозу для проживання дитини в даному приміщенні разом з відповідачем тощо. Вимога про встановлення батьківства може бути об'єднана з вимогою про стягнення аліментів. У справах про стягнення аліментів може міститися вимога про стягнення аліментів за минулий час, який обчислюється в межах десяти років з моменту звернення до суду. Вимога про стягнення аліментів за минулий час «...носить винятковий характер і обумовлена двома пов'язаними між собою обставинами: 1) до моменту звернення до суду за період, зазначений заявником, відповідачем аліментні зобов'язання не виконувалися; 2) особа, яка звернулася з вимогою про стягнення аліментів за минулий час, повинна зазначити в позовній заяві про вжиття нею заходів щодо їх отримання. Надати суду докази, що будуть підтверджувати, що вона вживала заходи щодо одержання аліментів з відповідача, але не могла їх одержати у зв'язку з ухиленням останнього від їх сплати (ч. 2 ст. 191 СК України)» [66, с. 64–65]. Отже, щодо кожної окремої вимоги, що об'єднані в одне провадження, має бути зазначено про обставини кожної вимоги та підтверджено відповідними доказами.

У позовній заяві у справах про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд, необхідно зазначити країну, до якої має виїхати дитини, намір виїзду дитини за кордон (наприклад, для оздоровлення та лікування дитини, зустрічі дитини з родичами, здобуття освіти тощо), відомості щодо загального строку надання такого дозволу із зазначенням проміжку часу перебування дитини за кордоном, та доказів відмови у наданні згоди на виїзд дитини за кордон одного із батьків, який проживає окремо від дитини. Щодо визначення проміжку часу перебування

дитини за межами України, то В. Фоменко зазначає, що «у тому випадку, коли така інформація не зазначена в позовній заяві, строк перебування в іноземній державі обов'язково має встановити суд» [370].

Якщо позовна заява подана з порушенням вимог ст. 175 ЦПК України, то суддя постановляє ухвалу про залишення такої заяви без руху, в якій зазначає строк усунення недоліків, однак цей строк не повинен перевищувати десяти днів з дня отримання особою даної ухвали. Також, відповідно до ч. 4 ст. 185 ЦПК України, суд має повноваження повернути заяву щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини з наступних підстав: «...якщо заяву подано особою, яка не має процесуальної дієздатності, не підписано або підписано особою, яка не має права її підписувати, або особою, посадове становище якої не вказано; порушено правила об'єднання позовних вимог; до постановлення ухвали про відкриття провадження у справі від позивача надійшла заява про врегулювання спору або заява про відкликання позовної заяви; позивачем подано до цього самого суду інший позов (позови) до цього самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з однакових підстав і щодо такого позову (позовів) на час вирішення питання про відкриття провадження у справі, що розглядається, не постановлена ухвала про відкриття або відмову у відкритті провадження у справі, повернення позовної заяви або залишення позову без розгляду; є таке, що набрало законної сили, рішення чи ухвала суду про закриття провадження у справі між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав, або є судовий наказ, що набрав законної сили, за тими самими вимогами; у провадженні цього чи іншого суду є справа зі спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав; є рішення суду іноземної держави, визнане в Україні в установленому законом порядку, щодо спору між тими самими сторонами, про той самий предмет і з тих самих підстав; настала смерть фізичної особи або оголошено її померлою, які звернулися із позовною заявою або до яких пред'явлено позов, якщо спірні правовідносини не допускають правонаступництва» [380].

Суд відкриває провадження у справі про захист сімейних прав та інтересів дитини та постановляє відповідну ухвалу, якщо позовна заява відповідає всім вимогам, що передбачені законодавством, немає підстав для повернення даної заяви та відмови у його відкритті. Також на стадії відкриття провадження суд відповідно до ст. 277 ЦПК України вирішує питання про віднесення справи до малозначних та розгляду такої справи у порядку спрощеного позовного провадження, якщо було подано відповідне клопотання про розгляд справи у спрощеному позовному провадженні. Якщо справа є малозначною в силу закону, то у визнанні її такою судом немає необхідності. У такому випадку суд в ухвалі про відкриття провадження зазначає, що справа є малозначною в силу закону та підлягає розгляду в порядку спрощеного позовного провадження, посилаючись на норми законодавства. Справи про стягнення аліментів на утримання дитини, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, є справами, які відповідно до закону визначені малозначними, як і справи про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд. Тому такі справи можуть розглядатись у спрощеному провадженні. Підстави розгляду вищенаведених справ у порядку спрощеного позовного провадження встановлені у ст. ст. 19, 274 ЦПК України.

Цивільне процесуальне законодавство передбачає, що відповідач у встановлений судом строк має право подати заяву із запереченнями проти розгляду справи в порядку спрощеного позовного провадження. Однак необхідно зазначити, що до категорій справ, які наведені вище, не застосовується дане правило, оскільки таке право відповідача не стосується справ, що підлягають розгляду тільки в порядку спрощеного провадження (ч. 7 ст. 277 ЦПК України). Як вже було встановлено, «у спрощеному провадженні підлягають розгляду: малозначні справи; справи про надання судом дозволу на тимчасовий

виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд» (ч. 1 ст. 274 ЦПК України) [380]. Але суди не завжди дотримуються таких законодавчих приписів та постановляють ухвалу про розгляд справи за правилами загального позовного провадження та заміну засідання для розгляду справи по суті підготовчим засіданням, про що свідчить судова практика (Ухвала Святошинського районного суду м. Києва від 17 вересня 2020 року (справа № 2/759/1487/21; провадження №759/15631/20) [369]; Ухвала Катеринопільського районного суду Черкаської області від 18 березня 2021 року (справа № 698/99/21; провадження № 2/698/222/21) [366] тощо.

Наступною стадією цивільного процесу після відкриття провадження є підготовче провадження, яке виступає самостійною стадією цивільного процесу й складається з сукупності процесуальних дій, що здійснюються судом та іншими учасниками справи, спрямованих на врегулювання спору до судового розгляду або забезпечення правильного та швидкого вирішення цивільної справи. У цивільній процесуальній літературі деякі вчені стверджують, що «не існує будь-якого тимчасового розриву – завершення першої стадії гармонійно переходить у початок наступної» [411, с. 117]. Справедливо зауважив Х. А. Джавадов, що «...підготовка покликана увібрати в себе ту необхідну процесуальну діяльність (спрямовану на підвищення ефективності цивільного судочинства), яка неможлива або не ефективна на стадії судового розгляду [96, с. 211]. Курило М. П. та Шаповал М. М. зазначають, що «...в даному зрізі дослідження передусім маються на увазі дії, пов'язані з можливістю врегулювання спору, визначенням суб'єктного складу осіб і забезпеченням належної доказової бази у справі. Це три основні напрями, за якими має здійснюватися підготовка справи до судового розгляду» [160, с. 144].

Відповідно до ст. 189 ЦПК України до завдань підготовчого провадження законодавець відносить: «остаточне визначення предмета спору та характеру спірних правовідносин, позовних вимог та складу учасників судового процесу;

з'ясування заперечень проти позовних вимог; визначення обставин справи, які підлягають встановленню, та зібрання відповідних доказів; вирішення відводів; визначення порядку розгляду справи; вчинення інших дій з метою забезпечення правильного, своєчасного і безперешкодного розгляду справи по суті» [380].

У доктрині цивільного процесуального права вказується, що метою стадії підготовчого провадження «...є забезпечення судом та іншими учасниками судового процесу умов правильного та своєчасного розгляду справи у відповідному провадженні» [28, с. 132]. Отже, можна визначити дві мети, а саме: врегулювання спору до судового розгляду та підготовка справи до судового розгляду по суті.

На стадії підготовчого провадження проводиться підготовче засідання за правилами, встановленими главою 6 розділу III ЦПК України. Підготовче засідання призначається суддею з урахуванням обставин справи і необхідності вчинення відповідних процесуальних дій. Дата та час підготовчого засідання має бути розпочате не пізніше ніж через тридцять днів з дня відкриття провадження у справі. Однак необхідно зазначити, що підготовче засідання проводиться тільки у справах загального позовного провадження, щодо спрощеного позовного провадження, то підготовче засідання в жодному разі не проводиться.

Суд проводить підготовче засідання з повідомленням учасників справи та здійснює процесуальні дії, визначені у ст. 197 ЦПК України. У справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини суд оголошує склад суду, а також прізвища, імена та по батькові секретаря судового засідання, перекладача, спеціаліста, з'ясовує наявність підстав для відводів.

Відповідно до ст. 197 ЦПК України суд у підготовчому засіданні з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації, передати справу на розгляд третейського суду або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді. Також з'ясовується у позивача чи не відмовляється він від позову, чи не визнає позов відповідач.

Досліджуючи процесуальні дії суду щодо врегулювання спору до судового розгляду, необхідно зазначити, що відповідно до цивільного процесуального законодавства, як вже зазначалось у першому розділі, сторони щодо жодної справи про захист сімейних прав та інтересів дитини позбавлені права передати дану справу на розгляд до третейського суду.

Щодо укладення мирової угоди сторонами або звернення з заявою до суду для проведення врегулювання спору за участю судді, то в цьому випадку необхідно враховувати особливості кожної категорії справи окремо.

Відповідно до ч. 1 ст. 207 ЦПК України «мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на підставі взаємних поступок і має стосуватися лише прав та обов'язків сторін. У мировій угоді сторони можуть вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб» [380].

Однак, розглядаючи справи про захист сімейних прав та інтересів дитини, суд, по-перше, повинен керуватися інтересами дитини. І якщо, наприклад, у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини, про стягнення аліментів на утримання дитини тощо допускається укладення мирової угоди, то суд повинен перевірити чи не суперечить така мирова угода інтересам самої дитини. А у випадку, якщо таку особу представляє законний представник і його дії суперечать інтересам дитини, то відповідно до п. 2 ч. 5 ст. 207 ЦПК України суд відмовляє у затвердженні мирової угоди та продовжує розгляд справи далі, про що постановляє відповідну ухвалу. Однак щодо справ про стягнення аліментів на утримання неповнолітніх дітей, то в юридичній літературі ведуться дискусії про можливість укладення мирової угоди у цій категорії справ. Так, наприклад, деякі науковці зазначають про неможливість укладення мирової угоди у справах про стягнення аліментів на утримання неповнолітніх дітей. На думку Л. А. Кондрат'євої, «...батьки мають самостійний обов'язок щодо утримання своєї дитини й через це не є суб'єктом спірних правовідносин. Тож вони можуть діяти не в інтересах своєї дитини та укладення між батьками мирової угоди позбавить їх права повторного звернення до суду при невиконанні

такої угоди» [138, с. 78]. З даною точкою зору вченої частково погоджується Д. А. Шкорупеєв, який вказує на те, що «... по-перше, відповідно до ч. 1 ст. 181 СК України способи виконання батьками обов'язку утримувати дитину визначаються за домовленістю між ними; по друге, якщо батьки відповідно до ст. 189 СК України у добровільному порядку мають право укласти договір про сплату аліментів на неповнолітню дитину, то вони також мають й право на укладення мирової угоди, яка не порушуватиме права дитини у випадках коли вони дійшли певної згоди. Крім того, відповідно до ч. 5 ст. 207 ЦПК України суд має право відмовити у затвердженні мирової угоди» [66]. Така позиція науковця видається виправданою та підлягає схваленню. Крім того, здійснивши аналіз судової практики щодо даної категорії справ, слід встановити, що суди визнають мирову угоду про стягнення аліментів на утримання неповнолітніх дітей, якщо немає підстав для відмови у затвердженні мирової угоди відповідно до ч. 5 ст. 207 ЦПК України (Ухвала Дарницького районного суду м. Києва від 05 травня 2021 року, справа № 753/2240/21[364]; Ухвала Київського районного суду м. Одеси від 11 листопада 2021 року, справа № 947/25353/21 [368]; Ухвала Здолбунівського районного суду Рівненської області від 8 лютого 2022 року, справа № 562/292/21 [365] тощо).

Отже, на нашу думку, сторони мають право на укладення мирової угоди у справах про стягнення аліментів на утримання неповнолітньої дитини, якщо це не суперечить інтересам дитини.

Необхідно зазначити, що укладення мирової угоди є ефективним засобом врегулювання спору між сторонами, про що також зазначається у юридичній літературі. Так, А. І. Коцюруба з цього приводу вказував, що «державна всіляко має сприяти використанню інституту мирової угоди. Одним із таких заохочень стало положення щодо розподілу судових витрат у разі укладення мирової угоди, а саме – повернення позивачу половини сплаченого ним при поданні позову судового збору. Безперечно, такі новели були необхідними для інституту мирових угод при їх подальшій реалізації» [149, с. 29].

Однак існують справи щодо захисту сімейних прав та інтересів, у яких мирова угода взагалі не допускається. Це такі справи, як: про позбавлення та поновлення батьківських прав, про відібрання дитини без позбавлення батьківських прав, про визнання та оспорювання батьківства тощо. Так, наприклад, якщо відкрито провадження у справі про позбавлення батьківських прав органами та особами, яким законом надано право звернення до суду в інтересах дитини, то відповідно до ч. 1 ст. 57 ЦПК України такі суб'єкти взагалі позбавленні права на укладення мирової угоди. У разі звернення з позовною заявою у справах про позбавлення батьківських прав законним представником або самою дитиною, яка досягла чотирнадцятирічного віку, або іншими особами, визначеними ч. 1 ст. 165 СК України, то необхідно вказати на той факт, що домовитись з відповідачем та піти на певні компроміси взагалі неможливо, оскільки особа (відповідач) порушує саме права та інтереси дитини. Наприклад, відповідач страждає хронічним алкоголізмом та змушує дитину жебракувати для того, щоб купити собі алкогольні напої, також жорстоко поводить з дитиною. В розглянутому випадку укладання мирової угоди буде суперечити самій природі укладення мирової угоди.

Щодо укладення мирової угоди у справах про встановлення батьківства, то в науці цивільного процесуального права ведуться дискусії стосовно цього. Так, одні автори зазначають, що «у даній категорії справ суди не мають права затверджувати мирові угоди [151, с. 47]. Інші автори не виключають право суду на затвердження мирової угоди у справах про визнання батьківства [89, с. 68].

Відповідно до п. 8 постанови Пленуму Верховного Суду України від 15 травня 2006 року № 3 «Про застосування судами окремих норм сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів», якщо «відповідач виявить бажання добровільно подати заяву до органу РАЦС про реєстрацію свого батьківства, суд має відкласти розгляд справи або оголосити перерву на строк, необхідний для вирішення питання в такому порядку, а в разі надання нового свідоцтва про народження дитини – закрити провадження у справі за відсутністю підстав для її судового розгляду»

[258]. З аналізу даної постанови вбачається, що у справах про визнання батьківства укладення мирової угоди не є доцільним.

«Відмова від позову – це одностороннє волевиявлення позивача, спрямоване на відмову від судового захисту своєї вимоги та на закриття порушеного позивачем процесу» [173, с. 157]. Оскільки справи про захист сімейних прав та інтересів дитини спрямовані на захист прав дитини, то суд повинен перевіряти відповідність відмови від позову вимогам, чи не порушуються права, свободи чи інтерес саме дитини.

Визнання відповідачем позову є вирішенням спору по суті з ухваленням рішення про задоволення позову. Незважаючи на це, суд повинен також перевірити, чи є таке визнання безперечним, чи воно відповідає вимогам закону, чи не порушуються права, свободи чи інтереси дитини та інших осіб. Так, наприклад, суд повинен відмовити у визнанні відповідачем позову у справах про стягнення аліментів, якщо на його утримання знаходяться ще діти, які заінтересовані у справі, оскільки рішення про стягнення аліментів вплине на їх права та обов'язки.

Якщо спір щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини неможливо врегулювати мирним шляхом, то суд здійснює дії з підготовки розгляду справи по суті відповідно до ст. 197 ЦПК України, а саме: уточнює позовні вимоги; визначає предмет спору та коло доказів; встановлює коло учасників судового процесу; з'ясовує заперечення проти позовних вимог; вирішує питання щодо можливих відводів; з'ясовує, чи повідомили сторони про всі обставини справи, які їм відомі; за клопотанням учасників справи вирішує питання про забезпечення позову, про зустрічне забезпечення; вирішує заяви та клопотання учасників справи; направляє судові доручення; встановлює строки для подання відповіді на відзив та заперечення; встановлює строк для подання пояснень третіми особами та відповіді учасників справи на такі пояснення; встановлює строки та порядок врегулювання спору за участю судді за наявності згоди сторін на його проведення; призначає справу до розгляду по суті, визначає дату, час і місце проведення судового засідання (декількох судових засідань – у разі

складності справи) для розгляду справи по суті; визначає порядок розгляду справи; вирішує питання щодо своєчасної явки учасників судового процесу до суду тощо.

3.4. Судовий розгляд справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у позовному провадженні

Основною стадією будь-якого провадження у цивільному судочинстві є розгляд справи по суті. Розгляд справи по суті «характеризується тим, що на цій стадії найповніше реалізується не лише завдання, а й принципи цивільного процесуального права, а саме: незалежність суддів і підкорення їх лише закону, здійснення правосуддя лише судом, гласність, усність, безпосередність, національна мова судочинства, рівність громадян перед законом і судом, диспозитивність, змагальність, процесуальна рівноправність тощо» [212, с. 340].

При розгляді справ про захист сімейних прав та інтересів дитини у порядку позовного провадження необхідно враховувати деякі матеріально-правові аспекти кожної конкретної справи, такі, як: визначення місця проживання малолітньої дитини, стягнення аліментів на утримання дитини, позбавлення та поновлення батьківських прав тощо, що зумовлюють процесуальні особливості розгляду таких справ.

Відповідно до норм цивільного процесуального законодавства розгляд справи по суті розпочинається не пізніше ніж через шістдесят днів з дня відкриття провадження у справі, а у випадку продовження строку підготовчого провадження – не пізніше наступного дня з моменту закінчення такого строку. Суд розглядає справу про захист сімейних прав та інтересів дитини у позовному провадженні по суті протягом тридцяти днів з дня початку розгляду справи по суті.

Більшість справ про захист сімейних прав та інтересів дитини розглядаються в порядку загального позовного провадження. Такий розгляд справ по суті в порядку загального позовного провадження здійснюється у судовому засіданні, про що суд повідомляє учасників справи (ст. 211 ЦПК

України). На це також звертає увагу Верховний Суд у постанові від 25 квітня 2018 року у справі № 295/5011/15-ц (провадження № 61-1125св17) та вказує на необхідність обов'язкового повідомлення учасника справи про розгляд справи, оскільки відсутність відомостей щодо належного повідомлення та вручення судової повістки є порушенням статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Верховний Суд також зазначає про «необхідність дотримуватись принципу рівності сторін, який встановлює, що кожна із сторін має право на розумну можливість представляти свою сторону в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище в порівнянні з опонентом» [232].

У зв'язку з введенням воєнного стану в Україні Верховна Рада України прийняла Закон України «Щодо здійснення судочинства в умовах воєнного чи надзвичайного стану» №7315 від 27 липня 2022 року, яким внесено зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Відповідно до Закону України №7315 запроваджено додаткове повідомлення учасників судового процесу про розгляд справи з використанням Єдиного державного веб-порталу електронних послуг, в тому числі з використанням мобільного додатка Порталу Дія (Дія), а також отримання через відповідний додаток в електронній формі судового рішення по справі, виконавчого документа, виданого у формі електронного документа, особою, яка є стороною у справі. Однак таке повідомлення не є належним сповіщенням, носить інформаційну функцію.

За загальними правилами цивільного судочинства судові засідання здійснюються у відповідному приміщенні суду, де розглядається дана справа. Однак відповідно до ст. 212 ЦПК України учасники справи можуть брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції. З аналізу даної норми вбачається, що учасники справи мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції, яке здійснюється поза межами приміщення суду, де розглядається ця справа, але за певних умов, до яких законодавець відносить: якщо у суді наявна відповідна технічна можливість; якщо явка учасника справи не була визнана судом обов'язковою; якщо учасник справи сам забезпечує таку

участь з використанням власних технічних засобів та електронного підпису. Отже, в даному випадку повинні бути передбачені всі вищезазначені умови, в тому числі й наявність електронного підпису. Однак під час дії карантину (COVID-19) законодавець встановив право учасників справи брати участь у судовому засіданні у режимі відеоконференції поза межами приміщення суду й у тому випадку, якщо в нього відсутній електронний підпис. Тоді для підтвердження особи учасника справи застосовуються правила, визначені у Законі України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» або Державною судовою адміністрацією України відповідно до ч. 4 ст. 212 ЦПК України. Також ця норма не встановлює інших вимог, тобто на період дії карантину законодавець встановив більш просту форму дистанційної участі у судовому засіданні у режимі відеоконференції.

У Рекомендації № 2 R (84) вказується, що «судові органи повинні мати у своєму розпорядженні найсучасніші технічні засоби для того, щоб вони могли здійснювати правосуддя найбільш ефективним способом, зокрема шляхом полегшення доступу до різноманітних джерел права, а також шляхом прискорення відправлення правосуддя» [283].

Ізарова І. О. справедливо зазначає, що «використання інформаційних і комунікаційних технологій та інших технічних новацій є невід'ємним аспектом сучасного світу, який проникає у всі сфери життя» [112, с. 222]. Слушною є висловлена в юридичній літературі думка, що «інформаційні технології дають змогу прискорити судовий процес...що розгляд справ у режимі відеоконференції є складовою частиною судових процесів та тісно пов'язаний із забезпеченням принципу доступу до правосуддя, який становить основу сучасної концепції справедливого суду» [388, с. 113].

Із запровадженням карантину з причин пандемії коронавірусної хвороби (COVID-19), у всьому світі постало питання доступу до правосуддя в цих складних умовах. Так, наприклад, «у Великобританії, Суд Англії оголосив про початок перевірки на можливість проведення всіх слухань у режимі

відеоконференції. Суди Великобританії проводять судові слухання за допомогою програми MeetMe, відеоконференції Skype. У Сінгапурі проводиться велика кількість судових засідань телеконференції, відеоконференції, в письмовій формі і навіть за допомогою електронної пошти, додатку Zoom» [458].

Також необхідно зазначити, що в умовах воєнного стану є певна загроза життю учасників справи та іншим учасникам судового процесу, а у деяких випадках відсутня навіть фізична можливість брати участь у судовому засіданні у зв'язку з воєнними діями на території, де проживає особа тощо. Також необхідно врахувати той факт, що у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини участь у судовому засіданні бере сама дитина для висловлення своєї думки. У цьому контексті велике значення мають механізм дистанційного звернення до суду та більш доступного дистанційного судового засідання.

Вважаємо за необхідне запровадити вищенаведене правило не тільки у випадках дії карантину коронавірусної хвороби (COVID-19), а також в умовах воєнного чи надзвичайного стану, з метою гарантування безпечної участі учасників справи при розгляді справи та забезпечення принципу доступу до правосуддя. Крім того, з аналізу ст. 212 ЦПК України випливає, що право брати участь у режимі відеоконференції надається всім учасникам справи. Однак відповідно до ст. 42 ЦПК України до учасників справи не відноситься представник, який є самостійним суб'єктом цивільних процесуальних відносин. Разом з тим відповідно до норм Конституції України (ст. 59) та ЦПК України (ст. 15) кожна особа має право користуватися правничою допомогою. Якщо розглядати справи про захист сімейних прав та інтересів дитини, то в силу недієздатності, права та інтереси дитини представляють їх законні представники, які також повинні мати право брати участь у режимі відеоконференції. У зв'язку з вищенаведеним вважаємо також за необхідне розширити суб'єктний склад осіб, які мають право брати участь у цивільному судочинстві у режимі відеоконференції. Тому пропонуємо частини 1, 2, 3, 4, 5, 6, 12, 13 ст. 212 ЦПК України доповнити положенням про «суб'єктний склад осіб, які наділені правом брати участь у режимі відеоконференції, а саме представником».

Суттєвим недоліком можна визнати також і відсутність вказівки на можливість участі у режимі відеоконференції свідка, експерта, спеціаліста, перекладача, експерта з питань права. Відповідно до ч.7 ст. 212 ЦПК України «свідок, перекладач, спеціаліст, експерт можуть брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції виключно в приміщенні суду» [380]. Однак за умов воєнного стану це є недоречним та небезпечним. Тому вважаємо за доцільне надати право брати участь у режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), та під час воєнного чи надзвичайного стану таким учасникам судового процесу, як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, експерт з питань права.

На підставі вищенаведеного доцільно запропонувати також зміни до цивільного процесуального законодавства та викласти частину четверту ст. 212 ЦПК України у такій редакції :

«4. Під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), та під час воєнного чи надзвичайного стану учасники справи, представник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, експерт з питань права можуть брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів. Підтвердження особи здійснюється із застосуванням електронного підпису, а якщо особа не має такого підпису, то у порядку, визначеному Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» або Державною судовою адміністрацією України».

Відповідно до законодавчих приписів та доктринальних положень розгляд справи по суті складається з певних частин, що містять в собі певні завдання та процесуальні дії як судді, так й учасників судового процесу. До таких частин розгляду справи по суті у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини

необхідно віднести: відкриття розгляду справи по суті; з'ясування обставин та дослідження доказів; судові дебати та ухвалення рішення.

Розглядаючи першу частину судового засідання, таку, як відкриття розгляду справи по суті, необхідно зазначити, що у цій частині головуючий судового засідання вчиняє певні процесуальні дії, а саме: «оголошує справу, яка розглядатиметься; встановлює особи тих, хто бере участь у судовому засіданні; перевіряє повноваження представників; роз'яснює права та обов'язки перекладачу та приводить його до присяги (у разі його наявності у справі); ставить питання про видалення свідків із залу судового засідання (при їх наявності); оголошує склад суду і роз'яснює право відводу; з'ясовує обізнаність учасників справи з їхніми правами та обов'язками та роз'яснює їх у разі необхідності; з'ясовує, чи мають учасники справи заяви або клопотання, пов'язані з розглядом справи, які не були заявлені з поважних причин раніше; вирішує питання щодо можливості розгляду справи про стягнення аліментів при наявному складі учасників; роз'яснює експертові його права та обов'язки та приводить його до присяги (у разі його наявності у справі); роз'яснює спеціалісту його права та обов'язки (у разі його наявності у справі)» [66, с. 81].

В порядку позовного провадження може вирішуватись питання про розгляд справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у заочному порядку, без участі відповідача (у разі повторної неявки відповідача (ч. 4 ст. 223 ЦПК України)), який належним чином повідомлений про час та місце судового засідання, але без поважних причин не з'явився до суду та не надав у встановлений строк відзив за умови, якщо позивач надав згоду на розгляд такої справи в заочному порядку. До таких справ необхідно віднести справи про стягнення аліментів, позбавлення батьківських прав, визначення місця проживання малолітньої особи тощо. Однак у науці цивільного процесуального права точаться певні дискусії щодо розгляду справ про захист прав дитини в заочному порядку. Одні науковці стверджують про обов'язкову участь відповідача у справах щодо захисту прав та інтересів дитини та неможливості розгляду в заочному порядку [141, с. 130]. Інші зауважують, що такий розгляд

відповідає інтересам дитини, «оскільки відповідач, який належним чином повідомлений про час і місце судового засідання і не з'являється до суду без поважних причин, затягує розгляд справи по суті» [66, с. 83]. Необхідно підтримати останню точку зору науковців та зауважити, що остаточне рішення щодо розгляду справи в порядку заочного провадження залишається за судом. На це також вказує Верховний Суд у постанові № 363/3637/13-ц від 26 червня 2018 року (провадження № 61-8871св183) та зазначає, що «призначити справи до розгляду у заочному порядку це право суду, а не його обов'язок» [240].

Другою частиною судового засідання, як вже зазначалось, є з'ясування обставин та дослідження доказів. Ця частина стадії розгляду справи по суті розпочинається з того, що суд надає право сторонам та іншим учасникам справи виступити з вступним словом.

Особливості судового розгляду справ, пов'язаних із захистом сімейних прав та інтересів дитини, залежно від категорії справ складаються з: по-перше, в участі у судовому розгляді дитини, для висловлення своєї думки (у випадках передбачених законом); по-друге, в участі органу опіки та піклування для надання висновку по справі; по-третє, у взаємозв'язку норм сімейного та процесуального права; по-четверте, у заінтересованості держави у забезпеченні пріоритетного захисту прав та інтересів дитини тощо. Для забезпечення ефективного захисту порушених, невизнаних, оспорюваних сімейних прав та інтересів дитини необхідно правильно встановити фактичні обставини справи. Порядок та особливості з'ясування обставин та дослідження наявних у справі доказів залежить від кожної конкретної справи, що розглядається з метою захисту сімейних прав та інтересів дитини. Отже, варто розглянути деякі категорії таких справ.

Справи про визначення місця проживання малолітньої дитини розглядаються виключно у загальному позовному провадженні. Конституція України передбачає, що кожна особа має право на вибір свого місця проживання. Сімейні відносини мають свою специфіку, і оскільки малолітня та неповнолітня дитина загалом не може проживати самотійно, батьки повинні брати участь у її

вихованні та утриманні. Тому ст. 160 СК України передбачено, «якщо дитина не досягла 10 років, то місце її проживання визначається за згодою батьків» [327]. Традиційно, якщо батьки проживають разом, то дитина проживає однією сім'єю з ними за місцем їх проживання або за місцем проживання усиновлювачів, якщо ж окремо – то у більшості випадків дитина проживає за місцем проживання матері, рідше батька. Але бувають випадки, коли дитина може проживати не з батьками, а з дідом, бабою, або ж у силу тих чи інших обставин може перебувати на вихованні у спеціальних навчальних закладах або у закладі охорони здоров'я.

Якщо дитина досягла 10 років, місце її проживання визначається за спільною згодою батьків та самої дитини, але, як передбачено ч. 3 ст. 29 ЦК України, місцем проживання фізичної особи у віці від 10 до 14 років є все ж таки місце проживання її батьків (усиновлювачів) або одного з них. Якщо фізична особа досягла 14 років, вона може вільно обирати собі місце проживання за винятком обмежень, які встановлюються законом. Це загальне положення закріплене у ч. 2 ст. 29 ЦК України, але СК України встановлює обмеження: 14-річна дитина може визначати своє місце проживання, але не довільно, а лише з батьками, уточнюючи з ким саме: з матір'ю чи батьком. Це питання дитина може вирішувати самостійно, якщо не встановлено інше. Як приклад, можна розглянути ситуацію, коли дитина, яка набула 14-го віку, батько якої позбавлений батьківських прав, проживала з матір'ю та після виникнення конфлікту між матір'ю та дитиною, вирішила перейти проживати до батька, хоча рішенням суду визначено, що дитина повинна проживати з матір'ю. Ясна річ, що в означеній ситуації дитина не може проживати з батьком, адже існують обмеження, встановлені законом.

Як зазначає С. Я. Фурса, «при розірванні шлюбу між подружжям, яке має дітей, суд при розгляді справи, як це передбачено ч. 1 ст. 109 СК України, повинен перевірити наявність між ними письмового договору про те, з ким із них проживатимуть діти, та відобразити цю інформацію у рішенні. Тобто, за загальним правилом, батьки добровільно можуть визначитися у договірному порядку про місце проживання дитини» [326, с. 491]. Якщо це питання не було

вирішено у договірному порядку, то при розірванні шлюбу подружжя може за спільною згодою вирішити питання про місце проживання дитини, що повинно знайти своє відображення у судовому рішенні. Якщо ж при розірванні шлюбу батьки не дійшли згоди з ким із них проживатиме дитина, то такий спір може вирішуватись в одному провадженні із розірванням шлюбу.

У будь-якому випадку при вирішенні спору, з ким із батьків проживатиме малолітня дитина, суд повинен брати до уваги не тільки такі обставини, як наявність самостійного доходу в кожного із батьків, забезпечення житлом, а й ставлення батьків до виконання своїх обов'язків щодо дитини та особисту прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я, відсутність шкідливих звичок у батьків інші істотні обставини, як вже зазначалось.

До такого висновку дійшов Верховний Суд, який у постанові від 24 квітня 2019 року, у справі № 520/13963/17 (провадження №61-47945св18) зазначив, що «обставинами, які суд повинен врахувати при визначенні місця проживання дитини є: конкретні умови виховання, а не тільки матеріальне забезпечення дитини; вік дитини, особливості її розвитку; характер взаємостосунків батьків або фактичних вихователів (між собою і кожного з них з дитиною); відношення дитини до батьків (фактичних вихователів); позитивний або негативний вплив батьків або фактичних вихователів на розвиток дитини, а також особистісних якостей батьків на особисту прихильність дитини. Майнові можливості кожного із батьків не є визначальними, більш вагомим критерієм, який є обов'язковим для врахування при постановленні рішення – є психологічний зв'язок між дитиною та батьками, тобто психологічні чинники, а не матеріальні» [216].

Якщо дитина однаково ставиться до батьків, то в такому випадку слухною є постанова Верховного Суду від 06 червня 2019 року у справі № 495/2106/17 (провадження № 61-592 св 19), в якій зазначено, що «...у разі встановлення однакової прихильності дитини до обох батьків, місце проживання дитини визначається з тим із батьків, ким створено більш сприятливі умови проживання для неї. Враховуючи наведене, Верховний Суд зазначає, що апеляційний суд за результатами психологічних досліджень та спостережень під час

психокорекційної роботи з дитиною практичним психологом та за встановленою однаковою прихильністю дитини до обох батьків, з урахуванням обставин справи та пояснень малолітньої дитини (у судових засіданнях обох інстанцій), для забезпечення прав та інтересів дитини, дійшов правильного висновку що місце проживання дитини має бути визначено разом із матір'ю, тому, що нею створено більш сприятливі умови для проживання дитини, оскільки в квартирі, у якій мешкає мати, є окрема облаштована кімната для сина, у якій він буде проживати сам» [222].

Щодо міжнародної практики, то Європейський суд з прав людини зауважує, що «...між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага і, дотримуючись такої рівноваги, особлива увага має бути до найкращих інтересів дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків» (Hunt v. Ukraine, № 31111/04, § 54, ЄСПЛ, від 07 грудня 2006 року) [333]. У справі «Mamchur v. Ukraine», № 10383/09, § 100, ЄСПЛ, від 16 липня 2015 року Європейський суд з прав людини зазначає, що «...при визначенні основних інтересів дитини у кожному конкретному випадку необхідно враховувати дві умови: по-перше, у найкращих інтересах дитини буде збереження її зв'язків із сім'єю, крім випадків, коли сім'я виявляється особливо непридатною або явно неблагополучною; по-друге, у найкращих інтересах дитини буде забезпечення її розвитку у безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагополучним» [433].

Необхідно констатувати, що у СК України та ЦК України загалом врегульоване питання про місце проживання дитини при окремому проживанні батьків. В ЦК України зазначається також, що «місцем проживання дітей віком від 10 до 14 років є місце проживання їхніх батьків (усиновлювачів) або одного з них, з ким вони проживають, опікуна або місцезнаходження навчального закладу чи закладу охорони здоров'я тощо, в якому вони проживають, якщо інше місце проживання не встановлено за згодою між дитиною та батьками (усиновлювачами, опікуном) або організацією, яка виконує щодо неї функції опікуна» [380].

Однак багато проблем виникає в правозастосовній діяльності судів та інших органів, які відповідно розв'язують спори про місце проживання дітей або сприяють цьому. Згідно зі ст. 27 Конвенції ООН про права дитини держави-учасники відповідно до національних умов і в межах своїх можливостей вживають необхідних заходів щодо надання допомоги батькам та іншим особам, які виховують дітей, у здійсненні права кожної дитини на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини, і, в разі необхідності, надають матеріальну допомогу і підтримку програм, особливо відносно забезпеченням продуктами харчування, одягом і житлом. На підставі положень Конституції України та ст. 310 ЦК України, місце проживання обирається громадянами за власним розсудом. Повнолітній громадянин України може реалізувати це право, а ось дитина, яка не досягла 14-річного віку, такої можливості не має. Відповідно до ст. 29 ЦК місцем проживання дітей віком до 14 років визнається місце проживання їхніх законних представників (батьків, усиновлювачів, опікунів). Слід відзначити, що за певних обставин наявність чи відсутність у дитини права на житлове приміщення не впливає на його місце проживання. Цей висновок ґрунтується на аналізі законодавства, що регулює форми влаштування дитини, які залишилися без батьківського піклування. Місце проживання усиновлювачів, опікунів (піклувальників), названих батьків буде визнано місцем проживання дитини, незалежно від того, має вона чи не має права на інше житлове приміщення. Перебування дитини у виховному закладі, закладі охорони здоров'я, закладі соціального захисту населення на повному державному піклуванні свідчить про її місце проживання. Ці особи і заклади вирішують самостійно питання про місце проживання дитини. Таким чином, критерії, що характеризують поняття «місце проживання» і «житло» повнолітніх осіб і дітей, як про це зазначає О. О. Пунда, є «мінливі і можуть не співпадати. У такому разі відносно дитини не діє критерій добровільного вибору місця проживання, характерний для повнолітніх громадян» [279, с. 113].

Слід відзначити, що правило про визнання місцем проживання дитини

місця проживання одного з законних представників, що міститься в ст. 29 ЦК України, не завжди використовується. Іноді законні представники визначають місце проживання дитини за місцем проживання інших осіб (наприклад, дідусів, бабусь, інших родичів), хоча ЦК України не забороняє такий варіант. У сімейному законодавстві ця обставина також не регламентована. У зв'язку з цим можна зробити висновок, що п. 3 ст. 65 СК України дозволяє визначати місце проживання дитини не за місцем проживання законних представників, що пояснюється нечіткістю даної норми. При добровільному погодженні між законними представниками, вони не вправі визначати місце проживання дитини за місцем проживання інших осіб (крім окремих винятків, про що буде сказано далі). Інакше втрачають будь-який сенс багато норм СК України, які регламентують права та обов'язки законних представників (право на виховання, право дитини жити й виховуватися в сім'ї, право на спільне проживання тощо).

Як зазначає В. І. Борисова та І. В. Жилінкова, «до числа законних представників ЦК України відносить у першу чергу батьків, потім усиновлювачів і опікунів. В інститутах усиновлення, опіки та піклування, прийомної сім'ї це питання не регламентується. Але, виходячи зі змісту положень СК України, можна зробити висновок, що усиновлювачі, опікуни та названі батьки наділені аналогічним правом. Таким чином, коло законних представників сімейне законодавство розширює, включаючи до їхнього складу і прийомних батьків» [322, с. 121].

Суд при вирішенні спору щодо визначення місця проживання малолітньої дитини виходить з інтересів дітей, враховує її думку. Відповідно до даної категорії справ, як вже зазначалось раніше, суд повинен заслухати думку дитини з досягненням її 10-річного віку.

У постанові Верховного Суду від 14 лютого 2019 року у справі № 377/128/18 (провадження №61-44680 св 18) зазначено, що «місце проживання дитини, яка не досягла 10 років, визначається без врахування її думки». Відповідно до матеріалів справи «судами першої та апеляційної інстанції було задоволено позовні вимоги матері малолітньої особи щодо визначення місця

проживання дитини разом із нею та повернення дитини від батька. При ухваленні рішень судами було враховано ту обставину, що батько самовільно забрав сина з дитячого садочка та не надавав можливості зустрічатися і спілкуватися позивачці з сином, що суперечить сімейним цінностям, які полягають у повазі один до одного та як найкращому вихованні дитини, враховуючи інтереси дитини, пояснення представників соціальних служб у судовому засіданні, які намагались здійснити заходи для поновлення стосунків між матір'ю та батьком дитини, між батьками та дитиною, а також той факт, що відповідач відмовляється від спільного відвідування та отримання психологічної допомоги з метою поновлення родинних стосунків. Верховний Суд посилається на ст. 160 СК України, відповідно до якої місце проживання дитини, яка не досягла 10 років, визначається зі згоди батьків, а по досягненні дитиною 10 років – зі спільної згоди батьків та самої дитини та зазначає, що доводи заявника про те, що суд апеляційної інстанції безпідставно не взяв до уваги та не врахував до кого із батьків дитина має більшу прихильність і не з'ясував думку самої дитини з приводу визначення місця її проживання є безпідставними, оскільки за положеннями зазначеної норми права, місце проживання дитини, яка не досягла 10 років, визначається без врахування її думки. Враховуючи наведене, Верховний Суд залишив касаційну скаргу без задоволення, а рішення суду першої та апеляційної інстанцій без змін» [226].

Якщо виникла необхідність змінити місце проживання, законні представники вправі знову звернутися до суду з відповідною вимогою. Раніше ухвалене судове рішення не можна розглядати як незмінне і таке, що діє до повноліття дитини.

Під правом дитини на місце проживання слід розуміти юридичну можливість дитини у віці до 14 років через законних представників, а у віці від 14 до 18 років – особисто, але за їхньою згодою визначати місце проживання в межах України (можливість обирати місце проживання, облаштуватися за місцем проживання, стати на облік осіб, потребуючих покращення житлових умов (якщо є для цього підстави), змінити місце проживання, вимагати від інших

осіб не порушувати це право, звернутися за захистом до правомочного органу держави у разі порушення цього права тощо).

Дитина у віці до 14 років не бере особисто участі у визначенні місця проживання, хоча при вирішенні деяких питань, що стосуються, наприклад, влаштування її у сім'ю і тому пов'язані з місцем проживання, потрібна згода дитини, яка досягла віку 10 років (ст. ст. 132, 143, 154 СК України). Зазвичай це право реалізують батьки, інші законні представники, органи опіки і піклування, а дитина має право висловити свою думку щодо цього.

У разі, якщо особу позбавили батьківських прав, згідно зі ст. 98 ЖК України вона підлягає виселенню з житлового приміщення [104]. Ця норма, як правило, не застосовується. Це викликано, скоріше за все, тим, що вона суперечить положенням Конституції України, що закріплює право громадян на житло. Вихід з такої ситуації зазвичай пропонують органи опіки та піклування, і він полягає у визначенні форми влаштування дитини і переселенні її до усиновлювача, опікуна, прийомного батька. Згодом виникає питання про збереження за дитиною житлової площі. На жаль, органи місцевого самоврядування не завжди зберігають житлову площу за дитиною.

Якщо батьки дитини проживають у різних країнах, вони також за згодою між собою визначають місце її проживання. У разі спору між ними слід керуватися законодавством країни, на території якої вони і дитина постійно проживають, а за відсутності спільного місця проживання батьків і дітей – законодавством країни, громадянином якої є дитина.

Як свідчить практика, однією з серйозних проблем сучасності у питанні вибору місця проживання дітей, безумовно, є віковий критерій (14 років), який відповідно до ЦК України є достатнім для вільного вибору місця проживання. Більшість науковців і практикуючих юристів однозначно висловлюються сьогодні на користь підвищення цього віку.

Так, Комітет Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин рекомендував парламенту прийняти за основу законопроект про внесення змін до деяких законодавчих актів України у

зв'язку з прийняттям Закону «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні».

Підтримуючи законопроект, члени Комітету висловили зауваження до нього. Зокрема, зауваження стосувалися збільшення віку фізичної особи з 14 до 16 років, з якого громадянин має право вільно обирати місце проживання. Це, на думку народних депутатів, суперечить статтям 31-32 ЦК України, які визначають обсяг цивільної дієздатності залежно від віку фізичної особи. Однак такі зміни не були прийняті.

Справи про позбавлення батьківських прав, відповідно до чинного законодавства, розглядаються виключно у загальному позовному провадженні. Позбавлення батьківських прав розглядається як міра сімейно-правової відповідальності, яка застосовується судом у разі невиконання батьками своїх обов'язків. Позбавлення батьківських прав слід розглядати і як спосіб захисту сімейних прав та інтересів дитини, оскільки припиняється порушення прав дитини. Під позбавленням батьківських прав як способом захисту слід розуміти міру, що застосовується судом щодо відновлення порушених прав дитини та впливу на батьків. Порядок розгляду справ про позбавлення батьківських прав регулюється як сімейним, так і цивільним процесуальним законодавством.

Сімейне законодавство передбачає вичерпні підстави позбавлення батьківських прав, які зазначаються у ст. 164 СК України, що підлягають встановленню у судовому порядку при розгляді справи.

Не можуть бути позбавлені батьківських прав особи, які не виконують своїх батьківських обов'язків внаслідок збігу тяжких обставин і з інших причин, що від них не залежать (внаслідок психічного розладу, наприклад). У судовому процесі повинна бути доведена наявності провини того з батьків, хто позбавляється батьківських прав та встановлено у судовому порядку, що зміна поведінки його на краще неможлива.

Обов'язковим під час розгляду справ про позбавлення батьківських прав є участь у процесі органів опіки та піклування для надання висновку по справі незалежно від того, подали вони заяву про позбавлення батьківських прав чи ні.

Вирішення спорів про позбавлення батьківських прав здійснюється судом на підставі наявних у справі доказів. До них належать письмові, електронні докази, показання свідків, висновки експерта (наприклад, про огляд дитини з метою встановлення завдання йому тілесних ушкоджень тощо).

Аналіз практики Європейського суду з прав людини свідчить про те, що позбавлення батьківських прав повинно ґрунтуватись на оцінці особистості відповідача, його поведінки, пропорційності інтересів дітей та батьків та з урахуванням найкращих інтересів дитини. У контексті визначення найкращих інтересів дитини обов'язково слід у судовому засіданні заслухати думку дитини. Як уже наголошувалося вище, висловлювання думки дитини є обов'язковим у справах щодо позбавлення батьківських прав, якщо вона може її висловити внаслідок свого фізичного та психічного стану. Однак, якщо, наприклад, дитина в присутності одного із батьків, який позбавляється батьківських прав, не може висловити свою думку під впливом іншого з батьків, вважаємо, що в такому випадку суд має право видалити із залу судового засідання того з батьків, під впливом якого знаходиться дитина.

Крім того, бувають випадки, коли дитина в силу перехідного віку або з інших причин вважає, що батько чи матір не поділяє та не розуміє її поглядів, у зв'язку з чим дитина не бажає спілкуватись з батьком або матір'ю. З цього приводу є слушна позиція Верховного Суду, який у постанові від 24 квітня 2019 року у справі № 331/5427/17 зазначає, що «небажання дитини спілкуватися з одним із батьків, що призводить до зменшення або повного припинення їх зустрічей, само по собі не свідчить про ухиляння матір'ю (батьком) від виконання батьківських обов'язків, оскільки ці обставини не обумовлені її (його) волею» [230]. Отже, необхідно зазначити, що суди повинні дуже уважно оцінювати всі наявні докази у справі в їх сукупності та враховуючи думку дитини, у контексті визначення її найкращих інтересів, брати до уваги підстави формування такої думки, оскільки в більшості випадків думка дитини не відповідає її інтересам.

Також існують непоодинокі ситуації, коли один із батьків не бере участі у вихованні дитини в силу того, що інший з батьків здійснює перешкоди та обмежує його у спілкуванні та вихованні дитини. Тому суди повинні враховувати поведінку кожного із батьків щодо участі у вихованні дитини. Якщо буде встановлено у судовому порядку, що батько, мати не виконували своїх обов'язків щодо виховання дитини у зв'язку з перешкодою іншого з батьків, то в цьому разі підстави для застосування положень ст. 164 СК України відсутні. Верховний Суд у постанові від 5 квітня 2019 року у справі № 570/3742/17 зазначив, що «позбавлення батьківських прав допускається лише тоді, коли змінити поведінку батьків на краще неможливо, і лише за наявності провини у діях батьків» [237].

Аналізуючи судову практику щодо позбавлення батьківських прав, можна встановити, що суди застосовують заборгованість за аліментами як одну із підстав для позбавлення батьківських прав, як складову невиконання батьківських обов'язків щодо виховання дитини. Так, наприклад, у постанові Верховного Суду від 16 січня 2019 року у справі № 465/3694/14-ц зазначено, що «посилання суду попередньої інстанції на наявність заборгованості за аліментами та не відвідування відповідачем навчального закладу, де навчається дитина, протягом одного навчального року повною мірою не може свідчити про ухилення батька від виконання своїх обов'язків». Суд вказав, що «ухилення батьків від виконання своїх обов'язків має місце, коли вони не піклуються про фізичний і духовний розвиток дитини, її навчання, підготовку до самостійного життя, зокрема: не забезпечують необхідного харчування, медичного догляду, лікування дитини, що негативно впливає на її фізичний розвиток як складову виховання; не спілкуються з дитиною в обсязі, необхідному для її нормального самоусвідомлення, не надають дитині доступу до культурних та інших духовних цінностей; не сприяють засвоєнню нею загальновизнаних норм моралі; не виявляють інтересу до її внутрішнього світу; не створюють умов для отримання нею освіти. Зазначені фактори, як кожен окремо, так і в сукупності, можна розцінювати як ухилення від виховання дитини лише за умови винної поведінки

батьків, свідомого нехтування своїми обов'язками» [236]. Вищезазначені факти ухилення батьків від виконання своїх обов'язків, які визначені судом, передбачені у п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 30 березня 2007 року «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав». Як справедливо зазначають дослідники, «зазначені факти як окремо, так і у сукупності можна розцінювати як ухилення від виховання лише за умови винної поведінки батьків, свідомої зневаги своїми обов'язками» [301, с. 59]. Отже, сам факт заборгованості за аліментами, без наявності інших підстав для позбавлення батьківських прав, не може розглядатись як самостійна підстава для позбавлення батьківських прав.

Розглядаючи справи про поновлення батьківських прав, необхідно зазначити, що це справи, які розглядаються виключно у загальному позовному провадженні. Щодо справ про поновлення батьківських прав, то право батька або матері на поновлення батьківських прав передбачається ст. 169 СК України. СК України не передбачає з яких підстав можна поновити батьківські права, однак визначає умови, за яких поновлення батьківських прав є неможливим. Так, відповідно до ч. ч. 2, 3 ст. 169 СК України поновлення батьківських прав є неможливим, якщо: «дитина була усиновлена і усиновлення не скасовано або не визнане недійсним судом; на час розгляду справи судом дитина досягла повноліття» [327].

Відповідно до абз. 2 п. 19 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» «суди зобов'язані перевіряти, наскільки змінилися поведінка особи та обставини, що були підставою для позбавлення її батьківських прав» [268].

Поновлення батьківських прав можливо в тих випадках, коли перестали існувати підстави, що сприяли позбавленню батьківських прав, якщо матір, батько, які були позбавлені батьківських прав, змінили свою поведінку щодо дитини (дітей), а саме: виявляли турботу про дитину, постійно спілкувалися з

дитиною та мають намір виховувати дитину, змінили матеріально-побутові умови життя тощо.

Залежно від того, з яких підстав позивач був позбавлений батьківських прав, будуть з'ясовуватися обставини, які встановлюють, що така підстава змінилась. Наприклад, якщо батьків або одного з них позбавили батьківських прав з підстави, що вони (або один з них) були хронічними алкоголіками або наркоманами, то в судовому порядку будуть досліджуватись докази, які підтверджуватимуть, що дана особа повністю вилікувалась та відповідно до медичного висновку не страждає хронічним алкоголізмом або наркоманією.

У справах про поновлення батьківських прав суд вирішує надзвичайно важливе питання: чи можна знову довірити позивачам подальше виховання дитини. Однак під сумнів підпадає те, чи може особа змінитися, чи можна їй довіряти виховання дитини, якщо вона була позбавлена батьківських прав з підстави визначеною п. 6 ч. 1 ст. 164 України, а саме «...засуджена за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини»?

З метою захисту інтересів дитини вважаємо, що в означеному випадку не можна ставити питання про поновлення батьківських прав, якщо батько або матір вже вчинили умисне кримінальне правопорушення щодо своєї дитини, та пропонуємо доповнити окремою частиною 3-1 ст. 169 СК України в такій редакції:

«3-1. Поновлення батьківських прав неможливо, якщо мати, батько позбавлені батьківських прав з підстави, визначеної пунктом шостим частини першої статті 164 цього Кодексу» [53, с. 219].

Справи про поновлення батьківських прав відносяться до справ, які спрямовані на захист прав та інтересів дитини. Тому в судовому засіданні повинна бути обов'язково передбачена участь органів опіки та піклування для надання висновку по справі та вислухана думка дитини. Справедливо зазначає Л. Є. Гузь, що вислухати думку дитини «...необхідно ... для того, щоб можна було встановити, що своєю негідною поведінкою батьки заподіяли у минулому

такі психічні травми дитині, які назавжди відштовхнули її від батьків, і поновлення батьківства суперечитиме інтересам цієї дитини» [88, с. 149].

Відповідно до п. 5 ст. 169 СК України при вирішенні справи про поновлення батьківських прав суд має взяти до уваги думку другого з батьків, якщо він не позбавлений батьківських прав, однак думка зазначених осіб не є обов'язковою для суду при ухваленні рішення.

Щодо справ про стягнення аліментів на утримання дитини, то як вже зазначалось, такі справи розглядаються за правилами спрощеного позовного провадження у разі, якщо вимога про стягнення аліментів не пов'язана із вимогою про встановлення чи оспорювання батьківства (материнства) (п. 3 ч. 6 ст. 19 ЦПК України). У юридичній літературі спрощене позовне провадження поряд із наказним провадженням та заочним розглядом справи, як зазначають С. Я. Фурса та Є. І. Фурса, сприймається науковцями як «...додаткова, специфічна, спрощена форма розгляду й вирішення справи, які за своєю природою є оптимізуючими провадженнями та повинні утворювати систему та узгоджуватися між собою і істотно зменшити навантаження на суди» [372, с.46]. Бобрик В. І. свого часу звертав увагу на те, що «цивільне судочинство в іноземних країнах характеризується диференціацією судових процедур, адже, крім основного позовного порядку вирішення справ, існують і спрощені процедури (субпровадження) ухвалення судом рішень, обов'язкових до виконання, які здійснюються без судового розгляду або зі значно скороченим (спрощеним) судовим розглядом» [27, с. 4–5]. Бут І. О. доходить висновку, що «спрощене позовне провадження є ефективним засобом прискорення судового розгляду справи, що надає йому переваги порівняно з розглядом справи в порядку загального позовного провадження» [35, с. 76].

Відмінність розгляду справ по суті у порядку спрощеного позовного провадженні від загального позовного провадження полягає в наступному:

- розгляд справи по суті в порядку спрощеного позовного провадження починається з відкриття першого судового засідання або через тридцять днів з дня відкриття провадження у справі, якщо судові засідання не

проводиться. Перше судове засідання у справі проводиться не пізніше тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі (ст. 279 ЦПК України);

- розгляд справи по суті у порядку спрощеного позовного провадження здійснюється за загальними правилами без виклику учасників справи на підставі наявних матеріалів. Отже, відповідно до ч. 13 ст. 7 ЦПК України таке провадження здійснюється у письмовій формі. Однак сторони мають право подати клопотання про особисту їх участь у судовому засіданні. Суд, розглядаючи таке клопотання, має право задовольнити його, якщо дійде висновку про таку необхідність, або відмовити в задоволенні з підстав, передбачених у ч. 6 ст. 279 ЦПК України, а саме: якщо «предметом позову є стягнення грошової суми, розмір якої не перевищує ста розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб; характер спірних правовідносин та предмет доказування у справі не вимагають проведення судового засідання з повідомленням сторін для повного та всебічного встановлення обставин справи» [380];

- у спрощеному позовному провадженні не розглядається зустрічний позов, це правило витікає з положень ч. 4 ст. 193 ЦПК України, а саме «...у випадку подання зустрічного позову у справі, яка розглядається за правилами спрощеного позовного провадження, суд постановляє ухвалу про перехід до розгляду справи за правилами загального позовного провадження» [380];

- щодо представництва, то на відміну від інших видів провадження у малозначних спорах (малозначні справи), що розглядаються у порядку спрощеного позовного провадження, представником може бути не тільки адвокат, а також і особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність (ч. 2 ст. 60 ЦПК України ЦПК України);

- відповідно до ч. 8 ст. 279 ЦПК України при розгляді справи у порядку спрощеного провадження, суд досліджує докази і письмові пояснення, викладені у заявах по суті справи, а у випадку розгляду справи з повідомленням (викликом) учасників справи – також заслуховує їх усні пояснення та показання

свідків. Якщо розгляд справи проводиться в судовому засіданні, то судові дебати не проводяться.

При розгляді справ про стягнення аліментів на утримання дитини суд повинен визначити розмір аліментів на утримання дитини. Відповідно до ст. 181 СК України «...кошти на утримання дитини (аліменти) присуджуються у частці від доходу її матері, батька або у твердій грошовій сумі за вибором того з батьків або інших законних представників дитини, разом з яким проживає дитина» [327]. Отже, законодавець передбачає два порядки стягнення аліментів на утримання дитини: у частці від доходу її матері, батька або у твердій грошовій сумі. Крім того, такий порядок визначає особа, яка звертається до суду з вимогою про стягнення аліментів на утримання дитини.

Щодо стягнення аліментів у частці від доходу, то відповідно до ст. 183 СК України «суд визначає частку заробітку (доходу) матері, батька, яка буде стягуватися як аліменти на дитину. Якщо стягуються аліменти на двох і більше дітей, суд визначає єдину частку від заробітку (доходу) матері, батька на їх утримання, яка буде стягуватися до досягнення найстаршою дитиною повноліття» [327]. Крім того, як вже зазначалось, новелою сімейного законодавства є введення мінімального гарантованого розміру аліментів, який на одну дитину не може бути меншим, ніж 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. Також законодавець встановлює мінімальний рекомендований розмір аліментів. На одну дитину він становить розмір прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. У даному випадку законодавець встановлює певні умови та у ч. 2 ст. 182 СК України зазначає, що «мінімальний рекомендований розмір аліментів може бути присуджений судом у разі достатності заробітку (доходу) платника аліментів» [327]. З аналізу цієї норми випливає, що якщо судом буде встановлено, що у відповідача недостатній зарібок (дохід), то суд вправі присудити й менший розмір аліментів ніж передбачений мінімальним рекомендованим розміром аліментів. Отже, ця норма для суду носить рекомендований характер.

У судовій практиці зустрічаються випадки, коли несвідомі батьки не бажають сплачувати аліменти на утримання дитини та всіляко намагаються уникнути або принаймні сплачувати їх у мінімальному розмірі. Є непоодиноким судовою практикою, коли суду присуджують аліменти на утримання дитини у мінімальному розмірі, який передбачений законом. На це звертає увагу також Верховний Суд, який у постанові по справі № 755/14148/18 від 25 вересня 2019 року не підтримав вищенаведену судову практику та роз'яснив, що «при ухваленні рішення про стягнення аліментів на утримання дитини, суди мають керуватись інтересами дитини, яка має право на достойний рівень матеріального забезпечення...аліменти не обов'язково мають присуджуватись у мінімальному розмірі, передбаченому ст. 182 СК України, відповідач має довести свою неспроможність платити аліменти, встановлені судом. Сам факт відсутності у одного з батьків можливості надавати певний розмір утримання своїй дитині не фігурує в переліку обставин, які враховуються судом при встановленні розміру аліментів. Така обставина не є підставою звільнення батьків від обов'язку по утриманню дитини» [233].

Перелік видів доходів, що враховується при визначенні розміру аліментів утримання дитини, передбачений постановою Кабінету Міністрів України «Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб» від 26 лютого 1993 року № 146 [266].

Другий порядок стягнення аліментів на утримання дитини представлений нарахуванням аліментів у твердій грошовій сумі. Відповідно до ч. 2 ст. 184 СК України «розмір аліментів, визначений судом або за домовленістю між батьками у твердій грошовій сумі, щорічно підлягає індексації відповідно до закону, якщо платник і одержувач аліментів не домовилися про інше. За заявою одержувача аліментів індексація може бути здійснена судом за інший період» [327].

Глазова-Конащук А. В. звертає увагу на положення Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інші види сімейного утримання 2007 року, у якій зазначено, що якщо відповідач є іноземною особою, то стягнення

аліментів здійснюється тільки в твердій грошовій сумі [73]. Що стосується цього положення, то в юридичній літературі науковці, як правило, позитивно ставляться до даної позиції та зазначають, що «саме такого орієнтира повинні дотримуватись суди під час ухвалення рішень про стягнення аліментів на утримання дитини» [11].

Згідно з ч. 1 ст. 182 СК України визначаються загальні обставини, відповідно до яких суд визначає розмір аліментів, а саме: «стан здоров'я та матеріальне становище дитини; стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів; наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина». Однак з метою запобігання приховування доходів відповідача, законодавець розширив цей перелік та визначив додаткові обставини, такі, як: «наявність на праві власності, володіння та/або користування у платника аліментів майна та майнових прав, у тому числі рухомого та нерухомого майна, грошових коштів, виключних прав на результати інтелектуальної діяльності, корпоративних прав; і доведення стягувачем аліментів витрати платника аліментів у тому числі на придбання нерухомого або рухомого майна, сума яких перевищує десятикратний розмір прожиткового мінімуму для працездатної особи, якщо платником аліментів не доведено джерело походження коштів» [327].

Частиною третьою ст. 182 СК України передбачається, що «суд не обмежується розміром заробітку (доходу) платника аліментів у разі встановлення наявності у нього витрат, що перевищують його заробіток (дохід) і щодо яких таким платником аліментів не доведено джерело походження коштів для їх оплати» [327]. Отже, суд при розгляді справи про стягнення аліментів на утримання дитини має брати до уваги всі обставини справи, при цьому необхідно встановити всі джерела доходів відповідача, наявність у нього нерухомого майна, коштів на рахунках тощо, тобто встановити реальний рівень його життя. Такої ж позиції дотримується Верховний Суд та у постанові від 23 січня 2019 року вказує, що «...якщо виникає необхідність утримувати дитину, суд повинен враховувати всі джерела, що утворюють її дохід, обов'язок обох батьків із

надання відповідної матеріальної допомоги та спроможність останніх її надавати» [93].

Заслуговує також на увагу й постанова у справі № 461/7387/16-ц від 2 жовтня 2019 року Верховного Суду, в якій районна адміністрація міської ради звернулася до суду в інтересах неповнолітньої особи з позовом про стягнення аліментів на утримання неповнолітньої дитини з батька. Позовну заяву було подано попри той факт, що батько добровільно надає періодичну фінансову допомогу доньці та відкрив на її ім'я депозитний вклад до досягнення нею повноліття. У постанові Верховний Суд дійшов висновку, що «...добровільна допомога дитині, шляхом надання певних коштів або добровільна сплата аліментів не позбавляє зацікавлених сторін права на їх стягнення в судовому порядку. Окрім того, щодо депозитного вкладу на ім'я дитини, який може нею бути використаний у майбутньому (у вказаній справі – з дня повноліття), суд наголошує на необхідності саме щомісячної сплати аліментів на утримання дитини, оскільки такі кошти спрямовані на задоволення її щоденних та щомісячних потреб. А тому збереження коштів на майбутнє дитини, у тому числі шляхом укладання депозиту, не може вважатися виконанням обов'язку щодо належного утримання та не відповідає вимогам ст. 180 Сімейного кодексу України» [238].

У спрощеному позовному провадженні крім справ про стягнення аліментів на дитину, що впливає із захисту сімейних прав та інтересів дитини, розглядаються також справи про збільшення розміру аліментів, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, якщо такі вимоги не пов'язані із встановленням чи оспорюванням батьківства (материнства). Також у спрощеному провадженні розглядаються справи про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд.

Після з'ясування всіх обставин справи та перевірки їх доказами головуючий надає сторонам та іншим учасникам справи можливість дати додаткові пояснення, які можуть доповнити матеріали справи. Після цього суд постановляє ухвалу про закінчення з'ясування обставин справи та перевірки їх доказами і переходить до судових дебатів (ст. 241 ЦПК України). Якщо розгляд справи проводився за правилами спрощеного позовного провадження, то судові дебати не проводяться. Розгляд справи по суті, за загальним правилом, закінчується саме ухваленням рішення, яке повинно відповідати вимогам, визначеним законодавством.

Оскільки кожна справа, яка розглядається у цивільному судочинстві, має свої особливості, то й відповідно рішення суду у своєму змісті також повинно відображати особливості даної справи.

Щодо змісту рішення суду у справах про захист сімейних прав та інтересів, то воно, по-перше, повинно відповідати загальним вимогам, що передбачені ст. 265 ЦПК України. Рішення суду складається з чотирьох частин: вступна, описова, мотивувальна, резолютивна.

Судове рішення у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини відповідає вимогам, передбаченим ст. 265 ЦПК України із застосуванням норм СК України, а також нормам міжнародного права щодо його змісту та відображає специфіку провадження в цій категорії справ, зумовлену передусім захистом сімейних прав та інтересів дитини.

Законодавець передбачає перелік питань, які суд повинен вирішити під час ухвалення рішення, а саме: «чи мали місце обставини (факти), якими обґрунтовувалися вимоги та заперечення, та якими доказами вони підтверджуються; чи є інші фактичні дані, які мають значення для вирішення справи, та докази на їх підтвердження; які правовідносини сторін впливають із встановлених обставин; яка правова норма підлягає застосуванню до цих правовідносин; чи слід позов задовольнити або в позові відмовити; як розподілити між сторонами судові витрати; чи є підстави допустити негайне

виконання судового рішення; чи є підстави для скасування заходів забезпечення позову» [380] (ч. 1 ст. 264 ЦПК України).

Також необхідно врахувати положення ст. 6 Європейської конвенції про здійснення прав дітей від 25 січня 1996 року, у якій зазначається, «що під час розгляду справи, що стосується дитини, перед прийняттям рішення судовий орган: визначає, чи має він достатньо інформації для прийняття рішення в найвищих інтересах дитини, і в разі необхідності одержує додаткову інформацію, зокрема від суб'єктів батьківської відповідальності; якщо внутрішнім законодавством дитина визнається такою, що має достатній рівень розуміння: упевнюється в тому, що дитина отримала всю відповідну інформацію; у відповідних випадках консультує особисто дитину (у разі необхідності – приватно) сам або через інших осіб чи інші органи в зрозумілій дитині спосіб, якщо це явно не суперечить найвищим інтересам дитини; надає можливість дитині висловлювати її думки; приділяє належну увагу думкам, висловленим дитиною» [101; 272].

Результати розгляду зазначених питань повинні віднайти своє обов'язкове відображення в судовому рішенні у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини.

Крім того, суд при ухваленні судового рішення та формулюванні резолютивної частини повинен врахувати й деякі особливості справ. За загальними правилами у резолютивній частині рішення суду має бути зазначено: повністю чи частково задоволено позовні вимоги або в позові відмовлено; які саме права позивача визнано або поновлено; які конкретно дії і на чию користь відповідач повинен вчинити або яким іншим передбаченим законом способом підлягає захисту порушене право; в яких межах допускається негайне виконання рішення, коли суд зобов'язаний або вправі його допустити.

Так, наприклад, у резолютивній частині рішення про стягнення аліментів суд зазначає про стягнення аліментів із зазначенням розміру таких стягнень. Щодо справ про позбавлення батьківських прав, то суд при задоволенні позовних вимог обов'язково вказує, хто з батьків позбавляється батьківських прав та

відповідно до якої дитини. У цій категорії справ суд у резолютивній частині судового рішення повинен вказати, кому передається дитина на виховання: другому з батьків, який не позбавляється батьківських прав; органу опіки та піклування; опікуну (піклувальнику), якщо вони вже назначені у встановленому законом порядку; близьким родичам (баба, дід, повнолітні сестра, брат іншим родичам), якщо вони приймали участь у справі як треті особи, які заявляли самостійні вимоги щодо визначення місце проживання дитини з ними. У тих випадках, коли позбавляють батьківських прав обох батьків або немає можливості передати дитину на виховання другому з батьків або близьким родичам, якщо опікун (піклувальник) не назначені, то дитина повинна бути передана органу опіки та піклування для подальшого влаштування. При цьому суд не має права визначити порядок та форми влаштування дитини, оскільки дане питання відноситься до компетенції органів опіки та піклування.

Суд також вправі ухвалити рішення про відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав, у випадках, передбачених пунктами 2-5 ч. 1 ст. 164 СК України, а також в інших випадках, якщо залишення дитини у них є небезпечним для її життя, здоров'я і морального виховання.

Також необхідно врахувати той факт, що відповідно до ч. 3 ст. 166 СК України передбачена можливість вирішення судом з власною ініціативи питання про стягнення аліментів на дитину у справах про позбавлення батьківських прав у разі, якщо мати, батько або інші законні представники дитини відмовляються отримувати аліменти від особи, позбавленої батьківських прав. Отже, суд у цьому випадку повинен зазначити в резолютивній частині рішення суду про обов'язок матері, батька або інших законних представників дитини відкрити особистий рахунок у відділенні Державного ощадного банку України для перерахунку аліментів на утримання дитини у місячний строк з дня набрання законної сили рішенням суду. Так само на підставі заявлених вимог у резолютивній частині судового рішення про позбавлення батьківських прав суд вирішує питання про виселення з житлового приміщення того з батьків, хто позбавлений батьківських прав, у якому він проживає з дитиною, якщо буде

встановлено, що він має інше житло, у яке може поселитися, або ухвалити рішення про примусовий поділ житла чи його примусовий обмін (ч. 2 ст. 167 СК України).

У справах про визначення місця проживання дитини у резолютивній частині рішення суд повинен зазначити, кому з батьків або іншим родичам (прізвище, ім'я по батькові) передається на проживання дитина. Також обов'язково вказується, за якою адресою буде проживати дитини. Якщо при вирішенні справи про визначення місця проживання малолітньої дитини суд дійде висновку, що жоден із батьків не може створити дитині належних умов для виховання та розвитку, то така дитина на вимогу баби, діда або інших родичів, передається на проживання разом з ними. Якщо дитина не може бути передана жодній із осіб, суд на вимогу органу опіки та піклування може зазначити у резолютивній частині рішення про відібрання дитини від особи, з якою вона проживає, і передання її для опікування органу опіки та піклування (ст. 161 СК України).

У справах про оспорування батьківства (материнства), у разі задоволення позовних вимог, суд в резолютивній частині рішення зазначає про виключення відомостей про батька (матір) з актового запису про народження дитини.

Відповідно до ч. 5 ст. 265 ЦПК України у резолютивній частині рішення також зазначають «розподіл судових витрат; строк і порядок набрання рішенням суду законної сили та його оскарження; повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (для фізичних осіб) сторін та інших учасників справи, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання чи перебування (для фізичних осіб), ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України, реєстраційний номер облікової картки платника податків сторін (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серія паспорта для фізичних осіб – громадян України» [380].

Також необхідно відзначити, що якщо справа розглядалась у заочному порядку, то крім вищезазначеного у резолютивній частині рішення має міститися строк і порядок подання заяви про його перегляд (до ст. 282 ЦПК України).

Якщо суд ухвалює рішення на користь кількох позивачів або проти кількох відповідачів, він повинен зазначити, в якій частині рішення стосується кожного з них (ст. 266 ЦПК України). Відповідно до ст. 267 ЦПК України суд, який ухвалив рішення, може визначити порядок його виконання.

РОЗДІЛ 4. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК РОЗГЛЯДУ СПРАВ ЩОДО ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ У НАКАЗНОМУ ТА ОКРЕМОМУ ПРОВАДЖЕННЯХ

4.1. Особливості видачі судового наказу у справах про стягнення аліментів на утримання дитини

Наближення цивільного судочинства України до європейських стандартів «...зумовлює необхідність пошуку ефективного та швидкого інструменту судового захисту, оптимізації судового процесу і звільнення від дотримання зайвих для нього формальностей при розгляді нескладних, безспірних справ, а зрештою – спрощених форм розгляду справ. У цей час наказне провадження є ефективним способом захисту у справах про стягнення аліментів на утримання дитини, однак існують певні законодавчі неузгодження, внаслідок чого виникає різна судова практика» [58, с. 27].

Досліджуючи питання наказного провадження, необхідно зазначити, що такий вид провадження відомий не тільки в нашій державі, а й в інших країнах світу. Аналізуючи законодавство зарубіжних держав, науковці виділяють дві основні моделі: а) доказову модель (Франція, Бельгія, Італія, Іспанія), яка передбачає, що заявник зобов'язаний надати суду письмові докази, на яких ґрунтуються його вимоги; суд зобов'язаний розглянути подані докази, за їхньої обґрунтованості видати судовий наказ; б) бездоказову модель (Німеччина, Фінляндія, Швеція), яка передбачає, що суд не розглядає обґрунтованість вимог заявника, якщо заява відповідає формальним вимогам, суд видає судовий наказ; у цій моделі процесуальний тягар покладається на боржника, своєчасне реагування якого блокує виконання судового наказу. Так, наприклад, у Франції інститут наказного провадження (*procédures d'injonction*) передбачає три процедури: «наказ про сплату (*injonction de payer*); європейський наказ про сплату (*injonction de payer européenne*); наказ про вчинення дії (*injonction de faire*)»[443]. Статтею 1405 ЦПК Франції передбачені вимоги про видачу судового наказу про стягнення заборгованості, до яких законодавець відносить: «а) право вимоги ґрунтується на договорі чи впливає з установленого нормативним актом

зобов'язання та становить чітко визначену суму, зокрема, коли це штрафні санкції; б) зобов'язання впливає з вексельного обігу у визначених законом випадках або із прийняття уступки права вимоги, що передбачає спрощений порядок кредитування підприємств, відповідно до законодавства»[443]. Згідно із законодавством Німеччини, на вимогу, предметом якої є сплата певних грошових коштів, за заявою заявника видається судовий наказ про сплату. Водночас стягнення в порядку наказного провадження не здійснюється за таких умов: «а) щодо вимог суб'єкта підприємницької діяльності за договорами, передбаченими в §§ 491–508 Цивільного уложення Німеччини (договори споживчого кредитування та договори з розстрочкою платежу), якщо відповідно до Цивільного уложення Німеччини встановлена на момент укладення договору річна процентна ставка перевищує базову процентну ставку, встановлену законом, більше ніж на 12%; б) якщо заявлена вимога залежить від ще не виконаного зустрічного виконання; в) якщо вручення судового наказу здійснюється в порядку публічного сповіщення» [481].

Регламент Європейського парламенту та Ради Європейського Союзу № 1896/2006 від 12 грудня 2006 року «Про введення Європейського наказного провадження» був ухвалений з метою розгляду справ у спрощеному порядку в мінімальні строки та зменшення судових витрат під час розгляду транскордонних цивільних і комерційних справ. Необхідно звернути увагу, що цей регламент у ст. 2 передбачає перелік справ, які не можуть бути розглянуті за правилами наказного провадження, а саме щодо: «а) права власності, яке виникає з відносин подружжя, заповіту чи правонаступництва; б) банкрутства, судового розгляду щодо неплатоспроможних компаній чи інших юридичних осіб, медіаційних процедур, мирових угод чи аналогічних процесуальних дій; в) соціального забезпечення; г) недоговірних зобов'язань, за винятком випадків, коли зобов'язання складали предмет домовленості сторін або якщо був визнаний борг однією зі сторін, а також якщо зобов'язання стосуються погашених боргів, що виникли зі спільного володіння майном» [471].

Національне законодавство встановлює інший порядок розгляду справ у порядку наказного провадження. У ст. 161 ЦПК України передбачений вичерпний перелік вимог, за якими може бути виданий судовий наказ у цивільному судочинстві.

Щодо розуміння наказного провадження, то необхідно зазначити, що в доктрині національного цивільного процесуального права з цього приводу ведуться постійні дискусії.

Наказне провадження як вид цивільного судочинства розглядають більшість авторів і зазначають, що кожне судочинство, повне чи спрощене, здійснюється в межах процесуальної форми, за відповідними процесуальними правилами, на підставі загальних принципів закріплених процесуальним законодавством. Так, наприклад, С. Я. Фурса відзначає, «що наказне провадження – один із видів проваджень цивільного судочинства, у якому без розгляду справи по суті на підставі безспірних вимог та доказів, поданих заявником, видається судовий наказ» [382, с. 602].

Звертаючись до цивільного процесуального законодавства, необхідно зазначити, що відповідно до ч. 2 ст. 19 ЦПК України цивільне судочинство здійснюється за правилами, передбаченими ЦПК України у порядку наказного провадження. Згідно з п. 1 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження» від 23 грудня 2011 року № 14 «наказне провадження визначається як самостійний і спрощений вид судового провадження у цивільному судочинстві під час розгляду окремих категорій справ, у якому суддя в установлених законом випадках за заявою особи, якій належить право вимоги, без судового засідання і виклику стягувача та боржника на основі доданих до заяви документів видає судовий наказ, який є особливою формою судового рішення» [269].

Необхідно підтримати точку зору І. В. Андронova, який наголошує, що «на сьогодні наказне провадження залишається невід’ємним структурним елементом цивільного процесу. В порядку наказного провадження здійснюється судовий

захист порушених прав заявників, а, отже, реалізується основне завдання цивільного судочинства, передбачене ч. 1 ст. 2 ЦПК України» [5, с. 269].

Наказне провадження здійснюється за спрощеною процедурою. Розгляд справ здійснюється в скорочені строки (протягом п'яти днів з дня надходження заяви про видачу судового наказу, а якщо боржником у заяві про видачу судового наказу вказана фізична особа, яка не має статусу підприємця, – протягом п'яти днів з дня отримання судом у порядку, передбаченому ч.ч. 5, 6 ст. 165 ЦПК України), без виклику учасників справи на підставі безспірних письмових доказів поданих заявником. Захист суб'єктивного права заявника у наказному провадженні обумовлений безспірністю цього суб'єктивного права, що підлягає судовому захисту за наявності факту його порушення боржником.

Свого часу Т. М. Кучер зазначав, що «судовий наказ має сприяти зростанню оперативності судового захисту суб'єктивних прав і ефективності виконання, зменшенню навантаження на суди із розгляду, підвищенню в громадян почуття відповідальності за прийняття ними зобов'язання, посиленню превентивної функції права, зміцненню законності та правопорядку, формуванню поважного ставлення до права та судової влади» [164, с. 137].

Оскільки наказне провадження є самостійним видом, в порядку якого здійснюється цивільне судочинство, то такий вид провадження має певні свої особливості. З цього приводу В. В. Комаров вказує, що «...наказне провадження як спрощена та автономна судова процедура, має свої особливості» та вважає, що «...наказне провадження – це процесуальна форма захисту прав та інтересів стягувача, що спирається на безспірні судові докази проти особи, яка не виконує свої зобов'язання, та таке провадження можливо за певними вимогами, які передбачені в законі» [276, с. 282–283].

Своєю чергою С. А. Чванкін зазначає, що наказне провадження відрізняється «спрощеною та скороченою процедурою; особливим суб'єктним складом; безспірністю вимог; обмеженістю способів захисту права, що застосовуються судом; обмеженим переліком засобів доказування; особливою

формою судового рішення; особливим порядком оскарження судового рішення» [391, с. 111].

В цивільному судочинстві в порядку наказного провадження щодо захисту прав та інтересів дитини, що виникають із сімейних правовідносин, можуть розглядатись тільки вимоги про стягнення аліментів на утримання дитини відповідно до п. п. 4. 5. ч. 1 ст. 161 ЦПК України. Також необхідно зауважити, що такі вимоги пред'являються тільки у випадку, якщо вони не пов'язані з вимогою про встановлення або оспорування батьківства та залученням інших заінтересованих осіб. Якщо розглядати такі справи, як встановлення батьківства (материнства) або оспорування батьківства, то необхідно зазначити, що в таких категоріях справ наявний спір про право, отже, такі справи будуть розглядатись за правилами загального позовного провадження. Так, наприклад, у справах про встановлення батьківства за результатами розгляду справи буде встановлено походження дитини від конкретної особи, яка відповідно до норм сімейного законодавства зобов'язана утримувати дитину, отже вона й є потенційним платником аліментів. Зазвичай такі вимоги об'єднанні в одне провадження, оскільки вимога про стягнення аліментів залежить від вирішення питання про встановлення або оспорування батьківства (материнства), тому така справа буде розглядатись у загальному позовному провадженні.

Якщо виникає необхідність залучення інших заінтересованих осіб у справі про стягнення аліментів, то, як уже зазначалось, така вимога не може розглядатись за правилами наказного провадження. Відповідно до абз. 2 п. 23 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів» «...суд має вчинити передбачені ЦПК України дії щодо залучення одержувача аліментів до участі у справі. Останній залучається до участі у справі, як третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, оскільки рішення суду може вплинути на права та обов'язки особи, яка вже отримує аліменти від платника аліментів» [258]. З аналізу положень цієї постанови вбачається, що такі заінтересовані особи

вступають у судовий процес як треті особи, які не заявляють самостійні вимоги щодо предмета спору. Відповідно до аналізу положень ст. 42 ЦПК України інститут третіх осіб існує тільки в позовному провадженні, отже, в порядку наказного провадження немає можливості залучення такої третьої особи до участі у справі. Крім того, п. 14 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження» від 23 грудня 2011 року № 14 передбачається, що «суддя має відмовити у прийнятті заяви про видачу судового наказу..., якщо така вимога пов'язана з необхідністю залучення інших зацікавлених осіб (зокрема, особи, яка вже отримує аліменти від боржника)» [269].

Говорячи про такі вимоги, як стягнення аліментів на утримання дитини у наказному провадженні, необхідно звернути увагу, що законодавець чітко визначає розмір аліментів, який можливо стягнути за судовим наказом, а саме встановлює два порядки: у твердій грошовій сумі, що становить 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку (ч. 3 ст. 184 СК України, п. 5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України), та у частці від заробітку (доходу) матері, батька дитини, що становить «на одну дитину – однієї чверті, на двох дітей – однієї третини, на трьох і більше дітей – половини заробітку (доходу) платника аліментів, але не більше десяти прожиткових мінімумів на дитину відповідного віку на кожну дитину» (ч. 5 ст. 183 СК України, п. 4 ч. 1 ст. 161 ЦПК України). Водночас з аналізу норм цивільного процесуального законодавства вбачається, що вимоги, за якими може бути виданий судовий наказ про стягнення аліментів на утримання дитини, є вичерпними.

Аналізуючи норми цивільного процесуального, сімейного законодавства щодо розгляду справ про стягнення аліментів у порядку наказного провадження, необхідно зазначити, що право на звернення з вимогою про стягнення аліментів у порядку наказного провадження можливо тільки відносно дитини, тобто особи, яка не досягла повноліття.

Водночас в юридичній літературі з цього приводу точаться певні дискусії. Одні автори стверджують про неможливість розгляду справ про стягнення аліментів на повнолітніх дітей у наказному провадженні, аргументуючи це тим, що «...в законодавстві не передбачено прожиткового мінімуму для дитини, яка досягла 18 років, а по-друге, такі аліменти присуджуються, зазвичай, у твердій грошовій сумі, тому суд повинен з'ясувати матеріальне становище боржника, а це свідчить про наявність спору про право» [155, с. 90]. Інші критично ставляться до такого висловлювання та зазначають, що «...відповідно до частин 2, 3 ст. 1 Закону України «Про прожитковий мінімум» діти, які досягли 18 років, належать до категорії працездатних осіб, для яких законом регламентовано певний розмір прожиткового мінімуму для відповідної демографічної групи населення». Далі наголошується, що «...розгляд справ про визначення розміру аліментів у твердій грошовій сумі відповідно до ч. 1 ст. 184 СК України здійснюється судом в порядку окремого провадження, що, навпаки, підтверджує відсутність, а не наявність спору про право» [397, с. 302].

Однак таке твердження також не відповідає нормам цивільного процесуального законодавства, оскільки такі справи розглядаються або в порядку позовного провадження (загального або спрощеного), якщо наявний спір про право, або в порядку наказного провадження відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України.

Необхідно звернути увагу, що законодавець у ч. 5 ст. 183, ч. 3 ст. 184 СК України та у п. п. 4, 5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України передбачає стягнення аліментів на утримання дитини. Відповідно до ч. 1 ст. 6 СК України статус дитини має особа, якій не виповнилось вісімнадцяти років, тобто неповнолітня особа. Також, законодавець передбачає обов'язок батьків утримувати своїх «повнолітніх дочку, сина», а не «повнолітню дитину» (глава 16 розділу III СК України), що підтверджує неможливість стягнення аліментів на повнолітніх дочку, сина у наказному провадженні. А у випадку пред'явлення такої заяви до суду, суд повинен керуватись п. 3 ч. 1 ст. 165 ЦПК України та відмовити у видачі судового

наказу про стягнення аліментів на повнолітніх дочку, сина, оскільки така вимога не передбачена ст. 161 ЦПК України.

В цьому випадку необхідно підтримати точку зору науковців, які вважають, що «справи про стягнення аліментів на повнолітніх дітей та непрацездатних повнолітніх дітей не можуть розглядатись у порядку наказного провадження» [189, с. 126].

Таким чином, здійснивши аналіз вищенаведених норм законодавства та доктрин права, необхідно визначити певні вимоги, за якими можливо видати судовий наказ у справах про стягнення аліментів на утримання дитини у цивільному судочинстві. До таких вимог варто віднести: вимогу про стягнення аліментів тільки щодо малолітніх або неповнолітніх осіб; чіткий розмір аліментів, який підлягає стягненню; безспірність справ, що передбачає відсутність вимог про встановлення, оспорювання батьківства (материнства) та інших заінтересованих осіб.

Позитивної оцінки заслуговують зміни у цивільному процесуальному законодавстві щодо можливості вибору заявником порядку розгляду справ про стягнення аліментів на утримання дитини. Так, у ч. 2 ст. 161 чинного ЦПК України встановлюється, що «особа має право звернутися до суду з вимогами, визначеними у частині першій цієї статті, в наказному або в спрощеному позовному провадженні на свій вибір» [380]. За нормами попередньої редакції ЦПК України, якщо справа підпадала під розгляд у порядку наказного провадження, то особа мала право звернутись з відповідною заявою тільки в наказному провадженні, а у випадку відмови у видачі судового наказу, з'являлась можливість звернення у порядку позовного провадження. Таке положення законодавства було невиправданим, оскільки у тих випадках, наприклад, коли заявник не мав усіх наявних доказів, то підтвердження безспірності своїх вимог ставало неможливим, а за правилами наказного провадження розгляд справ здійснюється тільки на підставі безспірних письмових доказах, поданих заявником. Крім того, заявник у наказному провадженні позбавлений права пред'являти клопотання про витребування доказів судом у випадку

неможливості їх одержання особисто, оскільки це суперечить процесуальній формі самого наказного провадження.

Отже, знаючи про неможливість отримання відповідних доказів для пред'явлення їх до суду, особа спочатку повинна була звернутись з відповідною заявою до наказного провадження, а потім, отримавши відмову у видачі судового наказу, до позовного провадження, що своєю чергою призводило до гаяння часу та непотрібної судової тяганини. На існування такої проблеми також звертають увагу й інші науковці. З цього приводу заслуговує уваги позиція Д. А. Шкорупеєва, який також вказує на наявність вищенаведеної проблеми та зазначає, «що дана проблема була вирішена законодавцем шляхом наданням особі права альтернативного вибору звернення до суду у справах про стягнення аліментів у порядку наказного або спрощеного позовного провадження» [405, с.141–142]. Необхідно констатувати факт, що у наукових працях з цивільного процесуального права більшість авторів підтримують дану позицію законодавства. Так, наприклад, І. В. Андронов зазначає, що «наведена норма закону надає особі, право якої порушене, більше можливості для вибору тієї процесуальної форми захисту свого права, яку вона вважає найбільш зручною та ефективною у даній конкретній ситуації» [5, с. 269].

Відповідно до ч. 2 ст. 160 ЦПК України «із заявою про видачу судового наказу може звернутися особа, якій належить право вимоги щодо стягнення аліментів, а також органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб» [380].

Як вже було зазначено, звернення з вимогою про стягнення аліментів можливо тільки щодо неповнолітньої дитини, яка й має правовий статус заявника у цій справі. Через те, що дитина самотійно не може звернутись до суду з відповідною вимогою про стягнення аліментів на її утримання, то особи, які наділені правом звернення до суду в інтересах дитини, мають процесуальний статус або законного представника, або органу та особи, які відповідно до закону мають право на звернення до суду в інтересах дитини. Як вже було встановлено раніше, відповідно до норм цивільного процесуального та сімейного

законодавства особа з 14 років може самостійно звернутися до суду з вимогою про стягнення аліментів на своє утримання. Боржником у справах про стягнення аліментів у порядку наказного провадження є особа, яка відповідно до сімейного законодавства зобов'язана сплачувати аліменти. До таких осіб Г. В. Чурпіта справедливо відносить «одного із батьків або батьків дитини, інших членів сім'ї та родичів, на яких законом покладено обов'язок утримувати дитину: дід, баба, брати, сестри, мачуха, вітчим та інші особи (статті 265, 267–269 СК України)» [397, с. 305].

Заява про видачу судового наказу про стягнення аліментів на утримання дитини відповідно до вимог п. п. 4-5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України подається за загальними правилами підсудності згідно зі ст. 162 ЦПК України. Однак, як зазначає С. Я. Фурса, «застосування правил територіальної підсудності під час подання заяви про видачу судового наказу залежить від вимоги, на підставі якої видаватиметься судовий наказ» [382, с. 604]. Крім того, відповідно до п. 4 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження» від 23 грудня 2011 року № 14 «заява про видачу судового наказу подається до суду за загальними правилами підсудності. Зокрема, на вимогу про стягнення заробітної плати поширюються також правила підсудності за вибором заявника – за зареєстрованим місцем його проживання чи перебування» [269]. Тому, розглядаючи вимогу про стягнення аліментів на дитину, застосовується альтернативна територіальна підсудність відповідно до ч. 1 ст. 28 ЦПК України, тобто заяви про стягнення аліментів можуть подаватися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування заявника. Оскільки заявником у цій категорії справ є дитина, то відповідна заява про стягнення аліментів на утримання дитини у порядку наказного провадження подається до суду першої інстанції за зареєстрованим місцем проживання чи перебування дитини, відповідно до якої й стягуються аліменти.

Згідно з п. 9 ч. 1 ст. 165 ЦПК України суддя відмовляє у видачі судового наказу у разі порушення правил підсудності. Якщо заяву було подано з

порушенням правил підсудності, то відповідно до ч. 1 ст. 166 ЦПК України особа має можливість повторно звернутися до суду. Отже, необхідно звернути увагу, що дані приписи законодавства суттєво відрізняють наказне провадження від інших видів проваджень, оскільки у разі недотримання правил підсудності, наприклад, у позовному провадженні, порушення правил підсудності не тягне за собою наслідків такого характеру. Як уже зазначалось, у справах позовного провадження «суд передає справу на розгляд іншому суду, якщо справа належить до територіальної юрисдикції (підсудності) іншого суду» (п. 1 ч. 1 ст. 31 ЦПК України) [380].

Заява про стягнення аліментів на утримання дитини у порядку наказного провадження за формою і змістом повинна відповідати вимогам ст. 163 ЦПК України і містити відомості про: «1) найменування суду, до якого подається заява; 2) повне найменування (для юридичних осіб) або ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) (для фізичних осіб) заявника і боржника, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або місце проживання, ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі підприємств і організацій України заявника та боржника, реєстраційний номер облікової картки платника податків заявника та боржника (для фізичних осіб) за його наявності або номер і серію паспорта заявника та боржника (для фізичних осіб – громадян України), а також офіційні електронні адреси та інші дані, якщо вони відомі заявнику, які ідентифікують боржника; 3) ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) представника заявника, якщо заява подається представником, його місце проживання або місцезнаходження; 4) вимоги заявника і обставини, на яких вони ґрунтуються; 5) перелік доказів, якими заявник обґрунтовує обставини, на яких ґрунтуються його вимоги» [380].

До заяви про видачу судового наказу про стягнення аліментів на утримання дитини додаються: документ, що підтверджує повноваження представника, якщо заява підписана представником заявника; свідоцтво про шлюб або свідоцтво/рішення суду про розірвання шлюбу; свідоцтво про народження дитини на користь якої стягуються аліменти; якщо дитина знаходиться на вихованні в інших осіб, то відповідне рішення про встановлення

опіки/підклування, довідка про розмір заробітної плати щодо особи, яка повинна сплачувати аліменти тощо.

За загальними правилами наказного провадження до заяви про видачу судового наказу подається документ, що підтверджує сплату судового збору (ч. 3 ст. 163 ЦПК України). Однак у п. 3 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про судовий збір» передбачається звільнення від сплати судового збору заявника у разі подання заяви щодо видачі судового наказу про стягнення аліментів. Отже, документ, що підтверджує сплату судового збору, до заяви про видачу судового наказу про стягнення аліментів не подається, оскільки заявник звільняється від сплати судового збору.

З аналізу норм цивільного процесуального законодавства вбачається, що законодавець серед обов'язкових вимог до заяви про видачу судового наказу передбачає обов'язок заявника вказати перелік доказів, якими він обґрунтовує обставини, на яких ґрунтуються його вимоги, також до заяви додати повний пакет письмових документів (доказів).

Щодо доказування, то необхідно зазначити, що наказне провадження є спрощеним видом провадження, це правило стосується також й щодо обов'язку доказування та пред'явлення доказів. Відповідно до ч. 1 ст. 167 ЦПК України розгляд справи про стягнення аліментів на утримання дитини у порядку наказного провадження проводиться без судового засідання і повідомлення заявника і боржника. Таким чином, з точки зору цивільного процесуального законодавства для наказного провадження характерна документарна (письмова) форма захисту суб'єктивного права: суд розглядає заяви про видачу судового наказу виключно на підставі письмових доказів, які підтверджують вимоги заявника без залучення учасників справи. Згідно із загальними правилами, передбаченими ч. 1 ст. 81 ЦПК України, «кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених ЦПК України» [380]. Це правило не застосовується до справ наказного провадження, оскільки, як зазначено вище, суд розглядає заяву про видачу судового наказу на підставі безспірних доказів (документів),

що були надані тільки заявником. Боржнику відповідно до норм цивільного процесуального законодавства стає відомо про існування розгляду справи про стягнення аліментів на утримання дитини у порядку наказного провадження тільки після того, як він отримує копію відповідного судового наказу. Отже, боржник позбавлений права на пред'явлення відповідних доказів до суду та не бере участі у доказуванні взагалі. Таким чином, вплив на формування предмета доказування має тільки заявник. З цього приводу О. О. Грабовська слушно зауважує, що «...основу предмета доказування у справах наказного провадження складають факти та обставини, які обґрунтовують вимоги заявника і разом із достовірними доказами свідчать про можливість видачі судом судового наказу» [78, с. 19].

Крім того, необхідно враховувати той факт, що у порядку наказного провадження відсутні такі процесуальні дії, як витребування доказів судом відповідно до ст. 84 ЦПК України, оскільки це суперечить процесуальній формі та суті наказного провадження. Відповідно до п. 11 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження» від 23 грудня 2011 року № 14 «...процедура розгляду заяв у наказному провадженні полягає у видачі судового наказу, не може бути застосовано наступні процесуальні інститути: призначення справи до судового розгляду; забезпечення доказів; призначення експертизи; передача справи до іншого суду за підсудністю; заміна неналежної сторони; зупинення провадження; закриття провадження у справі; залишення заяви без розгляду» [269].

Оскільки наказне провадження, як уже зазначалось, є документарним (письмовим), то, як вважає Ю. В. Навроцька, «ця специфічна форма захисту вимагає і особливостей документальних доказів: докази мають бути безспірними; докази мають бути лише письмовими; докази мають підтверджувати не лише факт виникнення права вимоги стягувача, але і розмір обов'язків боржника; відсутність публічного дослідження доказів (ця ознака зумовлена відсутністю у наказному провадженні судового засідання як такого);

особливості моменту початку і закінчення процесу доказування для суб'єктів» [188, с. 433]. Щодо моменту початку та закінчення процесу доказування С. Н. Сенник звертає увагу на те, що «процес доказування для заявника закінчується з прийняттям судом заяви про видачу судового наказу» [319].

Цивільне процесуальне законодавство передбачає підстави, відповідно до яких суд має право відмовити у видачі судового наказу (ст. 165 ЦПК України). Здійснивши системний аналіз положень ст. 165 ЦПК України, необхідно зазначити, що не всі підстави можуть застосовуватись до вимог про стягнення аліментів на утримання дитини. Так, відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 165 ЦПК України підставою для відмови у видачі судового наказу є ситуація «якщо з моменту виникнення права вимоги пройшов строк, який перевищує позовну давність, встановлену законом для такої вимоги, або пройшов строк, встановлений законом для пред'явлення позову в суд за такою вимогою» [380]. Отже, така підстава не може взагалі застосовуватись до вимог про стягнення аліментів на утримання дитини, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 181 СК України батьки зобов'язані утримувати своїх неповнолітніх дітей від народження до повноліття. Таким чином, заява про видачу судового наказу про стягнення аліментів на утримання дитини може бути подана до суду в будь-який момент, незалежно від того, скільки часу минуло з моменту виникнення права на аліменти, але до моменту набуття дитиною повноліття.

Щодо стягнення аліментів за минулий час відповідно до ч. 2 ст. 191 СК України, то в цій категорії справ наявний спір про право, тому така справа не може розглядатись за правилами наказного провадження. Такої самої думки дотримуються й інші науковці [189, с. 127].

Відповідно до ч. 2 ст. 167 ЦПК України «...за результатами розгляду заяви про видачу судового наказу суд видає судовий наказ або постановляє ухвалу про відмову у видачі судового наказу» [380].

Відповідно до ч. 1 ст. 170 ЦПК України боржник у разі видачі судового наказу про стягнення аліментів на утримання дитини за будь-якою з вимог, передбачених п. п. 4-5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України, позбавлений права на

пред'явлення заяви про скасування такого наказу. Однак згідно з ч. 7 ст. 170 ЦПК України у разі видачі судового наказу про стягнення аліментів, відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 161 ЦПК України, а саме у розмірі на одну дитину – однієї чверті, на двох дітей – однієї третини, на трьох і більше дітей – половини заробітку (доходу) платника аліментів, боржник має право звернутися до суду з позовом про зменшення розміру аліментів.

Отже, законодавець передбачає можливість звернення боржника до суду з позовом про зменшення розміру аліментів тільки щодо вимоги про стягнення аліментів, визначеної п. 4 ч. 1 ст. 161 ЦПК України. Однак необхідно зазначити, що відповідно до ст. 192 СК України «розмір аліментів, визначений за рішенням суду або домовленістю між батьками, може бути згодом зменшено або збільшено за рішенням суду за позовом платника або одержувача аліментів у разі зміни матеріального або сімейного стану, погіршення або поліпшення здоров'я когось із них та в інших випадках, передбачених цим Кодексом» [327].

Водночас необхідно звернути увагу на ст. 258 ЦПК України, яка містить перелік видів судових рішень: ухвали; рішення; постанови; судові накази. Аналізуючи норму статті 192 СК України, вбачається, що законодавець зазначає про можливість зміни розміру аліментів, визначеного за рішенням суду. Відповідно до цього виникає питання: зазначаючи про рішення суду, законодавець тлумачить його як один із видів судових рішень (рішення як акт правосуддя) чи визначає більш загальне поняття та відносить його до видів судового рішення? Звертаючись до законодавчої термінології, необхідно відзначити, що відповідно до ч. 3 с. 258 ЦПК України «розгляд справи по суті судом першої інстанції закінчується ухваленням рішення суду» [380]. В ст. 192 СК України законодавець також оперує поняттям «рішення суду». Отже, з наведеного вбачається, що зміна розміру аліментів можлива тільки за рішенням суду про стягнення аліментів, який здійснено за правилами позовного провадження.

Щодо судового наказу, то боржник може подати заяву про зменшення розміру аліментів тільки щодо вимоги, визначеної п. 4 ч. 1 ст. 161 ЦПК України,

отже, щодо вимоги, яка визначена п. 5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України боржник позбавлений такого права. Однак варто розглянути випадок, коли особа має право звернутись до суду з вимогами, визначеними п. п. 4-5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України в порядку спрощеного позовного провадження, і тоді за результатами розгляду справи в спрощеному позовному провадженні суд ухвалює рішення суду. З цього можна дійти висновку, що в цьому випадку особа, якій присудили сплачувати аліменти за рішенням суду в спрощеному позовному провадженні, може звернутись у будь-якому випадку до суду з заявою про зміну розміру аліментів як за вимогою, визначеною у п. 4, так і за вимогою, визначеною у п. 5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України. А у випадку розгляду справи про стягнення аліментів на утримання дитини у наказному провадженні, така особи має право подати тільки заяву про зменшення розміру аліментів за судовим наказом, який виданий за вимогою, визначеною у п. 4 ч. 1 ст. 161 ЦПК України.

У такій ситуації новелою сімейного законодавства є положення про визначення мінімального гарантованого розміру аліментів, а саме відповідно до ч. 2 ст. 182 СК України «мінімальний гарантований розмір аліментів на одну дитину не може бути меншим, ніж 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку» [327].

Таким чином, з точки зору законодавця, дитина не може одержувати аліменти менше ніж 50 відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку. З урахуванням цієї позиції законодавця вбачається, що особа, яка сплачує аліменти на утримання дитини, не має права на пред'явлення заяви про зменшення розміру аліментів, якщо дитина отримує мінімальний гарантований розмір аліментів і не важливо за яким судовим актом здійснюється сплата аліментів: за рішенням суду чи за судовим наказом.

Отже, для уникнення колізій норм законодавства та правильного застосування вищенаведених норм законодавства у судовій практиці, вважаємо за необхідне доповнити ст. 192 СК України положенням про позбавлення особи, яка сплачує аліменти на утримання дитини, права на звернення до суду про зменшення розміру аліментів, якщо за рішенням суду визначається сплата

мінімального гарантованого розміру аліментів на утримання дитини, а саме доповнити ст. 192 СК України частиною другою такого змісту:

«2. У разі, якщо судовим рішенням визначений мінімальний гарантований розмір аліментів на утримання дитини відповідно до частини другої статті 182 цього Кодексу, то особа, яка сплачує аліменти, не має права на пред'явлення позову про зменшення розміру аліментів на утримання дитини».

Щодо питання неможливості оскарження судового наказу, звичайно вбачається бажання законодавця максимально захистити інтереси дитини, укріпити юридичну силу судового наказу. Разом з тим все одно, навіть попри те, що більшість судових наказів є законними та обґрунтованими, але навіть, якщо є один відсоток судових наказів, де є судова помилка, то має бути якась можливість, гарантована законодавцем, для того, щоб виправити цю судову помилку. Однак наразі законодавець розпорядився таким чином, що, фактично, позбавив можливості боржника оскаржувати судовий наказ про стягнення аліментів. З цього приводу О. В. Губанова справедливо звертає увагу на те, що «неможливість оскарження та скасування судового наказу може призвести до порушення майнових прав боржника у разі видачі судового наказу із порушенням норм процесуального права або неправильного застосування норм матеріального права» [87, с. 17]. Науковець обґрунтовує свою позицію тим, що «...з моменту звернення стягувача із заявою про видачу судового наказу до моменту набрання ним чинності (незважаючи на те, що судовий наказ у справах про стягнення аліментів набирає чинності у день його видачі) проходить певний період часу. Водночас аліменти на дитину присуджуються від дня пред'явлення позову, а у разі подання заяви про видачу судового наказу – із дня подання такої заяви (ч. 1 ст. 191 СК України). У разі видачі судового наказу з порушенням норм матеріального або процесуального права, боржник зобов'язаний буде виконувати незаконний судовий наказ до того часу, поки не отримає рішення суду про зменшення розміру аліментів. При цьому новий (зменшений) розмір аліментів боржник буде сплачувати з моменту подання позовної заяви про зменшення розміру аліментів (ч. 1 ст. 191 СК України), тоді як у нього відсутня

будь-яка юридична можливість для перерахунку сум аліментів, сплачених за незаконним судовим наказом» [87, с. 17].

Відповідно до ч. 8 ст. 170 ЦПК України судовий наказ може бути переглянутий за нововиявленими обставинами, у разі видачі судового наказу відповідно до п. п. 4 -5 ч. 1 ст. 161 ЦПК України. Однак необхідно ще мати ці нововиявлені обставини, щоб його переглянути. Тому вважаємо, що законодавцю необхідно розробити певні гарантії щодо оскарження такого судового наказу.

Підставами для перегляду рішень за нововиявленими обставинами, які передбачені п. 1 ч. 2 ст. 423 ЦПК України, є: «істотні для справи обставини, що не були встановлені судом та не були і не могли бути відомі особі, яка звертається із заявою, на час розгляду справи; встановлений вироком або ухвалою про закриття кримінального провадження та звільнення особи від кримінальної відповідальності, що набрали законної сили, факт надання завідомо неправильного висновку експерта, завідомо неправдивих показань свідка, завідомо неправильного перекладу, фальшивості письмових, речових чи електронних доказів, що призвели до ухвалення незаконного рішення у даній справі; скасування судового рішення, яке стало підставою для ухвалення судового рішення, що підлягає перегляду» [380].

Схожа позиція викладена й у п. 3 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про застосування цивільного процесуального законодавства при перегляді судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами» від 30 березня 2012 року № 4 [259].

Отже, однією з особливостей підстав є те, що така підстава не повинна бути відома особі, яка звертається до суду із заявою про перегляд рішення суду за нововиявленими обставинами, на час розгляду справи. Якщо розглянути процесуальний порядок розгляду справ про стягнення аліментів на утримання дитини у наказному провадженні, то слід згадати, що відповідно до ЦПК України

суд розглядає відповідну заяву без виклику учасників справи, на підставі поданої заяви заявником та доданих до неї безспірних письмових доказів (документів).

Після розгляду справи суд, відповідно до ст. 169 ЦПК України, «...не пізніше наступного дня надсилає його копію (текст), що містить інформацію про веб-адресу такого рішення у Єдиному державному реєстрі судових рішень, боржникові на його офіційну електронну адресу або рекомендованим листом із повідомленням про вручення, чи цінним листом з описом вкладеного, якщо офіційної електронної адреси боржник не має. Одночасно з копією судового наказу боржникові надсилається копія заяви стягувача про видачу судового наказу разом з доданими до неї документами» [380].

Отже, з аналізу цивільного процесуального законодавства вбачається, що про існування судового процесу боржнику стає відомо тільки після отримання копії судового наказу про стягнення аліментів на утримання дитини. Таким чином, якщо, наприклад, боржник сплачує вже аліменти на утримання дітей від іншого шлюбу або активно брав участь в утриманні дитини тощо, але заявник не зазначив про це з різних підстав у заяві про видачу судового наказу про стягнення аліментів на утримання дитини, то у такому випадку боржник на момент розгляду справи знав про таку обставину, яка існувала на момент розгляду справи, але не знав про існування самої справи. Тому вважаємо, що у зв'язку з тим, що боржник на момент розгляду справи знав про існування такої обставини, то це не можна вважати нововиявленою обставиною.

Щодо такої підстави для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами, як істотні для справи обставини, то Д. А. Шкорупеєв слушно звертає увагу, що «...питання про те, які обставини можна вважати істотними, є оціночними, і вирішуються судом у кожному конкретному випадку з урахуванням того, чи ці обставини могли спростувати факти, покладені в основу судового рішення, та вплинути на висновки суду під час його ухвалення таким чином, що якби вказана обставина була відома особам, які беруть участь у справі, то зміст судового рішення був би іншим» [405].

Відповідно до ч. 4 ст. 423 ЦПК України не є підставою для перегляду рішення суду за нововиявленими обставинами: «1) переоцінка доказів, оцінених судом у процесі розгляду справи; 2) докази, які не оцінювалися судом, стосовно обставин, що були встановлені судом».

Також необхідно звернути увагу на те, що вимога про стягнення аліментів на утримання дитини, яка розглядається за правилами наказного провадження, має свої особливості, а саме: суд розглядає таку вимогу без залучення учасників справи на підставі безспірних доказів (документів), які надав заявник разом з заявою та постановляє судовий наказ протягом п'яти днів або відмовляє у видачі судового наказу. У контексті досліджуваного питання варто звернути увагу на позицію Д. А. Шкорупєєва, який зазначає, що «...суд у порядку наказного провадження досліджує тільки докази (документи), які надані заявником, якщо ж обставини не були предметом дослідження у наказному порядку та не надавалась їм оцінка, тоді як вони можуть вплинути на висновки суду під час винесення судового наказу». Також автор пропонує врахувати той факт, що «при видачі судового наказу не розглядалася обґрунтованість заявлених стягувачем вимог по суті. Крім того, боржник позбавлений права пред'явити заяву про скасування судового наказу, а має право тільки на перегляд судового наказу за нововиявленими обставинами» [405].

Здійснивши аналіз норм цивільного процесуального законодавства та не порушуючи пріоритетність інтересів дитини у справах про стягнення аліментів на її утримання, вважаємо за необхідне надати право боржнику на звернення до суду з заявою про скасування судового наказу про стягнення аліментів на утримання дитини у випадках, коли боржник надав суду докази, які свідчать про невідповідність дійсності наданих заявником даних про місце проживання дитини, а також у випадках, якщо заявник приховав від суду факт укладення договору про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно, у зв'язку з чим пропонуємо скасувати ч. 7 та ч. 8 ст. 170 ЦПК України. На підставі цього логіка наслідування положень ЦПК

України зумовлює необхідність привести у відповідність частину першу ст. 172 ЦПК України та викласти її у такій редакції :

«1. У разі ненадходження до суду заяви від боржника про скасування судового наказу протягом п'яти днів після закінчення строку на її подання судовий наказ набуває законної сили».

Правило, що передбачено у п. 1 ч. 1 ст. 430 ЦПК України щодо негайного виконання судових рішень у справах про стягнення аліментів, також стосується й судового наказу, оскільки відповідно до ст. 258 ЦПК України одним із видів судового рішення є й судовий наказ. Крім того, ч. 2 ст. 430 ЦПК України передбачається, що «суд, ухвалюючи рішення, може допустити негайне його виконання у разі стягнення всієї суми боргу при присудженні платежів, визначених пунктами 1-3 цієї статті» [380].

4.2. Процесуальний порядок розгляду справ про усиновлення дитини у порядку окремого провадження

На сьогодні інститут усиновлення дитини є одним із найкращих засобів забезпечення захисту інтересів дитини, яка втратила батьків або з інших причин позбавлена батьківського піклування. Як справедливо зазначає Л. М. Токарчук, «з розвитком суспільства змінювались мета, умови, процедура та правові наслідки прийняття дітей у сім'ю. Якщо раніше інститут усиновлення слугував інтересам сім'ї, роду, збереженню прізвища та майнового стану, то на сьогодні він діє передусім в інтересах дітей, що й закріплено в ч. 2 ст. 207 СК України та ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» – усиновлення дитини провадиться у її найвищих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя» [353, с. 197].

У ст. 207 СК України усиновлення визначається як прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, здійснене на підставі рішення суду. У частині першій ст. 24 Закону України «Про охорону дитинства» усиновлення (удочеріння) дитини визначається як оформлена

спеціальним юридичним актом (рішенням суду) передача на виховання в сім'ю неповнолітньої дитини на правах сина чи дочки. Однак таке визначення суперечить нормам сімейного законодавства, оскільки відповідно до ст. 208 СК України усиновити можна не тільки неповнолітню дитину, а також й повнолітніх осіб при певних умовах, передбачених законодавством. Майже аналогічне визначення усиновлення надається у ст. 1 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», в якій усиновлення визначається як «прийняття усиновлювачем у свою сім'ю дитини на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду» [352]. На суперечність вищезазначених норм вказує Л. М. Токарчук та зауважує, що «... усиновлення може здійснюватися вітчимою (мачухою) дитини, яка проживає в сім'ї з одним із батьків та з їхнім подружжям, які фактично є вітчимою або мачухою. І права таких дітей так само мають захищатися, як і права дітей, які мають статус дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Це не враховано у законодавчих визначеннях усиновлення» [353, с. 201]. І насправді, відповідно до норм сімейного законодавства усиновити можуть не тільки дитину, яка має статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування.

У доктринальних положеннях з сімейного права науковці розглядають усиновлення по-різному. Одні науковці визначають усиновлення як «юридичний акт, в силу якого між усиновленим (і його нащадками) та усиновлювачем (і його родичами) виникає юридичний зв'язок у вигляді взаємних майнових та особистих немайнових прав та обов'язків, прирівняних до тих, які виникають між батьками та дітьми» [105, с. 33]. Інші визначають усиновлення як правовий інститут, що здійснюється в інтересах дитини [309]. Своєю чергою ще одна група науковців дотримується думки, що усиновлення – це форма влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування [182, с. 70].

Косенко Н. П. пропонує розглядати усиновлення «не лише як форму влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а і як спосіб захисту прав та інтересів такої категорії дітей» [146]. Науковцем

сформульовано «загальнотеоретичне поняття усиновлення як способу захисту прав та інтересів дитини, під яким слід розуміти здійснення судом заходів, спрямованих на реалізацію дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування права жити і виховуватися в сім'ї, права на захист, які полягають у передачі дитини в сім'ю усиновлювача» [146, с. 8].

Стоянова Т. А. своєю чергою визначає, що «надання єдиного, вичерпного визначення усиновлення практично неможливе, бо призводить до нівелювання його багатоаспектного значення, і тому доцільно розглядати усиновлення як: 1) комплексний правовий інститут сімейного права, що регулює відносини, пов'язані з усиновленням; 2) юридичний факт, який породжує між усиновлювачем, родичами за походженням та усиновленою особою особисті немайнові та майнові відносини, з одного боку, та припиняє особисті немайнові та майнові відносини між усиновленою особою та батьками, родичами за походженням – з іншого; 3) сімейно-правову форму влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування; 4) правові відносини, що складаються між усиновлювачем та усиновленою особою; 5) спосіб реалізації немайнового права фізичної особи на сім'ю» [339, с. 39].

За своєю специфікою та правовою природою справи про усиновлення розглядаються за правилами окремого провадження у цивільному судочинстві. Як зауважує Т.А. Стоянова, «правова природа справ про усиновлення зумовлена процесуальною специфікою справ окремого провадження» [338, с. 134].

Окреме провадження в юридичній літературі визначається як «самостійний вид цивільного судочинства, що характеризується специфічним процесуальним порядком розгляду і вирішення точно визначеного законом переліку цивільних справ, в яких суд встановлює події, дії, стан (юридичні факти), здійснює захист охоронюваних законом інтересів громадян і організацій» [371].

Законодавче визначення надається у ч. 1 ст. 293 ЦПК України, відповідно до якої «окреме провадження – це вид непозовного цивільного судочинства, в порядку якого розглядаються цивільні справи про підтвердження наявності або

відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав, свобод та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав» [380].

У частині другій ст. 293 ЦПК України надається перелік справ, які можуть розглядатись у порядку окремого провадження, серед яких є справи про усиновлення дитини.

В окремому провадженні об'єкт та способи судового захисту відрізняються від інших видів проваджень (позовного та наказного проваджень). Об'єктом судового захисту у справах окремого провадження є охоронюваний законом інтерес. Способами ж захисту прав та інтересів в окремому провадженні є підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав або підтвердження наявності чи відсутності неоспорюваних прав. Виходячи з цього, «об'єкт та спосіб судового захисту можуть бути критеріями класифікації справ окремого провадження» [133, с. 39]. Далі науковці виділяють групи справ окремого провадження залежно від об'єкта та способу судового захисту. «За об'єктом судового захисту науковці виділяють: а) справи, у яких об'єктом захисту є законні інтереси, що не опосередковані суб'єктивним правом; б) справи, у яких об'єктом захисту є неоспорювані суб'єктивні права. За способом судового захисту справи окремого провадження поділяють на справи: 1) про зміну правового статусу фізичних осіб; 2) про встановлення фактів, що мають юридичне значення для охорони прав та інтересів особи або створення умов для здійснення нею особистих немайнових чи майнових прав; 3) про відновлення чи визнання неоспорюваних суб'єктивних прав фізичних, юридичних осіб або держави; 4) про примусове здійснення певних правових дій» [316, с. 134]. Отже, справи про усиновлення відносяться до справ про зміну правового статусу особи.

Розглядаючи такі справи, як усиновлення дитини, необхідно відзначити певні особливості. справи про усиновлення розглядаються виключно у цивільному судочинстві в порядку окремого провадження.

Щодо визначення територіальної підсудності справ про усиновлення, то необхідно відмітити, що у справах окремого провадження законодавець, як правило, визначає підсудність майже щодо кожної справи, що розглядається за правилами окремого провадження. Так, територіальна підсудність справ про усиновлення передбачена ст. 310 ЦПК України, відповідно до якої «заява про усиновлення дитини або повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування, подається до суду за місцем їх проживання» [380]. При цьому слід звернути увагу на те, що «чинне законодавство містить два основні розуміння терміну – поняття «місце проживання». Так, ст. 29 ЦК України визначається, що місцем проживання фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, придатне для проживання в ньому (гуртожиток, готель тощо), у відповідному населеному пункті, в якому особа проживає постійно, переважно або тимчасово. У ст. Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» місце проживання визначається як адміністративно-територіальну одиницю, на території якої особа проживає не менше 6 місяців на рік» [198, с. 29–30]. Місце проживання дитини, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування, є місцем проживання одного з батьків, її опікуна або місцезнаходження відповідної установи де постійно проживає дитина.

Основною відмінністю справ, що розглядаються у порядку окремого провадження, в тому числі й справ про усиновлення, є відсутність спору про право. У зв'язку з тим, що відсутній спір про право, то у справах про усиновлення відсутні сторони, які сперечаються, мають протилежні юридичні інтереси. У зв'язку з цим, відповідно до ч. 3 ст. 294 ЦПК України, у справах окремого провадження відсутній принцип змагальності. Дана норма також передбачає, що оскільки не діє принцип змагальності у справах окремого провадження, то і не діє правило щодо меж розгляду справи.

У справах окремого провадження учасниками справи є заявник (заявники), інші заінтересовані особи (ч. 3 ст. 42 ЦПК України). Таке ж положення міститься й у ч. 4 ст. 294 ЦПК України, у якій встановлено, що справи окремого провадження суд розглядає за участю заявника і заінтересованих осіб.

Правовий статус заявника у справах про усиновлення мають усиновлювачі, тобто особи, які бажають усиновити дитини та відповідають вимогам, визначеними законодавством України. Відповідно до ст. 211 СК України усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша двадцяти одного року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини; особа, що старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менш як на п'ятнадцять років; подружжя, а також особи, зазначені у ч. ч. 4, 5, 6 ст. 211 СК України [327]. Отже, у ч.ч. 4-6 ст. 211 СК України містяться додаткові вимоги щодо осіб усиновлювачів, якщо такими є особи, які не перебувають у шлюбі між собою. В такому разі ці особи можуть усиновити дитину, якщо вони проживають однією сім'єю.

Також постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» від 10 липня 2019 року № 603 встановлюється ще одна додаткова вимога до осіб, які мають намір усиновити дитину, а саме: «громадяни України, які бажають усиновити дитину, проходять курс підготовки з питань виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, за програмою, затвердженою Мінсоцполітики, крім випадків, коли заявники є родичами дитини, її опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями» [247]. Однак відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 15 квітня 2022 року № 447 «Про внесення змін до Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини» «під час дії на території України надзвичайного або воєнного стану проходження особами, які перебувають у сімейних, родинних відносинах, (у тому числі хрещеними батьками) в сім'ї яких влаштовуються діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, під

опіку, піклування, курсу навчання з виховання таких дітей у центрі соціальних служб не вимагається» [248].

Ще однією вимогою до особи, яка бажає усиновити дитину, є її стан здоров'я, що має підтверджуватись медичним висновком. З цього приводу О. С. Бурлака зазначає, що «на практиці трапляються випадки, коли суди під час розгляду справ про усиновлення приймали заяви та документи про стан здоров'я, які не відповідають вимогам п. 22 Порядку, що передбачає подання не будь-якого документа про стан здоров'я особи заявника, а саме медичного висновку, складеного за формою згідно з Додатком 3 названого Порядку. Також у процесі підтвердження стану здоров'я дитини суди приймали до розгляду заяви про усиновлення, до яких додані не медичні висновки про стан здоров'я, фізичний та розумовий розвиток дитини за формою згідно з Додатком 2 Порядку, а довідки про диспансерний огляд» [248, с. 27].

Статтею 212 СК України передбачений також перелік випадків, коли особа не може бути усиновлювачем, а у ст. 213 СК України закріплений перелік осіб, які мають переважне право на усиновлення дитини перед іншими.

Також у справах про усиновлення можливо пред'явлення спільної вимоги про усиновлення дитини подружжям. До того ж, норми сімейного законодавства України встановлюють переважне право на усиновлення саме подружжям, згідно зі ст. 213 СК України. Подана заява подружжя повинна бути підписана ними обома, та при розгляді справи про усиновлення є обов'язковою їх участь.

Необхідно зауважити, що відповідно до ст. 223 СК України у справах про усиновлення не допускається представництво. Отже, провадження у цій категорії справ може бути відкрито тільки за заявою особи, яка є кандидатом на усиновлення дитини.

В юридичній літературі науковцями звертається увага на проблемні питання щодо визначення кола учасників справи про усиновлення, а саме вказується на те, що «одним із проблемних аспектів розгляду цивільних справ щодо усиновлення є неповне або неправильне визначення кола осіб, які беруть

участь у справах цієї категорії» [17, с. 37]. Так, крім заявників, у справах про усиновлення беруть участь і заінтересовані особи.

Статус заінтересованої особи у справах про усиновлення мають особи, які відповідно до сімейного законодавства повинні надати згоду на усиновлення. Виходячи зі змісту ст. ст. 217, 220-222 СК України до таких осіб необхідно віднести: батьків дитини; другого з подружжя, якщо усиновлення дитини здійснюється одним із подружжя; опікуна, піклувальника дитини або її батьків; заклад охорони здоров'я або навчальний заклад, якщо дитина не має батьків і перебуває у цих закладах.

Відповідно до ст. 218 СК України згоду на усиновлення повинна надати сама дитина, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Отже, суд повинен залучити дитину для участі у справі для надання згоди на її усиновлення. Така згода надається у формі, що відповідає її вікові та стану здоров'я, якщо дитина не усвідомлює факту усиновлення, то її згода не потрібна. Згода дитини на усиновлення також не потрібна, якщо вона проживає в сім'ї усиновлювачів і вважає їх своїми батьками (ч. 4 ст. 218 СК України). З аналізу вищенаведених норм вбачається, що законодавством України не встановлюється чіткий вік дитини, яка може надати свою згоду на її усиновлення. Натомість у деяких зарубіжних країнах передбачений такий вік, наприклад, у Німеччині «для здійснення факту усиновлення в німецькому законодавстві має бути згода дитини. Зокрема, для того, аби висловити свою волю, дитина має досягти 14 років. До досягнення такого віку за дитину згоду на усиновлення надає законний представник» [117, с. 76].

Участь дитини у судовому засіданні зумовлена не тільки згодою її на усиновлення, але й тим, що необхідна згода дитини також на зміну імені, якщо така дитина звикла до цього ім'я та розуміє факт усиновлення. Дане положення передбачено ч. 1 ст. 231 СК України, відповідно до якої «за заявою усиновлювачів може бути змінено ім'я дитини. Для такої зміни потрібна згода дитини. Така згода не вимагається, якщо дитина живе в сім'ї усиновлювачів і звикла до нового імені» [327]. Щодо визначення віку дитини, з якого вона може

надати згоду на зміну імені, законодавець його не передбачає. З цього приводу висловлюється З. В. Ромовська, яка зазначає «...про семирічний вік, який вибраний не випадково. Дитина готується до школи або вже навіть навчається, саме під цим іменем відома у своєму середовищі, тому сама має брати участь у вирішенні питання про його заміну» [304, с. 295]. Однак, розглядаючи питання про вік дитини, з якої вона може надати свою згоду, необхідно зазначити, що це питання є дуже суперечливим, оскільки кожна дитина відповідно до її фізичного або психічного розвитку у різному віці може усвідомлювати певний факт. Так, наприклад, одна дитина може усвідомлювати певні обставини у п'ятирічному віці, а інша - тільки з настанням десяти років тощо. Отже, на нашу думку, поняття віку в означеній ситуації є оціночним поняттям й встановити певний конкретний вік дитини, з якого вона може усвідомлювати певні факти та висловити свою думку, неможливо, адже це не буде відповідати дійсності та інтересам самої дитини. Тому варто підтримати законодавчі приписи відповідно того, що згоду на усиновлення та на зміну імені при усиновленні може надати дитина, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити.

Відповідно до норм законодавства до складу учасників справи про усиновлення законодавець відносить дитину. Однак, як справедливо звертає увагу І. Ю. Татулич, «законодавець, попри те, що дитина є суб'єктом цивільних процесуальних відносин та бере участь під час розгляду справи, дає свою згоду на усиновлення, якщо вона за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, на жаль, не визначає її процесуальний статус у процесі» [342, с. 366].

З цього приводу в юридичній літературі науковцями була висловлена правова позиція про віднесення дитини до заінтересованих осіб, «...оскільки взаємовідносини дитини із заявником залежать від обставин, що підлягають встановленню, а також можуть вплинути на її права та обов'язки. Рішення у справі зумовлює зміну правового статусу усиновленої дитини та усиновителя, виникнення у них взаємних прав та обов'язків» [133, с. 159].

З аналізу доктринальних положень права [133, с. 28] та судової практики, встановлено, що до заінтересованих осіб у справах про усиновлення також відносять органи ДРАЦС. З таким положенням не можна погодитись з огляду на те, що цей орган не має жодного правового інтересу в даній справі та залучення такого органу до суду не має жодних підстав. У випадках, якщо суд ухвалить рішення про усиновлення дитини, після набрання законної сили таке рішення підлягає реєстрації органами ДРАЦС відповідно до їх посадових повноважень.

В юридичній літературі існують певні дискусії щодо участі прокурора у справах про усиновлення. Так, Т. А. Стоянова зазначає, що «участь органів прокуратури в судовому процесі усиновлення є додатковою гарантією додержання всіх прав та законних інтересів громадян, а насамперед дитини, що повинна існувати незалежно від того, усиновляє її іноземний громадянин чи громадян України» [339, с. 133–134]. Далі авторка пропонує внести зміни до ЦПК України та передбачити обов'язкову участь прокурора для надання висновків у справах про усиновлення. Татулич І. Ю. визначає складність та актуальність питань щодо залучення прокурора у справах про усиновлення та зазначає «про необхідність залучення прокурора» [342, с. 375]. Бурлака О. С. також підтримує позицію науковців щодо участі прокурора у справах про усиновлення [34, с. 28], однак не визначає, в якій формі прокурор бере участь у зазначеній категорії справ. Протилежну точку зору висловлює А.С. Олійник та зазначає, що «...пропозиція щодо обов'язкової участі прокурора під час розгляду справ про усиновлення є досить суперечливою, оскільки обов'язкова участь прокурора в цивільному процесі у певних категоріях справ суперечить принципам цивільного судочинства» [199, с. 144–145].

Звертаючись до законодавчих приписів, необхідно зазначити, що прокурор, відповідно до п. 3 ст. 131-1 Конституції України, у цивільному судочинстві здійснює захист тільки інтересів держави. Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 56 ЦПК України він бере участь у цивільному судочинстві у наступних формах: «у визначених законом випадках прокурор звертається до суду з позовною заявою, бере участь у розгляді справ за його позовами, а також може

вступити за своєю ініціативою у справу, провадження у якій відкрито за позовом іншої особи, до початку розгляду справи по суті, подає апеляційну, касаційну скаргу, заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими або виключними обставинами» [380].

Розглядаючи справу про усиновлення, необхідно зазначити, що прокурор не наділений правом на звернення до суду з заявою про усиновлення, оскільки це суперечить нормам законодавства. Із заявою про усиновлення можуть звернутись тільки особи, які є кандидатами на усиновлення дитини. Щодо участі прокурора у справі для надання висновку за власною ініціативою або ініціативою суду, то варто зазначити, що така прерогатива збережена лише за органами державної влади і органами місцевого самоврядування (ч. 6 ст. 56 ЦПК України). Частиною другою ст. 341 ЦПК України передбачено, що участь прокурора є обов'язковою щодо справ про надання психіатричної допомоги у примусовому порядку чи про припинення надання амбулаторної психіатричної допомоги, госпіталізацію у примусовому порядку. Фактично цим передбачається вступ прокурора в цивільний процес для дачі висновку в справі, хоча безпосередньо ст. 56 ЦПК України такої форми участі прокурора в цивільному процесі взагалі не передбачає.

На відміну від чинного ЦПК України, ЦПК 1963 року, крім права прокурора на звернення до суду із заявою на захист прав і свобод інших осіб, передбачав і можливість його залучення до участі у справі для надання висновку, що було обов'язковим у випадках, передбачених законом, або коли суд визнає необхідним. На сьогодні ЦПК України та СК України не містять норм щодо участі прокурора у справах про усиновлення. Підтримуючи законодавчі положення, вважаємо зайвим залучення прокурора для участі у справі про усиновлення дитини.

Відповідно до ч. 4 ст. 42 ЦПК України учасниками справи окремого провадження є органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Органи місцевого самоврядування можуть бути залучені судом до участі у справах про усиновлення або взяти участь у справі за своєю

ініціативою для подання висновків на виконання своїх повноважень (ч. 6 ст. 56 ЦПК України). Відповідно до ч. 2 ст. 312 ЦПК України орган опіки та піклування повинен подати суду висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини. З аналізу цієї норми вбачається обов'язкова участь органів опіки та піклування для надання висновків у справі про усиновлення дитини. Однак ч. 4 ст. 19 СК України не передбачена обов'язкова участь цих органів для надання висновків у справах про усиновлення. Встановлюється тільки обов'язок участі органів опіки та піклування у справах щодо скасування усиновлення та визнання його недійсним.

Відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» «безпосереднє ведення справ та координація діяльності стосовно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, покладаються на служби у справах дітей. Служба у справах дітей оформляє документи на усиновлення і застосування інших форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, визначених законом» [252]. Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 312 ЦПК України до висновку органу опіки та піклування мають бути додані наступні документи: «акт обстеження умов життя заявника, складений за місцем його проживання; свідоцтво про народження дитини; медичний висновок про стан здоров'я дитини, про її фізичний і розумовий розвиток; у випадках, встановлених законом, згода батьків, опікуна, піклувальника дитини, закладу охорони здоров'я або навчального закладу, а також самої дитини на усиновлення» [380].

Про обов'язкову участь органів опіки та піклування для надання висновку у справі про усиновлення вказується й у доктринальних положеннях права. Так, наприклад, В. М. Барсукова у своєму дослідженні прямо вказує на «обов'язок органів опіки та піклування надати висновок про доцільність усиновлення та відповідність його інтересам дитини» [15, с. 33]. Бурлака О. С. зазначає, «що розгляд справи про усиновлення дитини не може здійснюватися без участі

органу опіки та піклування, а також надання останнім висновку про доцільність усиновлення та його відповідність інтересам дитини» [34, с. 27].

Отже, для усунення протиріч між нормами сімейного та цивільного процесуального законодавства вважаємо за необхідне доповнити ч. 4 ст. 19 СК України та передбачити участь органів опіки та піклування у справах про усиновлення обов'язковою.

Крім того, необхідно зазначити, що у порядку окремого провадження розглядаються справи про надання неповнолітній особі права на шлюб, у яких також участь органів опіки та піклування для надання висновків по справі є обов'язковою.

На підставі вищенаведеного вважаємо за доцільне частину четверту ст. 19 СК України доповнити абзацом другим такого змісту :

«При розгляді судом справ про усиновлення та надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності обов'язковою є участь органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою».

Відкриття провадження у справі про усиновлення дитини відбувається на підставі заяви, поданої заявником (заявниками) у письмовій формі, і яка має відповідати вимогам, встановленим цивільним процесуальним законодавством (ст. ст. 175, 311 ЦПК України). Заява про усиновлення дитини відповідно ч. 1 ст. 311 ЦПК України повинна містити: «найменування суду, до якого подається заява, ім'я, місце проживання заявника, а також прізвище, ім'я, по батькові, вік усиновленої дитини, її місце проживання, відомості про стан здоров'я дитини. Заява про усиновлення дитини може також містити клопотання про зміну прізвища, імені, по батькові, дати, місця народження дитини, про запис заявника матір'ю або батьком дитини» [380].

Відповідно до ч. 2 ст. 311 ЦПК України до заяви про усиновлення дитини необхідно додати наступні документи: «копія свідоцтва про шлюб, а також письмова згода на це другого з подружжя, засвідчена нотаріально, – при усиновленні дитини одним із подружжя; медичний висновок про стан здоров'я заявника; довідка з місця роботи із зазначенням заробітної плати або копія

декларації про доходи; документ, що підтверджує право власності або користування жилим приміщенням; інші документи, визначені законом» [380].

Крім вищезазначених документів, до заяви про усиновлення дитини також додаються інші документи. Так, наприклад, якщо заяву про усиновлення подає особа без громадянства, яка постійно проживає за межами України, або іноземець, то вони повинні надати «дозвіл уповноваженого органу виконавчої влади, висновок компетентного органу відповідної держави про умови їх життя і можливість бути усиновлювачами, дозвіл компетентного органу відповідної держави на в'їзд усиновленої дитини та її постійне проживання на території цієї держави, зобов'язання усиновлювача, оформлене в нотаріальному порядку, про надання представникам дипломатичної установи України за кордоном інформації про усиновлену дитину та можливості спілкування з дитиною» (ч. 3 ст. 311 ЦПК України) [380].

Якщо дитина є громадянином іншої держави, то до заяви про усиновлення такої дитини заявник, якщо він є громадянином України, повинен надати згоду законного представника дитини та згоду компетентного органу держави, громадянином якої є дитина (ч. 4 ст. 311 ЦПК України).

Відповідно до ч. 5 ст. 311 ЦПК України «документи усиновлювачів, які є громадянами інших держав, мають бути у встановленому законодавством порядку легалізовані, якщо інше не встановлено міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Такі документи повинні бути перекладені українською мовою, а переклад має бути засвідчений нотаріально» [380].

Також необхідно зазначити, що відповідно до Закону України «Про судовий збір» заявник звільняється від сплати судового збору у справах про усиновлення дитини.

Якщо заява про усиновлення дитини відповідає всім вимогам, то відповідно до цивільного процесуального законодавства України суд здійснює процесуальні дії щодо підготовки справи до розгляду відповідно до ст. 312 ЦПК України. Отже, на цій стадії суд вирішує питання про залучення органу опіки та

підкування для надання висновку по справі та інших заінтересованих осіб. Якщо справу про усиновлення дитини відкрито на підставі поданої заяви про усиновлення іноземною особою, то суд також вирішує питання про залучення уповноваженого органу виконавчої влади (Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини).

Варто звернути увагу, що відповідно до ч. 5 ст. 294 ЦПК України розгляд справ про усиновлення дитини у порядку окремого провадження, не можуть бути передані на розгляд третейського суду і не можуть бути закриті у зв'язку з укладенням мирової угоди.

Розгляд справ в окремому провадженні здійснюється за загальними правилами, встановленими ЦПК України, за винятком положень щодо змагальності та меж судового розгляду.

Відповідно до ч. 4 ст. 293 ЦПК України розгляд справ про усиновлення проводиться судом у складі одного судді і двох присяжних.

Практика розгляду судами цивільних справ за участю присяжних є досить поширеною у світі. Кондрат'єва Л. А. вважає, що «...передбачений Конституцією України принцип участі народу у здійсненні правосуддя необхідно визначити як урегульовану чинним законодавством систему правових положень, які в концентрованому вигляді регламентують право представників народу здійснювати судову функцію державної влади шляхом безпосередньої участі у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних» [139, с. 82]. За доцільність розгляду справ про усиновлення за участю присяжних висловлюється й І. Ю. Татулич яка зазначає, що «...саме участь присяжних, які досить часто є старшими за віком від судді, мають більший життєвий досвід, психологічні особливості, звертають більше уваги на деталі справи, мають власне бачення вирішення справи по суті, не тільки керуючись нормами права, дотримання яких є, без сумніву, важливим, забезпечить належний захист прав, свобод та інтересів осіб» [343, с. 71]. Смірнова В. В. вказує, що «справи про усиновлення характеризуються такими оціночними поняттями, як доцільність усиновлення, відповідність усиновлення інтересам дитини, мотиви усиновлення,

ставлення заявника до виховання дитини, врахування думки дитини щодо її усиновлення в разі можливості останньої за віком і станом здоров'я усвідомлювати факт усиновлення. Отже, приймати рішення варто не тільки за внутрішнім переконанням професійного судді на основні поданих документів, а й враховуючи думку, досвід, небайдужість до подальшого життя усиновленої дитини присяжними» [330, с. 70].

Кістяковський О. Ф., аналізуючи доцільність інституту присяжних, вказував, що «присяжні більш здатні, ніж судді, вникнути у фактичну сторону справи, оскільки суддя більше звертає увагу на деталі справи, коли він повинен викласти їх присяжним, ніж коли він робить це для самого себе». В. В. Городовенко вважає, що інститут присяжних «забезпечує підвищення довіри до суддів, а також зміцнює фундаментальну засаду судової влади – незалежність» [76, с. 353]. До таких висловлювань критично ставиться П. А. Прохоров, який зазначає, що «з такими думками науковців погодитись повноцінно неможливо. Як відомо, незалежність суду поділяється на внутрішню та зовнішню: внутрішня полягає в незалежності кожного судді під час здійснення ним функцій правосуддя, тоді як зовнішня – пов'язана із взаємовідносинами всередині системи державної влади, а також із відносинами судової влади й суспільства» [278, с. 69].

Однак існують і протилежні точки зору науковців, які не підтримують інститут присяжних у цивільному судочинстві. Так, наприклад, М. М. Ясинок зауважує, що «практика показує, що інститут народних засідателів у тому вигляді, як він існує, вичерпав свій ресурс. Він вже не є ні контролем суспільства над судочинством, ні помічником судді, ні засобом участі працівників у відправленні правосуддя. Він став знову судовим баластом, який не потрібний ні суду, ні самим народним засідателям, ні суспільству в цілому. Таким чином, всі справи окремого провадження доцільно розглядати суддею одноособово» [415, с. 163]. Притика Ю. Д. звертає увагу на те, що «у класичній моделі присяжних головний доказ – показання свідків, які призначені для суду присяжних, адже останні не є юристами й не мають необхідності розбиратися в письмових

доказах» [99, с. 14]. Необхідно звернути увагу, що у справах про усиновлення велике значення мають також письмові докази, це різноманітні довідки, акти спостережень умов життя, медичні висновки тощо.

Сапейко Л. В. також вважає, що інститут присяжних (народних засідателів) у цивільному судочинстві «...є номінальним, оскільки він не виконує свого юридичного призначення. Судові рішення у справах, в яких на сьогодні передбачена участь народних засідателів (присяжних), до введення даного інституту в законодавство мали, як і зараз, найменш суперечливий характер порівняно з рішеннями в позовних справах, в яких наявні спори про право, сторони та інші зацікавлені особи з протилежними інтересами та різні за своєю суттю і значенням доказові джерела, що ускладнює їх вирішення. Вирішення справ окремого провадження, зокрема тих, в яких мають брати участь народні засідателі (присяжні), відбувається здебільшого на підставі наперед встановлених законом доказів (письмових доказів, що мають офіційний характер), належно дослідити та оцінити які здатен лише професійний суддя, тому практичної необхідності залучати народних засідателів до розгляду певних категорій справ окремого провадження немає» [313, с. 299].

Прохоров П. А. зазначає, що «...залучення присяжних до розгляду справи є однією із форм залучення не спеціаліста до прийняття юридичних рішень... доцільним буде виключення інституту присяжних у цивільних справах і в Україні, оскільки існування інституту присяжних у цивільному процесі як засобу народовладдя створює певні негативні наслідки щодо строків розгляду справи та не вирішує тих завдань, що зазвичай ставляться перед присяжними в інших правопорядках» [278, с. 54, 74].

Під час дослідження питання щодо участі присяжних у цивільному судочинстві В.В. Смірнова здійснила аналіз статистичних даних Державної судової адміністрації щодо кількості справ окремого провадження за участю присяжних у період із 2016 по 2018 роки включно. Так, авторка зазначає, що «у 2016 році за участю народних засідателів розглянуто 13 481 справ окремого провадження, у 2017 році – 5 751, а у 2018 році присяжні були залучені до участі

в 11 893 справах. Отже, щорічно з коштів державного бюджету вилучаються значні суми на забезпечення участі присяжних у справах окремого провадження, хоча ефективність і доцільність участі присяжних у цих категоріях справ є сумнівною» [330, с. 68].

Проаналізувавши різні точки зору науковців щодо участі присяжних у цивільному судочинстві, необхідно підтримати тих, які доходять висновку про недоцільність цього інституту при розгляді справ у цивільному судочинстві.

Необхідно відзначити, що справи про усиновлення є складними справами, оскільки вирішується доля дитини та її майбутнє життя в новій сім'ї на правах дочки чи сина, здійснюється захист її прав та інтересів, тому залишення колегіального розгляду справи про усиновлення є безперечним, що дозволяє більш повно забезпечити дотримання законних прав та найкращих інтересів дитини. Однак, як правильно відзначають науковці, участь присяжних при розгляді справ у цивільному судочинстві є більш формальною. Як правило, присяжні не виконують тих завдань, які на них покладено законодавством, керуються не нормами закону, а своїми внутрішніми переконаннями з погляду на свої ті чи інші життєві обставини. Крім того, їх участь призводить до затягування процесу, що пов'язано з пошуком присяжних і забезпеченням їх присутності при розгляді деяких категорій справ окремого провадження. Тому вважаємо, що справи про усиновлення необхідно розглядати колегіально, але не за участю присяжних, а у складі трьох професійних суддів. На підставі цього вбачається доцільним внести відповідні зміни до цивільного процесуального законодавства України, а саме частину другу ст. 34 ЦПК України викласти у такій редакції :

«2. У випадках, встановлених цим Кодексом, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох присяжних, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді. Справи про усиновлення у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі трьох суддів».

З метою узгодження норм цивільного процесуального законодавства видається доцільним внести зміни до частини четвертої ст. 293 ЦПК України та викласти у такій редакції :

«4. У випадках, встановлених пунктами 1, 3, 9, 10 частини другої цієї статті, розгляд справ проводиться судом у складі одного судді і двох присяжних, а у випадках, встановлених пунктом 4 частини другої цієї статті, розгляд справ проводиться судом у складі трьох суддів».

Відповідно до ч. 1 ст. 313 ЦПК України «суд розглядає справу про усиновлення дитини за обов'язковою участю заявника, органу опіки та піклування або уповноваженого органу виконавчої влади, а також дитини, якщо вона за віком і станом здоров'я усвідомлює факт усиновлення, з викликом заінтересованих та інших осіб, яких суд визнає за потрібне допитати» [380].

Слушно з цього приводу наголошується у п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав» № 3 від 30 березня 2007 року, що «розгляд справи за відсутності заявника є підставою для скасування ухваленого рішення» [268].

Відповідно до ч. 3. ст. 313 ЦПК України для забезпечення таємниці усиновлення у випадках, встановлених СК України, суд розглядає справу в закритому судовому засіданні. Згідно зі ст. 226 СК України «особа має право на таємницю перебування на обліку тих, хто бажає усиновити дитину, пошуку дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення та її розгляду, рішення суду про усиновлення. Дитина, яка усиновлена, має право на таємницю, в тому числі і від неї самої, факту її усиновлення» [327].

Забезпечення таємниці усиновлення здійснюється у способи, передбачені ст. ст. 228–231 СК України. Водночас ч. 7 ст. 7 ЦПК України передбачається, що за клопотанням учасників справи з метою забезпечення таємниці усиновлення розгляд справи може проводитись у закритому судовому засіданні. Відповідно до цієї норми, якщо заявник не заявить відповідне клопотання, то справа буде розглядатись за загальними правилами цивільного судочинства у відкритому

судовому засіданні. Однак це суперечить принципу таємниці усиновлення, оскільки не тільки заявник, а також й дитина має права на таємницю усиновлення, а тому її збереження не повинно ставитись у залежність від бажання заявника. Отже, на нашу думку, слухання справи про усиновлення дитини повинно здійснюватися тільки у закритому судовому засіданні, з метою забезпечення таємниці усиновлення.

На підставі вищенаведеного видається необхідним внести зміни до частини сьомої ст. 7 ЦПК України та викласти у такій редакції:

«7. Розгляд справи у закритому судовому засіданні проводиться у випадках, коли відкритий судовий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом, або за клопотанням учасників справи з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя учасників справи або відомостей, що принижують їхню честь і гідність, а також в інших випадках, установлених законом. З метою забезпечення таємниці усиновлення, розгляд справ про усиновлення дитини проводиться у закритому судовому засіданні».

Науковці Л. А. Савченко та Т. В. Шевченко розуміють таємницю усиновлення «як сімейну таємницю, тобто сукупність інформації, якою володіють лише члени сім'ї та, як виняток, спеціально уповноважені особи через виконання ними своїх повноважень щодо окремих аспектів сімейного життя, розголошення якої може призвести до заподіяння значної шкоди її носіям» [311, с. 122].

При розгляді справ про усиновлення суд зобов'язаний перевірити наявність передбачених законом підстав для усиновлення, а саме: «згода батьків дитини на усиновлення (якщо є необхідність); відповідність заявника вимогам до осіб, які можуть бути усиновлювачами; чи є дитина або повнолітня особа відповідно до законодавства суб'єктом усиновлення; наявність згоди дитини на усиновлення (якщо це можливо); відповідність висновку органу опіки та піклування і дозволу на усиновлення уповноваженого органу виконавчої влади необхідним вимогам» [268].

Також суд зобов'язаний перевірити наявність братів, сестер в особи, що усиновлюється. У разі, якщо усиновляється один із братів, сестер, суддя перевіряє також обставини, що підтверджують необхідність роз'єднання дітей, та згоду на це органу опіки та піклування. Суд досліджує висновок органів опіки та піклування щодо можливості усиновлення дитини та інші докази, які наявні у справі.

В юридичній літературі наводиться цікавий випадок: «Міська служба соціального забезпечення на о. Крит (Греція) відмовила подружжю, що дотримується вегетаріанської дієти, в усиновленні дитини. У фахівців відомства виникли підозри, що прийомні батьки будуть обмежувати харчування дитини згідно зі своїми переконаннями. Згідно з висновком фахівців медичного факультету Критського університету, повноцінний раціон дитини повинен включати м'ясні, рибні та інші продукти тваринного походження. Але остаточне рішення з цього питання усиновлення приймає суд. Відмову грецької влади можна пояснити серйозними побоюваннями за здоров'я дитини. Відомі випадки, коли діти, що виховувались у сім'ях вегетаріанців, розвивалися з порушеннями й навіть помирали через таку дієту. Зокрема, у 2008 році у шотландської дівчинки, якій батьки не давали м'яса та молока, розвинулася важка форма рахіту. У 2003 році дочка американців, які практикували вживання виключно сирої їжі (сироїдіння), померла від недоїдання й важкого авітамінозу. Вага п'ятимісячної дівчинки на момент смерті була в два рази меншою за вікову норму» [82]. Н.В. Голубєва, розглядаючи такий приклад, вказує на те, що «звісно, ні саме по собі вегетаріанство чи сироїдіння не може бути самостійною підставою для відмови в усиновленні. Судом мають бути досліджено всі обставини справи в сукупності» [299, с. 149–150].

Судові витрати у справах окремого провадження, зокрема у справах з усиновлення, несуть заявники.

Після закінчення розгляду заяви про усиновлення суд ухвалює рішення, в якому задовольняє заяву про усиновлення або відмовляє в її задоволенні. При задоволенні вимог про усиновлення дитини суд визнає дитину усиновленою

певною особою та вказує у рішенні суду всі дані про усиновленого та усиновлювача, необхідні для державної реєстрації усиновлення в органах ДРАЦС.

Відповідно до ч. 7 ст. 314 ЦПК України «усиновлення вважається здійсненим з дня набрання законної сили рішенням суду. Для внесення змін до актового запису про народження усиновленої дитини або повнолітньої особи копія рішення суду надсилається до органу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем ухвалення рішення, а у справах про усиновлення дітей іноземцями – також до уповноваженого органу виконавчої влади» [380].

Також необхідно звернути увагу ще на одне актуальне питання сьогодення, висвітлення якого турбує суспільство нашої держави. У зв'язку з оголошенням в Україні воєнного стану та веденням воєнних дій, збільшилась кількість дітей-сиріт, які залишились без батьківського піклування. Тому у суспільстві та в мережах Інтернет постійно виникає питання щодо спрощеної процедури усиновлення на період воєнного стану. На існування такого питання звернули увагу й судді Верховного Суду та надали своє роз'яснення. Так, на офіційній сторінці «Судова влада» суддя Верховного Суду Г. В. Коломієць роз'яснила, що ««спрощене» усиновлення порушує права дитини та не відповідає забезпеченню найвищих (найкращих) інтересів дитини» [130]. Щодо даного питання, то необхідно підтримати позиції суддів та зазначити, що усиновлення дитини повинно здійснюватися тільки з урахуванням найвищих інтересів дитини, з метою забезпечення стабільних і гармонійних умов її життя. Питання усиновлення дитини й в мирний час є дуже складним та потребує ретельної досудової підготовки та судового розгляду. Крім того, про складність питань щодо усиновлення свідчить і той факт, що суди задовольняють вимоги у справах про скасування усиновлення. Під час війни питання усиновлення повинно розглядатись більш ретельно, оскільки особи, які виявили бажання усиновити дитини, наприклад, з почуття жалю до дитини, страху тощо, можуть перебувати в певному психологічному (емоційному) стані та не оцінювати свої можливості та наслідки усиновлення дитини. Крім того, з метою забезпечення найкращих

інтересів дитини необхідно перевіряти більш ретельно підстави і обставини усиновлення дітей у воєнний період, оскільки метою такого усиновлення може стани зовсім інші обставини ніж ті, що передбачені нормами законодавства. На підставі цього необхідно на законодавчому рівні встановити певний термін, а саме протягом року після закінчення воєнного стану, для здійснення контролю та перевірки, чи відповідає таке усиновлення інтересам дитини. І як справедливо звертає увагу суддя Г. В. Коломієць, «найкращі інтереси дитини при усиновленні, якими керуються суди при розгляді таких справ, є: по-перше, це право дитини на виховання батьками або, за їх відсутності, іншими родичами дитини. В умовах війни, коли дуже важко з'ясувати реальну ситуацію з батьками дитини (вони загинули чи живі, пропали безвісти, можливо, поранені, чи відома інформація про їхнє місцезнаходження, чи є інформація про інших родичів дитини, які виявили бажання піклуватися про дитину), є ризик порушення права дитини зберегти зв'язки з сім'єю. По-друге, в найкращих інтересах дитини буде забезпечення її розвитку в безпечному, спокійному та стійкому середовищі, що не є неблагополучним. Цей критерій перевірки стосується перш за все тих осіб, які виявили бажання усиновити дитину, починаючи з того, чи можуть вони бути усиновлювачами, чи перебувають вони на обліку осіб, які бажають усиновити дитину, і чи реально здатні вони в усіх сенсах стати батьками дитині, дати їй любов, повагу і розуміння, забезпечити матеріально, піклуватися про гармонійний розвиток її особистості. Зрозуміло, що критерій безпечного благополучного середовища надважливий, від нього залежить життя та здоров'я дитини, а тому він не може бути з'ясований поверхово, а потребує ретельної перевірки, що в свою чергу виключає «терміновість» та «спрощену» процедуру» [130].

Також необхідно звернути увагу на той факт, що усиновлення дитини в судовому порядку в умовах воєнного стану може розглядати тільки суд, на території якого не ведуться воєнні дії. Діти, які залишились без батьківського піклування, спочатку повинні бути взяті на облік відповідними службами у

справах дітей та отримати статус сиріт або дітей, які з різних причин позбавлені батьківського піклування.

Отже, вирішення питання щодо усиновлення дитини на момент воєнного стану стосовно дітей, обставини життя батьків чи інших родичів яких не вдалося встановити, неможливе. Не зважаючи на це, такі діти потребують певної державної допомоги та захисту, що може здійснюватися відповідними службами у справах дітей у формі тимчасового влаштування дітей в сім'ю родичів, у сім'ю патронатного вихователя, влаштування дитини під опіку, піклування, у прийомну сім'ю або в дитячий будинок сімейного типу.

На підставі вищенаведеного, необхідно зазначити про неможливість введення спрощеного порядку усиновлення дитини на період воєнного стану. Наразі, в існуючих умовах, навпаки необхідно посилити контроль за усиновленням дітей в Україні.

4.3. Захист прав та інтересів дитини від домашнього насильства

Проблема домашнього насильства в Україні стала однією з найгостріше обговорюваних у суспільстві останніми роками. Незважаючи на те, що на міжнародному рівні вже кілька десятиліть розглядається домашнє насильство як порушення прав людини, наукова дискусія серед українських юристів з цієї теми набула актуальності не так давно. Безумовно, «насильство взагалі належить до гострих соціальних проблем, що істотно впливають на основні суспільні інститути, зокрема й інститут сім'ї. Однак діти є найбільш незахищеними суб'єктами сімейних правовідносин через їх фізичну та розумову незрілість, у зв'язку з чим вони потребують спеціальної охорони та турботи, включаючи належний правовий захист. Досліджуючи проблеми домашнього насильства в цілому, а також щодо дітей, спостерігається зростання кількості осіб, які потерпіли від домашнього насильства, скоєними членами сім'ї» [46]. Серед причин домашнього насильства – «фізична перевага кривдника та легкість застосування сили як засобу доведення своєї правоти. А також причини домашнього насильства включають складність економічного становища сім'ї та

слабкість системи соціального контролю над сімейними відносинами з точки зору прийнятих у суспільстві поглядів і стереотипів» [478, с. 307].

Дитині від народження належать і гарантуються державою права та свободи людини та громадянина відповідно до загальновизнаних принципів та норм міжнародного права. У разі домашнього насильства дитина має право самотійно звертатися за своїм захистом до відповідних органів. Однак необхідно звернути увагу, що дитина на основі своєї довіри до батьків, або навпаки побоювання їх, не завжди здатна повністю контролювати ситуацію та оцінювати поведінку своїх батьків. Отже, діти, як правило, самотійно не звертаються до відповідних органів або до суду за своїм захистом у випадку, якщо вони постраждали від домашнього насильства. Про це також свідчать статистичні дані, а саме : «У 2020 році було зафіксовано 211 362 звернення з приводу домашнього насильства, з них: від дітей надійшло 2 765 звернень, що становить 1,3 % від загальної кількості; від жінок – 180 921 звернення, що становить 85,6 % від загальної кількості; від чоловіків – 27 676 звернень, що складає 13,1 % від загальної кількості звернень» [210]. Отже, діти, на відміну від дорослих, не мають можливості повною мірою самотійно себе захистити від домашнього насильства та потребують правового захисту з боку держави.

Аналізуючи міжнародний досвід щодо захисту дітей від домашнього насильства, необхідно зауважити, що, наприклад, у Німеччині в період між 2001 і 2018 роками спостерігалось динамічне зростання кількості випадків жорстокого поводження батьків з дітьми, що мають відношення до кримінальної відповідальності, збільшення кількості тимчасових позбавлень батьківських прав та кількості дітей, взятих під опіку. Управлінням у справах молоді (Jugendamt) у Німеччині у зв'язку з підозрою у справах про захист дітей від домашнього насильства, включаючи жорстоке поводження з дитиною в Німеччині, зазначалось, що у період з 2001 року зросла кількість застосування до дітей жорстокого поводження на 29%, до 40 379 таких випадків у 2018 році. Взагалі необхідно зазначити, що Управління у справах молоді Німеччини «Jugendamt» є німецьким муніципальним агентством, заснованим у 1924 році для

регіонального просування благополуччя дітей, включаючи захист дітей від домашнього насильства та підтримку у справах про опіку [460]. Крім того, необхідно зазначити, що основним законом Німеччини, як і будь-якої держави, є Конституція, яка у ст. 6 передбачає, що «...догляд за дітьми та їх виховання є природним правом батьків та їх найпершим обов'язком. Їх здійснення перебуває під наглядом держави. Діти можуть бути відібрані в сім'ї всупереч волі осіб, уповноважених на їх виховання лише на підставі закону, якщо останні не справляються зі своїми обов'язками, або якщо діти з інших причин можуть виявитися безпритульними» [459]. Федеральний Закон Республіки Німеччина «Про захист від насильства» (Gewalt schutzgesetz), спрямований також на захист дитини від усіх форм насильства у приватному та сімейному середовищі [457].

У Великобританії, наприклад, права дітей охороняються жорсткіше, ніж в інших європейських країнах. Кожен рік у цій країні вилучається приблизно 50 дітей на кожні 10 000 тисяч населення. Закон Великобританії «Про дітей» (The Children Act) 1989 року дає право місцевій владі звертатися до суду, коли вона має серйозні побоювання про благополуччя дітей. Існує певний поріг, що називається «значний збиток» (significant harm), завданий дитині. Місцева влада має надати докази того, що цей поріг був перевищений батьками. Значна шкода визначається порівнянням рівня здоров'я та розвитку дитини з очікуваним для дітей її віку. Якщо місцева влада має підстави вважати, що дитині було завдано значної шкоди, батьків можуть позбавити їх прав [179].

Дослідники, політики та юристи майже всього світу вважають, що жорстоке покарання та насильство не повинні мати місця у вихованні батьками дітей. Однак канадське суспільство знайшло інший шлях, дозволивши розумне, звичайне, не жорстоке фізичне покарання батьками своїх дітей, як задокументовано в Кримінальному кодексі Канади, а саме стаття 43 передбачає «Every schoolteacher, parent or person standing in the place of a parent is justified in using force by way of correction toward a pupil or child, as the case may be, who is under his care, if the force does not exceed what is reasonable under the circumstances» («Кожен шкільний учитель, батько або особа, яка виконує повноваження батьків,

має право використовувати примушування шляхом застосування сили до учня або дитини, залежно від обставин, хто є під його опікою, якщо сила не перевищує того, що є розумним від обставин»). У 2004 році Верховний Суд Канади розглядав, чи є стаття 43 конституційною і чи відповідає вона Канадській хартії прав і свобод. У справі під назвою «Canadian Foundation for Children, Youth and the Law versus Canada» Верховний суд Канади постановив, що ст. 43 є конституційною, але значно звужує її застосування до застосування незначної сили, яке є розумним за певних обставин і містить чіткі вказівки, які можуть служити орієнтиром для вдосконалення законодавства в країнах, що забороняє звичайно застосування фізичної сили [416]. Статистичне управління Канади зафіксувало значне зменшення зареєстрованих випадків насильства в сім'ї до дітей та молоді на 18% за період 2010-2015 років та пов'язує це з існуванням такого законодавчого положення ст. 43 Кримінального кодексу Канади [417].

Одним із позитивних прикладів боротьби з домашнім насильством є Іспанія. За останні 15 років в країні зменшилася майже у вдвічі кількість насильства в сім'ї.

Конституцією України кожній людині гарантується право на недоторканність приватного життя, особисту та сімейну таємницю, право на захист її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеки тощо. Основний закон також передбачає, що «...будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом (ст. 52 Конституції України)» [144].

Основним законодавчим актом, який регламентує питання домашнього насильства в нашій країні, є Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», який 7 січня 2018 року набрав чинності [254]. У зв'язку з прийняттям вищезазначеного Закону були внесені відповідні зміни до Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України.

Норми адміністративного, кримінального права несуть основне навантаження щодо забезпечення протидії та профілактики насильства в сім'ї. 06 грудня 2017 року був прийнятий Закон України «Про внесення змін до

Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами», який набрав чинності 11 січня 2019 року [246], відповідно до якого були внесені зміни до Кримінального кодексу України, зокрема, його було доповнено ст. 126-1 «Домашнє насильство».

Кримінальне законодавство передбачає, що у випадках «...умисного систематичного вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи, – карається громадськими роботами на строк від ста п'ятдесяти до двохсот сорока годин, або арештом на строк до шести місяців, або обмеженням волі на строк до п'яти років, або позбавленням волі на строк до двох років» [154].

Отже, відповідно до кримінального законодавства домашнє насильство утворює склад злочину лише у випадку, коли такі дії вчинені умисно та систематично. З цього приводу слушним є висловлювання науковців, які зазначають, що «...законодавець підкреслив, що для наявності складу злочину умисел повинен бути систематичним. Ознака «систематичність» характеризує діяння як таке, що було вчинено три і більше разів. Окрім того, всі вчинені діяння повинні бути тотожними та об'єднані спільним умислом» [110].

Також варто звернути увагу на те, що законодавець визначає спеціальний склад суб'єктів злочину, а саме подружжя чи колишнє подружжя або інші особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах.

Адміністративна відповідальність за вчинення домашнього насильства встановлена ст. 173-2 КУпАП, відповідно до якої домашнім насильством є «умисне вчинення будь-яких діянь (дій або бездіяльності) фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування насильства, що не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування,

позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого» [128]. В цьому випадку буде наступати адміністративна відповідальність у вигляді штрафу або громадських робіт, або адміністративний арешт.

Важливим законодавчим актом в нашій державі став Закон України «Про охорону дитинства», який «... з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіти, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні встановлює основні засади державної політики у цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини» [265].

Визначення поняття «домашнє насильство» передбачено нормами законодавства і тлумачиться «... як діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь» (п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству») [254].

З цього визначення вбачається, що законодавець виділяє основні форми домашнього насильства, до яких відносить: фізичне, сексуальне, психологічне або економічне. Слід зазначити, що відповідно до ст. 1 вищезазначеного Закону «... дитина визнається такою, що постраждала від домашнього насильства, не лише, коли відносно неї застосовано домашнє насильство, а й коли вона стала свідком насильства» [254]. Отже, з аналізу даної норми вбачається й ще одна форма домашнього насильства над дитиною, яка здійснюється тоді, коли відносно дитини не вчиняється домашнє насильство, але вона є свідком такого насильства в сім'ї, то вважається, що така дитина є потерпілою від домашнього насильства.

Необхідно зазначити, що насправді сімейні конфлікти батьків, інших членів сім'ї із застосуванням насильства щодо близьких руйнівні впливають на формування системи поведінки, насамперед, дитини. Розвиток побутового конфлікту, що наростає, може призводити до суттєвої соціально-психологічної деформації дитини. З цього приводу слушною є позиція Верховного Суду у постанові від 17 лютого 2021 року (справа №753/19409/19), у якій зазначається, що «...визначення формою домашнього насильства над дитиною у розумінні Закону і випадку, коли дитина стала свідком (очевидцем) насильства, та встановлення судом обмежувального припису із застосуванням заходів тимчасового обмеження прав кривдника, визначених частиною другою статті 26 Закону № 2229-VIII, є легітимним заходом втручання у права та свободи особи». А також у цій постанові Верховний Суд наголошує «...на важливості ідентифікації судом дітей, які стали свідками насильства, як постраждалих, навіть за відсутності такої ідентифікації з боку поліції» [241].

Своєю чергою в юридичній літературі домашнє насильство визначається як «...певні свідомі дії одного члена сім'ї стосовно іншого, якщо ці дії порушують конституційні права й свободи члена сім'ї як громадянина та завдають шкоду його фізичному, психічному або моральному здоров'ю, а також розвитку дитини» [399, с. 14].

Щодо сімейного законодавства, то у нормах СК України прямо не закріплюються положення щодо захисту прав та інтересів дитини від домашнього насильства, але основними засадами визначається правомірна поведінка суб'єктів сімейних правовідносин. Отже, при користуванні правами та виконанні обов'язків, суб'єкти сімейних правовідносин повинні керуватися одним з основних принципів сімейного права – забезпечення пріоритету захисту прав та інтересів дитини. Незважаючи на те, що СК України не передбачається пряма вказівка щодо заборони насильства в сім'ї, однак вказується на певні обмеження при здійсненні батьківських прав. Так, наприклад, законодавець встановлює крайню міру відповідальності батьків за невиконання своїх батьківських обов'язків щодо дитини як позбавлення батьківських прав (ст. 164

СК України); відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав (ст. 170 СК України) тощо [327].

Досліджуючи питання про насильство щодо дітей, часто в юридичній літературі з сімейного права та й у нормах законодавства застосовується споріднений термін «жорстоке поводження з дітьми». Як зазначає О. В. Белкіна-Ковальчук, «...жорстоке поводження з дітьми – це феномен, існування якого відоме з моменту появи історичних записів людства й котрий, поза сумнівом, буде існувати завжди» [21, с. 40].

Поняття «жорстоке поводження з дітьми» як юридичне поняття вперше з'явилося в Кодексі про шлюб та сім'ю України у 1969 році. Відповідно до ст. 70 цього Кодексу до переліку підстав для позбавлення батьківських прав було включено термін «жорстоке поводження з дітьми», однак визначення даного поняття не передбачалося [127]. Означена підстава визначена також й у чинному сімейному законодавстві, а саме п. 3 ч. 1 ст. 164 СК України передбачено, що «...мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він жорстоко поводяться з дитиною» [327].

Законодавче визначення жорстокого поводження з дітьми закріплено у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», відповідно до якої «...жорстоке поводження з дитиною – будь-які форми фізичного, психологічного, сексуального або економічного насильства над дитиною, зокрема домашнього насильства, а також будь-які незаконні угоди стосовно дитини, зокрема вербування, переміщення, переховування, передача або одержання дитини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану дитини» [265]. З аналізу цієї норми вбачається, що законодавець визначає жорстоке поводження з дитиною як будь-яку форму насильства, в тому числі й домашнє насильство.

У контексті досліджуваного питання варто підтримати позицію О. І. Сафончик, яка вважає, що «...до жорстокого поводження слід віднести ще і реальну загрозу здійснення насилля, тобто загрозу здійснення одного чи

декількох видів насилля відносно дитини, якщо є реальні підстави очікувати її виконання» [194, с. 301].

Встановлюючи сутність правовідносин, що виникають при здійсненні домашнього насильства, необхідно звернутись до доктринальних положень права та норм чинного законодавства. Оскільки законодавець оперує таким поняттям, як «домашнє насильство», то таке насильство вчиняється саме в сім'ї, одним членом сім'ї стосовно іншого. Отже, можна виділити одну з основних ознак домашнього насильства - особливий суб'єктний склад, який поширюється на коло осіб та охоплюється поняттям «члени сім'ї».

Щодо визначення складу сім'ї та її членів, то в законодавстві немає єдиного тлумачення таких понять. Так, ст. 3 СК України визначається, що «...сім'я є первинним та основним осередком суспільства та сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки» [327]. В ч. 4 ст. 3 СК України зазначені підстави виникнення сім'ї: «...шлюб, кровне споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства» [327].

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» осіб, на яких поширюється дія цього Закону, законодавець поділяє на дві групи. До першої групи належать особи незалежно від факту їх спільного проживання, а саме: «... подружжя; колишнє подружжя; наречені; мати (батько) або діти одного з подружжя (колишнього подружжя) та інший з подружжя (колишнього подружжя); особи, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у шлюбі між собою, їхні батьки та діти; особи, які мають спільну дитину (дітей); батьки (мати, батько) і дитина (діти); дід (баба) та онук (онука); прадід (прабаба) та правнук (правнучка); вітчим (мачуха) та пасинок (падчерка); рідні брати і сестри; інші родичі: дядько (тітка) та племінник (племінниця), двоюрідні брати і сестри, двоюрідний дід (баба) та двоюрідний онук (онука); діти подружжя, колишнього подружжя, наречених, осіб, які мають спільну дитину (дітей), які не є спільними

або усиновленими; опікуни, піклувальники, їхні діти та особи, які перебувають (перебували) під опікою, піклуванням; прийомні батьки, батьки-вихователі, патронатні вихователі, їхні діти та прийомні діти, діти-вихованці, діти, які проживають (проживали) в сім'ї патронатного вихователя» [254].

До другої групи осіб, на яких поширюється дія законодавства про запобігання та протидію домашньому насильству, законодавець відносить: «...інших родичів, інших осіб, які пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки, за умови спільного проживання, а також на суб'єктів, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству» [254].

Таким чином, при здійсненні захисту осіб від домашнього насильства необхідно застосовувати максимально широке тлумачення терміну «члени сім'ї».

Наявність сім'ї передбачає специфіку відносин, по-перше, між її членами (внутрішні сімейні відносини), по-друге, з іншими особами (зовнішні відносини). В юридичній літературі з сімейного права зазначається, що «...внутрішніми сімейними правовідносинами вважаються ті, що виникають між членами однієї сім'ї, наприклад, відносини між подружжям, батьками та дітьми, які проживають однією сім'єю, пов'язані спільним побутом та взаємними правами та обов'язками. Зовнішніми можна вважати правовідносини між особами, які складали сім'ю раніше, або взагалі не були членами однієї сім'ї, однак пов'язані такими правами та обов'язками, які за своєю суттю є сімейними» [322, с. 53]. Виділення самотійного виду сімейних правовідносин обумовлено самотійністю сімейного права як галузі права. Сімейні правовідносини характеризуються близькими відносинами між суб'єктами, родинними зв'язками. Необхідно зазначити, що однією з основних ознак сімейних правовідносин, яка впливає на особливості захисту сімейних прав та інтересів дитини, є його особливий суб'єктний склад. Окреслюючи поняття сімейних спорів, С. С. Василів зазначає, що «...їх можна схарактеризувати як спори, що відбуваються між учасниками сімейних правовідносин з приводу прав та

обов'язків, які виникають із факту шлюбу й (або) приналежності до сім'ї та родини» [37, с. 55].

Отже, розглядаючи питання щодо захисту прав та інтересів осіб, які постраждали від домашнього насильства, необхідно вказати, що відповідно до вищезазначеного домашнє насильство вчиняється саме в сім'ї між суб'єктами сімейних правовідносин (членами сім'ї, іншими родичами, колишніми членами сім'ї, іншими особами, які перебувають (перебували) у сімейних або близьких відносинах) та потребують певного захисту.

Досліджуючи зарубіжний досвід застосування механізму захисту від домашнього насильства, можна навести приклад Великобританії, де цей інститут має назву «non-molestation order» і гарантується нормами сімейного законодавства (Family Law Act) від 1996 року [452]. У Франції «...клопотання про захисний обмежувальний припис/наказ подають до судді сімейного суду» [109, с. 34]. Щодо видачі обмежувального припису, то відповідно до законодавства України розгляд таких справ здійснюється у цивільному судочинстві та спрямований на забезпечення безпеки особи, яка постраждала від домашнього насильства

Разом з тим норми СК України, попри їх важливість та значущість, як уже зазначалось, не передбачають захисту прав та інтересів осіб, які постраждали від домашнього насильства. Однак відповідно до вищенаведеного вважаємо, що обмежувальний припис є одним із засобів захисту сімейних прав та інтересів дитини, оскільки такі протиправні дії щодо дитини вчиняються саме в сім'ї, одним із членів сім'ї, між якими існують сімейні правовідносини.

З метою запобігання та протидії домашньому насильству цивільним процесуальним законодавством передбачається порядок видачі обмежувального припису, а саме розділ IV ЦПК України було доповнено новою главою 13 «Розгляд судом справ про видачу і продовження обмежувального припису».

В юридичній літературі обмежувальний припис визначається як «...встановлений в судовому порядку захід тимчасового обмеження прав чи накладання обов'язків на особу, яка вчинила домашнє насильство, спрямований

на забезпечення безпеки особи, яка постраждала від домашнього насильства» [378, с. 333].

Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» обмежувальним приписом є «встановлений у судовому порядку захід тимчасового обмеження прав чи покладення обов'язків на особу, яка вчинила домашнє насильство, спрямований на забезпечення безпеки постраждалої особи» [254]. Також у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» закріплено дефініцію «терміновий заборонний припис».

Різниця між цими термінами полягає в їх меті. Поділяючи позицію науковців, необхідно зазначити, що «обмежувальний припис покликаний захистити постраждалу особу від повторного акту домашнього насильства, тоді як терміновий заборонний припис є засобом швидкого реагування, що застосовується у випадку наявності безпосередньої загрози життю жертви. Відмінність також полягає у терміні дії різних приписів: обмежувальний виноситься на строк від 1 до 6 місяців, у той час як терміновий заборонний – до 10 днів» [19, с. 35]. Науковці звертають увагу на те, що «...на відміну від термінового заборонного припису, обмежувальний припис виноситься судом на підставі звернення зацікавлених осіб, а тому допускає значно ширше коло можливих обмежень прав кривдника та їх більш тривалі строки» [286, с. 123]. Припис може стосуватися обмеження деяких прав кривдника та покладання на нього зобов'язань (перебувати у місці загального проживання, розшукувати потерпілого, контактувати з ним та ін.).

Враховуючи все вищенаведене та здійснений аналіз норм законодавства щодо домашнього насильства, необхідно зазначити, що обмежувальний припис за своєю суттю виступає тимчасовим заходом, який виконує захисну, запобіжну та попереджувальну функції та має на меті запобігання вчиненню домашнього насильства і створення безпеки для осіб, з огляду на наявність ризиків, передбачених Законом України «Про запобігання та протидію домашньому

насилъству», до вирішення питання про відповідальність кривдника, передбачену нормами адміністративного або кримінального законодавства.

Досліджуючи питання щодо обмежувального припису, Л. Гриценко відзначав, що «особливість зазначеної категорії справ відображається саме за допомогою Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насилъству», за допомогою якого держава, декларуючи нульову толерантність до домашнього насилъства і визнаючи його суспільну небезпечність, впровадила нові підходи до протидії цьому соціальному явищу та запровадила такий новий юридичний інструмент, як обмежувальний припис» [85, с. 44].

Досліджуючи зарубіжний досвід щодо обмежувального припису, можна зазначити, що він передбачений у багатьох країнах.

Так, наприклад, в Австралії цей інститут визначається «терміном «restraining order» або «intervention order». Специфіка законодавчого закріплення інструменту різниться між штатами» [480]. Видання обмежувальних приписів здійснюють магістерські суди. За законодавством Австралії дозволяється проводити розгляд справи за відсутності відповідача, що сприяє пришвидшенню процедури [461]. Особливістю видачі обмежувального припису в Австралії є те, що більшість заяв подаються органами поліції, а не постраждалою особою [454].

У Швеції, відповідно до норм законодавства, виділяють чотири види обмежувального припису: «звичайний обмежувальний припис (*kontakt förbud*), обмежувальний припис на спільне проживання (*kontakt förbud avseende gemensam bostad*), розширений обмежувальний припис (*utvidgat kontakt förbud*) та особливо розширений обмежувальний припис (*särskilt utvidgat kontakt förbud*) [465]. У Швеції органом, який видає обмежувальний припис, є прокуратура [464].

Відповідно до законодавства Республіки Болгарії «захист від насилъства в сім'ї забезпечується таким чином: на кривдника покладається зобов'язання утриматися від вчинення насилъства в сім'ї; суд забороняє кривдникові знаходитись у спільному помешканні/будинку на період часу, який визначається судом; кривдникові забороняється знаходитись поблизу помешкання, місця

роботи та місць, де жертва зазвичай спілкується та відпочиває, на термін, на умовах та на період часу, які визначаються судом; тимчасово змінити місце проживання дитини з родичом, який є жертвою насильства в сім'ї, або родичом, який не чинив актів насильства, на термін, на умовах та на період, які визначаються судом, якщо це не суперечить інтересам самої дитини; на кривдника покладається зобов'язання пройти спеціальні програми; жертві пропонується пройти реабілітаційні програми. Обмеження можуть застосовуватися на період від одного місяця до одного року» [14, с. 158].

Також заходи щодо захисту дітей від домашнього насильства передбачені і в деяких країнах Азії. Так, наприклад, в «...Непалі існує проект *Child friendly spaces* (з англ. – простір для дітей). Він ініційований та здійснюється успішно організацією *Aawaaj*, що керує центрами з прийому дітей в певних регіонах країни. Такі центри надають допомогу в психологічному, фізичному та емоційному розвитку дітей з неблагополучних соціальних прорішків» [393, с. 298–299]. *Child friendly spaces*, як зазначає О.С. Дмитрашук, «...це безпечні місця, які призначені допомогти дітям, які перебували у надзвичайних ситуаціях, у тому числі і жертвам домашнього насильства. Дані центри допомагають повернути психологічну стабільність» [98, с. 289–290].

Що стосується нашої держави, то справи щодо видачі обмежувального припису розглядаються в порядку окремого провадження за місцем проживання (перебування) особи, яка потерпіла від насильства в сім'ї, або за місцезнаходженням закладу, який функціонує з метою захисту потерпілих осіб (ст. 350-1 ЦПК України). Отже, якщо справа розглядається щодо видачі обмежувального припису, у якій постраждалою особою від домашнього насильства є дитина, то відповідна заява подається за місцем проживання (перебування) дитини.

Законодавець визначає коло осіб, які мають право звернутися до суду з заявою про видачу обмежувального припису з метою захисту прав та інтересів дитини. Так, у разі домашнього насильства щодо дитини, відповідно до ч. 3 ст. 350-2 ЦПК України батьки дитини, опікун або піклувальник, інші члени сім'ї

(бабуся, дідусь, повнолітні брат, сестра, мачуха, вітчим), органи опіки та піклування мають право на звернення до відповідних органів із заявою про вчинення домашнього насильства відносно неповнолітньої особи.

Необхідно зазначити, що дана норма не передбачає звернення самої неповнолітньої дитини для видачі обмежувального припису.

Відповідно до сімейного законодавства дитина має право самостійно звернутися за своїм захистом до суду, якщо вона досягла 14 річного віку (ч. 2 ст. 18 СК України). Аналогічна норма закріплена у ч. 4 ст. 152 СК України, якою передбачено, «що дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років» [327].

Щодо цивільного процесуального законодавства, то необхідно зазначити, що ч. 2 ст. 47 ЦПК України передбачається право неповнолітньої дитини (віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років) «...особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді у справах, що виникають з відносин, у яких вони особисто беруть участь, якщо інше не встановлено законом» [380].

Таким чином, на нашу думку, сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років, має право на звернення до суду у справах про видачу обмежувального припису. На підставі цього пропонуємо розширити коло суб'єктів звернення та викласти пункт 3 частини першої ст. 350-2 ЦПК України у такій редакції:

«3) батьками та іншими законними представниками дитини, родичами дитини (баба, дід, повнолітні брат, сестра), мачухою або вітчимом дитини, а також органом опіки та піклування в інтересах дитини, яка постраждала від домашнього насильства, - у випадках, визначених Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», або постраждала від насильства за ознакою статі, - у випадках, визначених Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», а також самою дитиною, яка досягла чотирнадцяти років, якщо вона постраждала від домашнього насильства».

На відміну від інших справ, що розглядаються в порядку окремого провадження, законодавець у справах про видачу обмежувального припису визначає коло осіб, які є заінтересованими особами. Так, відповідно до ст. 350-3 ЦПК України заінтересованими особами у справах про видачу обмежувального припису є «особи, стосовно яких подано заяву про видачу обмежувального припису. Також заінтересованими особами можуть бути інші фізичні особи, права та інтересів яких стосується заява про видачу обмежувального припису, а також органи державної влади та органи місцевого самоврядування у межах їх компетенції» [380].

Заява про видачу обмежувального припису щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини подається у письмовій формі та повинна відповідати загальним вимогам (ст. 175 ЦПК України) та вимогам, передбаченими ст. 350-4 ЦПК України, а саме містити: «найменування суду, до якого подається заява; ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) заявника та заінтересованої особи, їх місце проживання чи перебування, поштовий індекс, відомі номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти, у разі якщо заява подається особою, зазначеною у пунктах 3 і 4 частини першої статті 350-2 цього Кодексу, – процесуальне становище особи, яка подає заяву, із зазначенням її імені (прізвища, імені та по батькові), місця проживання чи перебування, поштового індексу, відомих номерів засобів зв'язку та адреси електронної пошти, а також ім'я (прізвище, ім'я та по батькові) дитини або недієздатної особи, в інтересах якої подається заява, місце її проживання чи перебування, поштовий індекс, відомі номери засобів зв'язку та адреси електронної пошти, якщо такі відомі; обставини, що свідчать про необхідність видачі судом обмежувального припису, та докази, що їх підтверджують (за наявності)» [380].

Щодо сплати судового збору, то відповідно до п. 12-1 ч. 2 ст. 3 Закону України «Про судовий збір» судовий збір не справляється за подання заяви про видачу обмежувального припису.

Відповідно до норм ЦПК України суд розглядає заяву про видачу обмежувального припису за участю заявника та заінтересованої особи протягом

72 годин з моменту надходження заяви до суду та ухвалює відповідне рішення, що підлягає негайному виконанню. Справа про видачу обмежувального припису може розглядатись й без участі заявника, якщо це становить загрозу подальшої дискримінації чи насильства до нього (ч. 1 ст. 350-5 ЦПК України). Отже, законодавець передбачає оперативний розгляд справ щодо домашнього насильства, що заслуговує схвалення, оскільки тільки оперативне втручання з боку держави може гарантувати в даному випадку дитині належний та ефективний захист її прав та інтересів.

Відповідно до ч. 3 ст. 350-5 ЦПК України судові витрати, пов'язані з розглядом справи про видачу обмежувального припису, відносяться на рахунок держави. Однак необхідно врахувати той факт, що у судовій практиці трапляються випадки, коли батьки дитини після розірвання шлюбу вирішують якісь свої майнові або інші конфлікти, маніпулюючи при цьому самою дитиною. Так, наприклад, у постанові Верховного Суду від 13 лютого 2019 року у справі № 462/2318/18 (провадження № 61-44169св18) зазначається, що «у квітні 2018 року заявниця, мати дітей, звернулася до суду із заявою про видачу обмежувального припису щодо неї та дітей. Заява мотивована тим, що з 26 листопада 2002 року вона перебувала у зареєстрованому шлюбі з батьком дітей, який на даний час розірваний. Від шлюбу мають двох дітей. Після розірвання шлюбу вона з дітьми проживає у житловому будинку, який належить їй на праві власності. Разом з нею проживає її колишній чоловік. Вказувала, що її колишній чоловік тривалий час вчиняє домашнє насильство, влаштовує скандали, сварки, ображає і принижує її, неодноразово наносив побої у присутності малолітнього сина, у зв'язку з чим вона зверталась до правоохоронних органів, однак вжиті заходи не дали результату. У зв'язку з тим, що у неї існують побоювання за своє життя і здоров'я та життя і здоров'я неповнолітніх дітей, просила суд встановити обмежувальний припис, яким: заборонити колишньому чоловікові перебувати у місці спільного проживання з постраждалими особами тощо. Верховний Суд у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду погоджується з висновком судів першої та апеляційної інстанції про те, що між

сторонами існує спір щодо поділу спільного майна подружжя, зокрема, житлового будинку, а рішенням Залізничного районного суду м. Львова від 27 червня 2018 року за колишнім чоловіком було визнано право власності на 1/3 частини цього житлового будинку. Та на підставі пред'явлених доказів, які були дослідженні судом першої інстанції, було встановлено відсутність у діяннях колишнього чоловіка домашнього насильства щодо заявниці та її неповнолітніх дітей.

Верховний Суд дійшов висновку, що зазначені заявником заходи обмежувального припису – це по суті вирішення житлового спору і справи про право власності між сторонами, який має вирішуватися у загальному позовному провадженні.

З урахуванням зазначеного, суди першої та апеляційної інстанцій дослідили зібрані у справі докази, надали їм належну оцінку, а тому доводи касаційної скарги щодо порушення судами норм матеріального права є необґрунтованими і зводяться виключно до переоцінки доказів, що відповідно до положень ст. 400 ЦПК України перебуває поза межами повноважень суду касаційної інстанції»[217].

Отже, із цієї постанови вбачається, що заявниця шляхом обмежувального припису хотіла виселити колишнього чоловіка з приміщення, де він є власником 1/3 частини цього житлового будинку, в якому вони проживають разом з дітьми.

У таких випадках вважаємо за необхідне доповнити ЦПК України нормою, яка б передбачала право суду покласти всі витрати з розгляду справи на заявника.

З цих підстав пропонуємо статтю 350-5 ЦПК України доповнити частиною четвертою у такій редакції:

«4. Суд, установивши, що заявник діяв недобросовісно без достатньої для цього підстави, стягує з заявника всі судові витрати».

Розглядаючи справу про видачу обмежувального припису, суд повинен встановити обставини (факти), що входять до предмета доказування, а саме: встановити факт вчинення особою домашнього насильства щодо дитини, крім того, необхідно визначити саме в якій формі було вчинено таке насильство.

Також необхідно встановити факт ризику продовження в майбутньому домашнього насильства у будь-якому його прояві тощо.

З цього приводу слушною є позиція Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, який у своїй постанові від 21 листопада 2018 року у справі № 756/2072/18 зазначив, що «зважаючи на наведені правила Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», видача обмежувального припису є заходом впливу на кривдника, який може вживатися лише в інтересах постраждалих осіб та у разі настання певних факторів та ризиків. Суди під час вирішення такої заяви мають надавати оцінку всім обставинам та доказам у справі, вирішувати питання про дотримання прав та інтересів дітей і батьків, а також забезпечити недопущення необґрунтованого обмеження одного з батьків у реалізації своїх прав щодо дітей у разі безпідставності та недоведеності вимог заяви іншого з батьків» [84].

Іншою постановою Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 28 квітня 2020 року у справі № 754/11171/19 передбачається, що: «...суди, приймаючи рішення про видачу обмежувального припису, для забезпечення дієвого та ефективного захисту, керувалися тим, що існує високий рівень вірогідності продовження чи повторного вчинення домашнього насильства, настання тяжких або особливо тяжких наслідків цього вчинення щодо постраждалої особи» [235].

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» та ст. 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» «оцінка ризиків – це оцінювання вірогідності продовження чи повторного вчинення насильства, настання тяжких або особливо тяжких наслідків його вчинення, а також смерті постраждалої особи» [254].

Простибоженко О. С. вважає, що «...оцінка ризиків повинна ґрунтуватися на доказах, які мають стосуватися підтвердження наявності провадження (кримінального чи про адміністративне правопорушення) щодо особи, яка вчинила домашнє насильство, винесення термінового заборонного припису,

інформації про внесення відомостей до Єдиного державного реєстру випадків домашнього насильства тощо. Отже, обмежувальний припис мусить обов'язково пов'язуватися з наявністю справи про адміністративне правопорушення або кримінального провадження, оскільки держава декларує нетерпимість до цього соціального явища, а тому кожен такий випадок повинен мати наслідком відповідну реакцію держави» [277].

Верховний Суд у своїй постанові від 04 грудня 2019 року у справі № 607/10122/19 наголошує, що «...суди під час вирішення такої заяви мають надавати оцінку всім обставинам та доказам у справі, вирішувати питання про дотримання прав та інтересів дітей і батьків, а також забезпечити недопущення необґрунтованого обмеження одного із батьків у реалізації своїх прав відносно дітей у разі безпідставності та недоведеності вимог заяви іншого з батьків»[220].

Щодо належності та допустимості доказів цікавою є позиція Верховного Суду у постанові від 10 лютого 2021 року у справі № 761/49109/19 (провадження № 61-9144св20), що «...сам факт звернення заявника до органів поліції щодо вчинення домашнього насильства без належних та допустимих доказів, що підтверджують психологічне та фізичне насильства щодо неї та її дітей, а самі лише твердження заявника про те, що чинить психологічне, економічне та фізичне насильство щодо сина, суд не може покласти в основу рішення, оскільки вони не підтверджуються матеріалами справи. Звернення заявника із заявою до органів поліції не підтверджує факт домашнього насильства, оскільки він стосується конфлікту між заявником та її чоловіком з приводу користування майном. У суді не доведено ризиків, які можуть настати у разі незастосування стосовно заінтересованої особи обмежувального припису. Також суд зазначив, що заборона заінтересованій особі перебувати у квартирі порушить його право, оскільки вказана квартира належить йому на праві спільної часткової власності разом із заявником» [223].

Ще однією обставиною (фактом), яку необхідно встановити в суді, є те, що домашнє насильство носить тривалий характер. Про дану обставину вказав

Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду у своїй постанові від 19 травня 2020 року у справі № 404/5203/19 [84].

Отже, визначені обставини справи можуть бути підтверджені відповідними доказами, такими доказами, що входять до засобів доказування. До них відносяться письмові, електронні, речові докази, висновок експерта та показання свідків.

Головну роль у доказовій діяльності у справах про видачу обмежувального припису відводиться письмовим доказам. До них можна віднести: рішення Комісії з питань захисту прав дитини, яка відповідно до Типового положення про комісію з питань захисту прав дитини затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 вересня 2008 року № 866, розглядає питання щодо стану утримання і виховання дітей, розгляду звернень дітей щодо неналежного виконання батьками, опікунами, піклувальниками обов'язків з виховання або щодо зловживання ними своїми правами; рішення суду про притягнення кривдника до адміністративної відповідальності на підставі ст. 173-2 КУпАП. Якщо до особи застосовувалась адміністративна відповідальність за вчинення домашнього насильства (правопорушення, передбаченого частиною першою статті 173-2 КУпАП), то відповідно до постанови від 26 вересня 2019 року Верховного Суду у складі колегії суддів Третьої судової палати Касаційного суду у справі № 452/317/19-ц (провадження № 61-12915св19) зазначене може бути підставою для застосування заходів обмежувального припису [234].

Щодо електронних доказів, то у постанові Верховного Суду від 12 березня 2020 року у справі № 159/4550/19 (провадження № 61-884св20) зазначається, що «звертаючись до суду із вказаною заявою, заявниця посиалася, зокрема, на те, що на її мобільний телефон надходять постійні погрози з боку її колишнього співмешканця, що містять нецензурну лайку на її та її дітей адресу; погрози спричинення їй та її дітям смерті через повішення тощо. Такі погрози тримають її та її дітей у постійній напрузі. Відмовляючи в задоволенні заяви, суди першої та апеляційної інстанцій вважали, що достовірно не встановлено, що заінтересована особа, як кривдник, систематично вчиняє домашнє насильство

стосовно заявниці як своєї колишньої співмешканки та постраждалої. Заявниця, на думку суддів, не набула пріоритетного права на дієвий, ефективний та невідкладний захист засобом видачі обмежувального припису та застосування стосовно заінтересованої особи заходів тимчасового обмеження прав. Також суд апеляційної інстанції зазначив, що додані до апеляційної скарги скріншоти телефонних повідомлень не можуть бути згідно з главою 5 «Докази та доказування» ЦПК України належним підтвердженням здійснення особою психологічного або фізичного насильства. Верховний Суд не погодився із зазначеним висновком судів та прийняв постанову, у якій зазначив таке: «Згідно з пунктом 14 статті 1 Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» психологічне насильство – форма домашнього насильства, що включає словесні образи, погрози, у тому числі щодо третіх осіб, приниження, переслідування, залякування, інші діяння, спрямовані на обмеження волевиявлення особи, контроль у репродуктивній сфері, якщо такі дії або бездіяльність викликали у постраждалої особи побоювання за свою безпеку чи безпеку третіх осіб, спричинили емоційну невпевненість, нездатність захистити себе або завдали шкоди психічному здоров'ю особи.

У частинах першій, третій статті 100 ЦПК України передбачено, що електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, що мають значення для справи, зокрема, електронні документи (в тому числі текстові документи, графічні зображення, плани, фотографії, відео- та звукозаписи тощо), веб-сайти (сторінки), текстові, мультимедійні та голосові повідомлення, метадані, бази даних та інші дані в електронній формі. Такі дані можуть зберігатися, зокрема, на портативних пристроях (картах пам'яті, мобільних телефонах тощо), серверах, системах резервного копіювання, інших місцях збереження даних в електронній формі (в тому числі в мережі Інтернет). Учасники справи мають право подавати електронні докази в паперових копіях, посвідчених у порядку, передбаченому законом. Паперова копія електронного доказу не вважається письмовим доказом. Верховний Суд вважав, що апеляційний суд, пославшись на те, що судом не

встановлено, що заінтересована особа як кривдник систематично вчиняє домашнє насильство стосовно заявниці як своєї колишньої співмешканки та постраждалої, не врахував, що: домашнє насильство може проявлятися у тому числі й у формі психологічного насильства, не надав будь-якої оцінки ризикам відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству»; не надав оцінки наявним у матеріалах справи смс-повідомленням, які надходили на телефон заявниці; не врахував, що електронні докази є одним із доказів згідно з главою 5 «Докази та доказування» ЦПК України. За таких обставин апеляційний суд зробив передчасний висновок про залишення без змін рішення суду першої інстанції, а тому справа підлягала передачі на новий розгляд до суду апеляційної інстанції» [224].

Отже, судами також повинні бути враховані електронні докази у вигляді смс-повідомлень та запису телефонних розмов на підтвердження факту вчинення психологічного насильства.

Взагалі, аналізуючи судову практику, науковці зазначають, що «...судові рішення вказують на те, що відносно новий інститут захисту особи від домашнього насильства розвивається, створюється певна судова практика, яка показує які обставини мають важливе значення для запровадження обмежувального припису» [362, с. 187].

Однак, якщо кривдником є особа, яка не досягла вісімнадцятирічного віку на день видачі такого припису, обмежувальний припис не може містити заходів, що обмежують право проживання чи перебування кривдника у місці свого постійного проживання (перебування) (ч. 3 ст. 350-6 ЦПК України).

За результатом розгляду справи про видачу обмежувального припису, відповідно до ч. 1 ст. 350-6 ЦПК України, суд ухвалює рішення про задоволення заяви або про відмову в її задоволенні.

Відповідно до ч. 2 ст. 350-6 ЦПК України у разі задоволення заяви суд видає обмежувальний припис у вигляді одного чи декількох заходів тимчасового обмеження прав особи, яка вчинила домашнє насильство стосовно дитини, на строк від одного до шести місяців. У юридичній літературі до таких заходів

тимчасового обмеження прав кривдника відносяться, зокрема: 1) заборона перебувати в місці спільного проживання (перебування) з постраждалою особою; 2) усунення перешкод у користуванні майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності або особистою приватною власністю постраждалої особи; 3) обмеження спілкування з постраждалою дитиною; 4) заборона наближатися на визначену відстань до місця проживання (перебування), навчання, роботи, інших місць частого відвідування постраждалої особи; 5) заборона особисто і через третіх осіб розшукувати постраждалу особу, якщо вона за власним бажанням перебуває у місці, невідомому кривднику, переслідувати її та в будь-який спосіб спілкуватися з нею; 6) заборона вести листування, телефонні переговори з постраждалою особою або контактувати з нею через інші засоби зв'язку особисто і через третіх осіб» [25, с. 180–181].

Рішення суду про видачу обмежувального припису підлягає негайному виконанню, а його оскарження не зупиняє його виконання (ч. 4 ст. 350-6 ЦПК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 350-8 ЦПК України суд не пізніше наступного дня з дня ухвалення рішення про видачу або продовження обмежувального припису повідомляє уповноважені підрозділи органів Національної поліції України за місцем проживання (перебування) заявника для взяття особи, стосовно якої видано або продовжено обмежувальний припис, на профілактичний облік, а також районні, районні у містах Києві і Севастополі державні адміністрації та виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад за місцем проживання (перебування) заявника.

РОЗДІЛ 5. ЗАСАДИ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ ДИТИНИ ЄВРОПЕЙСЬКИМ СУДОМ З ПРАВ ЛЮДИНИ

5.1. Правове регулювання міжнародного захисту сімейних прав та інтересів дитини

Дитині від народження належать і гарантуються державою права і свободи людини і громадянина відповідно до загальновизнаних принципів норм національного права та норм міжнародного права.

Слушне зазначає Н. В. Коломоець, що «проблема захисту прав дитини є проблемою всієї міжнародної спільноти. Її вирішенню покликана сприяти ціла низка міжнародних інституцій та нормативно-правових актів. Сьогодні можна з упевненістю говорити про те, що немає жодної країни у світі, де б не існувало проблеми захисту прав дитини» [131, с. 33].

Як справедливо звертає увагу О. М. Руднева, «поняття та напрями захисту прав дітей в європейських актах про права людини пройшли складний шлях розвитку та трансформації. На початку минулого століття права дитини розглядались в основному як заходи щодо захисту від рабства, дитячої праці, торгівлі дітьми, проституції неповнолітніх, повної влади батьків, економічної експлуатації. З плином часу підходи змінилися у бік розширення прав дітей, до яких можна віднести й право на соціальний захист» [308, с. 21].

Вперше права дітей як самостійний феномен було визнано у Франції у 1792 р. у документі із символічною назвою «Проголошення прав дитини». Через 17 років Швеція запропонувала концепцію створення незалежних органів для моніторингу діяльності уряду у сфері захисту прав особи.

У міжнародному праві, як зазначає Н. В. Ортинська, «...ідея захисту дітей розвивалася поступово впродовж багатьох сторіч. Проте активізувався цей процес тільки в XIX столітті, коли до створення концепції захисту прав дітей призвели посягання дорослих на їх особисті інтереси. Почалося це зі створення інституту суспільної опіки, що було першою практичною спробою захистити права дитини. Вінцем цих дій було видання в Англії 1908 року Children Charter,

або Habeas corpus. Цей Закон набрав чинності з 1909-го року. Це була спроба першої кодифікації прав неповнолітніх, що в майбутньому стала основою для більш повного законодавства. Закон установлював однакові права для всіх дітей – законно і незаконно народжених, визнавав необхідність ввічливого ставлення до них. Після цього в Бельгії 1912 році був прийнятий Закон про захист дитинства. У 1919-му створена Народна організація опіки над дітьми, яка мала координувати всі дії, покликані забезпечити реалізацію ідеї захисту прав дітей. Діяльність цієї організації викликала інтерес в інших країнах, що стало початком міжнародного співробітництва у цій галузі» [203, с. 70].

На 3-й сесії Гаазької Конференції з міжнародного права була підготовлена Конвенція, яка передбачала положення щодо опіки над неповнолітньою дитиною, від 12 червня 1902 року (Конвенція про угоди щодо опіки над неповнолітніми від 12 червня 1902) [445]. Ця Конвенція проіснувала майже до прийняття Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей від 19 жовтня 1996 року (набрала чинності для України 01 лютого 2008 року) [446].

Водночас слід звернути увагу, що першим міжнародним актом, що передбачав захист дитини, була Женевська декларація прав дитини 1924 року [456]. Як зазначається в юридичній літературі, «автором Декларації стала Eglantyne Jebb – британська соціальна реформаторка, яка заснувала Фонд «Save the Children» наприкінці Першої світової війни. Ставши свідком жаху Першої світової війни, Eglantyne Jebb зрозуміла, що діти потребують особливого захисту. У 1919 році за допомогою своєї сестри Eglantyne Jebb заснувала в Лондоні Фонд «Save the Children» для надання допомоги та захисту дітей, які пережили війну. У 1920 році за підтримки Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ) Фонд «Save the Children» був організований та структурований навколо Міжнародного союзу «Save the Children». 23 лютого 1923 року Міжнародний союз «Save the Children» прийняв першу редакцію Декларації прав дитини під час своєї четвертої загальної асамблеї. Пізніше проєкт був

ратифікований під час п'ятої загальної асамблеї 28 лютого 1924 року. Eglantyne Jebb надіслала цей документ до Ліги Націй, заявивши, що вважає, що «ми повинні вимагати певних прав дітей та докласти зусиль для їх загального визнання». 26 вересня 1924 року Ліга Націй прийняла декларацію і назвала її Женевською декларацією. Це був історичний день – вперше визнали конкретні права дітей» [409, с. 72]. Отже, в Женеві на підставі проєкту Eglantyne Jebb Генеральною Асамблеєю Ліги Націй 26 вересня 1924 року була прийнята Декларація прав дитини (Geneva Declaration of the Rights of the Childs).

У преамбулі Декларації зазначено, що «цією Декларацією прав дитини, загальновідомою «Женевською декларацією», чоловіки та жінки всіх народів визнають, що людство зобов'язано дати дитині найкраще, проголошуючи та приймаючи це як свій обов'язок, незалежно від раси, національності чи віросповідання» [456]. Отже, у Декларації наголошувалося, що турбота про дітей та їх захист не є винятковим обов'язком сім'ї і навіть окремої держави. Все людство має дбати про захист дитинства.

Левченко К. Б. вказував на те, що «...Женевська Декларація прав дитини є дуже важливим і прогресивним документом, оскільки вона ставить соціальні та економічні права вище традиційних, громадянських і політичних прав» [167]. Підтримуючи таку позицію, І. Е. Борисюк зазначив, що «...важлива роль Декларації полягає в тому, що вона вперше закріпила, хоч і опосередковано (через обов'язки суспільства), права дитини на нормальний матеріальний і духовний розвиток, на притулок і догляд, на засоби для існування і захист від будь-яких форм експлуатації тощо» [31, с. 9].

Шевченко-Бітенська О. В. звертає увагу, що «Женевська Декларація прав дитини містить п'ять основних програмних пунктів: 1. Дитині повинні надаватися всі засоби, потрібні для її нормального матеріального і духовного розвитку. 2. Голодна дитина повинна бути нагодована; хвора дитина повинна отримати допомогу; дитина, яка припустилася помилки, повинна бути виправлена; сироті чи безпритульній дитині повинен бути наданий притулок і догляд. 3. Дитина перша повинна отримувати допомогу під час лиха. 4. Дитина

повинна мати дитинство і захист від усіх форм експлуатації. 5. Дитину потрібно виховувати в усвідомленні того, що її кращі якості повинні бути спрямовані на благо ближнім» [400, с. 33].

Окремо наголошує на певний недолік цієї Декларації О. Г. Юшкевич, яка зазначає, що «...дитина в Декларації 1924 року ще не розглядалася як власник власних прав, а скоріше як об'єкт захисту, що залишався залежним від дорослих у користуванні своїми правами» [409, с. 72].

Декларація також містила коло статей та Додаткових протоколів до неї, що передбачали захист прав та інтересів дітей в умовах ведення воєнних дій та конфліктів, що є надзвичайно актуальним, враховуючи сучасний стан нашої держави. Однак, попри її важливу роль у захисті прав та інтересів дитини, дана Декларація носила все ж таки рекомендаційний характер. Женевська декларація прав дитини, безумовно, «...не є досконалим документом з точки зору визначення термінів та механізмів реалізації її положень. Перелік заборонених підстав для дискримінації дитини обмежується «расою, національністю та вірою». У Хартії дітей післявоєнного періоду 1943 року цей перелік було розширено до «статі» та «соціального стану»» [470, с. 9]. Говорячи про міжнародно-правові засади регулювання відносин між батьками та дітьми щодо виховання, слід зазначити, що Женевська декларація втратила правову основу у 1946 році після розпаду Ліги Націй.

Усі міжнародні органи з прав людини, що беруть участь у захисті прав дитини, діють на універсальному рівні, у рамках ООН. Генеральна Асамблея ООН виконує низку функцій щодо прав людини. Так, вона організує дослідження, дає рекомендації з метою сприяння здійсненню прав людини, приймає з питань прав людини резолюції (декларації) та затверджує договори.

Враховуючи пріоритет прав людини у вирішенні практично всіх питань міжнародних відносин та прав дитини як складової частини загальнолюдських цінностей, Генеральною Асамблеєю ООН у 1946 році було створено Дитячий фонд ООН, який був головним гарантом, механізмом захисту прав дітей у всьому світі.

Одним із важливих актів щодо захисту прав дитини стала Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН. У цій Декларації були визначені питання захисту прав дітей, зокрема проголошувалось право всіх дітей на особливе піклування і допомогу.

Наступним кроком стала Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, ратифікована Верховною Радою України 17 липня 1997 року, яка не містить норми, що безпосередньо регулюють захист прав та інтересів дитини. Однак необхідно зазначити, що «дитина є суб'єктом міжнародного права, тому деякі положення Конвенції можуть застосовуватись і при захисті прав та інтересів дитини» [50, с. 85]. Досліджуючи питання щодо домашнього насильства, встановлено, що насильство в сім'ї порушує низку прав людини, що передбачені й Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, зокрема: право на життя (ст. 2), право не бути підданим катуванням або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводження або покарання (ст. 3), право жити вільно від рабства і примусової праці (ст. 4), право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8) тощо.

У 1957 році Комісія ООН з прав людини розпочала роботу над проєктом тексту нової Декларації про права дитини, який був розроблений Економічною і соціальною радою ООН (ЕКОСОП) за участю низки громадських організацій. У 1959 р. Генеральна Асамблея ООН проголосила Декларацію прав дитини, метою якої було забезпечення дітям щасливого дитинства та користування правами та свободами. Декларація прав дитини складається з десяти статей, спрямованих на гармонійний розвиток та соціальний захист дітей. Документ був прийнятий «...на основі та на виконання Загальної декларації прав людини (1948 рік) й наголошує на тому, що кожна дитина має володіти й користуватися всіма правами, зазначеними в ній. Декларація прав дитини містила всього десять принципів, проте саме вони стали фундаментом міжнародно-правового захисту прав дитини» [131, с. 38].

Стешенко В. М. зазначав, що «Декларація визнається універсальним й ефективним механізмом та інструментом захисту прав дитини у світовому

масштабі і діє з дати прийняття Резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року» [336, с. 46].

Декларація проголошує такі важливі принципи і права: «...рівність та вся повнота прав дитини; спеціальний захист прав дитини; право на ім'я і громадянство; право на соціальний захист; забезпечення належних умов захисту та розвитку дітей з обмеженими можливостями; повний і гармонійний розвиток дитини в любові й розумінні; право на безоплатну й обов'язкову освіту; пріоритетність захисту прав дитини; захист від усіх форм недбайливого ставлення, жорстокості та експлуатації; виховання дитини в дусі взаєморозуміння, терпимості, дружби між народами, миру і братерства» [94]. Отже, зміст Декларації за обсягом є більш ширшим документом, ніж Женевська декларація 1924 року.

Означеною Декларацією проголошуються принцип рівності дітей, норми щодо захисту материнства та дитинства, про захист дітей від експлуатації, право дітей на освіту. Один із принципів Декларації прав дитини встановлює обов'язок суспільства здійснювати особливу турботу про дітей. У Декларації перераховуються не тільки права дитини як громадянина (право на ім'я, на громадянство, на обов'язкову та безкоштовну освіту, на першочергову допомогу та захист – особливо від усіх форм недбалого ставлення, жорстокості та експлуатації), а й виділяються як самостійні положення, що стосуються її виховання в сім'ї. Декларація прав дитини «...стала основою для прийняття Конвенції про права дитини (1989 р.)» [94], про яку мова буде йти далі.

У 1966 році ООН були прийняті Міжнародний пакт про громадянські та політичні права та Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, які необхідно розглядати як перші міжнародні зобов'язуючі документи в галузі прав людини. Ці документи торкаються також окремо прав дитини: заборона дискримінації, право на захист сім'єю, державою та суспільством, право на ім'я та громадянство, захист дитини у разі розпаду сім'ї.

Аналізуючи зазначені пакти та чинні на той час норми сімейного законодавства, О. В. Резвова зазначає, що попри те, що «...дані прогресивні

положення міжнародно-правових актів, буквально «пронизані» турботою про забезпечення і охорону прав дитини, вони не знайшли відображення в КпШС України. Незважаючи на те, що в назві глави 6 КпШС України згадувалося словосполучення «права батьків», ці права в цьому розділі згадані лише двічі. До них були віднесені право окремо проживаючого батька на спілкування з дитиною (ст. 65 КпШС України) і право батьків вимагати повернення дітей від будь-якої особи, що утримує дітей у себе не на підставі закону чи судового рішення (ст. 68 КпШС України). Ніякі інші батьківські права в даному Кодексі не передбачалися» [282, с. 63].

Кайтанський О. С. та Бориченко К. В. вказують на те, що «основою юридичних гарантій права дітей на соціальний захист можна визначити положення конвенцій, прийнятих Радою Європи. Європейська конвенція про соціальне забезпечення 1972 року в главі 6 «Допомога сім'ї», складовою якої визначено допомогу на дітей, передбачила основні засади надання допомоги на дітей на території країн-підписантів. Положення даної Конвенції є основою правового регулювання соціального захисту дітей на території Європи» [115, с. 105].

Також у ті роки була прийнята Гаазька конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання 1973 року [271]. 1979 рік Генеральна Асамблея ООН проголосила Міжнародним роком дитини (присвячений 20-річчю ухвалення Декларації прав дитини). Цими діями Генеральна Асамблея ООН ще раз звернула увагу світової спільноти на необхідність здійснювати відповідні дії щодо захисту дітей. На підставі цього Швеція продемонструвала всьому світу турботу про дітей та «...у 1979 р., у Міжнародний рік дитини, Швеція стала першою країною у світі, де законодавчо було заборонено фізичне покарання дітей» [475].

Такий крок Швеції став поштовхом для активізації дій ООН з підготовки міжнародно-правового документа, юридична сила якого поширювалася б на всі держави. І того ж року Комісія ООН з прав людини розпочала розробку такого юридичного документа. У 1985 році Комітетом Міністрів була прийнята

Рекомендація R (85) 4 «Про насильство в сім'ї», в якій зазначається, що «...охорона сім'ї передбачає захист усіх її членів від будь-якої форми насильства, що досить часто трапляється між ними» [284] та ставляться перед урядом держав-членів завдання вжити відповідних заходів для запобігання насильству в сім'ї.

Одним із головних актів щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини в міжнародному праві є Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року (для України набрала чинності 27 вересня 1991 р.), яка, своєю чергою, є частиною національного законодавства України (ст. 9 Конституції України).

У доктринальних положеннях права зазначається, що «перша частина Конвенції 1989 р. передбачає права дітей, а друга запроваджує контрольний механізм за дотриманням Конвенції – Комітет по правах дитини (Committee on the Rights of the Child / CRC). Комітет по правах дитини приймає загальні коментарі (general comments), які формально не мають обов'язкової юридичної сили, однак сприймаються учасниками Конвенції про права дитини 1989 р. Третя частина містить формальні умови про набрання нею чинності» [463].

Головною ідеєю цієї Конвенції, як зазначала К.Б. Левченко, було те, що «...діти – це не маленькі дорослі із маленькими правами, а повноправні члени суспільства, які мають, крім багатьох прав дорослих, і свої особливі права, – право на гру, на сімейне виховання, на спілкування з однолітками. У Конвенції втілено прогресивний погляд, що дитинство – це не лише підготовка до дорослого життя, але й важливий і самоцінний етап життя людини» [167].

У Конвенції про права дитини закріплено значну кількість положень принципового порядку: надається перелік усіх прав дитини без виділення жодного з них як головного. Загальноправовий принцип рівності у Конвенції знайшов свій відбиток у тому, що правовий статус дитини не залежить від рівня її матеріального, сімейного благополуччя. У Конвенції про права дитини встановлюється принцип найбільшого забезпечення інтересів дитини, а саме у ч. 1 ст. 3 цієї Конвенції передбачено, що «в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що

займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини» [476]. Саблук С. А. писав, що з моменту ратифікації Україною Конвенції про права дитини «...вперше в історії України дитину починають розглядати не як пасивний об'єкт батьківської влади, а як пасивний суб'єкт батьківської турботи, тобто дитина наділена самостійним правовим статусом. Батьківське піклування можна охарактеризувати як турботу з боку батьків у сфері особистих і майнових прав та інтересів дітей, а також дисциплінарну залежність батьків від дітей (це найперше проявляється у відповідальності батьків за правопорушення дитини)» [310, с. 259]. Також уперше, як зазначає Т. М. Ямненко, «...у цьому міжнародному документі було вжито термін «інтереси дитини» та встановлено необхідність їх найкращого забезпечення як керівний принцип для тих, хто несе відповідальність за її освіту та навчання. Ідеться насамперед про батьків» [413, с. 128]. Головним досягненням цієї Декларації, на думку автора, «є те, що вона стосується як життєвих потреб дитини, так і потреб у любові та розумінні; підкреслює необхідність збереження єдності сім'ї, допологової та післяпологової допомоги матері та дитині; обов'язкову та безоплатну початкову освіту, заборону дитячої праці до відповідного віку, право дитини на творчість» [413, с. 128]. Також Конвенція передбачає право дитини бути заслуханою, зокрема ст. 12 закріплюється про те, що «держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що торкаються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що торкається дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства» [476].

Як зазначають О. Ю. Дрозд та Т. В. Хуторянська, «...у рамках Конвенції про права дитини держави учасниці ООН зобов'язалися забезпечити

неповнолітній особі такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки батьків чи інших осіб, які відповідають за дитину за законом, й із цією метою вживають усіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів. Водночас особлива увага покладається на обов'язок національних публічних адміністрацій вживати комплекс заходів щодо забезпечення найкращих інтересів дитини як основного предмету піклування держави. Крім того, вживаються необхідні законодавчі, адміністративні, соціальні заходи з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування, жорстокого поводження, експлуатації з боку батьків чи іншої особи, яка згідно із законом турбується про дитину» [100, с. 259].

Конвенція передбачає право дитини брати активну участь у власному розвитку, мати власні переконання та висловлювати власні думки й домагатися того, щоб вони були враховані під час прийняття рішень, які стосуються її життя тощо. У Конвенції визначається загальний характер захисту прав дитини, її спрямованість. У ній позначається коло осіб, зобов'язаних захищати права дитини (причому на першому місці в їхньому переліку батьки, опікуни, а також ті, хто несе за законом відповідальність за неповнолітнього). Також необхідно зазначити, що Конвенція про права дитини закріплює визначення поняття «дитина» на міжнародному рівні, а саме у ст. 1 Конвенції зазначається, що «дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до цієї особи, вона не досягає повноліття раніше» [476].

Дія цієї Конвенції також поширюється на право дитини на належний рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку дитини та встановлює аліментні зобов'язання між батьками та дітьми (ст. 27). Також в ній містяться норми щодо захисту прав дитини від домашнього насильства, а саме у ч. 1 ст. 18 та ч. 1 ст. 19 Конвенції про права дитини зазначається про «...обов'язок батьків нести основну відповідальність за виховання та розвиток дитини та обов'язок держав забезпечити необхідні законодавчі, адміністративні, соціальні та просвітні

заходи з метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальні зловживання, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину» [476] тощо.

Відповідно до змісту Конвенції про права дитини, науковці умовно поділяють її на три частини: «стосовно сім'ї та добробуту дитини, стосовно передання на виховання, стосовно усиновлення» [36, с. 127].

Як наголошує І. Е. Борисюк, «...на противагу Деклараціям 1924 та 1959 рр., які належать до актів «м'якого права», Конвенція про права дитини має обов'язковий характер для держав-учасниць. Її учасниками є 196 держав, навіть ті, які не є членами ООН, наприклад, Ватикан. Серед держав-членів ООН Конвенцію про права дитини не ратифікували тільки США» [31, с. 10].

Аналізуючи норми Конвенції про права дитини, Н. М. Крестовська зазначила, що «...нова система цінностей, проголошена Конвенцією про права дитини, визначає принципово новий підхід світу дорослих до світу дитини. Він заснований на визнанні пріоритету запитів, інтересів, потреб дітей, самоцінності та суверенітету дитячої субкультури, прав дитини на особливу турботу та допомогу, захист від протиправного примусу та насильств з боку дорослих, на перевагу при перерозподілі ресурсів суспільства як за сприятливих, так і скрутних часів. Діти в першу чергу мають користуватися результатами успіхів людства і в останню – страждати від його негараздів» [153, с. 410]. Трестер Ю. О. зауважує, що «...хоча більшість країн ратифікувала Конвенцію про права дітей, економічні, культурні, соціальні особливості тих чи інших держав призводять до суттєвих розбіжностей стосовно визначення прав дітей і, відповідно, механізмів їх захисту» [355].

Чинна наразі система договірних (конвенційних) органів – органів, заснованих міжнародними конвенціями, конкретними договорами з прав людини для забезпечення виконання саме їх положень, складається з шести комітетів, одним з яких є Комітет з прав дитини – відповідно до Конвенції про

права дитини 1989 року. Цей Комітет засновано у 1989 році. Він безпосередньо займається захистом прав дитини. Відповідно до ст. 43 Конвенції про права дитини Комітет складається з десяти експертів з-поміж громадян держав-учасників, які працюють в індивідуальній якості та обираються на чотирирічний термін. Усі держави-учасниці Конвенції можуть висувати кандидатів. Комітет засідає три рази на рік (у січні, травні – червні та жовтні) у Женеві. Він розглядає прогрес, досягнутий державами-учасницями у виконанні зобов'язань, встановлених Конвенцією 1989 року.

Крім того, ця Конвенція мала великий вплив «...на розвиток законодавчої регламентації прав дитини в нашій країні, так як, закріпивши основні права дитини, вона, тим самим, створила сприятливі умови для вдосконалення відповідного розділу вітчизняного законодавства» [282, с. 64]. 5 березня 2009 р. в Україні було ухвалено «Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини на період до 2016 року». У ній були сформульовані основні кроки впровадження в нашій державі положень ключового міжнародного документу у сфері соціально-правової захищеності дітей» [318].

Згодом, як зазначає Т. М. Ямненко, «...ключові норми Конвенції ООН про права дитини було запозичено у Законі України «Про охорону дитинства», який проголошує охорону дитинства в нашій державі як стратегічний загальнонаціональний пріоритет. Але найважливішим є формування правових норм, які дозволять визнавати та забезпечувати реалізацію прав дитини, а не просто вжиття заходів по захисту дітей» [413, с. 128].

В юридичній літературі звертається увага на те, що з метою розвитку ідеї Конвенції ООН про права дитини «... учасники Всесвітньої зустрічі на вищому рівні в інтересах дітей (1990 р., Нью-Йорк) прийняли Всесвітню декларацію про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей і План дій щодо реалізації цієї декларації впродовж 90-х років XX століття. У Декларації йдеться про те, що кожен день багато дітей у всьому світі перебуває у небезпеці, яка перешкоджає їхньому дорослішанню і розвитку» [131, с. 42]. Всесвітня декларація ставила

перед собою наступні завдання: «покращення здоров'я і харчування дітей; прояв більшої уваги, піклування і надання підтримки дітям-інвалідам, а також іншим дітям, які знаходяться у вкрай важких умовах; посилення ролі жінки в цілому і забезпечення рівних прав для неї з чоловіком, що піде на користь дітям усього світу; піклування усіма можливими засобами про безпечне материнство; зосередження основної уваги на свідомому плануванні чисельності сім'ї та інтервалів між дітонародженнями; забезпечення сім'ї, яка є основним осередком і природним середовищем зростання добробуту дітей, усіма можливими видами захисту і допомоги; забезпечення можливості усім дітям визначити себе як особистість і реалізувати свої можливості в безпечних і сприятливих умовах, у середовищі сім'ї або опікунів, які дбають про їхній добробут (діти повинні бути підготовлені до природного життя у вільному суспільстві, з ранніх років слід заохочувати їх до участі в культурному житті країни); невідкладне забезпечення чи відновлення заради майбутнього всіх дітей стійкого або постійного економічного зростання і розвитку в усіх країнах, вияв як і раніше особливої уваги якнайшвидшому, всеохоплюючому й тривалому вирішенню проблем зовнішньої заборгованості, з якими стикаються країни дебітори, що розвиваються» [479].

Не менш значущим міжнародним актом стала Європейська конвенція про здійснення прав дітей, яка була ратифікована Україною у 1996 році та набрала чинності для України з 01 квітня 2007 року. Як зазначають науковці, у цій Конвенції «...особлива роль приділяється необхідності захисту та догляду за дітьми, і хоча відповідальність лежить в першу чергу на батьках, зобов'язання також накладаються на державу та суспільство. Найбільшу зацікавленість серед судових розглядів щодо дітей складають питання законнонароджуваності, усиновлення, опікунства, місця проживання, управління майном дитини, позбавлення батьківських прав, захисту від жорстокого або принизливого ставлення, медичного лікування» [177, с. 41].

1996 року Україною була ратифікована Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської

відповідальності та заходів захисту дітей, яка набула чинності для України 1 лютого 2008 року [136]. Цілями цієї Конвенції відповідно до ст. 1 є: «визначити державу, органи якої мають юрисдикцію вживати заходів, спрямованих на захист особи чи майна дитини; визначити, яке право має застосовуватися такими органами при здійсненні їхньої юрисдикції визначити право, що застосовується до батьківської відповідальності; забезпечити визнання та виконання таких заходів захисту в усіх Договірних Державах; запровадити таке співробітництво між органами Договірних Держав, яке може бути необхідним для досягнення цілей цієї Конвенції» [136].

Конвенція регулює такі питання, як захист дітей, набуття, здійснення, припинення чи обмеження батьківської відповідальності, а також її делегування, опіки, зокрема, право визначати місце проживання дитини, а також права на спілкування, піклування та аналогічних інститутів, влаштування дитини в прийомну сім'ю або в установи опіки і піклування, нагляду з боку державного органу за дитиною, яка перебуває під опікою, а також вжиття заходів управління, збереження або розпорядження майном дитини.

1 вересня 2006 року Україна приєдналась до Гаазької Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25 жовтня 1980 року. Як зазначають науковці, ця «Конвенція регулює процедуру повернення дітей у разі викрадення дитини одним із батьків. Відповідно до зазначеної Конвенції – її основною метою є повернення дитини на місце її постійного проживання, при цьому слід розуміти, що це визначення абсолютно не є тотожним громадянству дитини або її батьків» [473].

Конвенція про стягнення аліментів за кордоном від 20 червня 1956 року, яка набрала чинності для України 9 жовтня 2006 року, дозволяє не лише визнати й виконати рішення суду України на територіях указаних держав, а й на підставі наданих документів прийняти рішення про стягнення аліментів у цих державах. Зокрема у разі, коли відсутнє рішення суду України про стягнення аліментів з відповідача, який проживає за кордоном, до держави через Міністерство юстиції надсилаються необхідні документи для розгляду справи по суті. Звернення про

вирішення питання про стягнення аліментів на підставі вищенаведеної Конвенції оформлюється позивачем письмово в довільній формі. До звернення додається заява про стягнення аліментів на підставі Конвенції про стягнення аліментів за кордоном, а також переклад заяви і документів, що до неї додаються, офіційною мовою тієї країни, на території якої пропонується стягнути аліменти, а якщо це неможливо, – англійською чи французькою мовами. Заява надсилається до Міністерства юстиції України через територіальне управління юстиції. Міністерство юстиції надсилає заяву органу країни, де знаходиться відповідач, протягом місяця від дня її надходження. Конвенція про стягнення аліментів за кордоном надає можливість також виконання рішення українського суду про стягнення аліментів.

Щодо цього питання є рішення ЄСПЛ (справа «К. проти Італії» від 20 липня 2004 року, заява № 38805/97). У справі оскаржується тривалість процесу по стягненню аліментів з батька дитини заявниці, порушеної в Італії відповідно до Конвенції ООН про стягнення аліментів за кордоном, яка перевищувала «розумний строк» в порушення пункту 1 статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Щодо аліментних зобов'язань на утримання дитини було прийнято ще низку конвенцій, серед яких: Конвенція про визнання і виконання рішень про аліментні зобов'язання стосовно дітей 1958 року; Конвенція про право, що застосовується до аліментних зобов'язань 1973 року; Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання 1973 року та Конвенція про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання 2007 року.

Порядок виконання в Україні Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання, підписаної 23 листопада 2007 року у м. Гаазі, що набрала чинності для України 1 листопада 2013 року, визначає Інструкція про виконання Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання, яка затверджена наказом Міністерства юстиції № 2904/5 від 15 вересня 2017 року [260].

Однією з особливостей предметної сфери Гаазької конвенції 2007 року, як про це зазначає Ю. В. Черняк, «...є те, що вона застосовується до зобов'язань про утримання, які виникають між батьками та дитиною віком до 21 року. Конвенція не вимагає, щоб держави-учасниці змінили своє внутрішнє законодавство в питанні віку дитини, але позиція держави щодо цього виду аліментних зобов'язань має бути визначена при приєднанні до конвенції. Так, Україна зробила застереження про те, що вона «залишає за собою право застосовувати Конвенцію до зобов'язань про утримання, що виникають з відносин між батьками та дитиною, стосовно особи віком до 18 років», а також «буде поширювати застосування розділів V («Визнання та виконання») та VIII («Загальні положення») Конвенції на стягнення утримання з батьків на повнолітніх непрацездатних дочку, сина; з батьків на повнолітніх дочку, сина, які продовжують навчання, до досягнення ними 23 років; з повнолітніх дочки, сина на непрацездатних батьків; з баби, діда на внуків, які не досягли повноліття; з повнолітніх онуків, правнуків на непрацездатних бабу, діда, прабабу, прадіда; з повнолітніх братів, сестер на братів, сестер, які не досягли повноліття, та непрацездатних повнолітніх братів і сестер; з мачухи, вітчима на падчерку, пасинка, які не досягли повноліття; з повнолітніх падчерки, пасинка на непрацездатних мачуху, вітчима» [394, с. 115–116].

2008 року Україною було ратифіковано Європейську конвенцію про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми, 1980 року. У Конвенції застосовується термін «опіка» як можливість певної особи піклуватися про дитину, а саме з питань щодо визначення місця проживання дитини та права доступу до дитини. Необхідно зазначити, що Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми не застосовується до рішень, метою яких є визначення виключно законного представництва або забезпечення представництва інтересів дітей у майнових питаннях. Водночас такі рішення можуть прийматися до визнання і виконання, у тому разі, коли вони безпосередньо стосуються опіки. Також означена Конвенція запровадила

відповідні заходи та положення, які дозволяють встановити опіку над дитиною, а також дозволяють поновлювати опіку над дітьми у випадках її свавільного припинення. Положення Конвенції про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми гарантують права доступу батьків до дитини, що є нормальним наслідком права на опіку, забезпечує належне вирішення проблем, що виникають у випадках, коли дітей неправомірно переміщують через державний кордон.

Необхідно зауважити, що у ст. 1 Конвенції під терміном «дитина» розуміється «...особа будь-якого громадянства, яка не досягла 16 років і не має права самостійно вирішувати питання стосовно місця свого проживання за законодавством місця її звичайного проживання, законодавством її громадянства чи за внутрішнім законодавством запитуваної Держави».

З питань усиновлення велике значення має Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) (прийнята від 27 листопада 2008 року, ратифікована Україною від 15 лютого 2011 року) [102]. Ця Конвенція встановлює: «...обов'язкове отримання згоди батька дитини на усиновлення, навіть у разі, якщо дитина народжена поза шлюбом; обов'язкове отримання згоди дитини, якщо вона досягла достатньо свідомого віку; визнання права неодружених осіб на усиновлення; залишення за країною-учасницею права на дозвіл усиновити дитину одностатевій парі, яка проживає разом і має міцні стосунки. Європейська конвенція про усиновлення дітей також містить положення, що стосуються доцільності надання усиновленій дитині громадянства тієї держави, громадянами якої є усиновлювачі» [162, с. 409].

Європейська конвенція про усиновлення дітей встановлює вікові обмеження для особи, яка бажає усиновити дитину: відповідно до ст. 9 цієї Конвенції дитина може бути усиновлена лише особою, яка досягла 18 років та до 30 років. Необхідно зазначити, що встановлений Конвенцією вік 18 років для особи, яка хоче усиновити дитину, є віком набуття повноліття у більшості держав-членів Ради Європи, що відповідає Конвенції про права дитини.

Конвенція встановлює різницю у віці між усиновлювачем і дитиною, що має становити щонайменше 16 років.

Відповідно до п. 1 (b) ст. 5 Конвенції про усиновлення дітей при усиновленні необхідно отримати згоду дитини на усиновлення. Також Конвенція передбачає, що визначення мінімального віку, з якого необхідно отримати згоду дитини на усиновлення, встановлюється державами-учасниками цієї Конвенції відповідно до національного законодавства, але не може перевищувати 14-ти років.

Водночас не слід забувати, що положення Європейської конвенції про усиновлення дітей 1967 року є чинними й на цей час, незважаючи на прийняття переглянутої Конвенції про усиновлення. З цього приводу слушно зазначає О. В. Шевченко-Бітенська, що у «... зв'язку із соціальними і правовими змінами, що відбулися в Європі, починаючи з кінця 1960-х років, багато держав-членів Ради Європи переглянули свої закони про усиновлення, в результаті чого деякі положення Конвенції застаріли, хоча у 1967 році Конвенція була основним інструментом Ради Європи щодо усиновлення. Крім того, важливо було переглянути Конвенцію 1967 року з метою розвитку положень Гаазької конвенції 1993 року. Положення Конвенції, крім того, поступово перестали відповідати практиці Європейського суду з прав людини, про що зазначено у Преамбулі Конвенції 2008 року» [400, с. 98–99].

Розгон О. В. звертає увагу, що «ратифікація Європейської конвенції про усиновлення дітей була передбачена інтеграцією в Європейський Союз та необхідністю узгодження українського законодавства з європейськими нормами. Однак варто чітко визначити, що механізми й структура усиновлення визначаються самою державою відповідно до традицій і нормативних актів, які існують у країні» [300, с. 140].

Розглянута Конвенція також надає можливість «...державам-учасникам приймати положення, які є більш сприятливими для усиновлення дитини. Це означає, що не йтиметься про порушення або неузгодження з нормами міжнародного документа в тих випадках, коли в українському законодавстві

будуть прийняті норми, які відрізнятимуться від положень цієї конвенції та будуть кращими для процесу усиновлення дитини» [183, с. 278].

У січні 2009 року Верховна Рада України ратифікувала Європейську конвенцію про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом 1975 року. Конвенція передбачає, що батько й мати дитини, народженої поза шлюбом, мають такі самі обов'язки її утримувати, які були б за її народження в шлюбі. У випадках, коли законний обов'язок утримувати дитину, народжену в шлюбі, переходить до певних членів сім'ї та родичів з боку батька або матері, такий обов'язок також застосовується й до дитини, народженої поза шлюбом. Дитина, народжена поза шлюбом, має таке саме право на успадкування майна своїх батька й матері, а також члена сім'ї та родича з боку батька або матері, як і дитина, народжена в шлюбі.

Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства була ратифікована Україною 20 червня 2012 року. Цілями цієї Конвенції є: «...запобігання сексуальній експлуатації та сексуальному насильству стосовно дітей і боротьба з цими явищами; захист прав дітей, які стали жертвами сексуальної експлуатації та сексуального насильства; сприяння національному та міжнародному співробітництву в боротьбі із сексуальною експлуатацією та сексуальним насильством стосовно дітей. Ця Конвенція для забезпечення ефективного виконання Сторонами її положень встановлює особливий механізм моніторингу» (ст. 1 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [137]).

Отже, необхідно зазначити, що на міжнародному рівні було прийнято достатньо багато правових документів, що регулюють захист прав та інтересів людини взагалі та захист сімейних прав та інтересів дитини зокрема. Однак і досі відсутній єдиний механізм захисту сімейних прав та інтересів дитини. Також необхідно зазначити, що в зв'язку з оголошенням у нашій країні воєнного стану, крім того, зростанням кількості збройних конфліктів не тільки внутрішніх, а й міжнародних, виникають нові проблеми щодо захисту дітей: надання дитині негайного захисту, утримання, допомоги, створення для неї відповідних умов

життя тощо. Все це постає актуальною проблемою сучасності для всього світу. Як зауважує О. В. Шевченко-Бітенська, «лише за останні два десятиліття збройні конфлікти в Європі (Азербайджан, Боснія, Грузія, Дагестан, Косово, Придністров'я, Хорватія, Чечня, Югославія) забрали життя й фізично скалічили кілька мільйонів дітей. Захист дітей від насильства під час збройних конфліктів є однією з найбільш важливих прерогатив Ради Європи у сфері становлення стандартів захисту прав людини» [400, с. 114]. На Сході України з 2014 року триває збройний конфлікт, а з 24 лютого 2022 року оголошено воєнний стан на всій території України, що спричинило загрозу для життя всього населення, в тому числі й дітей. Унаслідок воєнних дій діти залишаються без батьків, без належного утримання, піддаються насиллю тощо, у зв'язку з чим необхідно посилити захист дітей не тільки в нашій державі, а й на міжнародному рівні.

Варто зазначити, що норми міжнародно-правових актів про права дітей, їх захист та охорону знаходять свій розвиток у нормах національного права, що є позитивним. Прагнучи інтегруватися у міжнародне співтовариство, Україна вживає заходів щодо посилення правових інститутів, покликаних захищати права та інтереси дитини, розвитку національного законодавства, приведення його у відповідність до міжнародних стандартів, зміцнюючи незалежність судової влади. Основні положення міжнародно-правових документів знайшли своє відображення у конституційних нормах та нормах цивільного процесуального й сімейного законодавства України. На сьогодні українське законодавство здебільшого відповідає європейським стандартам захисту сімейних прав та інтересів дітей, визнаючи дитину суб'єктом права з широким колом прав, які підлягають захисту, однак такий захист ще потребує вдосконалення.

5.2. Значення практики Європейського суду з прав людини для захисту сімейних прав та інтересів дитини

Як справедливо зазначав К. Г. Волинка, «держава, яка визнає права і свободи людини, бере на себе певні зобов'язання зі створення сприятливих умов для їх ефективного забезпечення: надавати громадянам справжні можливості для практичної реалізації ними своїх прав і свобод; охороняти права і свободи особи від можливих протиправних посягань; захищати права і свободи у випадку їх незаконного порушення» [45, с. 31–36].

В юридичній літературі термін «механізм», як про це зазначають науковці, «...застосовують в абстрактному значенні, проте механізмом називають систему, що містить елементи, які забезпечують певні процеси. Якщо йдеться про механізм забезпечення прав дитини, то його складовими є норми права, що регулюють відносини у сфері охорони дитинства й забезпечення прав дітей, суб'єкти, що уповноважені здійснювати захист прав дітей, діти як суб'єкти, що потребують захисту» [159, с. 95].

Під терміном «міжнародний механізм захисту прав та інтересів дитини» необхідно розуміти систему міжнародних органів та організацій, що діють з метою реалізації міжнародних стандартів із захисту прав та інтересів дитини або їх поновлення у випадку порушення. Розвиток міжнародних стандартів із захисту прав та інтересів дитини, підвищення ролі міжнародних механізмів у їх забезпеченні свідчать про становлення на сучасному етапі права дитини на міжнародний захист.

Наулік Н. С. зазначав, що «...у більшості демократичних держав основу механізму захисту прав людини складає суд» [193, с. 59]. Як відомо, на міжнародному рівні створений та функціонує такий судовий орган, як Європейський суд з прав людини, який є міжнародним судовим органом у системі міжнародного контролю за виконанням Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року державами, які до неї приєдналися.

Павлик Н. П. вказує, що «Європейський суд з прав людини (англ. European Court of Human Rights; часто вживана аббревіатура – ECHR) – частина механізму захисту прав людини в країнах, що ратифікували Конвенцію прав людини; соціальний інститут, покликаний забезпечувати дотримання основних положень Конвенції; міжнародний судовий орган, який розглядає позови фізичних та юридичних осіб, а також окремих держав, що стосуються недотримання невід’ємних прав і свобод людини» [205, с. 106–107].

Ляшенко Р. Д. та Добровінський М. М. відзначають, що «...рішення ЄСПЛ є офіційним тлумаченням Конвенції. Нові принципи та методи тлумачення Конвенції, які є безпосереднім наслідком якісного розвитку міжнародного та конституційного права країн західних демократій, дадуть можливість змінити певною мірою спрощені підходи та методи тлумачення норм про права людини і громадянина в нашій державі» [176, с. 363–364].

У 2003 році Комітет ООН з прав дитини вказав у своєму Зауваженні загального порядку № 5 (*General comment № 5 (2003). General measures of implementation of the Convention on the Rights of the Child (arts. 4, 42 and 44, para. 6; CRC/GC/2003/527 November 2003)*): «для того, щоб права мали значення, повинні бути доступні ефективні засоби правового захисту для відшкодування шкоди, спричиненої порушеннями прав». Питанням правосуддя для дітей було повернуто додаткову увагу на дні обговорень Ради з прав людини ООН у 2014 році, за результатами якого було прийнято безапеляційне рішення про те, що «кожна дитина, чиї права були порушені, повинна мати ефективний засіб правового захисту» [472] .

Необхідно зазначити, що доступ до правосуддя є правом кожної людини, в тому числі й дитини. Щоб права дітей були захищені, мають бути спосіб здійснення цих прав та певний механізм їх захисту. Доступ до правосуддя для дітей означає, що діти або особи, які представляють їх інтереси, повинні мати можливість використовувати правову систему та покладатися на неї для захисту прав та інтересів дитини. Правова система має надавати дітям різноманітні способи здійснення швидкого, ефективного та пропорційного захисту своїх прав

та інтересів для запобігання порушення їх прав, інтересів та вирішення відповідних спорів.

При дослідженні питання щодо механізму захисту сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини, необхідно звернути увагу, що «Законом «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» Україна повністю визнала дію норми щодо визнання обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення й застосування Конвенції (ст. 32 Закону). Обов'язкова сила рішень і їх виконання встановлені ст. 46. Відповідно до ст. 9 Конституції України зазначена Конвенція є частиною національного законодавства України, та у зв'язку з цим – джерелом законодавчого правового регулювання і правозастосування в Україні» [123, с. 157].

Відповідно до п. 12 постанови Пленуму Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя» від 19 грудня 2014 року № 13 «застосування судами України ЄКПЛ має здійснюватися з обов'язковим урахуванням практики ЄСПЛ не тільки щодо України, а й щодо інших держав. Недотримання вимог ЄКПЛ за умови наявності рішення ЄСПЛ, яке набуло статусу остаточного, може бути підставою для перегляду судового рішення Верховним Судом» [257].

Згідно з ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року «суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права» [245].

Як зазначається в юридичній літературі, «...застосування практики ЄСПЛ в Україні ґрунтується на пріоритеті ЄКПЛ щодо національного законодавства та презумпції відповідності ЄКПЛ нормам Конституції України» [345, с. 60]. За твердженням С. П. Головатого, «...ратифікація Україною ЄКПЛ створила нову правову ситуацію в системі захисту прав людини в Україні. Перед правниками

постала вимога, з одного боку, не відступати від положень ЄКПЛ, а з іншого – спиратися у своїх рішеннях на практику Суду щодо розгляду справ про порушення цих прав» [74, с. 11]. Таку точку зору підтримали й інші науковці та зауважили, що «...звісно, ратифікувати положення Конвенції – це лише половина роботи і проблемною залишається сама її реалізація та застосування на практиці. Доволі часто одне з іншим не збігається або має певні розбіжності. Оскільки рішення ЄСПЛ є джерелом права і це є їх основною функцією, то всі вони реалізуються через правозастосовну практику. Так, основними функціями рішень ЄСПЛ для національного законодавства та судової системи є: вдосконалення національного законодавства; взаємозв'язок теорії і практики; тлумачення Конвенції та Протоколів до неї; аналіз та узагальнення напрацьованого досвіду» [7, с. 74].

Блажівська Н. Є. вважає, що «процес застосування українськими судами практики ЄСПЛ будується на «трьох китах»: відслідкувати, перекласти та застосувати відповідне рішення ЄСПЛ. І з цим, власне, пов'язані труднощі із застосування практики Суду. Наприклад, відстеження практики у нас наразі не відбувається системно. Імовірно в новому ВС буде організовано відповідний структурний підрозділ, який відслідковуватиме практику ЄСПЛ на регулярній основі у кожній конкретній категорії спорів» [26] .

Слід зазначити, що «...втрата довіри громадян до української судової системи через її неефективність призвела до того, що громадяни звертаються по захист своїх прав у міжнародні інституції, і як результат Україна продовжує посідати провідні позиції серед держав-членів Європи за кількістю звернень громадян по захист їхніх прав до ЄСПЛ» [474]. Однак, як слушно зазначають науковці, «...універсального варіанту застосування практики ЄСПЛ судами в Україні та у світі немає» [7, с. 84].

На думку О. А. Беяневича, «...держави-учасниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод повинні брати до уваги не лише ті рішення Європейського суду з прав людини, які винесено щодо цієї конкретної держави, але й рішення, винесені відносно третіх країн. Іншими словами,

держави, які не були стороною в конкретній справі, повинні виносити більше уроків із таких рішень Суду, оскільки вони можуть навчити їх, як уникнути подібних порушень у майбутньому і відповідним чином змінити власну правову систему і правозастосовну практику» [18, с. 32–38].

Таким чином, були створені для фізичних та юридичних осіб України додаткові гарантії захисту основних їх прав, свобод та інтересів. Як вважає Е.Л. Трегубов, означені «...гарантії знайшли своє вираження та закріплення через загальносвітове визнання міжнародних договорів з прав людини, а також спеціальних органів, уповноважених здійснювати контроль дотримання основних прав і свобод людини» [354, с. 358]. Таким органом, як уже зазначалось, є Європейський суд з прав людини – міжнародний судовий орган, метою створення якого є забезпечення дотримання Конвенції і протоколів до неї, державами-учасниками, що її ратифікували. Він покликаний перевіряти дотримання державами прав та гарантій їх забезпечення, передбачених Конвенцією [354].

Захист прав дітей є одним із важливих завдань держави, оскільки саме діти вважаються найбільш незахищеною категорією громадян через їхню фізичну, психологічну і соціальну незрілість тощо. Найбільш важливу роль у захисті прав дитини відіграє судова форма захисту. Відповідно до ч. 5 ст. 55 Конституції України, кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна. У п. 1 ст. 35 Конвенції про захист прав людини і основних свобод також зазначається про те, що «...суд може приймати заяву до розгляду лише після того, як вичерпано всі національні засоби правового захисту відповідно до загальновизнаних принципів міжнародного права, і протягом шести місяців з дня прийняття остаточного рішення» [134]. Це, своєю чергою, передбачає, що захист прав та інтересів дитини повинен бути забезпечений саме національними судами, а Європейський суд з прав людини перевіряє, чи порушила держава права та інтереси дитини

своїми рішеннями. Також необхідно зазначити, що вищенаведені приписи про вичерпність усіх національних засобів юридичного захисту сприяють постійному вдосконаленню законодавства та правозахисної системи кожної окремої держави, що спрямовані на захист прав та інтересів дитини.

Науковці зазначають, що «...виконання державою прийнятих зобов'язань не може бути забезпечене без створення постійно діючих незалежних механізмів захисту прав дитини» [115, с. 104].

Міжнародний захист прав дитини «...являє собою сукупність міжнародно-правових і міжнародних норм, що регулюють співробітництво держав у забезпеченні захисту прав дітей. З погляду на фізичну і розумову незрілість дитині необхідні особливі права і додатковий захист. Соціальний статус дітей є нижчим, ніж у дорослих, отож міжнародний захист прав дітей спрямований на забезпечення рівних прав і можливостей дітей і дорослих» [177, с. 44].

Можливість звернення до Європейського суду з прав людини з'явилась в українських громадян з моменту приєднання до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Конвенція дозволяє дітям подавати скарги до Європейського суду з прав людини самостійно або за допомогою своїх законних представників після використання всіх національних засобів. Крім того, необхідно зазначити, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод не містить норми про мінімальний вік дитини, яка має право на звернення до Європейського суду з прав людини за своїм захистом. Так, наприклад, у справі *T. and V. v. United Kingdom* від 16 грудня 1999 року заявниками були визнані діти у віці 10 років [334].

Звернення до Європейського суду з прав людини не вимагає будь-якого попереднього повідомлення органів або отримання їх згоди на таке звернення. Судочинство означеного суду відрізняється від розгляду справ національними судами і складається з кількох стадій: визнання прийнятності скарги; врегулювання її на рівні держави-заявника; безпосередній розгляд; виконання рішення, ухваленого Європейським судом з прав людини.

Предметом скарги згідно із ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод можуть бути лише права, що гарантуються цією Конвенцією чи її Протоколами. Крім того, скарга може виходити лише від самого потерпілого, якщо така скарга подається декількома особами, то кожен має довести свої конкретні вимоги. Відповідно до Протоколу № 15 про внесення змін до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод з 01 лютого 2022 року термін звернення до Суду становить чотири місяці з дня винесення остаточного рішення на національному рівні. Визначений термін застосовується до заяв, в яких остаточне рішення на національному рівні винесено 01 лютого 2022 року і пізніше. До внесення вищенаведених змін скарга подавалась не пізніше ніж за шість місяців після остаточного розгляду питання компетентним державним органом. При цьому скаржитися можна тільки на ті порушення Конвенції, які мали місце після дати її ратифікації. Щоб скарга була визнана прийнятною по суті, заявником повинні бути вичерпані всі внутрішньодержавні засоби правового захисту.

Європейський суд з прав людини не є вищою інстанцією щодо судової системи держави-учасниці Конвенції. Отже, він не може скасувати рішення, ухвалене національним судом, не має права давати розпорядження щодо вжиття заходів, що мають юридичні наслідки. Європейський суд з прав людини розглядає лише конкретні скарги для того, щоб встановити, чи справді мало місце порушення норм Конвенція при здійсненні захисту прав та інтересів дитини компетентними державними органами відповідної країни. При цьому Суд має право присудити «справедливу компенсацію» потерпілій стороні. Відповідно до п. 2 ст. 46 Конвенції остаточна ухвала Суду надсилається Комітету міністрів Ради Європи, який здійснює нагляд за його виконанням. Таким чином, рішення Європейського суду з прав людини тягне за собою певні зобов'язання для держави-відповідача. Своєю чергою держави-учасниці мають відповідним чином трансформувати свої правові системи з метою забезпечення існування можливостей перегляду та поновлення провадження у справі у зв'язку з рішенням Європейського суду з прав людини.

Як зазначається в юридичній літературі, Європейський суд з прав людини виносить рішення, що «... є обов'язковими для держав учасниць (відповідачів у справі), хоча для інших держав вони можуть бути правовими стандартами при встановленні відповідності національного законодавства праву Ради Європи. Часто ці рішення стимулюють інші держави (навіть ті, що не є сторонами судового розгляду) до вдосконалення національного законодавства та коригування правозастосовчої практики. Держави учасниці на підставі рішень ЄСПЛ здійснили і здійснюють низку реформ стосовно управлінських органів, судової системи, законодавчих актів, змінили підхід до вирішення багатьох важливих проблем» [398].

Щодо самої структури рішення Європейського суду з прав людини, то як зазначає І. В. Караман, «рішення ЄСПЛ мають особливу структуру, яка є відмінною від нормативно-правової документації національних судів. Є два основні види таких рішень: 1) власне рішення, що вказують на факт наявності чи відсутності у діях держави порушення статті Конвенції чи Протоколів до неї, або додаткові рішення щодо справедливої сатисфакції, якщо це питання не було вирішено в рішенні щодо наявності чи відсутності порушення; 2) ухвали щодо прийнятності або вилучення справи з реєстру справ ЄСПЛ» [119, с. 55]. Далі науковець визначає елементи і атрибути цього рішення, до яких відносить: «...титульну сторінку із обов'язковим зазначенням органу, який ухвалив це рішення, назви справи і типу рішення; назва справи та список суддів, які проводили слухання по заяві й ухвалили рішення, а також дати проведення слухань за зачиненими дверима; розділ «Процедура», в якому вказують номер і дату подачі заяви, ім'я, громадянство особи-заявника, короткий зміст скарг; розділ «Факти», що поєднує у собі два основні підрозділи: викладення обставини справи заявника, в тому числі тих, які передували поданню справи до суду, а також відповідне національне та міжнародне право і практика; розділ «Право», або те, що у національному судочинстві має назву мотивувальної частини: порушення статті, розгляд питання прийнятності скарги, розгляд суті скарги. Цей елемент є ключовим і найбільш інформативним; резолютивна частина, в

межах якої судом резюмується, чи є скарги заявника прийнятними, чи було порушення того чи іншого положення, як ухвалено рішення з цих питань (одноголосно чи за наявності окремої думки судді); підписи суддів; окремі думки суддів» [119, с. 55].

При дослідженні положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод можна дійти висновку, що «...вона не містить у собі статей, які безпосередньо регулюють захист прав та інтересів дитини. Однак необхідно зазначити, що дитина є суб'єктом міжнародного права, тому деякі положення Конвенції можуть застосовуватись і при захисті прав та інтересів дитини» [50].

З цього приводу С. І. Клім зазначає, що «...аналіз Європейської конвенції свідчить про дихотомію права на публічне (процесуальне) та приватне (матеріальне, зокрема сімейне) під час вирішення питань, які стосуються малолітніх або неповнолітніх» [125, с. 204].

Мамич О. В. вважає, що «...дитина має ті ж самі права, що і будь-яка доросла людина в межах її дієздатності. У ст. 34 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод вказано, що заявником може виступати «будь-яка фізична особа...яка стверджує, що стала жертвою порушення прав, визначених Конвенцією...таким чином, вбачається, що ця норма розповсюджує свою дію на категорію неповнолітніх осіб» [177, с. 40].

Отже, необхідно зазначити, що у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод положень, що безпосередньо стосуються захисту сімейних прав та інтересів дітей, не так уже й багато. Однак до дитини, як і до будь-якого іншого суб'єкта прав, можна застосовувати всі положення Конвенції. І сама Конвенція, і прецеденти Суду наголошують на тому, що заявником може виступити будь-яка людина, яка підпадає під юрисдикції Європейського Суду з прав людини, в тому числі й дитина.

Незважаючи на це, як справедливо зазначає Л. М. Токарчук, «...ЄСПЛ ухвалено багато рішень, що стосуються прав та інтересів дітей, які можуть мати ключове значення для вирішення спорів щодо повернення дитини у сім'ю,

усиновлення, встановлення опіки та піклування тощо. Ці справи стосуються порушення переважно ст. 8 ЄКПЛ – право на повагу до приватного і сімейного життя» [353, с. 381–382].

Система норм Ради Європи у сфері захисту прав дітей базується на чотирьох основних принципах: «...захист дитинства, запобігання насильству, покарання винуватого у насильстві та врахування думки дитини. Конвенція Ради Європи про здійснення прав дітей передбачає конкретні заходи, що дозволяють дітям досягати їх реалізації. Вона узаконює необхідність донести до дітей інформацію про опіку, житло, права батьків спілкуватися з дитиною, питання усиновлення та захисту від жорстокого чи принизливого ставлення» [442].

Щодо застосування Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод при здійсненні захисту сімейних прав та інтересів дитини необхідно звернути увагу на ст. 6 Конвенції, в якій зазначається, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру. Вбачається що це положення можна застосувати й до неповнолітніх осіб, оскільки діти також мають право на справедливий і публічний розгляд їх справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом.

Частина першою ст. 8 Конвенції передбачається, що кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Здійснивши аналіз практики Європейського суду з прав людини, необхідно зазначити, що саме заявник має вказати на право, яке, на його думку, було порушено, та переконати Європейський суд з прав людини, що це порушене право підпадає під дію ст. 8 Конвенції. Так, наприклад, у справі «Е.В. проти Франції» (Е.В. с. France) від 22 січня 2008 року заявнику вдалося переконати більшість членів Суду, що відмова національної влади підтвердити її придатність для усиновлення була скаргою не на її право на усиновлення або на право створити сім'ю через усиновлення, в задоволенні якої їй було б відмовлено внаслідок того, що воно не підпадає під дію Конвенції, а на втручання у її

приватне життя, оскільки вона не змогла встановити відносини із зовнішнім світом через усиновлення. Якби заявник вказав більше, ніж одне право, захищене ст. 8 Конвенції, то суд міг би точно і не визначити, яке саме право людини мають на увазі. В цій справі суд ухвалив, що «...скарга щодо прослуховування та перехоплення телефонних розмов та поштової кореспонденції входила у сферу, на яку поширюється ст. 8 Конвенції, представляючи втручання у приватне та сімейне життя та порушення таємниці кореспонденції» [422].

Щоб забезпечити захист порушених прав відповідно до ст. 8 Конвенції, скарга повинна стосуватися одного з чотирьох аспектів, гарантованих цією статтею, а саме: питання приватного життя, сімейного життя, недоторканості житла або кореспонденції. Значення цих чотирьох аспектів далеко не самоочевидне і великою мірою залежить від фактів. Крім того, ці сфери не є взаємовиключними, та будь-яке діяння може одночасно торкатися кількох сфер. Суд не став викладати особливі правила тлумачення різних складових цих аспектів: зазвичай розгляд проводиться залежно від конкретного випадку, причому даним поняттям надається самостійне значення.

Розглядаючи такий аспект, як захист «сімейного життя», Європейський суд з прав людини постійно наголошує у своїй практиці, що поняття сімейного життя у розумінні ст. 8 Конвенції «...не обмежується виключно сім'ями, заснованими на узах шлюбу, і може включати інші фактично існуючі відносини. Прийняття рішення про те, чи підпадають будь-які відносини під поняття «сімейне життя», базується на низці істотних факторів, включаючи факт спільного проживання подружжя, тривалість їх відносин, наявність у них взаємних зобов'язань по відношенню один до одного, що виражаються в наявності дітей або будь-яких інших засобах» (Рішення, ухвалене 22 квітня 1997 року у справі «X, Y and Z v. the United Kingdom») [438].

У справі «Джонстон проти Ірландії» (Johnston v. Ireland) Європейський суд з прав людини пояснив, що «...особи, які живуть поза шлюбом, постійно і стабільно проживають спільно з їх дітьми, зазвичай вважаються такими, які ведуть сімейне життя» [425].

У справі «Кіган проти Ірландії» (*Keegan v. Ireland*) від 26 травня 1994 року Європейський суд з прав людини роз'яснив, що «...поняття сімейного життя, на якому заснована ст. 8 Конвенції, охоплює, навіть за відсутності спільного проживання, зв'язку між батьками та їх дитиною, незалежно від законності останнього. Хоча цей зв'язок може бути порушений наступними подіями, таке може відбуватися лише у виняткових випадках» [428].

У справі «Беррехаб проти Нідерландів» (*Berrehab v. the Netherlands*) [420] Європейський суд з прав людини зазначив, що дитина, народжена у шлюбі, автоматично є частиною цього «сімейного» осередку з моменту і з самого факту свого народження. Існування або відсутність «сімейного життя» у значенні статті 8 – це питання факту, залежить від реального існування на практиці тісних особистих зв'язків, наприклад, очевидного інтересу та відданості батька дитині як до народження, так і після нього, як це визначено у справі «L. проти Нідерландів» (*L.v. the Netherlands*) [231].

Якщо існування сімейних зв'язків з дитиною встановлено, то держава має діяти так, щоб сприяти розвитку цих зв'язків і надати правові гарантії, які роблять можливу інтеграцію дитини в сім'ю відразу ж з моменту народження або в найкоротший термін після народження (Справа «Кроон та інші проти Нідерландів» (*Kroon and Others v. the Netherlands*) [429].

Хоча ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод не містить прямо виражених процесуальних вимог, процес прийняття рішення, що призводить до заходів втручання, має бути справедливим та забезпечувати належну повагу інтересів, гарантованих даною статтею, зокрема щодо дітей, які передаються під опіку (Справи «W. проти Великобританії» (*W. v. the United Kingdom*) [436], «Макмайкл проти Великобританії» (*McMichael v. the United Kingdom*) [434]. Крім того, як заявив Європейський суд з прав людини, у справі «Макреді проти Чеської Республіки» (*Macready v. the Czech Republic*) [432], де тривалість розгляду суттєво впливає на сімейне життя заявника, потрібний суворіший підхід, а засіб правового захисту, передбачений у національному законодавстві, має бути і превентивним, і компенсаторним.

Відносини, за яких батько і дитина взаємно можуть спілкуватися один з одним, утворюють основний елемент сімейного життя у значенні статті 8 Конвенції (навіть якщо відносини між батьками припинилися), та внутрішні заходи держави, які перешкоджають такому взаємному спілкуванню, рівносильні втручанням у здійснення права, захищеного ст. 8 Конвенції (Справа «Зориця Йованович проти Сербії» (*Zorica Jovanović v. Serbia*) [440].

Європейський суд з прав людини зазначив, що усиновлення може становити сімейне життя навіть за відсутності спільного проживання або реальних зв'язків між прийомною дитиною та прийомними батьками (Справа «Піні та інші проти Румунії» (*Pini and Others v. Romania*) [435].

Водночас положення ст. 8 Конвенції, взятої окремо, не гарантують жодного права на створення сім'ї, ні права на усиновлення дитини (Справа «Е.В. проти Франції» (*E.V. v. France*) [422]. Крім того, держава не може визнати усиновленням усі форми піклування, наприклад, «кафала» (Справа «Харрудж проти Франції» (*Harroudj v. France*) [424].

Європейський суд з прав людини також пояснив, що хоча право на усиновлення, як таке, відсутнє серед прав, гарантованих Конвенцією, відносини між прийомним батьком та прийомною дитиною, як правило, мають той самий характер, як і сімейні відносини, захищені статтею 8 Конвенції (Справи «Х. проти Франції» (*X. v. France*) [439], «Курочкін проти України» (*Kurochkin v. Ukraine*) [430]. Разом з тим ст. 8 не передбачаються зобов'язання щодо поширення дії права усиновлення на другого з пари, яка не одружена (Справа «Х та інші проти Австрії» (*X and Others v. Austria*) [437].

Отже, відповідно до аналізу практики Європейського суду з прав людини гарантії ст. 8 Конвенції стосовно «сімейного життя» щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини поширюються на такі справи, як :

- встановлення батьківства (справа «М.Т. проти України» 19 березня 2019 року)[332]. У справі «М. Т. проти України» була подана заява на порушення ст. 8 Конвенції у зв'язку з відсутністю розгляду національним судом питання про поновлення строку для визнання батьківства з урахуванням найкращих інтересів

дитини. «У цій справі в 2007 році тест ДНК підтвердив, що заявник був батьком дитини, з якою він надалі регулярно контактував та надавав фінансову допомогу. У 2015 році мати дитини вирішила переїхати разом із дитиною до Німеччини. Оскільки заявник був проти цього, вона заборонила йому спілкуватися з дитиною. У зв'язку з цим, заявник ініціював провадження у Дарницькому районному суді міста Києва, вимагаючи визнати його батьківство та внести відповідні зміни у свідоцтво про народження дитини. Районний суд ухвалив рішення на користь заявника, взявши до уваги його аргумент, що протягом тривалого періоду, коли мати дитини не перешкоджала йому у регулярному доступі до дитини, він не хотів завдавати клопоту сім'ї та травмувати дитину. Апеляційний суд міста Києва скасував рішення районного суду, зазначивши, що заявник подав позов поза строками позовної давності. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ відхилив скаргу заявника без розгляду його аргументів щодо недотримання ним встановленого законодавством строку. Розглянувши заяву заявника, ВП ВС дійшла наступних висновків: - заявник і далі зазнає значних негативних наслідків від рішення, ухваленого на національному рівні; - присуджена ЄСПЛ справедлива сатисфакція не стала адекватним засобом захисту і негативні наслідки не можна виправити інакше, ніж через скасування рішень національних судів у частині, що не відповідає висновкам ЄСПЛ у справі позивача; - саме висновки суду першої інстанції відповідають сформульованим у рішенні висновкам ЄСПЛ щодо застосування статті 8 ЄКПЛ. З огляду на вказане, ВП ВС вирішила скасувати ухвалу Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ та рішення Апеляційного суду міста Києва, а рішення Дарницького районного суду м. Києва – залишити в силі» [187];

- оспорювання батьківства (*Mizzi v. Malta* від 12 січня 2012 року дружина заявника завагітніла у 1966 році): «...у 1967 році вони розлучились. Їхня донька була автоматично визнана як дитина заявника і тому заявник був зареєстрований як її біологічний батько. За результатами тесту ДНК, який показав, що він не був батьком, заявник безуспішно намагався розпочати

цивільне провадження 368 для того, щоб зректися батьківства: відповідно до внутрішнього законодавства чоловік, котрий вважається батьком дитини, яка була зачата у шлюбі, може довести, що насправді він не є її батьком, якщо в судовому порядку підтвердить зраду дружини та звернеться із судовим позовом не пізніше, аніж через шість місяців після народження дитини. Заявник скаржився на те, що йому було відмовлено у доступі до суду. Також він стверджував, що неспростовна презумпція батьківства, яку було застосовано у його випадку, становила непропорційне втручання в його право на повагу до приватного і сімейного життя. Крім того, він вважав, що стосовно нього мала місце дискримінація, оскільки до інших зацікавлених осіб у справі, які могли порушити в суді питання про батьківство, не застосовувались такі самі суворі процесуальні умови та часові обмеження, як до заявника. Суд взяв до уваги, що за певних обставин встановлення обмежених строків для звернення з позовами щодо батьківства слугує забезпеченню інтересів дитини та принципу правової визначеності. Проте такі обмеження не повинні цілковито позбавляти особу судового засобу захисту свого права. Суд дійшов висновку, що заявник, по суті, був позбавлений можливості оспорити своє батьківство ще від самого дня народження дитини. Суд кваліфікував цю ситуацію як порушення права заявника на доступ до суду» [410, с. 367–368];

- позбавлення батьківських прав (рішення у справі «Ханти про України» від 07 грудня 2006 року, заява № 31111/04). Європейський суд з прав людини у цій справі визнав порушення ст. 8 Конвенції, оскільки справу про позбавлення заявника батьківських прав було розглянуто судом без його участі через заборону заявнику протягом п'яти років приїздити в Україну;

- відібрання дитини без позбавлення батьківських прав (рішення у справі «Савіні проти України» від 18 грудня 2008 року, заява № 39948/06) [10, с. 64–65]. У Рішенні Європейського суду з прав людини зазначено, що «...суд ставить під сумнів адекватність відповідної доказової бази для висновку про те, що матеріально-побутові умови дітей були справді небезпечними для їхнього життя і здоров'я. Крім того, кілька конкретних висновків (наприклад, про те, що

дітей не годують і не вдягають належним чином, а також часто залишають самих удома) ґрунтувалися виключно на доповідях, складених представниками відповідних міських служб за результатами окремих, не систематичних перевірок помешкання заявників. При цьому суд не розглядав ніяких доказів на підтвердження такої інформації – не заслуховував, наприклад, самих дітей, не досліджував їхні медичні документи, не звертався до висновків педіатрів чи показань сусідів. Фактом є те, що єдиним об'єктивним доказом, наведеним у рішенні суду першої інстанції на підтвердження висновку про незадовільний стан здоров'я дітей, є медична довідка, видана за рік до того, яка засвідчувала їх перебування на обліку як хворих на анемію першого ступеня, хоч її достовірність, незважаючи на відповідні спростування з боку заявників, не була перевірена. Суди не вдавалися до розгляду незалежних доказів (наприклад, експертного висновку психолога), аби оцінити їхню емоційну чи психічну зрілість та мотивацію в розв'язанні побутових проблем. У мотивувальній частині судового рішення немає й аналізу спроб заявників поліпшити умови свого життя – наприклад, їхніх звернень з проханням забезпечити постачання природного газу, компенсувати заборгованості із заробітної плати і допомоги з працевлаштуванням. Натомість суди, як видається, прийняли на віру подану міськими службами інформацію про те, що заявники не спроміглися поліпшити свої матеріально-побутові умови та скорегувати своє ставлення, незважаючи на фінансову та іншу підтримку, а також заходи з відповідного консультування. Окрім описових доповідей, складених за результатами перевірок, у яких вказувалося на ті самі проблеми (скажімо, як прогнилий дитячий матрац), суд не зажадав ніяких інших даних, наприклад, стосовно фактичного обсягу та достатності соціальної допомоги або змісту конкретних рекомендацій, наданих під час консультування, а також пояснень, чому ці рекомендації не дали результату. Суд вважає, що витребувана конкретна інформація у цьому зв'язку могла б допомогти визначити, чи виконали відповідні органи свій конвенційний обов'язок зі збереження єдності сім'ї і чи дослідили вони достатнім чином ефективність менш суворих альтернативних заходів перед тим, як клопотати про

відібрання дітей від батьків» [10]. За цих підстав ЄСПЛ встановив, що вирішуючи справи про позбавлення батьківських прав, суд зобов'язаний дотримуватися вимог ст. 8 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у частині права заявників на повагу до сімейного життя, зокрема, судове рішення має бути побудоване на з'ясованих обставинах: чи були мотиви для позбавлення батьківських прав доречними і достатніми, чи здатне рішення про позбавлення батьківських прав забезпечити належний захист дитини, чи був проведений ретельний аналіз можливих наслідків пропонованого заходу з опіки для батьків і дитини, чи ґрунтується висновок органу опіки на достатній доказовій базі, чи мали батьки достатні можливості брати участь у вирішенні такого питання;

- про визначення місця проживання дитини. Наприклад, 01 липня 2017 року ЄСПЛ ухвалив рішення у справі «М. С. проти України», яке набуло статусу остаточного відповідно до порядку, передбаченого пунктом 2 статті 44 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (Конвенція). У цьому рішенні ЄСПЛ констатував порушення Україною права заявника, гарантованого статтею 8 «Право на повагу до приватного і сімейного життя» Конвенції, у зв'язку з рішеннями національних судів про визначення місця проживання дитини. На підставі розгляду справи ЄСПЛ зробив висновок, що здійснений національними судами аналіз перед ухваленням рішення про визначення місця проживання доньки заявника разом із матір'ю, був недостатньо ретельним. Тому, незважаючи на широкі дискреційні повноваження, надані національним органам у сфері встановлення опіки над дітьми, ЄСПЛ визнав, що обґрунтування ухваленого ними рішення не є «належним та достатнім». На підставі цього ЄСПЛ визнав, що у цій справі мало місце порушення статті 8 Конвенції при визначенні місця проживання дитини. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ у своєму Інформаційному листі щодо окремих питань судової практики у справах про визначення місця проживання дитини від 17 серпня 2017 року № 9 -1580/0/4-17 щодо вищезазначеного рішення у справі «М. С. проти України», зазначив наступне:

«...з метою недопущення в подальшому порушень, які констатовані ЄСПЛ у справі «М. С. проти України», у разі набрання рішенням статусу остаточного судом під час розгляду справ про визначення місця проживання дитини слід враховувати наведене у рішенні Європейського суду з прав людини. Крім того, під час вирішення такої категорії справ судом слід керуватись статтею 51 Конституції України, яка гарантує кожному із подружжя рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї. Схожа норма міститься також у частині шостій статті 7 Сімейного кодексу України, відповідно до якої рівність прав і обов'язків жінки та чоловіка у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї є однією із загальних засад регулювання сімейних відносин. Це узгоджується з практикою ЄСПЛ, який неодноразово наголошував, що батьки повинні мати рівні права у спорах про опіку над дітьми, і жодні 5 презумпцій, які ґрунтуються на ознаці статі, не повинні братись до уваги»;

- справи щодо виховання дитини (рішення у справі від 16 липня 2015 року, заява № 10383/09 Мамчур проти України (Mamchur v. Ukraine) [433]. У цій справі ЄСПЛ встановив, що було порушення статті 8 Конвенції з огляду на невжиття органами влади жодного суттєвого заходу для забезпечення заявникові доступу до його дитини та його можливості взяти участь у її вихованні (п. п. 63-87 рішення). Встановлення опіки над дитиною становило втручання у право заявника за статтею 8 Конвенції та було здійснено не на основі всебічної та професійної оцінки повної сімейної ситуації та тих факторів, що стосуються інтересів заявника, що становить порушення статті 8 ЄСПЛ (п. п. 88-113 рішення);

- справи про усиновлення. У рішенні ЄСПЛ «М.Л. проти Норвегії» (M.L. v. Norway), №64639/16 від 22 грудня 2020 року ідеться про те, що «...у зв'язку з розладом психічного здоров'я Заявниці її дочку у віці 9 днів взяли під опіку. Рада з соціального захисту погодила її передачу у прийомну родину та право матері на контакт з дочкою 4 рази на рік по 2 години. Пізніше Рада позбавила Заявницю батьківських прав та дозволила усиновлення дитини. Оскарження рішень у судах було безрезультатним. ЄСПЛ наголосив, що

усиновлення тягне за собою розрив сімейних зв'язків в обсязі, який дозволяється за надзвичайно виняткових обставин. Також суд зауважив, що «відсутні сумніви, що дитина була вразливою та добре влаштувалася в прийомній сім'ї. Проте суди не вказали ознак того, що ці фактори склали щось надзвичайне, що б обґрунтовувало розірвання зв'язків між матір'ю та дочкою. Доводи про обмеженість прихильності між ними непереконливі, оскільки передача дитини під опіку у віці 9 днів не надала можливості розвивати прихильність. Відсутність реальних зв'язків між дитиною та біологічними батьками можуть зменшити негативні наслідки усиновлення. Але в світлі наданих обмежених прав на контакт та відсутності спроб прийомної сім'ї протидіяти ризику розпаду біологічної сім'ї національні органи влади не повинні були засновувати рішення про усиновлення на відсутності зв'язків між матір'ю та дочкою. ЄСПЛ дійшов висновку, що було надано недостатнє значення: меті тимчасового проживання в прийомній сім'ї і возз'єднанню постраждалої сім'ї; обов'язку вжиття заходів для збереження сімейних зв'язків настільки, наскільки це можливо обґрунтовано здійснити. Суд констатував порушення ст. 8 Конвенції (повага до сімейного життя) та постановив виплатити 25000 євро відшкодування моральної шкоди та 9500 євро витрат» [426]. Інша справа «Strand Lobben and Others v. Norway» «стосувалася недоліків під час ухвалення рішення за результатами розгляду справи про усиновлення уразливої дитини прийомними батьками. Заявниками у справі були мати та її син. Через чотири дні після народження сина вони переїхали до соціальної установи (притулку матері та дитини). Упродовж трьох тижнів мати відкликала згоду залишитися в цьому закладі в результаті серйозних побоювань, висловлених керівництвом установи щодо її здатності опікуватися сином. До дитини було вжито невідкладний захід – поміщення до закладу патронатного виховання. Видаючи остаточний наказ про встановлення догляду, суди обмежили доступ матері до сина до шести відвідувань тривалістю по 2 години щороку, що згодом було скорочено до чотирьох відвідувань по 2 години. Приблизно через три роки, всупереч її волі, мати була позбавлена батьківських прав, а прийомні батьки змогли усиновити її сина. Національні суди встановили,

що особливі причини існували для надання згоди на запропоноване усиновлення. Тоді як загальний стан матері покращився (вийшла заміж і народила доньку, яку вона, як виявилось, мала можливість доглядати), вона не змогла у повному обсязі досягнути потреби свого сина, який вимагав спеціального догляду, і який, на думку кількох експертів, був вразливою дитиною та потребував багато тиші, охорони та підтримки, і усиновлення дало б синові, який був закріплений за своїми прийомними батьками, почуття безпеки. Велика Палата дійшла висновку, що було порушено статтю 8 Конвенції» [196];

- справи щодо вчинення домашнього насильства до дитини. Так, у справі «Беваква та С. проти Болгарії» (Bevacqua та S. v. Bulgaria) 12 червня 2008 року «перша заявниця, яка стверджувала, що її чоловік регулярно її бив, залишила його, подала на розлучення та забрала із собою свого трирічного сина (другого заявника). Однак вона наполягала на тому, що чоловік продовжує її бити. Вона провела чотири дні в притулку для жінок, які постраждали від насильства, разом зі своїм сином, однак її, за словами заявниці, попередили, що вона може бути звинувачена у викраденні хлопчика, що призведе до судового наказу про спільну опіку, який, як вона стверджувала, її чоловік ігнорує. Висунення обвинувачення проти чоловіка за побої нібито спровокувало подальше насильство. Її прохання про тимчасову опіку не розглядали як пріоритетні, і вона нарешті отримала опікунство лише тоді, коли їй було оголошено про розірвання шлюбу більш ніж через рік. Наступного року її знову побив її колишній чоловік, а її прохання про порушення кримінальної справи відхилили на тій підставі, що це «приватна справа», яка вимагає приватного обвинувачення. Суд постановив, що сталося порушення статті 8 (право на повагу до сімейного життя) Конвенції, з огляду на сукупний ефект невиконання з боку національних судів заходів щодо тимчасової опіки в ситуації, яка негативно позначилася на заявниках і насамперед на благополуччі її дитини (другого заявника), та відсутність достатніх заходів із боку влади протягом цього періоду у відповідь на поведінку колишнього чоловіка першого заявника» [421].

Інша справа із цієї категорії справ - «А. проти Хорватії» (A. v. Croatia) (справа № 55164/08) 14 жовтня 2010 року [419]. Колишній чоловік заявниці багато років постійно вчиняв над дружиною фізичне насильство, яке призводило до тілесних ушкоджень та становило загрозу смерті, а також регулярно ображав її на очах у їхньої неповнолітньої дочки. Суд визнав порушення статті 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя) Конвенції з боку органів влади Хорватії, які не вжили багатьох заходів, передбачених судами для захисту заявниці та її доньки або для вирішення психічних проблем її колишнього чоловіка, що, вочевидь, лежали в основі його насильницької поведінки.

У справі «Єремія та інші проти Республіки Молдова» (Eremia v. the Republic of Moldova) 28 травня 2013 року [423] заявниця та дві її доньки поскаржилися на те, що органи влади Молдови не змогли захистити їх від агресивної поведінки та жорстокого поводження її чоловіка та їхнього батька, офіцера поліції. Суд визнав порушення статті 8 (право на повагу до приватного та сімейного життя) Конвенції стосовно дочок, виходячи з того, що незважаючи на згубні психологічні наслідки, які сталися через насильство батька над їхньою матір'ю в сімейному помешканні, не було вжито взагалі жодних (або вжито вкрай мало) заходів для запобігання повторенню такої поведінки.

На підставі вищенаведеного вбачається, що захист сімейних прав та інтересів дитини на міжнародному рівні може здійснюватися в різних формах, шляхом створення, застосування відповідних механізмів. Отже, одним із механізмів захисту сімейних прав та інтересів дитини є захист Європейським судом з прав людини, оскільки цей суд розглядає справи про захист сімейних прав та інтересів дитини щодо порушення національними судами положень ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в якій зазначається, що кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру, та ч. 1 ст. 8 Конвенції, якою передбачається, що кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Європейський

суд з прав людини перевіряє дотримання державою прав і гарантій їх забезпечення, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, незважаючи на те, що ця Конвенція не містить прямих приписів щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини [50, с. 86].

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного наукового дослідження сформульовано низку теоретичних висновків щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, а також практичні рекомендації щодо вдосконалення актів чинного законодавства в цій сфері. До таких висновків, зокрема, належать наступні:

1. Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві має здійснюватися через призму дії принципу забезпечення найкращих інтересів дитини. При прийнятті юридичного рішення щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини уповноважені особи та органи повинні здійснити оцінку найкращих інтересів дитини, що потребує пошуку рівноваги між усіма складовими на момент прийняття відповідного рішення щодо конкретної дитини в певній ситуації. Така оцінка повинна проводитись тільки відповідальною особою, яка приймає рішення за можливою участю самої дитини відповідно до критеріїв забезпечення найкращих інтересів дитини, визначених у ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства», які пропонується вважати загальними. Крім того, необхідно враховувати інші критерії залежно від категорії справ, які розглядаються у цивільному судочинстві, а також залежно від особистості та індивідуальних особливостей кожної дитини, щодо якої здійснюється захист (спеціальні критерії). До таких спеціальних критеріїв найкращих інтересів дитини слід віднести: 1) потреби дитини щодо її психічного, психологічного розвитку, освіти, безпеки, стабільності, ставлення до сім'ї; 2) прихильність дитини щодо кожного із батьків та інших членів сім'ї; 3) минулий досвід дитини, пов'язаного із застосуванням до дитини будь-якої форми жорстокого поводження, насилля тощо; 4) можливість батьків чи інших відповідальних осіб забезпечувати потреби дитини та належні умови проживання; 5) збереження особистих взаємин з особами, до яких у дитини є почуття прихильності; 6) дотримання балансу між інтересами дитини, правами батьків на виховання дитини й обов'язком батьків діяти в інтересах дитини тощо.

2. Інститут захисту прав та інтересів дитини носить комплексний характер і включає захист прав та інтересів дитини, що виникають із цивільних, сімейних, житлових, трудових та інших правовідносин. Однією із складових захисту прав та інтересів дитини є захист її сімейних прав та інтересів, адже саме сім'я є тим середовищем, у якому повинна зростати та виховуватись дитина.

Захист сімейних прав та інтересів дитини – це діяльність уповноважених осіб та юрисдикційних органів, спрямована на відновлення порушених, невизнаних, оспорюваних сімейних прав та інтересів дитини або встановлення безспірних суб'єктивних сімейних прав та інтересів дитини, а в деяких випадках – недопущення чи попередження порушення прав та інтересів дитини в майбутньому.

3. Право на захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві виникає у випадках: порушення, невизнання, оспорювання сімейних прав та інтересів дитини; встановлення юридичного факту або зміни правового статусу дитини, необхідного для реалізації охоронюваного законом інтересу дитини або попередження та недопущення порушення прав та інтересів дитини у майбутньому. Право на звернення до суду в порядку цивільного судочинства у випадках посягань на сімейні права та інтереси дитини гарантується кожній дитині як особисто у передбачених законом випадках, так і через законних представників, органів та осіб, яким законом надане право звернення до суду в інтересах дитини.

4. Справи про захист сімейних прав та інтересів дитини, що розглядаються у порядку цивільного судочинства, можна поділити на такі види: справи щодо захисту права на виховання дитини (про визначення місця проживання малолітньої дитини; про участь у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї; про надання судом дозволу на тимчасовий виїзд дитини за межі України тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, у якого відсутня заборгованість зі сплати аліментів та якому відмовлено другим із батьків у наданні нотаріально посвідченої згоди на такий виїзд; про відібрання батьками малолітньої дитини від інших осіб, які тримають її не на підставі закону

або рішення суду; про позбавлення та поновлення батьківських прав; про відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав тощо); справи про зміну правового статусу дитини та інших учасників сімейних відносин (про усиновлення, про визнання батьківства, материнства, про оспорювання батьківства тощо); справи про виконання обов'язку щодо утримання дитини (про стягнення аліментів на утримання дитини, про зміну розміру аліментів, про оплату додаткових витрат на дитину, про стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення); справи про захист прав та інтересів дитини від домашнього насильства (про видачу і продовження обмежувального припису щодо кривдника дитини).

5. Формами захисту сімейних прав та інтересів дитини є: юрисдикційна (судова, адміністративна, нотаріальна, міжнародний захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини) та неюрисдикційна (самозахист, що здійснюється самою дитиною або її законними представниками, сімейна медіація).

Необхідно відновлення посади Уповноваженого Президента України з прав дитини з метою посилення інституційного механізму держави у сфері захисту прав та інтересів дітей, з наділенням Уповноваженого та його представників повноваженнями щодо звернення до суду в інтересах дитини.

6. Самозахист сімейних прав та інтересів дитини – це дії, спрямовані на припинення порушення або загрози порушення сімейних прав та інтересів дитини, а також відновлення порушених її сімейних прав та інтересів, які здійснюються уповноваженими особами, зокрема, батьками, усиновлювачами, опікунами чи піклувальниками або іншими особами, на вихованні яких на законних підставах знаходиться дитина, або самою дитиною без звернення до будь-яких юрисдикційних органів у спосіб, який не заборонений законом та не суперечить моральним засадам суспільства.

7. Аналіз зарубіжної практики сімейної медіації (Німеччини, Австрії, Данії, Фінляндії, Нідерландів, США тощо) та статистичних даних дає підстави для

висновку, що застосування медіації для вирішення сімейних спорів є ефективною формою захисту сімейних прав та інтересів. Потрібна детальна правова регламентація на законодавчому рівні особливостей процедури сімейної медіації (СК України та Закон України «Про медіацію»).

Водночас не всі категорії справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини можливо вирішити шляхом сімейної медіації. Сімейну медіацію доцільно застосовувати до таких спорів, як: визначення місця проживання малолітньої дитини; встановлення порядку спілкування з дитиною, батьки якої проживають окремо. У зв'язку з цим запропоновано доповнити окремою нормою СК України про обов'язковий досудовий порядок вирішення зазначених спорів шляхом медіації. В умовах карантину, воєнного та надзвичайного стану такий обов'язковий досудовий порядок врегулювання сімейних спорів варто проводити шляхом онлайн-медіації. При цьому необхідно створити якісне правове підґрунтя для практичного впровадження сімейної онлайн-медіації в Україні.

8. Результати проведеного комплексного аналізу положень цивільного процесуального законодавства України дають підстави стверджувати, що передбачене ч. 2 ст. 13 ЦПК України право суду збирати судові докази за власною ініціативою, коли це необхідно для захисту малолітніх чи неповнолітніх осіб (тобто дітей), не поширюється на випадки захисту прав та інтересів дітей у порядку наказного провадження.

Видається доцільним надати суду право вийти за межі заявлених вимог у справах про розірвання шлюбу та у судовому рішенні визначити місце проживання малолітньої дитини, народженої у такому шлюбі, разом з одним із батьків, навіть якщо про це не було заявлено позовної вимоги, за умови, що між батьками відсутній спір щодо цього питання. У зв'язку з цим необхідно закріпити на законодавчому рівні з метою усунення суперечностей між нормами цивільного процесуального та сімейного законодавства правило, відповідно до якого суду без порушення принципу диспозитивності цивільного судочинства, у

виключних випадках, передбачених законом, надавалось би право вийти за межі заявлених вимог.

9. Розгляд та вирішення справ про захист сімейних прав та інтересів дитини повинні здійснюватися з урахуванням певних особливостей дітей як їх учасників: вік дитини; психологічний стан дитини; умови виховання дитини; сфери спілкування та інших факторів, що відрізняють дитину від дорослої особи. Зарубіжний досвід функціонування спеціалізованих судів (Великобританії, Німеччині, Італії, Франції, Японії тощо) свідчить про ефективність захисту прав та інтересів учасників сімейних правовідносин, зокрема й дітей. Оскільки в цей час створення в Україні спеціалізованого сімейного суду пов'язане з істотними труднощами, видається доцільним впровадження у цивільній юрисдикції обов'язкової внутрішньої спеціалізації загальних судів, з функціонуванням суддів, які спеціалізуватимуться на розгляді сімейних справ, що сприятиме наближенню національної судової системи до європейських стандартів правосуддя.

10. Правовий статус дитини у цивільному судочинстві при розгляді справ щодо захисту її сімейних прав та інтересів – це стан особи, яка не досягла повноліття, у межах цивільних процесуальних правовідносин, обумовлений виконуваною нею процесуальною функцією, характером її юридичного інтересу в результаті розгляду справи, що становить систему елементів, серед яких цивільна процесуальна правоздатність та дієздатність, цивільні процесуальні права та обов'язки.

Для правового статусу дитини у цивільному судочинстві щодо захисту її сімейних прав та інтересів є характерними такі ознаки: відповідно до норм сімейного законодавства (ч.1 ст. 6 СК України) правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття; у дитини відсутня повна цивільна процесуальна дієздатність, і тому вона не має права самостійно здійснювати свої права та обов'язки в суді, крім випадків передбачених законом; дитина, яка досягла чотирнадцяти років, має право на звернення до суду особисто за захистом своїх сімейних прав та інтересів, якщо інше не визначено законом; у

справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини саме дитина виступає особою, яка є учасником справи, та має процесуальний правовий статус позивача у справах позовного провадження, а у справах наказного провадження – правовий статус заявника; захист прав та інтересів малолітньої та неповнолітньої особи в суді можуть здійснювати її законні представники або органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду з метою захисту прав та інтересів дитини; відповідно до цивільного процесуального законодавства, крім загальних прав та обов'язків учасників справи, дитині надано додаткові права у цивільному судочинстві, серед яких важливе місце займає право на висловлення своєї думки в суді, яке вона може самостійно реалізувати незалежно від обсягу її цивільної процесуальної дієздатності; неприпустимою є дискримінація прав дитини за будь-якими ознаками; повинні бути забезпечені високі стандарти захисту прав дітей незалежно від країни походження та проживання конкретної дитини.

11. На підставі аналізу чинного законодавства та судової практики визначено правовий статус учасників справи щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у порядку позовного провадження, уточнено коло сторін у таких справах з огляду на наявну хибну судову практику: 1) позивачем у справах за позовом про визнання батьківства, пред'явленим матір'ю дитини, виступає сама дитина, а відповідачем є особа, яка вважається фактичним батьком неповнолітньої особи; у випадках, коли позов про визнання батьківства пред'являється особою, яка вважає себе батьком дитини, то відповідачем виступатиме дитина; мати в обох випадках виступатиме як законний представник прав та інтересів дитини; 2) позивачем у справах про позбавлення батьківських прав є сама дитина, а особи, які мають право пред'являти позов про позбавлення батьківських прав відповідно до ч. 1 ст. 165 СК України, є або законними представниками (один з батьків, опікун, піклувальник), або наділені правовим статусом органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, в якому вона перебуває, орган

опіки та піклування), відповідачем у справах про позбавлення батьківських прав є батьки або один з батьків (матір або батько) дитини (дітей) залежно від того, до кого пред'являється така позовна вимога; 3) позивачем у справах про поновлення батьківських прав є особа, яка була позбавлена батьківських прав (матір та/або батько), а відповідачем – сама дитина. Особи, яким дитина була передана на виховання за рішенням суду або органів опіки та піклування про встановлення опіки та піклування над дитиною, мають статус законного представника дитини у справах про поновлення батьківських прав; 4) позивачем у справах щодо оспорування батьківства, пред'явлених матір'ю дитини, є сама дитина, а мати дитини в такому випадку виступатиме законним представником дитини. Відповідачем буде особа, яка фігурує в актовому запису як батько дитини; 5) позивачем у справах про стягнення аліментів на утримання дитини є дитина, а особа, яка зобов'язана сплачувати аліменти, є відповідачем.

У наказному провадженні у справах про стягнення аліментів на утримання дитини дитина має правовий статус заявника, боржником буде особа, яка зобов'язана утримувати дитину. Особи, які звертаються в інтересах дитини у цій справі, будуть виступати законним представником (матір, батько, усиновлювач, опікун, піклувальник) або органом та особою, які відповідно до закону мають право на звернення до суду в інтересах дитини.

Що стосується органів опіки та піклування у разі їх звернення до суду з позовною заявою (заявою) про захист сімейних прав та інтересів дитини, необхідно чітко дотримуватися положень ч. 1 ст. 56 ЦПК України, відповідно до якої зазначені органи мають правовий статус органу, якому законом надане право звертатися до суду в інтересах дитини.

12. На підставі здійсненого аналізу норм матеріального та процесуального права встановлено необхідність внесення змін до ч. 1 ст. 58 ЦПК України щодо розширення кола зазначених у ній учасників справи, які мають право брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника, такими, як: заявник та інші заінтересовані особи у справах окремого провадження, заявник та боржник у справах наказного провадження.

13. Видається доцільним застосування до справ про захист сімейних прав та інтересів дитини альтернативної територіальної юрисдикції (підсудності) з наданням можливості розглядати такі справи також судам за зареєстрованим місцем проживання чи перебування дитини.

14. У судовому доказуванні в цивільному судочинстві обставини (факти), що підлягають доказуванню, конкретизуються з урахуванням особливостей кожної цивільної справи, зокрема справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. Встановлення кола фактів (обставин), що підлягають доказуванню у цивільному судочинстві у справах про захист прав та інтересів дитини, є неможливим без встановлення тієї норми права, на підставі якої повинен бути вирішений цей спір.

Для усунення певних суперечностей в нормах цивільного процесуального права та враховуючи неприпустимість змішування процесуальних статусів учасників судового процесу, видається доцільним відновити такий засіб доказування, як пояснення сторін, третіх осіб та їх представників, допитаних як свідків.

15. До передумов виникнення права на звернення до суду за захистом не належить дотримання строку позовної давності, оскільки закінчення цього строку не перешкоджає реалізації права на звернення до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав у порядку позовного провадження. Інша річ – наказне провадження. Однак до справ про захист сімейних прав та інтересів дитини, що розглядаються у порядку наказного провадження відповідно до п.п. 4-5 ч.1 ст. 161 ЦПК України, належать лише справи про стягнення аліментів на утримання дитини, у яких позовна давність не застосовується.

16. У справах про стягнення аліментів на утримання дитини суд в ухвалі про відкриття провадження має зазначати, що справа є малозначною в силу закону та підлягає розгляду в порядку спрощеного позовного провадження, посилаючись на ст. ст. 19, 274 ЦПК України.

Вирішуючи питання про затвердження мирової угоди у справах про захист сімейних прав та інтересів дитини, суд повинен керуватися інтересами дитини та в кожному випадку перевіряти, чи не суперечать таким інтересам умови мирової угоди. При цьому, наприклад, у справах про визначення місця проживання малолітньої дитини, про стягнення аліментів на утримання дитини тощо допускається та навіть бажаним є укладення мирової угоди, тоді як в інших категоріях справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини укладення мирової угоди взагалі не допускається. Це такі справи, як: про позбавлення та поновлення батьківських прав; про відібрання дитини без позбавлення батьківських прав; про визнання та оспорювання батьківства тощо.

17. Більшість справ про захист сімейних прав та інтересів дитини розглядається в порядку загального позовного провадження. Такий розгляд справ по суті в порядку загального позовного провадження здійснюється у судовому засіданні, про що суд повідомляє учасників справи. На період дії карантину законодавець встановив більш просту форму дистанційної участі у судовому засіданні в режимі відеоконференції. Видається необхідним поширення дії положень ч. 4 ст. 212 ЦПК України щодо спрощеного порядку автентифікації учасників справи, коли вони беруть участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів, також на випадки розгляду судами справ в умовах воєнного або надзвичайного стану для забезпечення належної реалізації принципу доступності правосуддя. Крім того, необхідно розширити суб'єктний склад осіб, які мають право брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду, і наділити таким правом на час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби COVID-19, воєнного чи надзвичайного стану свідків, експертів, спеціалістів, перекладачів та експертів з питань права.

18. Процесуальні особливості розгляду по суті у порядку позовного провадження цивільних справ, пов'язаних із захистом сімейних прав та інтересів дитини, здебільшого залежать від категорій справ. Характерними спільними

особливостями для всієї групи справ про захист сімейних прав та інтересів дитини є такі: по-перше, наявність права дитини незалежно від обсягу дієздатності безпосередньо або через представника чи законного представника висловлювати свою думку та отримувати його допомогу у висловленні такої думки; по-друге, необхідність участі органу опіки та піклування для надання висновку по справі у випадках, передбачених законом; по-третє, заінтересованість держави у забезпеченні пріоритетного захисту прав та інтересів дитини та дія принципу забезпечення найкращих інтересів дитини.

19. Пропонується надати суду можливість застосовувати передбачені ч. 4 ст. 232 ЦПК України повноваження щодо видалення учасника справи із зали судового засідання не лише у випадку допиту малолітнього чи неповнолітнього свідка, а й при розгляді справ про захист сімейних прав та інтересів дитини – на час заслуховування судом її думки, незалежно від того, який процесуально-правовий статус у цій справі має дитина. Суди повинні уважно оцінювати всі наявні докази у справі в їх сукупності та враховувати думку дитини. У контексті визначення її найкращих інтересів необхідно брати до уваги підстави формування такої думки.

20. Відмінності процедури розгляду справ про захист сімейних прав та інтересів дитини по суті у порядку спрощеного позовного провадження від процедури розгляду таких справ у порядку загального позовного провадження полягають у такому: 1) розгляд справи по суті в порядку спрощеного позовного провадження починається з відкриття першого судового засідання або через тридцять днів з дня відкриття провадження у справі, якщо судові засідання не проводиться; 2) перше судові засідання у справі проводиться не пізніше тридцяти днів з дня відкриття провадження у справі (ст. 279 ЦПК України); 3) розгляд справи по суті у порядку спрощеного позовного провадження здійснюється за загальними правилами без виклику учасників справи на підставі наявних матеріалів; 4) у спрощеному позовному провадженні не розглядається зустрічний позов; 5) на відміну від інших видів провадження у малозначних справах, що розглядаються у порядку спрощеного позовного провадження,

представником може бути не тільки адвокат, а також особа, яка досягла вісімнадцяти років, має цивільну процесуальну дієздатність; 6) при розгляді справи у порядку спрощеного позовного провадження суд досліджує докази і письмові пояснення, викладені у заявах по суті справи, а у випадку розгляду справи з повідомленням (викликом) учасників справи – також заслуховує їх усні пояснення та показання свідків; 7) якщо розгляд справи спрощеного позовного провадження проводиться в судовому засіданні, то судові дебати не проводяться.

21. До особливостей розгляду справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у порядку наказного провадження, що виокремлюють його від інших видів проваджень, належать такі: 1) в порядку наказного провадження серед усіх категорій справ щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини можуть розглядатись лише справи за вимогами про стягнення аліментів на утримання дитини (дітей); 2) розгляд справ наказного провадження здійснюється за спрощеною процедурою (в скорочені строки без виклику учасників справи на підставі безспірних письмових доказів, поданих заявником); 3) спрощений порядок розгляду справ у наказному провадженні обумовлений безспірністю суб'єктивного права заявника, що підлягає судовому захисту, за наявності факту його порушення боржником; 4) відсутність дії принципу змагальності; 5) у справах за вимогами про стягнення аліментів на утримання дитини відсутня можливість пред'явлення боржником заяви про скасування судового наказу; 6) у наказному провадженні можна стягнути аліменти лише у розмірі, прямо передбаченому законом; 7) вимогу про стягнення аліментів не можна в наказному провадженні поєднувати з вимогами про визнання та оспорювання батьківства; 8) судовий наказ є виконавчим документом та у справах про стягнення аліментів на утримання дитини підлягає негайному виконанню.

22. Особа, яка сплачує аліменти на утримання дитини, не має права на пред'явлення позову про зменшення розміру аліментів, якщо дитина отримує мінімальний гарантований розмір аліментів і не важливо, за яким судовим актом здійснюється сплата аліментів – за рішенням суду чи за судовим наказом. Для правильного застосування актів законодавства у судовій практиці видається

необхідним на законодавчому рівні встановити правило про неможливість зменшення у судовому порядку розміру аліментів на утримання дитини, якщо за рішенням суду встановлено оплату мінімального гарантованого розміру аліментів на утримання дитини, встановленого законом.

23. Не порушуючи пріоритетність захисту інтересів дитини у справах про стягнення аліментів на її утримання у порядку наказного провадження, необхідно надати право боржнику звернутися до суду з заявою про скасування судового наказу про стягнення аліментів на утримання дитини у випадках, коли боржник надав суду докази, що свідчать про невідповідність дійсності наданих заявником даних про місце проживання дитини, а також у випадках, якщо заявник приховав від суду факт укладення договору про припинення права на аліменти для дитини у зв'язку з передачею права власності на нерухоме майно.

24. До заінтересованих осіб у справах про усиновлення необхідно віднести дитину, яку заявники бажають усиновити. Участь дитини у судовому засіданні у справах про усиновлення зумовлена не лише необхідністю з'ясування судом наявності її згоди на усиновлення, а й тим, що згода дитини також необхідна на зміну імені, якщо така дитина звикла до даного імені та усвідомлює факт усиновлення. Вирішення питання про вік дитини, з якого вона може надати свою згоду, залежить від фізичного або психічного розвитку дитини. Закріплення в законі конкретного віку дитини, з якого вона може усвідомлено висловити свою думку в суді з приводу усиновлення, суперечитиме принципу забезпечення найкращих інтересів дитини.

Залучення до участі у розгляді справ про усиновлення дитини органів ДРАЦС та прокурора є недоцільним.

З метою узгодження норм СК України та ЦПК України пропонується закріпити у ст. 19 СК України положення про обов'язкову участь органів опіки та піклування для надання висновку при розгляді судами справ про усиновлення. Така пропозиція стосується й справ про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності.

Заслуговує на підтримку точка зору науковців та юристів-практиків про недоцільність участі присяжних при розгляді справ про усиновлення. У справах про усиновлення дитини видається доцільним залишити колегіальний розгляд у складі трьох суддів таких справ, що дозволяє більш повно забезпечити дотримання найкращих інтересів дитини.

З метою збереження таємниці усиновлення розгляд усіх справ про усиновлення дітей необхідно здійснювати обов'язково в закритому судовому засіданні незалежно від наявності клопотання заявника.

25. В умовах воєнного стану необхідно більш ретельно перевіряти обставини усиновлення дітей, оскільки справжня мета, яку переслідують усиновлювачі, може бути далека від забезпечення найкращих інтересів дитини. Введення спрощеного порядку усиновлення дитини на період воєнного стану є не можливим, а, навпаки, необхідно посилити контроль за усиновленням дітей у цей час. Видається доцільним на законодавчому рівні встановити термін у один рік після припинення або скасування воєнного стану для здійснення службами у справах дітей контролю за умовами проживання і виховання дітей, усиновлених під час воєнного періоду, з метою перевірки чи відповідає таке усиновлення найкращим інтересам дитини.

26. З метою запобігання та протидії домашньому насильству цивільним процесуальним законодавством передбачається процедура видачі обмежувального припису. Обмежувальний припис є одним із засобів захисту сімейних прав та інтересів дитини, оскільки спрямований на захист дитини від домашнього насильства, тоді як домашнє насильство, як правило, вчиняється саме у сім'ї, а кривдником, переважно, є теперішній або колишній учасник сімейних правовідносин, що впливає з самого нормативного визначення поняття «домашнє насильство».

Необхідно розмежовувати поняття «обмежувальний припис» та «терміновий заборонний припис», адже вони мають різні значення, мету та порядок накладення. Обмежувальний припис покликаний захистити постраждалу особу від повторного акту домашнього насильства, тоді як

терміновий заборонний припис є засобом швидкого реагування, що застосовується у випадку наявності безпосередньої загрози життю чи здоров'ю потерпілої особи. Відмінність також полягає у терміні дії цих приписів: обмежувальний припис видається на строк від 1 до 6 місяців, у той час як терміновий заборонний припис – на строк до 10 днів.

Обмежувальний припис за своєю суттю не є заходом покарання особи (на відміну від норм, закріплених у КУпАП та КК України), а виступає тільки тимчасовим заходом, який виконує захисну, запобіжну та попереджувальну функції. Він накладається з метою запобігання вчиненню домашнього насильства та створення безпечних умов для постраждалих осіб з огляду на наявність ризиків, передбачених Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», до вирішення питання про притягнення кривдника до відповідальності, передбаченої нормами адміністративного або кримінального законодавства.

Віднесення справ про видачу обмежувального припису до справ про захист сімейних прав та інтересів дитини дає підстави стверджувати, що постраждала від домашнього насильства дитина, яка досягла чотирнадцяти років, має право на самостійне звернення до суду у справах про видачу обмежувального припису.

Аналіз судової практики про видачу обмежувального припису щодо кривдника дитини свідчить про те, що в деяких випадках батьки діють недобросовісно та вирішують свої особисті або майнові конфлікти, маніпулюючи при цьому самою дитиною. У зв'язку з цим у таких випадках аргументовано доцільність доповнити ч. 4 ст. 350-5 ЦПК України, в якій закріпити норму про право суду покласти всі судові витрати на заявника, якщо заявник діяв недобросовісно.

27. На підставі аналізу чинного законодавства України та судової практики сформульовано пропозиції про внесення змін та доповнень до законодавчих актів щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, зокрема:

до Цивільного процесуального кодексу України:

частину сьому ст. 7 ЦПК України викласти у такій редакції:

«7. Розгляд справи у закритому судовому засіданні проводиться у випадках, коли відкритий судовий розгляд може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом, або за клопотанням учасників справи з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя учасників справи або відомостей, що принижують їхню честь і гідність, а також в інших випадках, установлених законом. З метою забезпечення таємниці усиновлення, розгляд справ про усиновлення дитини проводиться у закритому судовому засіданні»;

частину першу ст. 13 ЦПК України доповнити абзацом другим такого змісту:

«Суд вправі вийти за межі заявлених вимог лише у випадках, прямо передбачених законом»;

частину першу ст. 28 ЦПК України викласти у такій редакції :

«1. Позови про стягнення аліментів, збільшення їх розміру, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення, про визнання батьківства відповідача, позови, пред'явлені на захист прав та інтересів дитини, позови, що виникають з трудових правовідносин, можуть пред'являтися також за зареєстрованим місцем проживання чи перебування позивача»;

частину другу ст. 34 ЦПК України викласти у такій редакції :

«2. У випадках, встановлених цим Кодексом, цивільні справи у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі одного судді і двох присяжних, які при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді. Справи про усиновлення у судах першої інстанції розглядаються колегією у складі трьох суддів»;

частину першу ст. 58 ЦПК України викласти у такій редакції :

«1. Учасники справи можуть брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника»;

частину другу ст. 76 ЦПК України доповнити пунктом 4 у такій редакції:

«4) пояснення сторін, третіх осіб та їх представників, допитаних як свідків»;

частину першу ст. 172 ЦПК України викласти у такій редакції :

«1. У разі ненадходження до суду заяви від боржника про скасування судового наказу протягом п'яти днів після закінчення строку на її подання судовий наказ набирає законної сили»;

частину четверту ст. 212 ЦПК України викласти у такій редакції :

«4. Під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), та під час воєнного чи надзвичайного стану учасники справи, представник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, експерт з питань права можуть брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції поза межами приміщення суду з використанням власних технічних засобів. Підтвердження особи здійснюється із застосуванням електронного підпису, а якщо особа не має такого підпису, то у порядку, визначеному Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» або Державною судовою адміністрацією України»;

частину четверту ст. 293 ЦПК України викласти у такій редакції :

«4. У випадках, встановлених пунктами 1, 3, 9, 10 частини другої цієї статті, розгляд справ проводиться судом у складі одного судді і двох присяжних, а у випадках, встановлених пунктом 4 частини другої цієї статті, розгляд справ проводиться судом у складі трьох суддів»;

пункт 3 частини першої ст. 350-2 ЦПК України викласти у такій редакції:

«3) батьками та іншими законними представниками дитини, родичами дитини (баба, дід, повнолітні брат, сестра), мачухою або вітчимом дитини, а також органом опіки та піклування в інтересах дитини, яка постраждала від домашнього насильства, - у випадках, визначених Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», або постраждала від

насильства за ознакою статі, - у випадках, визначених Законом України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», а також самою дитиною, яка досягла чотирнадцяти років, якщо вона постраждала від домашнього насильства»;

статтю 350-5 ЦПК України доповнити частиною четвертою такого змісту:

«4. Суд, установивши, що заявник діяв недобросовісно без достатньої для цього підстави, стягує з заявника всі судові витрати».

До Сімейного кодексу України:

частину першу ст. 18 СК України викласти у такій редакції:

«1. Кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу, крім випадків передбачених цим Кодексом»;

частину четверту ст. 19 СК України доповнити абзацом другим такого змісту :

«При розгляді судом справ про усиновлення та надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності обов'язковою є участь органу опіки та піклування, представленого належною юридичною особою»;

частину четверту ст. 152 СК України викласти у такій редакції :

«4. Дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцяти років, крім випадків, передбачених цим Кодексом»;

доповнити окремою частиною третьою з позначкою один ст. 169 СК України :

«3-1. Поновлення батьківських прав неможливо, якщо мати, батько позбавлені батьківських прав з підстави, визначеної пунктом 6 частини першої статті 164 цього Кодексу»;

доповнити ст. 192 СК України частиною другою такого змісту:

«2. У разі, якщо судовим рішенням визначений мінімальний гарантований розмір аліментів на утримання дитини відповідно до частини другої статті

182 цього Кодексу, то особа, яка сплачує аліменти, не має права на пред'явлення позову про зменшення розміру аліментів на утримання дитини»;

частину другу ст. 207 СК України викласти в такій редакції :

«2. Усиновлення дитини провадиться у її найкращих інтересах для забезпечення стабільних та гармонійних умов її життя».

До Закону України «Про судоустрій і статус суддів» :

доповнити частину третю ст. 18 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» окремим абзацом такого змісту :

«У місцевих загальних судах та апеляційних судах діє спеціалізація суддів із здійснення цивільного судочинства щодо сімейних спорів за участю неповнолітніх осіб» та інші пропозиції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврамова О. Є. Правовий статус дитини у житлових правовідносинах. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 159–166.
2. Азімов Ч. Здійснення самозахисту в цивільному праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2001. № 2. С. 135–141.
3. Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні : монографія / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Юридична література, 2017. 212 с.
4. Александрова Ю. В. Процесуальні особливості розгляду цивільних справ щодо позбавлення батьківських прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2012. 210 с.
5. Андронов І. В. Судові рішення в цивільному процесі України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. 435 с.
6. Андронов І. В. Підсудність цивільних справ в умовах воєнного стану. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 1. С. 27–32.
7. Андрусів У. Б., Вербя-Сидор О. Б., Верхола Ю. В. та ін. Особливості застосування рішень Європейського суду з прав людини при розгляді цивільних справ : навч. посіб. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 404 с.
8. Антонюк В. С., Полонський Л. Г., Аверченков В. І., Малахов Ю. А. Методологія наукових досліджень : навч. посіб. Київ : НТУУ «КПІ», 2015. 274 с.
9. Антонюк О. І. Право на самозахист учасників цивільних правовідносин – ще один крок у напрямі твердження людини найвищою соціальною цінністю. *Юридична Україна*. 2003. № 10. С. 98–102.
10. Ахтирська Н., Філатов В., Фулей Т., Хембах Х. Стаття 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод : стандарти застосування при здійсненні правосуддя. Київ : Істина, 2011. 200 с.
11. Балацька О. Р., Мартинюк Т. О. Новели сімейного законодавства щодо захисту прав дитини на належне утримання. *Часопис Національного*

університету «Острозька академія». Серія : «Право». 2020. № 1. URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2020/n1/20bornnu.pdf>

12. Балтанов О. В., Макаренко Л.О. Особа. *Юридична енциклопедія у 6 т.*: Т.4 «Н-П», гол.ред. Ю. С. Шемшученко. Київ : «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2002. 351 с.

13. Балюк М. І., Луспеник Д. Д. Практика застосування цивільного процесуального кодексу України (цивільний процес у питаннях і відповідях). *Коментарії, рекомендації, пропозиції. Серія «Судова практика»*. Харків : Харків юридичний, 2008. 708 с.

14. Баранова О. В. Світові тенденції протидії сімейному насильству. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2016. № 1. С. 156–164.

15. Барсукова В. М. Розгляд судами справ про усиновлення (удочеріння) дітей. *Вісник Верховного Суду України*. 1999. № 5. С. 32–35.

16. Барсукова В. М., Бурлай О. Є. Практика розгляду судами справ, пов'язаних із позбавленням батьківських прав, поновленням батьківських прав, усиновленням, установленням опіки та піклування над дітьми. *Нотаріат для Вас*. 2010. № 1-2. С. 69.

17. Барсукова В. М., Гриненко А. Д. Справи про усиновлення дітей – нова категорія справ, що розглядаються судами. *Вісник Верховного Суду України*. 1997. № 2. С. 36–38.

18. Беяневич О. А. Про застосування практики Європейського суду з прав людини. *Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка. Сер. Юридичні науки*. 2009. № 81. С. 32–38.

19. Бенедик Я. С., Желдак Я. Т., Попович М. Е. Еволюція механізму обмежувального припису як засобу захисту жертв домашнього насильства у зарубіжних країнах. *Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Правознавство*. 2019. Вип. 2., Т. 24. С. 34–46.

20. Бессараб Н. М. Юрисдикція та підсудність цивільних справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.03. Одеса, 2015. 19 с.

21. Белкіна-Ковальчук О. В. Соціально-педагогічна робота із протидії жорстокому поводженню в загальноосвітніх навчальних закладах. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2009. № 21. С. 39–42.
22. Бичкова С. С. Подання висновків на виконання своїх повноважень як форма участі у цивільному процесі органів державної влади та органів місцевого самоврядування. *Криміналістичний вісник*. 2010. № 2 (14). С. 24–29.
23. Бичкова С. С. Цивільний процесуальний правовий статус осіб, які беруть участь у справах позовного провадження : монографія. Київ : Атіка, 2011. 420 с.
24. Білоусов Ю. В. Строк звернення до суду як передумова права на судовий захист у справах адміністративної юрисдикції. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. №1-2. С. 145–149. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2004_1-2_25.
25. Блага А. Б., Тунтула О. С., Кочемировська О. О. Актуальні проблеми протидії домашньому насильству : навч. посіб. / за заг. ред. А. Б. Благої. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 208 с.
26. Блажівська Н. Судді мають стежити за практикою ЄСПЛ комплексно, а не лише за рішеннями щодо України. 14 червня 2017 р. URL: <https://taxlink.ua/ua/news/n-blazivska-suddi-majut-steziti-za-praktikoju-spl-kompleksno-a-ne-lishe-za-rishennjami-shhodo-ukraini.htm>
27. Бобрик В. Спрощення судового розгляду справ з невеликою ціною позову: європейський досвід і перспективи в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. Вип. 12. С. 4–5.
28. Бондаренко Н. Л. Процесуальна мета стадії підготовки цивільних справ до судового розгляду. *Вісник Хмельницького ін-ту регіонального управління та права*. 2003. № 3-4(7-8). С. 124–132. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2003_3-4_24

29. Бондаренко-Зелінська Н. Л. Окремі аспекти альтернативного вирішення спорів при врегулюванні сімейних конфліктів. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 15. С. 158–162. URL : <http://bit.ly/2w3X7Z6>
30. Бонтлаб В. В. Право на звернення до суду за захистом цивільних прав та інтересів: проблеми й перспективи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 110–113.
31. Борисюк І. Е. Еволюція міжнародного нормативного механізму захисту прав дитини. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Вип. 2. С. 7–12.
32. Боровська І. А. Захист права на безпечне для життя й здоров'я довкілля в порядку цивільного судочинства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 225 с.
33. Булкат М.С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2019. 444 с.
34. Бурлака О. С. Деякі проблемні аспекти розгляду цивільних справ щодо усиновлення. *Приватне та публічне право*. 2020. № 4. С. 26–30.
35. Бут І. О. Розгляд справи в порядку спрощеного позовного провадження в контексті забезпечення права особи на справедливий суд. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2019. Вип. 40. С. 74–77. Режим доступу: <http://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc40/19.pdf>.
36. ван Б'юрен Дж. Міжнародне право в галузі прав дитини / пер. з англ. Г. Краснокутського ; наук. ред. М. Баймуратов. Одеса : АО БАХВА, 2006. 524 с.
37. Василів С. С. Поняття та особливості сімейних спорів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 55-58. URL: http://lsej.org.ua/7_2021/14.pdf
38. Василів С. Суд – обов'язковий суб'єкт цивільних процесуальних правовідносин: питання цивільної юрисдикції. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки» 2020. Т. 7, № 1, С. 127–133.

39. Васильєв С. В. Довідник з підготовки до судового розгляду окремих категорій цивільних справ. 2-е вид., перероб. і допов. Харків : Еспада, 2009. 464 с.
40. Васильєв С. В. Цивільний процес України : навч. посіб. Харків : Еспада, 2009. 456 с.
41. Васильєв С.В. Загальноправові та спеціальні методи дослідження джерел цивільного процесуального права. *Університетські наукові записки*. 2013. №3. С.123-128.
42. Веклич В. Методи дослідження прав і свобод людини і громадянина. *Віче*. 2009. № 22. С. 4–6.
43. Венедіктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві : монографія. Київ : *Юрінком Інтер*, 2014. 288 с.
44. Власюк К. Мирись, мирись і більше не сварись! Юридична газета online : вебсайт. 17 вересня 2019. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/simeyne-pravo/miris-miris-i-bilshe-ne-svaris.html>
45. Волинка К. Г. Забезпечення прав і свобод особи в Україні: теоретичні і практичні аспекти. *Право України*. 2000. № 11. С. 31–36.
46. Волкова Н. В. Щодо правового регулювання захисту прав та інтересів дитини від домашнього насильства (окремі аспекти). *Art and Science*. 2021. № 5. С. 53-66. URL : <https://www.artandscience.info/index.php/journal/article/view/57/57>
47. Волкова Н. В. Докази у справах про визначення місця проживання дитини (окремі аспекти). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 2. С. 111–113.
48. Волкова Н. В. Захист прав та інтересів дитини Уповноваженим Президента України з прав дитини : окремі аспекти. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 18 травня 2018 р.) У 2-х т. Т. 2. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 586–589.

49. Волкова Н. В. Коло осіб, які мають право на звернення до суду у справах про позбавлення батьківських прав. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 9 грудня 2016 року). Одеса : Фенікс, 2016. С. 27-29.

50. Волкова Н. В. Міжнародно-правовий захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica*. 2018. № 1 (29). С. 84-87.

51. Волкова Н. В. Переговори як один із способів альтернативного вирішення сімейних спорів. *Альтернативні способи вирішення цивільних спорів* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 29 березня 2021 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2021. С. 23–26.

52. Волкова Н. В. Представництво в цивільному процесі: поняття, мета та завдання. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса : «Юридична література», 2011. Вип. 58. С. 397–401.

53. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ про поновлення батьківських прав у судовому порядку (окремі аспекти). *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Вип. 6, Т. 4. С. 218–223. <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2017/2017-4-6/34.pdf>

54. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ про позбавлення батьківських прав (окремі аспекти). *Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. до 150-річчя від дня народження Є. В. Васьковського (м. Одеса, 08 квітня 2016 року). Одеса : «Юридична література», 2016. С. 33–36.

55. Волкова Н. В. Роль суду у захисті сімейних прав та інтересів дитини у цивільному процесі відповідно до судової реформи України. *Новели цивільного процесуального кодексу України* : матеріали кругл. столу (м. Одеса, 26 березня 2018 р.) / за заг. редакцією д.ю.н., проф. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2018. С. 20–23.

56. Волкова Н. В. Участь прокурора у цивільному процесі відповідно до проекту змін до конституції України в частині правосуддя. *Цивільне судочинство*

у світлі судової реформи в Україні : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 грудня 2015 року). Одеса : Фенікс, 2015. С. 36–38.

57. Волкова Н. В. Цивільно-правові засоби індивідуалізації фізичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 198 с.

58. Волкова Н. В. Щодо визначення вимог, за якими може бути виданий судовий наказ у справах про стягнення аліментів на утримання дитини. *Захист прав людини у цивільному судочинстві* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2021. С. 27-29.

59. Волкова Н. В. Щодо визначення позивача та відповідача у справах про визнання батьківства у судовому порядку. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу* : матеріали Міжнар. наук. інтернет-конф. ім. Ю.С. Червоного (13 грудня 2013 р.). Одеса : Фенікс, 2014. С. 27–31.

60. Волкова Н. В. Щодо визначення правового статусу органів опіки та піклування у разі їх звернення до суду з заявою про захист прав і інтересів неповнолітніх осіб. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу* : матеріали щорічної Міжнар. наук. конф. ім. Ю. С. Червоного (13 грудня 2012 р.). Одеса : Фенікс, 2012. С. 98–100.

61. Волкова Н. В. Щодо впровадження електронного документу як електронного доказу у цивільне судочинство України. *Інформаційні технології у судочинстві* : матер. всеукр. наук. - практ. конф. (м. Одеса, 18 квітня 2017 р.). Одеса : Фенікс, 2017. С. 31–34.

62. Волкова Н. В. Щодо обов'язку суду приймати рішення про стягнення аліментів на утримання дитини у справах про позбавлення батьківських прав. *Особливості розгляду сімейних спорів* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 17 жовтня 2016 р.). Одеса : Юридична література, 2016. С. 18–20.

63. Волкова Н. В. Щодо порядку подання доказів у цивільному судочинстві. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні* : Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-

конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 грудня 2020 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2020. С. 19–22

64. Волкова Н. В. Щодо участі прокурора у цивільному процесі (окремі аспекти). *Правова держава*. Одеса : Фенікс, 2016. Вип. 21. С. 115–120.

65. Волкова Н. В. Щодо форм участі органів опіки та піклування в справах про захист прав і інтересів неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : «Юридичні науки»*. Херсон, 2014. Вип. 6-1, Т. 1. С. 127–130.

66. Волкова Н. В., Шкорупєєв Д. А. Судовий розгляд і виконання рішень у справах про стягнення аліментів : монографія / передм. Н. Ю. Голубєва ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2022. 192 с.

67. Волкова Н. В. Деякі новели цивільного процесуального законодавства України щодо представництва у цивільному судочинстві. *Новели цивільного процесуального законодавства : представництво*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф.; до 150-ї річниці з дня відкриття першої судової палати у м. Одеса (м. Одеса, 16 травня 2019 року). Одеса : Фенікс, 2019. С. 59–63.

68. Ганкевич-Журавльова О. М. Про осіб, які мають право пред'явлення позову про визнання батьківства. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса : Юридична література, 2012. Вип. 66. С. 394–401.

69. Ганьба Б. П. Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави: дис ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2001. 185 с.

70. Гаро Г. О., Спектор О. М., Водоп'ян Т. В., Білик Т. В., Кричина А. В. та інші. Мирне вирішення сімейних спорів. Харків : Фактор, 2019. 80 с.

71. Гетманцев О., Гетманцев М., Осіпова І. Процесуальні особливості доказування в масових (групових) позовах у цивільному судочинстві. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 11. С.13–23.

72. Гетманцев О.В. Співвідношення понять «цивільна процесуальна правоздатність» і «цивільна процесуальна правосуб'єктність». *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія: Правознавство*. 2002. Вип. 131. С.41–44

73. Глазова-Конащук А. В. Порядок стягнення аліментів з іноземців. URL:
http://just.cg.gov.ua/web_docs/2950/2017/12/docs/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F%20%D0%BF%D0%BE%20%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D0%BC.pdf
74. Головатий С. Нові можливості щодо захисту прав людини в Україні. *Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі*. 1999. № 1. С. 11–18.
75. Голубєва Н. Ю. Електронні докази в цивільному процесі Англії та Уельсу. *Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування* : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Голубєвої Н. Ю. Одеса : Фенікс, 2020. С. 5–12.
76. Городовенко В. В. Перспективи впровадження суду присяжних в Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2. С. 349–360.
77. Грабовська О. Роль принципу рівності в процесі доказування у цивільних справах. *Судова апеляція*. 2014. №2 (35). С. 83–91.
78. Грабовська О. Специфіка формування предмета доказування в цивільному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 3. С. 15–20.
79. Гражданский процесс / под ред В. В. Комарова. Харьков : Одиссей, 2001. 704 с.
80. Гражданский процесс : учебник / под ред. проф. В. В. Комарова. Харьков, 2002. 725 с.
81. Гранін А. П. Повноваження представника та його реалізація за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. : 12.00.03. Одеса, 2005. 20 с.
82. Греческим супругам-вегетарианцам отказали в усыновлении ребенка. URL : <https://korrespondent.net/tech/medicine/1195076-v-grecii-suprugam-vegetariancam-otkazali-v-usynovlenii-rebenka>.

83. Григорчук М. В. Засоби та форми захисту прав та охоронювальних законом інтересів суб'єктів господарювання. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 5. С. 81–86.

84. Гриценко Л. 7 правових позицій Верховного суду про застосування обмежувальних приписів. Національна асоціація адвокатів України. Національна Асоціація Адвокатів України : веб-сайт. 08.10.20. URL: <https://unba.org.ua/publications/5934-7-pravovih-pozicij-verhovnogo-sudu-pro-zastosuvannya-obmezhuval-nih-pripisiv.html>.

85. Гриценко Л. Обмежувальні приписи: причини відмов у видачі та рекомендації щодо ефективного застосування. *Вісник Національної асоціації адвокатів України*. 2020. № 5 (63). С. 44–53.

86. Губаль Ю. Поняття та види гарантій захисту прав і свобод дитини відповідно до законодавства України та Угорщини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 34 (1). С. 66–68.

87. Губанова О. В. Щодо правового регулювання стягнення аліментів на утримання дитини за судовим наказом. *Forum Prava*. 2019. 56 (3). С. 13–20.

88. Гузь Л. Е. Гражданско-правовая защита судом прав и интересов несовершеннолетних : В 2 кн. Харків : Харьков юридический, 2004. Кн. 1. 437 с.

89. Гузь Л. Є. Захист прав та інтересів дітей (правовий аспект). Харків : Фактор, 2011. 464 с.

90. Гулик А. Г. Оптимізація цивільного судочинства в Україні : монографія. Дрогобич; Київ : Коло, 2020. 481 с.

91. Гулик А. Г. Проблеми формування оптимальних правил підсудності цивільних справ. *Приватне та публічне право*. 2019. № 4. С. 51–55.

92. Гусаров К. В. Цивільна процесуальна правосуб'єктність сторін та третіх осіб. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 2-3 (28-29). С. 54–70.

93. Дайджест правових позицій Верховного Суду у сімейних спорах за I півріччя 2019 року / виконавці: Сандулєва В., Куриленко Р., Нечипорук І. НААУ

Секція з сімейного права. 2019. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/files/Daydjest%20pravovih%20pozitsiy%20VS_Ukr%20_SimeynihSporiv.pdf

94. Декларація прав дитини : прийн. резолюцією 1386 (XIV) Ген. Асамблеї ООН від 20.11.1959 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384

95. Демченко І. С. Найкращі інтереси дитини у сфері охороні здоров'я: український підхід. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 170–176.

96. Джавадов Х. А. Проблеми ефективності цивільного судочинства. Київ : Юридична думка, 2018. 334 с.

97. Диба І. Визнання фізичної особи безвісно відсутньою або оголошення її померлою. *Юридичний вісник України*. 2007. №1., 6-12 січня. С. 14.

98. Дмитращук О. С. Зарубіжний досвід запобігання домашньому насильству. *Юридична наука*. 2020. № 1(103). С. 284–292.

99. Доступ до правосуддя в умовах сталого розвитку: до 30-річчя незалежності України : колективна монографія / за заг. ред. Юрія Притики та Ірини Ізарової. Київ : ВД «Дакор», 2021. 478 с.

100. Дрозд О., Хуторянська Т. Міжнародні стандарти забезпечення прав і законних інтересів дитини та їх імплементація в законодавство України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 255–261.

101. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

102. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута) від 27.11.2008 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

103. Єрмоленко Д. О. Правовий статус людини і громадянина в Україні як соціальній державі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2002. 175 с.

104. Житловий кодекс України_від 30.06.1983 № 5464-X . ЛІГА:ЗАКОН : інформаційно-правова система. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/kd0003?an=118367>

105. Журило С. С. Цивільно-правове регулювання усиновлення дітей - громадян України іноземними громадянами : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2015. 208 с.

106. Заварза Т. В., Бервено С. М., Новікова Л. В., Тоцька К. М. Порівняльний цивільний процес : навч.-метод. посіб. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. 156 с.

107. Закриницька В. Омбудсмен з прав дитини в механізмі державного захисту прав, свобод і законних інтересів дітей: зарубіжний досвід. *Вісник академії правових наук*. 2012. № 4. С. 346–356.

108. Зейкан Я. П. Цивільний процесуальний кодекс України. Станом на 15.06.2011. Науково-практичний коментар. Київ : КНТ, 2011. 680 с.

109. Зінсу О. І. Міжнародно-правові стандарти та зарубіжний досвід у сфері запобігання, протидії домашньому насильству. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2021. № 1(118). С. 31–40.

110. Зуєва І. І., Приступ В. М. Сучасні аспекти правового регулювання запобігання та протидії домашньому насильству в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2020/57.pdf

111. Іванчулинець Д. В. Обов'язкове та факультативне законне представництво в цивільному процесі. *Судова апеляція*. 2015. № 1(38). С. 77–83.

112. Ізарова І. О. Розвиток електронного правосуддя в цивільних справах у Європейських країнах. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 222–227.

113. Іліюпол І. М. Альтернативні форми захисту прав, свобод і законних інтересів. *Альтернативні способи вирішення цивільних спорів* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 29 березня 2021 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Н. Ю. Голубевої ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2021. С. 29-33. URL : <http://dSPACE.onua.edu.ua/handle/11300/21782>

114. Іліюпол І. М. Електронні докази в цивільному процесі Греції. *Новели цивільного процесуального законодавства: докази та доказування* : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.) / за заг. ред. д.ю.н., професора Голубєвої Н.Ю. Одеса : Фенікс, 2020. С. 43-46. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/21917>

115. Кайтанський О. С., Бориченко К. В. Юридичні гарантії права дітей і сімей з дітьми на соціальний захист за актами ЄС та Ради Європи. *Право та інновації*. 2016. № 3 (15). С. 104–109.

116. Каламайко А . Ю. Електронні засоби доказування в цивільному процесі : дис. ... канд. юрид. наук :12.00.03. Харків, 2016. URL : http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Kalamaiko/d_Kalamaiko.pdf.

117. Каляянов Д. П., Іванова М. М. Правове регулювання усиновлення за законодавством України та деяких зарубіжних країн. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 17. С. 70–77.

118. Канішева К. М. Діяльність спеціалізованого суду Німеччини з вирішення сімейних спорів. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2007. № 36. С. 309–315.

119. Караман І. В., Козіна В. В. Європейський суд з прав людини, Європейська конвенція з прав людини та індивідуальні заяви: перше знайомство. 3-тє вид., змін. та допов. Харків : Фактор, 2017. 240 с.

120. Кармаза О. Інститут медіації: основні концепції розвитку. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 24–29

121. Карнаух Т. М., Ханик-Посполітак Р. Ю. Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. Київ : Юстініан, 2011. 400 с.

122. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права : підручник. 3-тє вид. Львів : Новий світ-2000, 2007. 584 с.

123. Кисельова Л. В. Рішення європейського суду з прав людини, Конституційного суду України та Верховного суду України у системі права України: застосування та виконання. *Вісник академії адвокатури України*. 2013. № 2(27). С. 156–159.

124. Клименюк О. В. Методологія та методи наукового дослідження : навч. посіб. Київ : Міленіум, 2005. 186 с.
125. Клім С. І. Процесуальні права дитини в контексті рішень Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 6-1, Т. 1. С. 203-206.
126. Кобзєва Т. А., Шапіро В. С. Сімейне право України : навч. посіб. Суми : Сумський державний університет, 2015. 90 с.
127. Кодекс про шлюб та сім'ю : Закон України від 20.06.1969 № 2006-VII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2006-07#Text>.
128. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text>.
129. Козюбра Н. И. Понятие и структура методологии юридической науки. *Методологические проблемы юридической науки* : сб. научн. трудов. АН УССР. Ин-т государства и права. Киев : Наукова думка, 1990. 136 с
130. Коломієць Г. Чому процедура усиновлення НЕ МОЖЕ бути «пришвидшеною» та «спрощеною» (18 березня 2022 року). Верховний Суд : офіційний вебсайт. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1264009/>
131. Коломоець Н. В. Адміністративно-правовий захист прав дитини в Україні : монографія. Харків : Панов, 2019. 352 с.
132. Колотілова І. О. Правильне застосування норм матеріального права – умова законності судового рішення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2013. Вип. 58. С. 370–375.
133. Комаров В. В., Світлична Г. О., Удадьцова І. В. Окреме провадження : монографія / за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2011. 312 с.
134. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) : конвенція Ради Європи

від 4 листопада 1950 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

135. Конвенція про права дитини : конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.1.1989. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

136. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей від 19.10.1996. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text

137. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства від 25.10.2007 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#top

138. Кондрат'єва Л. А. Деякі процесуальні особливості розгляду справ про стягнення аліментів на утримання неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2005. Вип. 286 : Правознавство. С. 76–80.

139. Кондрат'єва Л. А. Правовий статус народного засідателя в цивільному судочинстві. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2014. Випуск 728. Правознавство. С. 79–83.

140. Кондрат'єва Л. А. Процесуально-правове становище неповнолітніх у справах про позбавлення батьківських прав. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2004. Вип. 212 Правознавство. С. 70–73.

141. Кондрат'єва Л. А. Судовий захист неповнолітніх осіб у цивільному процесі України : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 199 с.

142. Кондрат'єва Л. А. Судовий захист неповнолітніх осіб у цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 20 с.

143. Кондрат'єва Л.А. Право неповнолітніх на судовий захист, його процесуальний зміст та структура. *Наук. Вісник Чернівецького університету*. 2003. Вип. 200 Правознавство. С.55-58.

144. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

145. Корнієнко М. Принцип дотримання найкращих інтересів дитини та його застосування у цивільному судочинстві України. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 398–404.

146. Косенко Н. П. Усиновлення як інститут сімейного права : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 231 с.

147. Коцюрuba А. Примирні процедури в цивільному судочинстві України. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2020. № 2(113). С. 28–32.

148. Кравчук В. М., Угриновська О. І. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Київ : Істина, 2006. 944 с.

149. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Вінниця, 2015. 496 с.

150. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 47 с.

151. Красицька Л. Визнання батьківства за рішенням суду. *Юридична Україна*. 2008. №6. С. 42–48.

152. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 496 с.

153. Крестовська Н. М. Сучасне розуміння прав дитини. *Форум права*. 2011. № 3. С. 409–413.

154. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 року № 2341-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n3411>.

155. Кройтор В. А. Особливості порядку стягнення аліментів на неповнолітніх дітей. *Університетські наукові записки*. 2013. № 1 (45). С. 86–93.
156. Кройтор В. А. Порядок взыскания алиментов на несовершеннолетних детей // Харьковская цивилистическая школа: антология семейного права: монография / под общ.ред. д-ра юрид. наук, проф. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2013. С. 219–229.
157. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукового дослідження : навч. посіб. Київ : Кондор, 2006. 206 с.
158. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи : монографія. Київ : Атіка, 2004. 288 с.
159. Кулик Т. О. Зима Н. Ф. Механізм забезпечення прав дітей в Україні: проблеми суб'єктного складу. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2 (115). С. 94–102.
160. Курило М. П., Шаповал М. М. Мета підготовчого провадження в цивільному судочинстві. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С.141–146.
161. Курс цивільного процесу : підручник /за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
162. Кухар А. О. Актуальні питання удосконалення інституту міжнародного усиновлення. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2010. № 48. С. 407–412.
163. Кучер Т. М. Теоретичні основи процесу доказування у цивільному судочинстві України. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 167–170.
164. Кучер Т. М. Шляхи приведення процедури наказного провадження у відповідність до принципів цивільного процесу та норм міжнародного права. *Часопис Київського університету права*. 2009. Вип. 3. С. 137–140.
165. Кучер Т. Н. Деятельность адвоката по доведению правовой позиции клиента в семейных делах. *Цивилистическая процессуальная мысль*. Киев, 2015. Вип. 4: Адвокатура. С. 169–178.

166. Левківський Б. К. Захист прав дитини: окремі проблеми здійснення батьками права на самозахист дитини. *Порівняльне аналітичне право*. 2013. № 3–2. С. 136–139.

167. Левченко Катерина. Двадцять років Конвенції ООН про права дитини. 23.11.2009. Харківська правозахисна група. Інформаційний портал «Права людини в Україні». URL: <https://khp.org/1258983351>

168. Лепех С. М. Сімейне право України. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 318 с.

169. Лінік Є.П., Омельчук Т. В. Опіка та піклування. Київ : Видавець Фурса С. Я., 2007. 56 с.

170. Лузан Т. Л. Встановлення фактів, що мають юридичне значення в сімейних відносинах, в окремому провадженні : дис. ... канд. юрид. наук (доктора філософії) :12.00.03 (081 – Право). Київ, 2017. 274 с.

171. Луспенник Д. Д. Застосування у судовій практиці доказових презумпцій та фікцій у системі розподілу обов'язків з доказування за новим ЦПК. *Право України*. 2005. № 8. С. 56–60.

172. Луспенник Д. Д. Настільна книга професійного судді при розгляді цивільних справ. Харків: Харків юридичний, 2005. 640 с.

173. Луспенник Д. Д. Розгляд цивільних справ судом першої інстанції. Харків : Харків юридичний, 2006. 480 с.

174. Луспенник Д. Як самозахистити свої цивільні права? *Закон & Бізнес*. 2004. № 7 (14 лютого). С. 11–12.

175. Луць Л. А. Методологія вітчизняного правознавства. *Проблеми державотворення та захисту прав людини в Україні* : Матеріали XXI звітної наук.-практ. конф. (м. Львів, 12–13 лютого 2015 р.). Львів, 2015. Ч. 1. С. 47–51.

176. Ляшенко Р. Д., Добровінський М. М. Тлумачення Європейської Конвенції про захист прав людини та основних свобод у світлі сучасних концепцій праворозуміння. *Часопис Київського університету права*. 2020. №3. С. 361–364.

177. Мамич О. В. Конвенція ради Європи «про здійснення прав дітей» 1996 р. та виконання її положень в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 64. С. 40–46.

178. Мамульчик А. М. Принцип найкращого забезпечення прав дитини (огляд міжнародного законодавства). *Право як ефективний суспільний регулятор*: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 15–16 лютого 2019 р.) Львів : Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив», 2019. С. 66–69.

179. Манджул М. В. Принципи правового регулювання сімейних відносин у Великобританії та Ірландії. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2018. № 36. Т. 2. С. 42–45.

180. Матат А. Електронний суд в Україні: ready, steady, go!, 2019 Центр демократії та верховенства права : вебсайт. February 1, 2019. URL: <https://cedem.org.ua/articles/elektronnyjsud-v-ukrayini-ready-steady-go/>.

181. Мельник О. В. Правове поняття та характерні особливості інтересів дитини при усиновленні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2015. № 4 (14). С. 73–76.

182. Микитин В. Інститут усиновлення як пріоритетна форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 2 (10). С. 69–73.

183. Міжнародне приватне право. Науково-практичний коментар Закону / за ред. А.С. Довгерта. Харків : ТОВ «Одіссей», 2008. 340 с.

184. Міненкова Н.О. Позбавлення батьківських прав як спосіб захисту прав та інтересів дитини (дослідження судової практики). *Вісник Верховного Суду України*. 2007. № 9 (85). С. 41–44.

185. Мішина Ж. В. Медіація як альтернативна форма вирішення спорів. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 234–238. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Almpr/2012_3/01_048.pdf.

186. Мозоль Н. І. Сучасні концепції праворозуміння : поняття, характеристика та особливості. *Науковий вісник національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 36–41.

187. Моніторинг судових рішень Великої Палати Верховного Суду, прийнятих з червня 2019 р. по серпень 2020 р., в аспекті рішень Європейського суду з прав людини у справах «Бочан проти України (№2)», «Яременко проти України (№2)» та «Шабельник проти України (№2)». Серпень 2020 року, м. Київ. URL : <https://rm.coe.int/monitoring-of-sc-case-law-bochan-2-ukr/1680a06995>

188. Навроцька Ю. В. Особливості процесу доказування у наказному провадженні. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2016. № 855. С. 431–440.

189. Наказне провадження в цивільному процесі : монографія / за заг. ред. В. І. Бобрика. Київ : НДІ приват. права і підприємництва НАПрН України, 2011. 203 с.

190. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України : пер. з рос. / за ред. Ю.С. Червоного. Київ ; Одеса : Юрінком Інтер, 2008. 504 с.

191. Науково-практичний коментар. Цивільний процесуальний кодекс України / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Київ : Юрінком Інтер, 2020. 800 с.

192. Науково-практичний коментар. Цивільний процесуальний кодекс України / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 840 с.

193. Наулік Н. С. Український омбудсман – елемент конституційно-правового механізму забезпечення прав і свобод людини та громадянина. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2005. № 1. С. 109–115.

194. Научно-практический комментарий Семейного кодекса Украины / под ред. Е. О. Харитонов. Харьков : ООО Одиссей, 2006. 552 с.

195. Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции / пер. с фр. В. Захватаева ; отв. ред. А. Довгерт. Киев : Истина, 2004. 544 с.

196. Огляд практики Європейського суду з прав людини за 2019 рік. URL : <https://rm.coe.int/short-survey-2019-ukr/1680a1b4c0>

197. Окреме провадження : монографія / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 312 с.
198. Окреме провадження в цивільному процесі України : навч. посіб. / під ред. Р.М. Мінченко. Одеса : Фенікс, 2010. 224 с.
199. Олійник А. С. Узагальнення практики розгляду судами цивільних справ про усиновлення дітей, позбавлення батьківських прав, встановлення опіки та піклування над дітьми. *Судова апеляція*. 2009. № 1 (14). С. 144–145.
200. Олійник А. Ю. Конституційні свободи людини і громадянина та їх забезпечення в Україні : монографія. Київ : КНУТД, 2018. 371 с.
201. Ольхова А. В. Принцип якнайкращого забезпечення інтересів дитини у міжнародному гуманітарному праві. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 348–352.
202. Опацький Р. М. Уповноважений Президента України з прав дитини: шляхи вдосконалення. *Юридична наука*. 2012. № 4. С. 19–24.
203. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2017. 523 с.
204. Основи методології та організації наукових досліджень : навч. посіб. для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнктів / за ред. А. Є. Конверського. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 352 с.
205. Павлик Н. П. Механізми захисту прав людини = Mechanisms for Protecting Human Rights // Енциклопедія прав людини : соціальнопедагогічний аспект : колективна монографія / за заг. ред. проф. Н.А. Сейко ; відп. ред. Н.П. Павлик. Житомир : Волинь, 2014. С.104-107.
206. Павлуник І. А. Представництво в цивільному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук.: 12.00.03. Київ, 2002. 20 с.
207. Паламарчук Н. В. Форма і способи захисту цивільних прав нотаріусом. *Молодий вчений*. 2014. № 6. С. 114–118.
208. Паскар А. Л. Суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин: поняття та види. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2005. Вип. 282. Правознавство. С. 54–58.

209. Петрочко Ж. В. Найкращі інтереси дитини: сутність і шляхи забезпечення. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 3. С. 70–74.

210. Питання Державної соціальної програми запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі на період до 2025 року : постанова Кабінету Міністрів України від 24.02.2021 р. № 145. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/145-2021-%D0%BF>

211. Пленюк М. Д. Підстави виникнення зобов'язальних правовідносин в механізмі правового регулювання. Київ : НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2016. 288 с.

212. Позовне провадження : монографія / за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 552 с.

213. Полюк Ю. І. Право на звернення до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав за цивільним процесуальним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2019. 239 с.

214. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.07.2018 р. у справі № 712/10623/17 (провадження № 14-244цс18). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75266002>

215. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 05.12.2018 у справі № П/9901/736/18 (провадження N 11-989заі18). ЛІГА 360 : інформаційно-правова система / VERDICTUM. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/78378934>

216. Постанова Верховний Суд від 24.04.2019 р. у справі № 520/13963/17 (провадження № 61-47945св18). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82034477>

217. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 13.02.2019 року у справі № 462/2318/18 (провадження № 61-44169св18). Протокол : вебсайт. URL :

https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_13_02_2019_roku_u_spravi_462_2318_18/

218. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 20.03.2019 р. у справі №363/3907/16- ц (провадження № 61-2179св19). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/80783093>

219. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 03.07.2019 у справі № 643/1090/17 (провадження N 61-28548св18). ЛІГА 360 : інформаційно-правова система / VERDICTUM. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/82798144>

220. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 04.12.2019 у справі № 607/10122/19 (провадження № 61-17441 св19). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/86205965>

221. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 05.12.2018 р. у справі № 628/8821/13-ц (провадження № 61-17538св18). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/78528804>

222. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 06.06.2019 р. у справі № 495/2106/17 (провадження № 61-592 св 19). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/82264465>

223. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 10.02.2021 року у справі № 761/49109/19 (провадження № 61-9144св20). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94974041>

224. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 12.03.2020 року у справі № 159/4550/19 (провадження № 61-884св20). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/88294458>

225. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 14.04.2020 р. у справі № 372/3324/17. Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88815291>

226. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 14.02.2019 року у справі № 377/128/18 (провадження №61-44680 св 18). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79846507>

227. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 15.04.2021 р. у справі № 645/1098/18 (провадження №61-759св21). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96281840>

228. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 16.10.2018 року у справі № 295/4474/15-ц (провадження № 61-29205 св 18). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/77684730>

229. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 17.02.2021 р. у справі № 373/2257/18 (провадження № 61-15136св20). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213168>

230. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 24.04.2019 у справі № 331/5427/17. ЛІГА 360 : інформаційно-правова система / VERDICTUM. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/82034515?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_campaign=verdictum_text&utm_content=jl08

231. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 25.03.2020 р. у справі № 341/793/17 (провадження № 61-42727св18). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88461111>

232. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 25.04.2018 р. у справі № 295/5011/15-ц (провадження № 61-1125св17). Єдиний

державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73727554>

233. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 25.09.2019 р. у справі № 755/14148/18 (провадження № 61-11325св19). ZakonOnline : вебсайт. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/84512362>

234. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 26.09.2019 р. у справі № 452/317/19-ц (провадження № 61-12915св19). ZakonOnline : вебсайт. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/84725899>

235. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 28.04.2020 р. у справі 754/11171/19 (провадження № 61-21971св19). ZakonOnline : вебсайт. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/89034240>

236. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 05.04.2019 р. у справі №465/3694/14-ц (провадження №61-36265св18). ZakonOnline : вебсайт. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/79313696>

237. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 05.04.2019 р. у справі № 570/3742/17 (провадження № 61-47457св18). ZakonOnline : вебсайт. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/80980375>

238. Постанова Верховного Суду від 02.10.2019 р. у справі № 461/7387/16-ц. ZakonOnline (Верховний Суд та ЄСПЛ) : телеграмканал. URL: <https://t.me/s/zakononline2019?after=233>

239. Постанова Верховного Суду від 11.09.2020 р. у справі №725/2910/19 (провадження N 61-8546св20). ЛІГА 360 : інформаційно-правова система / VERDICTUM. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/91466347>

240. Постанова Верховного Суду від 26.06. 2018 року у справі № 363/3637/13-ц (провадження № 61-8871св18). Єдиний державний реєстр

судових рішень : база даних. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_ktss_vp_vid_26_06_2018_roku_u_spravi_363_3637_13_ts/

241. Постанова Верховного Суду (Касаційний цивільний суд) від 17.02.2021 р. у справі № 753/19409/19 (провадження № 61-6763св20). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95066934>

242. Пояснювальні записки до проекту Закону України «Про внесення змін до Сімейного кодексу України» (щодо невідворотності обов'язку утримувати дитину особами, які позбавлені батьківських прав) від 15.03.2013 р. База даних «Законотворчість» / ВР України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=46147

243. Про адвокатуру і адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012 № 5076-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>

244. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України : Указ Президента України від 27.09.2021 р. № 489/2021. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489/2021#n5>

245. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. № 3477-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#top>

246. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами : Закон України від 06.12.2017 року № 2227-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text>

247. Про внесення змін до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей :

постанова Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 603. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/603-2019-%D0%BF#Text>

248. Про внесення змін до Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини : постанова Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 603. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/603-2019-%D0%BF#Text>

249. Про внесення змін до Сімейного кодексу України щодо обов'язку осіб, позбавлених батьківських прав, утримувати дитину : Закон України від 17.05.2016 № 1370-VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1370-19>

250. Про внесення зміни до частини сьомої статті 147 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо визначення територіальної підсудності судових справ : Закон України від 03.03.2022 № 2112-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2112-20#Text>

251. Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.03.2013 р. №3. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003740-13#Text>

252. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13.01.2005 № 2342- IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2342-15>

253. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1706-18#Text>

254. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 грудня 2017 р. № 2229–VIII. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>.

255. Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя : постанова Пленуму Верховного суду України від 01.11.1996 р. № 9. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-96#Text>

256. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства при розгляді справ у суді першої інстанції : постанова пленуму Верховного Суду України від 12 червня 2009 р. № 2. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0002700-09#Text>

257. Про застосування судами міжнародних договорів України при здійсненні правосуддя : постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 19.12.2014 р. № 13. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-14>

258. Про застосування судами окремих норм Сімейного кодексу України при розгляді справ щодо батьківства, материнства та стягнення аліментів : постанова пленуму Верховного суду України від 15.05.2006 р. № 3 База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-06#Text>

259. Про застосування цивільного процесуального законодавства при перегляді судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами : постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 30 березня 2012 р. № 4. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004740-12#Text>

260. Про затвердження Інструкції про виконання в Україні Конвенції про міжнародне стягнення аліментів на дітей та інших видів сімейного утримання : Наказ Міністерства юстиції України № 2904/5 від 15 вересня 2017 р. База даних

«Законодавство України» / ВР України. URL :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1150-17#Text>

261. Про затвердження Положення про ордер на надання правничої (правової) допомоги у новій редакції : рішення Ради адвокатів України від 12 квітня 2019 року № 41. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr041871-19#Text>

262. Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України : постанова Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-п#Tex>

263. Про медіацію : Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1875-20>

264. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 червня 2005 р. № 2709-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text>

265. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 р. № 2402-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL :
<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

266. Про перелік видів доходів, які враховуються при визначенні розміру аліментів на одного з подружжя, дітей, батьків, інших осіб : постанова Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 р. № 146. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/146-93-%D0%BF#Text>

267. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про право на шлюб, розірвання шлюбу, визнання його недійсним та поділ спільного майна подружжя : постанова пленуму Верховного Суду України від 21.12.2007 р. № 11. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL :
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-07#Text>

268. Про практику застосування судами законодавства при розгляді справ про усиновлення і про позбавлення та поновлення батьківських прав : постанова Верховного Суду України від 30.03.2007 р. № 3. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-07> .

269. Про практику розгляду судами заяв у порядку наказного провадження : постанова пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 23.12.2011 р. № 14. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v0014740-11>.

270. Про практику розгляду судами цивільних справ з іноземним елементом : Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 року за № 24-754/0/4. ЛІГА:ЗАКОН : інформаційно-правова система. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VRR00117>

271. Про приєднання України до Конвенції про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання : Закон України від 14.09.2006 р. № 135-V. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/135-16#Text>

272. Про ратифікацію Європейської конвенції про здійснення прав дітей : Закон України від 03.08.2006 р. № 69-V. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/69-16#Text>

273. Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 № 3674-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17>

274. Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004 року № 1701-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>

275. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23 грудня 1997 р. № 776/97-ВР. База даних «Законодавство України»

/ ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>

276. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства : монографія / за заг. ред. професора В. В. Комарова. Харків : Харків юридичний, 2008. 925 с.

277. Простибоженко О. Заборонний і обмежувальні приписи: нові підходи у протидії домашньому насильству. ЛІГА:ЗАКОН : інформаційно-правова система. 14 грудня 2017. URL: https://jurliga.ligazakon.net/analytics/167142_zaboronniy--obmezhuvalniy-pripisi-nov-pdkhodi-u-protid-domashnomu-nasilstvu.

278. Прохоров П. А. Порядок ухвалення судових рішень у цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії : 081 - Право. Одеса, 2021. 221 с.

279. Пунда О. О. Право на сімейне виховання та проблеми його здійснення. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2005. № 1. С. 111–115.

280. Рассоха І. М. Методологія та організація наукових досліджень : конспект лекцій з навчальної дисципліни. Харків : ХНАМГ, 2011. 76 с.

281. Резцова О. В. Генезис законодавства України щодо прав та обов'язків батьків з виховання дитини. *Логос. Мистецтво наукової думки*. 2020. Вип. 9. С. 101–106.

282. Резцова О. В. Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України : дис. ... д-ра філософії : 081 – Право. Київ, 2021. 214 с.

283. Рекомендація № R (84) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 367 засіданні заступників міністрів 28 лютого 1984 року. *Ratio Decidendi*: юридичний портал. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/159003___159003

284. Рекомендація N R (85) 4 Комітету міністрів державам-членам «Про насильство в сім'ї» : рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи від 26.03.1985. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_264#Text

285. Рекомендація № R (98) 1 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо медіації в сімейних справах. Ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 616 засіданні заступників міністрів 21 січня 1998 р. URL : https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_98_1_1998_01_21.pdf

286. Рекуненко Т., Удалова Н. Відповідальність кривдника в адміністративному процесі. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 120–124.

287. Ржеутська Л. Сьогодні ми хочемо розширити процесуальні можливості через законодавство. Закон і Бізнес. 30.03.2022. URL : <https://zib.com.ua/ua/151049.html>.

288. Рішення «Хабровські проти України» (Заява № 1680/10) від 17 січня 2013 року. Судова влада України : вебсайт. URL: <https://court.gov.ua/sud2590/2536/233223/96546>

289. Рішення Балтського районного суду Одеської області від 01.09.2016 у справі №493/1246/16-ц (провадження № 2/493/664/16). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/60766043>

290. Рішення Білгород-Дністровського районного суду Одеської області від 14.09.2016 у справі № 495/5075/16-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61548277>

291. Рішення Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 19.11.2021 р. у справі № 357/13416/21. Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101205703>

292. Рішення Жовтневого районного суду міста Запоріжжя від 23.02.2016 р. у справі № 331/590/16-ц (провадження № 2/331/464/2016). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: [http:// www.reyestr. court. gov.ua/ Review/56293572](http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56293572)

293. Рішення Козелецького районного суду Чернігівської області від 03.01.2020 р. у справі № 734/4497/19 (провадження № 2-о/734/7/20). Єдиний

державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/86766306>

294. Рішення Котовського міськрайонного суду Одеської області від 04.08.2017 у справі № 505/2907/16-ц (провадження № 2/505/185/2017). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://reustr.court.gov.ua/Review/68114616>

295. Рішення Лисичанського міського суду Луганської області від 07.12.2021 р. у справі № 415/6311/21 (провадження 2-о/415/779/21). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/101700091>

296. Рішення Ульяновського районного суду Кіровоградської області від 01.02.2021 р. у справі №402/53/21. Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/94526996>

297. Рішення Яготинського районного суду Київської області від 04.01.2016 р. у справі № 382/2570/15-ц. Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <http://www.reustr.court.gov.ua/Review/54797348>

298. Рожик Ю. Проблеми правового регулювання форми та змісту висновку органів місцевого самоврядування в цивільному процесі. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2010. Вип. 51. С. 213.

299. Розгляд окремих категорій цивільних справ у судах : навч. посіб. / за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 484 с.

300. Розгон О. В. Значення імплементації норм міжнародного права щодо усиновлення в національне законодавство. *Альманах міжнародного права*. 2016. Вип. 13. С. 135–142.

301. Романко К. М., Менджул М. В. Питання правової регламентації позбавлення батьківських прав як крайньої міри відповідальності батьків. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. 2015. Вип. 32., Т. 2. С. 58–61.

302. Ромовська З. В. Права та обов'язки батьків і дітей. Львів : Вища школа, 1975. 146 с.

303. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : наук.- практ. коментар. 3-є вид., перероб. і допов. Київ : Правова єдність, 2009. 432 с.
304. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар. Київ : ВД «Ін Юре», 2003. 532 с.
305. Ромовська З. Сімейний кодекс України: синтез свого та чужого // Актуальні питання з галузі сімейного законодавства та реєстрації актів цивільного стану / під ред. П. Каспшика. Люблін : Видавництво Люблінського католицького університету, 2007.
306. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2003. 532 с.
307. Ромовська З.В. Українське сімейне право : підручник. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.
308. Руднева О. Міжнародні стандарти захисту прав дітей в правовій системі України. *Юридична Україна*. 2010. № 7. С. 21–26.
309. Сімейне право України : підручник / за заг. ред. В .І. Борисової та І. В. Жилінкової. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 288 с.
310. Саблук С. А. Історичні передумови формування правового статусу дитини в Україні. *Університетські наукові записки*. 2006. № 3-4. С. 253–260.
311. Савченко Л. А., Шевченко Т. В. Таємниця усиновлення. За і проти. *Сучасні питання економіки і права*. 2013. Вип. 2. С. 122–126.
312. Санжаровська Т. В. Правове становище осіб, які беруть участь у справах про позбавлення батьківських прав. *Правничий часопис Донецького університету*. 1999. № 1. С 45–47.
313. Сапейко Л .В. Проблематика участі в цивільному судочинстві народних засідателів. *Форум права*. 2015. № 1. С. 295–300. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2015_1_48.pdf .
314. Сапейко Л. В. Особливості судового розгляду справ про стягнення аліментів на дітей. *Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ*. 2008. Вип. 42. С. 233–239.

315. Світлична Г. О. Законне представництво у цивільному судочинстві. *Вісник Верховного Суду України*. 2013. № 10 (158). С. 34–41.
316. Світлична Г. О. Система справ окремого провадження та їх класифікація. *Проблеми цивільного права та процесу* : матеріали наук.-практ. конф., 31 трав.2008 р. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ. 2008. С. 132–136.
317. Сімейне право України : / под ред. Ю.С. Червоного. Київ : Правова єдність, 2009. 640 с.
318. Семигіна Т. В. Конвенція про права дитини як основа державної політики захисту дітей: оцінка ефективності впровадження в Україні Національного плану дій. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. Серія «Право та державне управління». 2015. Вип. 1-2. С. 83–90
319. Сенник С. Н. Поняття та характерні ознаки наказного провадження. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2010. Вип. 51. С. 218–222.
320. Сердчена І. Юрисдикційна форма захисту сімейних прав та інтересів. *Університетські наукові записки*, 2019. Т.18. С. 170–183.
321. Сібільов Д. М. Участь третіх осіб у цивільному судочинстві : автореф. дис.... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 1998. 19 с.
322. Сімейне право України : підручник / за заг. ред. В. І. Борісової та І.В. Жилінкової. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 200 с.
323. Сімейне право України : підручник / за ред. А. О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 480 с.
324. Сімейне право України : підручник / за ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. Київ : Істина, 2010. 320 с.
325. Сімейне право України : підручник / за ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2004. 400 с.
326. Сімейне право України. Нотаріат. Адвокатура. Суд. / за заг. ред. Фурси С. Я. Київ :Видавець Фурса С.Я., 2005. 896 с.

327. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2947-14>

328. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. 564 с.

329. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.

330. Смірнова В. Правові підстави участі присяжних у цивільному судочинстві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 5. С. 66–72.

331. Спасибо-Фатеева И. В. Акционерные общества: корпоративные правоотношения. Харьков : Право, 1998. 256 с.

332. Справа «М.Т. проти України» (Заява № 950/17). Страсбург. 19 березня 2019 р. Рішення Європейського Суду з прав людини. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : [URL :https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d46#top](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_d46#top)

333. Справа «Хант проти України» (Заява N 31111/04). Страсбург, 7 грудня 2006 року. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_126#Text

334. Справа Т. та В. проти Об'єднаного Королівства (T. and V. v. United Kingdom) від 16.12.1999 року. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_028#Text

335. Стандарти правосуддя, дружнього до дитини, та їх втілення в Україні (некримінальний аспект). Звіт про результати моніторингу судових процесів в Україні / Р. Куйбіда (редактор), В. Рибак (співавторка, інтерв'юерка), М. Серeda (співавтор, аналіз та узагальнення даних), спостерігачі та інтерв'юери: В. Ільчишена, В. Нечаєв, Л. Олійник, В. Разік, Р. Сухоставець, Н. Хмелевська, В. Череватий. 2020. URL : <https://www.osce.org/files/f/documents/e/d/453435.pdf>

336. Стешенко В. М. Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір : навч. посіб. Харків : Лисенко І. Б., 2019. 386 с.

337. Стопченко К. О. Судочинство у справах про оспорювання батьківства та материнства : дис. ... канд. юрид. наук (доктора філософії) :12.00.03 (081-Право). Київ, 2019. 199 с.

338. Стоянова Т. А. Процесуально-правова природа справ про усиновлення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 56. С. 133–138.

339. Стоянова Т.А. Процесуальні особливості розгляду справ про усиновлення громадянами України : дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2009. 218 с.

340. Сурилов А. В. Теория государства и права : учеб. пособие. К. ; О. : Вища шк., 1989. 439 с.

341. Тарасівна Й. С. Перспективи інституціоналізації сімейної медіації у приватно-правових відносинах. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право*. 2017. №3. С. 201–209.

342. Татулич І. Ю. Правове регулювання процедури усиновлення в Україні // *Legal science and education in Ukraine and EU countries: a paradigm shift* : Collective monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2021. 488 р.

343. Татулич І. Ю. Правовий статус присяжних у цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 12. С. 67–72.

344. Теорія держави і права. Академічний курс : підручник / відп. ред О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 685 с.

345. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / за заг. ред. О. В. Сердюка, І. В. Яковюка. Харків : Право, 2017. 374 с.

346. Теплюк М. О. Введення закону в дію: теоретико-правові проблеми законодавчого регулювання : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2014. 21 с.

347. Тертишніков В. І. Цивільний процес України (лекції) : навч.-практ. посіб. Харків : Видавець ФОП Вапнярчук Н. М., 2009. 320 с.

348. Тертишніков В. І. Цивільний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар. Харків : Видавець Вапнярчук Н. М., 2007. 576 с.

349. Тимошевська І. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини як учасник судового процесу. *Підприємство, господарство і право*. 2020. № 4. С. 54–59.

350. Тимченко Г. П. Принципи цивільного і адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук.: 12.00.03, 12.00.07. Київ, 2012. 412 с.

351. Тимченко Г. П. Теоретичні проблеми та практика реалізації принципів судочинства в Україні. Київ : Видавничий Дім «Юридична книга», 2010. 336 с.

352. Тісногуз В. Медіація – один з альтернативних методів вирішення спорів. *Правовий тиждень* : вебсайт. URL: <http://legalweekly.com.ua/index.php?id=16061&show=news&&newsid=122934>.

353. Токарчук Л. М. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як реалізація принципу державної охорони сім'ї : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. 511 с.

354. Трегубов Е. Л. Право на справедливий суд в практиці європейського суду з прав людини. *Форум права*. 2010. № 1. С. 358–363. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-1/10telzpl.pdf>

355. Трестер Ю. Міжнародні механізми захисту прав дітей. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2013. № 9. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Duur_2013_9_12.

356. Тріпільський Г. Я. Процесуальні особливості розгляду цивільних справ про оспорування батьківства (материнства). *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса : «Юридична література», 2007. С. 269–274.

357. Тріпільський Г. Я. Процесуальні особливості розгляду спорів, які зв'язані з виникненням, здійсненням та зміною особистих немайнових правовідносин між батьками та дітьми : автореф. дис.... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 20 с.

358. Тріпунський Г.Я. Процесуальні особливості розгляду спорів, які зв'язані з виникненням, здійсненням та зміною особистих немайнових правовідносин між батьками та дітьми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 227 с.

359. Труба В. І. Питання здійснення права на захист сімейних прав та інтересів в судовому порядку. *Правова держава*. 2014. № 18. С. 76–79.

360. Труба В. І. Поняття та загальна класифікація сімейних правовідносин : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2021. 470 с.

361. Труба В. І. Про галузеву належність сімейних правовідносин. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: Право. Спеціальний випуск. 2010. № 929. С. 404–407.

362. Устінова-Бойченко Г. М., Абдель Фатах А. С. Правові та процесуальні аспекти видачі обмежувального припису. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 185–188. URL: http://lsej.org.ua/4_2022/41.pdf

363. Устюшенко С. Е. Судові витрати в цивільному процесі України : дис. ... д-ра філософії: 081 – Право). Одеса, 2021. 190 с.

364. Ухвала Дарницького районного суду м. Києва від 05.05 2021 р., справа № 753/2240/21 (провадження № 2/753/4543/21). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96801517>

365. Ухвала Здолбунівського районного суду Рівненської області від 08.02.2022 р., справа № 562/292/21. Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103825843>

366. Ухвала Катеринопільського районного суду Черкаської області від 18.03.2021 р., справа № 698/99/21 (провадження № 2/698/222/21) Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95632873>

367. Ухвала Київського окружного адміністративного суду від 23.03.2021 у справі № 320/3111/21. ЛІГА 360 : інформаційно-правова система / VERDICTUM. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/95713233>.

368. Ухвала Київського районного суд м. Одеси від 11.11.2021 року, справа № 947/25353/21(провадження № 2/947/4203/21). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101124092>

369. Ухвала Святошинського районного суду м. Києва від 12.01.2021 року, справа № 2/759/1487/21 (провадження №759/15631/20). Єдиний державний реєстр судових рішень : база даних. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94106974>

370. Фоменко В. Особливості розгляду справ про надання дитині дозволу на виїзд за межі України. *Юридична газета*. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/simeynepravo/osoblivosti-rozglyadu-sprav-pro-nadannya-ditini-dozvolu-na-viyizd-za-mezhi-ukrayini.html>

371. Фурса С. Я. Окреме провадження у цивільному процесі України : навч. посібн. Київ, 1999. 309 с.

372. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Новітня концепція спрощеного провадження в цивільному процесі. *Цивілістична процесуальна думка*. 2017. № 1. С. 46–50.

373. Фурса С. Я., Фурса Є. І. Нотаріат в Україні. Теорія і практика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : А.С.К., 2001. 976 с.

374. Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар: У 2 т. / за ред.. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С. Я.: КНТ, 2006.

375. Ходак С. М. Категорія інтересу в сімейному праві України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2020. 184 с.

376. Ходєєва Н. В. Методологія дослідження права на інформацію про стан свого здоров'я. *Форум права*. 2017. № 2. С. 136–143. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_2_23.pdf

377. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (для підготовки до іспитів та тестування) / за ред. Н.Ю. Голубєвої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 430 с.

378. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (для підготовки до іспитів та тестування) / за ред. Н.Ю. Голубевої. 3-тє вид., перероб. і допов. Одеса : Видавничий дім «Гельветика» 2021. 516 с.

379. Цивільний процес: навч. посіб./ за ред. Ю. В. Білоусова. Київ : Прецедент, 2005. 172 с.

380. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15>

381. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

382. Цивільний процес України : академічний курс / за ред. С. Я. Фурси. Київ : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2009. 848 с.

383. Цивільний процес України : підручник / за заг. ред. Р.М. Мінченко; ред. І.В. Андронов. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2016. 756 с.

384. Цивільний процес України : підручник / за загал. ред. д.ю.н., проф. Р.М. Мінченко. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2014. 720 с.

385. Цивільний процес України : підручник / за ред.. Ю.С. Червоного. Київ : Істина, 2007. 392 с.

386. Цивільний процесуальний кодекс України : науково-практичний коментар / за ред. Комарова. Харків : Одиссей, 2001. 703 с.

387. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за ред. С. С. Бичкової. Київ : Атака, 2008. 840 с.

388. Цісар Г., Дяченко С. Реалізація принципу верховенства права через призму електронного судочинства: теоретичні та практичні підходи. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 6. Т. 1. С. 111–114. URL: http://apnl.dnu.in.ua/6_2018/tom_1/26.pdf

389. Цюра Т. В. Суб'єкти доказування та оцінки доказів у цивільному процесі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2005. 17 с.

390. Чванкін С. А. Інформаційні технології у доказуванні в цивільному процесі: теоретичні та практичні аспекти : дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2021. 498 с.

391. Чванкін С.А. Електронні докази у справах наказного провадження. *Juris Europensis Scientia*. 2021. Вип. 2. С. 110–114.

392. Червоний Ю. С., Волосатий Г. С., Ермолаєва В. О. и др. Гражданский процессуальный кодекс Украины : научно-практический комментарий. Харьков : Одиссей, 2008. 792 с.

393. Черненко Я. О. Проект child friendly spaces: практика успішного попередження насильства та жорстокого відношення щодо дітей. *Попередження та протидія насильству у суспільстві (зарубіжний досвід)* : зб. тез доп. учасників XXI студентської наук.-практ. конф.ї іноземними мовами (м. Харків, 9 квітня 2020 року). Харків, 2020. С. 298–299.

394. Черняк Ю. В. Уніфікація норм міжнародного цивільного процесу: проблемні питання теорії і судової практики вирішення сімейних спорів : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2019. 442 с.

395. Чмиленко Ф. О., Жук Л. П. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень». Донецьк : РВВ ДНУ, 2014. 48 с.

396. Чурпіта Г. В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства : монографія. Київ : Алерта, 2016. 488 с.

397. Чурпіта Г. В. Концептуальні засади захисту сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 479 с.

398. Шалінська І. В. Акти м'якого права: поняття та значення у міжнародному правопорядку. *Соціологія права*. 2011. № 2. URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39605/17-Shalinska.pdf?sequence=1>

399. Шаргородська С. Насилля в сім'ї: види, наслідки, шляхи подолання. *Соціальний педагог*. 2007. № 2. С. 14–16.

400. Шевченко-Бітенська О. В. Правові механізми Ради Європи у сфері захисту дітей від насильства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Одеса, 2015. 210 с.

401. Шевчук Р. Ще раз про діалектичний метод у правознавстві. *Підприємство, господарство і право*. 2016. Вип. 11. С. 216–219.

402. Шевчук Р. М. Діалектичний метод у правознавстві: окремі аспекти. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2012. № 2. С. 25–31.

403. Шишка Р. Б. Методологія досліджень за спеціальністю 12.00.03. *Часопис Київського університету права*. 2016. Вип. 4. С. 150–152.

404. Шишка Р. Б. Охорона прав суб'єктів інтелектуальної власності у цивільному праві України : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2004. 38 с.

405. Шкорупеев Д. А. Процесуальний порядок розгляду справ про стягнення аліментів у цивільному судочинстві : дис. ... д-ра філософії за спеціальністю 081 – Право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. 199 с.

406. Штефан М. Й. Підприємство і правосуддя : захист прав підприємств, установ, організацій у цивільному судочинстві : навч. посібник / М. Й. Штефан. Київ : Вища школа, 1992.

407. Штефан М. Й. Цивільне процесуальне право України : підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Концерн «Видавничий дім «Ін Юре», 2005. 624 с.

408. Щодо трансформації інституту уповноважених Президента України. 15 червня 2021 року. Офіційне інтернет-представництво Президента України. URL: <https://www.president.gov.ua/news/shodo-transformaciyi-institutu-upovnovazhenih-prezidenta-ukr-69045>

409. Юшкевич О. Г. Женевська Декларація прав дитини 1924 року. *Приватно-правові та публічно-правові відносини: проблеми теорії та практики: матеріали Міжнар. конф. (в авторській редакції) (м. Маріуполь, 24 вересня 2021 року)*. Маріуполь, ДонДУВС. 2021. С. 71–73.

410. Явор О.А. Юридичні факти в сімейному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 488 с.

411. Якименко О. П. Мета і процесуальне оформлення підготовки цивільних справ до судового розгляду. *Право України*. 2003. № 12. С. 117–119.

412. Яковлева Е. М. Установление происхождения ребенка от родителей, не состоящих между собой в браке по новому советскому законодательству о браке и семье : сборник работ кафедры гражданского права и процесса Таджикского гос. ун-та. Душанбе, 1970.

413. Ямненко Т. М. Захист прав дітей, позбавлених батьківського піклування, з урахуванням міжнародних договорів з питань сімейного права. *Юридичний вісник*. 2022. № 1 (62). С. 126–132.

414. Яніцька І. А. Опіка та піклування як форма влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2015. 229 с.

415. Ясинок М.М. Окреме провадження і народні засідателі: історико-правовий огляд. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 2. С. 160–164.

416. Baker D. G. The increase of single parent families: An examination of causes. *Policy Sciences*. 1999. 32(2), P. 175–188. URL: <https://lop.parl.ca/staticfiles/PublicWebsite/Home/ResearchPublications/BackgroundPapers/PDF/2016-35-e.pdf>.

417. Burczycka M., Conroy, S. Family violence in Canada: A statistical profile, 2015. (S. Canada, Hrsg.). 16 February 2017. (Catalogue no. 85-002-X).

418. Casals M.M. Divorce Mediation in Europe: An Introductory Outline. *Electronic Journal of Comparative Law*. 2005. Vol. 9.2. P. 1–24. URL: <https://www.ejcl.org/92/art92-2.html>

419. Case of A v. Croatia (Application № 55164/08). Judgment. Strasbourg. 14 October 2010. Final 14/01/2011 Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-101152>

420. Case of Berrehab v. the Netherlands (Application № 10730/84). Judgment. Strasbourg. 21 June 1988. Court of Human Rights : website. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57438%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57438%22]})

421. Case of Bevacqua and S. v. Bulgaria (Application № 71127/01). Judgment. Strasbourg. 12 June 2008. Final. 12/09/2008. Court of Human Rights : website. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22fulltext%22:\[%22Bevacqua%22\],%22itemid%22:\[%22001-86875%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{%22fulltext%22:[%22Bevacqua%22],%22itemid%22:[%22001-86875%22]})

422. Case of E.B. v. France (Application № 43546/02). Judgment. Strasbourg. 22 January 2008. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-84571>

423. Case of Eremia v. the Republic of Moldova (Application № 3564/11). Judgment. Strasbourg. 28 May 2013. Final. 28/08/2013. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-119968>

424. Case of Harroudj v. France (Application № 43631/09). Judgment. Strasbourg. 28 May 2013. Final. 28/08/2013. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-113819>

425. Case of Johnston and Others v. Ireland (Application № 9697/82). Judgment. Strasbourg. 18 December 1986, §§ 50, 52 Court of Human Rights : website. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-57508%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57508%22]})

426. Case of Judgment M.L. v. Norway (Application № 64639/16). Judgment. Strasbourg. 22 December 2020. Final. 22/03/2021. Court of Human Rights : website. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-207017%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-207017%22]})

427. Case of Kalacheva v. Russia (Application no. 3451/05). Judgment. Strasbourg. 7 May 2009. Final. 07/08/2009. Court of Human Rights : website. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-92572&filename=CASE%20OF%20KALACHEVA%20v.%20RUSSIA.pdf&logEvent=False>

428. Case of Keegan v. Ireland (Application no. 16969/90). Judgment. Strasbourg . 26 May 1994. Court of Human Rights : website. URL : <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-57881>

429. Case of Kroon and Others v. the Netherlands (Application № 18535/91). Judgment. Strasbourg. 27 October 1994. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-57904%22%5D%7D>

430. Case of Kurochkin v. Ukraine (Application № 42276/08). Judgment. Strasbourg. 20 May 2010. Final. 20/08/2010. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98825>

431. Case of L. v. the Netherlands (Application № 45582/99). Judgment. Strasbourg. 1 June 2004. Final. 01/09/2004. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-61799%22%5D%7D>

432. Case of Macready v. the Czech Republic (Application №№ 4824/06 and 15512/08). Judgment. Strasbourg. 22 April 2010. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-98419>

433. Case of Mamchur v. Ukraine (Application № 10383/09). Judgment. Strasbourg. 16 July 2015. Final. 16/10/2015. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%7B%22itemid%22:%5B%22001-156388%22%5D%7D>

434. Case of McMichael v. the United Kingdom (Application № 16424/90). Judgment. Strasbourg. 24 February 1995. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57923>

435. Case of Pini and Others v. Romania (Application №№ 78028/01 and 78030/01). Judgment. Strasbourg. 22 June 2004. Final. 22/09/2004. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-61837>

436. Case of W. v. the United Kingdom (Application № 9749/82). Judgment. Strasbourg. 8 July 1987. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57600>

437. Case of X and Others v. Austria (Application № 19010/07). Judgment. Strasbourg. 19 February 2013. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-116735>

438. Case of X, Y and Z v. The United Kingdom (Application № 21830/93). Judgment. Strasbourg. 22 April 1997. Court of Human Rights : website. URL : [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:\[%22document%22\],%22itemid%22:\[%22001-58032%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22tabview%22:[%22document%22],%22itemid%22:[%22001-58032%22]})

439. Case of X. v. France , № 9993/82 (Application 5 жовтня 1982 р., DR 31. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-111938>

440. Case of Zorica Jovanović v. Serbia (Application № 21794/08). Judgment. Strasbourg. 26 March 2013. Court of Human Rights : website. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=002-7508>

441. Chamber judgment MIZZI v. MALTA(Application № 26111/02). Judgment. Strasbourg. 12 January 2006: Court of Human Rights : website. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=003-1551378-1623734&filename=003-1551378-1623734.pdf>

442. Children's rights. Council of Europe : website. URL : <https://www.coe.int/en/web/commissioner/thematic-work/children-rights>

443. Code de procédure civile. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006070716>

444. Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and Committee on the Rights of the Child, ‘Joint general comment No. 4 (2017) of the Committee on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families and No. 23 (2017) of the Committee on the Rights of the Child on State obligations regarding the human rights of children in the context of international migration in countries of origin, transit, destination and return’ CMW/C/GC/4- CRC/C/GC/23 (16 November 2017), para 11.

445. Convention du 12 Juin 1902 pour Régler la Tutelle des Mineurs. URL: <https://www.hcch.net/en/instruments/the-old-conventions/1902-guardianship-convention/>

446. Convention on Jurisdiction, Applicable Law, Recognition, Enforcement and Co-operation in Respect of Parental Responsibility and Measures for the Protection

of Children. Done at The Hague, on the 19th day of October 1996. Entry into force: 1-I-2002. URL: <https://www.hcch.net/en/instruments/conventions/full-text/?cid=70>

447. Convention on the Rights of the Child. Adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 44/25 of 20 November 1989 entry into force 2 September 1990, in accordance with article 49. UNICEF : website. URL: <https://www.unicef.org/child-rights-convention/convention-text>

448. Convention on the Rights of the Child. Committee on the Rights of the Child, ‘General comment No. 16 (2013) on State obligations regarding the impact of the business sector on children’s rights’ CRC/C/GC/16 (17 April 2013), para 17. URL: <https://www2.ohchr.org/english/bodies/crc/docs/CRC.C.GC.16.pdf>

449. Convention on the Rights of the Child. Committee on the Rights of the Child, General Comment No. 14 (2013) on the right of the child to have his or her best interests taken as a primary consideration (art. 3, para. 1)*. URL: http://www2.ohchr.org/English/bodies/crc/docs/GC/CRC_C_GC_14_ENG.pdf

450. Council Regulation (EC) No 2201/2003 of 27 November 2003 concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) No 1347/2000 OJ L 338, 23.12.2003, p. 1–29 URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32003R2201>

451. Explanatory Report to the European Convention on the Exercise of Children's Rights. Strasbourg, 25.I.1996. Council of Europe. European Treaty Series - No. 160. URL: <https://rm.coe.int/16800cb5ee>

452. Family Law Act. 1996. UK Public General Acts. Chapter 27. Part IV. Section 42. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1996/27/section/42>

453. Family Procedure Rules. URL: <http://www.justice.gov.uk/courts/procedure-rules/family>.

454. Family violence data portal. URL: <https://www.crimestatistics.vic.gov.au/family-violence-data-portal>.

455. General Comment no 7, paras 13(a)-(b); Committee on the Rights of the Child, 'General Comment No. 11 (2009). Indigenous children and their rights under the Convention' CRC/C/GC/11 (12 February 2009), paras 30-33.

456. Geneva Declaration of the Rights of the Child, 1924. URL: <https://www.humanium.org/en/geneva-declaration/>

457. Gewaltschutzgesetz (Gesetz zum zivilrechtlichen Schutz vor Gewalttaten und Nachstellungen). URL: <https://dejure.org/gesetze/GewSchG>

458. Golubeva N., But I., Prokhorov, P. Access to Justice Due to the Covid-19 Pandemic. *Ius Humani. Law Journal*. 2020. 9(2). P. 47–64. URL: <https://doi.org/https://doi.org/10.31207/ih.v9i2.243>

459. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland vom 23. Mai 1949 (BGBl. S. 1), zuletzt geändert durch Artikel 1 des Gesetzes zur Änderung des Grundgesetzes (Artikel 87a) vom 28. Juni 2022 (BGBl. I S. 968). Deutscher Bundestag : website. URL: [https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz#:~:text=Das%20Grundgesetz%20\(GG\)%20ist%20die,und%20von%20den%20Alliierten%20genehmigt.](https://www.bundestag.de/parlament/aufgaben/rechtsgrundlagen/grundgesetz#:~:text=Das%20Grundgesetz%20(GG)%20ist%20die,und%20von%20den%20Alliierten%20genehmigt.)

460. Hendrik Rönsch. Effectiveness of laws and policies governing permissive parenting in pursuit of the reduction of severe child abuse in Germany. *Children and Youth Services Review* Volume 119, December 2020. URL: <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105510>

461. Interim Family Violence Restraining Order guide. Legal Aid Western Australia. URL: <https://www.legalaid.wa.gov.au/resources/self-help-kits-and-guides/interim-familyviolence-restraining-order-guide>.

462. Judgment of Grand Chamber (ECHR) from 13.07.2000. *Elsholz v Germany* (n. 64). – Recueil des arrêts et décisions 2000-VIII.

463. Karen M. Hess. *Juvenile Justice*. Fifth Edition. Wadsworth, 2009. 462 p.

464. Kontakt förbud: en handbok. Aklagarmyndigheten. Utvecklings centrum Göteborg. 2019. P. 131. URL: <https://www.aklagare.se/globalassets/dokument/handbocker/handbok-kontaktforbud.pdf>.

465. Lagom kontakt förbud. Justitie departementet L5. 28.05.1988. URL: <https://lagen.nu/1988:688#P24>
466. Merrills J. International Dispute Settlement. 4th ed. Cambridge: University Press, 2005. 387 p.
467. Mykolenko O., Dryshliuk V., Volkova N., Prytuliak V., VerbaO. E-JUSTICE: theoretical principles and problems of realization of the right to judicial protection in the conditions of digitalization. IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security. 2021. Vol. 21. №. 10. P. 295-301. URL http://paper.ijcsns.org/07_book/202110/20211042.pdf
468. Pointer J.A., Burg Edwige B. EU Principles on Jurisdiction and Recognition and Enforcement of Judgments in Civil and Commercial Matters (according to the case law of the European Court of Justice). – TMC Asser Press. The Hague, The Netherlands. 2004. P. 124–126.
469. Protecting children in armed conflict. 10-12-2007 Interview. International Committee of The Red Cross : official website. URL : <https://www.icrc.org/en/doc/resources/documents/interview/children-interview-101207.htm>
470. Protection of Children against Sexual Exploitation and Sexual Abuse. URL : <https://rm.coe.int/protection-of-children-against-sexual-exploitation-and-sexual-abuse/1680794e97>
471. Regulation (EC) № 1896/2006 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2006 creating a European order for payment procedure. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32006R1896>
472. Rights of the child: access to justice for children. The Human Rights Council. United Nations. General Assembly . A/HRC/25/L.10, 25 March 2014. Unit Nations Human Rights : website. URL: https://ap.ohchr.org/documents/dpage_e.aspx?si=A/HRC/25/L.10
473. Stoianova T., Iliopol I. Children`S Kidnapping: Problems of Civil Regulation in EU and Ukraine. Journal of International Legal Communication. 2022. 4(1), P. 19–30. URL: <https://doi.org/10.32612/uw.27201643.2022.1.pp.19-30>.

474. The European court of human rights: in facts & figures 2013. URL: https://www.echr.coe.int/documents/facts_figures_2013_eng.pdf

475. The first anti-spanking law in the world. Historical background to the Swedish legislation. Radda Barnen. Swedish save the children. 1994. P.1–2.

476. United Nations Convention on the Rights of the Child – UNTC. URL: https://treaties.un.org/pages/ViewDetails.aspx?src=IND&mtdsg_no=IV-11&chapter=4&lang=en

477. Van Buren Dzheraldina. International law about the rights of the child. Klyuver International law. 1998. Page 46-47.

478. Volkova N., Lisitsyna Y., Yasin I., Andrusyshyn R., Karmazina C. El fenómeno de la violencia doméstica: métodos modernos de prevención y medios eficaces de protección. Revista De La Universidad Del Zulia. 2022. 13(37).P. 305-320. URL <https://produccioncientificaluz.org/index.php/rluz/article/view/38059>

479. World Declaration on the Survival, Protection and Development of Children and Plan of Action for Implementing the World Declaration on the Survival, Protection and Development of Children in the 1990s : World Summit for Children. United Nations. Digital Library : website. URL: https://www.zakon.cc/law/document/read/995_075

480. Youth Law Australia. URL: <https://yla.org.au>

481. Zivilprozessordnung. Bundesministerium der Justiz : website. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/zpo/index.html>

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Волкова Н. В., Шкорупеєв Д. А. Судовий розгляд і виконання рішень у справах про стягнення аліментів : монографія / передм. Н. Ю. Голубєва ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2022. 192 с.

Із змісту: Розділ 4. С. 135-174.

Наукові статті у наукових періодичних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та Scopus:

2. Volkova N, Prytuliak V., Tsal-Tsalko Y., Yanitska I., Poliuk Y. General characteristics of the claim in the countries of the anglo-saxon and continental law. *Revista Amazonia Investiga*. 2019. № 22. P. 350–356. URL: <http://www.udla.edu.co/revistas/index.php/amazonia-investiga/article/download/1659/pdf>

3. Chornous Y., Volkova N., Zghama A., Tsal-Tsalko Y., Tsybulska O. Res judicata in civil, economic and criminal proceedings in Ukraine. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2019., Vol. X, 3(41). P. 753–761. URL: <https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=21100286923&tip=sid&clean=0>

4. Mykolenko O., Dryshliuk V., Volkova N., Prytuliak V., Verba O. E-JUSTICE: theoretical principles and problems of realization of the right to judicial protection in the conditions of digitalization. *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*. 2021. Vol. 21 №. 10. P. 295–301. URL: http://paper.ijcsns.org/07_book/202110/20211042.pdf

5. Volkova N., Lisitsyna Y., Yasin I., Andrusyshyn R., Karmazina C. El fenómeno de la violencia doméstica: métodos modernos de prevención y medios

eficaces de protección. *Revista De La Universidad Del Zulia*. 2022. 13(37). P. 305–320. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/rluz/article/view/38059>

Наукові статті у фахових виданнях України:

6. Волкова Н. В. Засоби індивідуалізації фізичних осіб (окремі аспекти). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 2. С. 83–86.

7. Волкова Н. В. Щодо питання правового режиму імені фізичних осіб. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 4. С. 103–106.

8. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною (окремі аспекти). *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 56. С. 124–132.

9. Волкова Н. В. Представництво в цивільному процесі: поняття, мета та завдання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 397–401.

10. Волкова Н. В. Докази у справах про визначення місця проживання дитини (окремі аспекти). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 2. С. 111–113.

11. Волкова Н. В. Деякі питання участі адвоката як представника у цивільному процесі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 66. С. 328–333.

12. Волкова Н. В. Особливості розгляду справ щодо визнання батьківства у судовому порядку (окремі аспекти). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 1. С. 81–84.

13. Волкова Н. В. Щодо форм участі органів опіки та піклування в справах про захист прав і інтересів неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 6-1, Т. 1. С. 127–130.

14. Волкова Н. В. Щодо визначення підстав обмеження цивільної дієздатності фізичної особи при розгляді справ у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 91–94.

15. Волкова Н. В. Щодо участі прокурора у цивільному процесі (окремі аспекти). *Правова держава*. 2016. Вип. 21. С. 115–121.

16. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ щодо оспорювання батьківства у цивільному судочинстві (окремі аспекти). *Юридичний вісник*. 2016. № 4. С. 105–110.

17. Волкова Н. В. Окремі аспекти розгляду справ про позбавлення батьківських прав у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 27. С. 133–137.

18. Волкова Н. В. Форма захисту сімейних прав та інтересів дитини. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 81–85.

19. Волкова Н. В. Предмет доказування у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. 2019. № 34 (спецвипуск «Цивільний процес»). С. 37–41.

20. Волкова Н. В. Суб'єкти доказування у справах про захист прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 19–23.

Наукові статті у зарубіжних періодичних виданнях з юридичного напрямку:

21. Волкова Н. В. Производство по гражданскому делу об определении места жительства малолетнего ребенка до судебного рассмотрения. *Leges et vita*. 2017. № 11/2 (311). С. 37–40.

22. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ про поновлення батьківських прав у судовому порядку (окремі аспекти). *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Вип. 6. Т. 4. С. 218–223.

23. Волкова Н. В. Суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 5. С. 66–70.

24. Волкова Н. В. Міжнародно-правовий захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica*. 2018. № 1 (29). С. 84–87

25. Волкова Н. В. Щодо правового регулювання захисту прав та інтересів дитини від домашнього насильства (окремі аспекти). *Art and Science. Estonia*. 2021. № 5. С. 53–66. URL: <https://www.artandscience.info/index.php/journal/article/view/57/57>

Тези доповідей і наукових повідомлень:

26. Волкова Н. В. Право фізичних осіб на свободу пересування та вибору місця проживання (окремі аспекти). *Життя І. В. Шерешевського як духовна єдність між поколіннями юристів* : матеріали міжнар. наук. конф. присвяченої 120-річчю від дня народження (м. Одеса, 13 грудня 2008 р.). Одеса, 2008. С. 25–28.

27. Волкова Н. В. Доменное имя как средство индивидуализации физического лица. *Законність і правопорядок у сучасній Україні* : матеріали наук.-практ. конф. проф. – викл. складу та молодих науковців, (м. Одеса, 19-20 грудня 2008 р.). Одеса, 2008. С. 55–58.

28. Волкова Н. В. Особи, які мають право на звернення до суду щодо справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання її недієздатною. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу* : матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного, (Одеса, 12 лютого 2010 року). Одеса, 2010. С. 65–69.

29. Волкова Н. В. Щодо визначення місця проживання дитини у справах про розірвання шлюбу. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного (м. Одеса, 17 грудня 2010 р.). Одеса, 2010. С.124–127.

30. Волкова Н. В. Предмет доказування у справах щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного (м. Одеса, 16 грудня 2011 р.). Одеса, 2011. С. 35–38.

31. Волкова Н. В. Щодо питань судового розгляду справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання її недієздатною. *Правове*

життя сучасної України : матеріали міжнар. наук. конф. проф.- викл. складу (м. Одеса, 20-21 квітня 2012 р.). Одеса, 2012. Т.3. С. 201–203.

32. Волкова Н. В. Щодо визначення правового статусу органів опіки та піклування у разі їх звернення до суду з заявою про захист прав і інтересів неповнолітніх осіб. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали щоріч. Міжнар. наук. конф.ї ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 98–100.

33. Волкова Н. В. Визначення кола доказів у справах щодо визнання батьківства у судовому порядку. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу. (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.). Одеса, 2013. Т.2. С.693–695.

34. Волкова Н. В. Щодо визначення позивача та відповідача у справах про визнання батьківства у судовому порядку. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Міжнар. наук. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2013 р.). Одеса, 2014. С. 27–31.

35. Волкова Н. В. Щодо визначення підстав у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої ювілею академіка С. В. Ківалова. (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.) Одеса, 2014. Т. 1. С. 371–373.

36. Волкова Н. В. Щодо визначення відповідача у справах про відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами, які позбавлені батьківського піклування. *Система забезпечення договірних зобов'язань в праві та законі* : матеріали наук.-практ. круглого столу (м. Одеса, 14 листопада 2014 р.). Одеса, 2014. С. 29–31.

37. Волкова Н. В. Щодо визначення місця представництва у виконавчому провадженні. *Актуальні проблеми цивілістики* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 грудня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 292–295.

38. Волкова Н. В. Щодо порядку надання висновку органів опіки та піклування у справах про захист прав та інтересів неповнолітніх осіб. *Право та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України* : матеріали

міжнар наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15-16 травня 2015 року). Одеса, 2015. Т. 2. С. 546–548.

39. Волкова Н.В. Документи, що посвідчують повноваження адвоката як представника в цивільному процесі у світлі судової реформи України. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 16 травня 2015 року). Одеса, 2015. С. 18–21.

40. Волкова Н. В. Участь прокурора у цивільному процесі відповідно до проекту змін до конституції України в частині правосуддя. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (и. Одеса, 18 грудня 2015 року). Одеса, 2015. С. 36–38.

41. Волкова Н. В. Щодо здійснення захисту прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. *Практика ЄСПЛ з питань цивільного процесуального права* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 5 квітня 2016 року) Одеса, 2016. С. 29–31.

42. Волкова Н.В. Процесуальні особливості розгляду справ про позбавлення батьківських прав (окремі аспекти). *Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. до 150-річчя від дня народження Є. В. Васьковського (м. Одеса, 8 квітня 2016 року). Одеса, 2016. С. 33–36.

43. Волкова Н. В. Участь прокурора у справах про позбавлення батьківських прав. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 травня 2016 року). Одеса, 2016. Т. 2. С. 579–582.

44. Волкова Н. В. Щодо обов'язку суду приймати рішення про стягнення аліментів на утримання дитини у справах про позбавлення батьківських прав. *Особливості розгляду сімейних спорів* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 17 жовтня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 18–20.

45. Волкова Н. В. Коло осіб, які мають право на звернення до суду у справах про позбавлення батьківських прав. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали міжнар наук.-практ. інтернет-конференції

ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 9 грудня 2016 року). Одеса, 2016. С. 27–29.

46. Волкова Н. В. Щодо впровадження електронного документу як електронного доказу у цивільне судочинство України. *Інформаційні технології у судочинстві* : матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 квітня 2017 р.). Одеса, 2017. С. 31–34.

47. Волкова Н. В. Щодо визначення кола осіб, які беруть участь у справах про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності. *Традиції та новації юридичної науки* : минуле, сучасність, майбутнє : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 травня 2017 р.). Одеса, 2017. Т. 2. С. 655–657.

48. Волкова Н. В. Особи, які беруть участь у розгляді справ про оспорування батьківства у судовому порядку. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф до 90-річчя від дня народження Ю. С. Червоного (м. Одеса, 6 листопада 2017 року). Одеса, 2017. С. 37–40.

49. Волкова Н. В. Роль суду у захисті сімейних прав та інтересів дитини у цивільному процесі відповідно до судової реформи України. *Новели цивільного процесуального кодексу України* : матеріали кругл. столу (м. Одеса, 26 березня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 20–23. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/9521>

50. Волкова Н. В. Захист прав та інтересів дитини Уповноваженим Президента України з прав дитини : окремі аспекти. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 травня 2018 р.). Одеса, 2018. Т. 2. С. 586–589.

51. Волкова Н. В. Судова форма захисту сімейних прав та інтересів дитини : окремі аспекти. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 480–482.

52. Волкова Н. В. Участь неповнолітньої особи у цивільному судочинстві : окремі аспекти. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 16 листопада 2018 року). С. 48–51.

53. Волкова Н. В. Зміни цивільного процесуального законодавства України відповідно до судової реформи щодо переліку засобів доказування у цивільному процесі (окремі аспекти). *Правове життя сучасної України* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.). Одеса, 2019. Т. 2. С. 591–592.

54. Волкова Н. В. Деякі новели цивільного процесуального законодавства України щодо представництва у цивільному судочинстві. Новели цивільного процесуального законодавства : представництво: матеріали міжнар. наук.-практ. конф; до 150-ї річниці з дня відкриття першої судової палати у м. Одеса (м. Одеса, 16 травня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 59–63.

55. Волкова Н. В. Щодо визначення поняття доказу у цивільному судочинстві. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 21–25.

56. Волкова Н. В. Щодо ознак достовірності та достатності доказів у цивільному судочинстві. *Правове життя сучасної України*: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса, 2020. Т. 2. С. 330–332.

57. Волкова Н. В. Щодо визначення поняття судового доказування у цивільному процесі. *Новели цивільного процесуального законодавства : Докази та доказування* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.). Одеса : Фенікс, 2020. С. 32–36. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/13083>

58. Волкова Н. В. Щодо порядку подання доказів у цивільному судочинстві. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні* : Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (Одеса, 18 грудня 2020 р.). Одеса, 2020. С. 19–22.

59. Волкова Н. В. Переговори як один із способів альтернативного вирішення сімейних спорів. *Альтернативні способи вирішення цивільних спорів*

: матеріали круглого столу (Одеса, 29 березня 2021 р.). Одеса 2021. С. 23–26
URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14491>

60. Волкова Н. В. Притягнення боржників до кримінальної відповідальності за невиконання рішень про стягнення аліментів на утримання дитини. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.). Одеса, 2021. Т. 2. С. 542–544.

61. Волкова Н. В. Щодо визначення вимог, за якими може бути виданий судовий наказ у справах про стягнення аліментів на утримання дитини. *Захист прав людини у цивільному судочинстві*: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.). Одеса, 2021. С. 27–29.

62. Волкова Н. В. Виконання судових рішень про стягнення аліментів на утримання дитини у період воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса, 2022. С. 767–769.

Інші публікації, що додатково висвітлюють основний зміст дисертації:

63. Погрібний С. О., Гонгало Р. Ф., Волкова Н. В. та ін. Цивільний процес України : навч. посіб. для підготовки до іспиту. Харків : Одіссей, 2010. 184 с.
Із змісту: С. 154–164.

64. Окреме провадження в цивільному процесі України : навч. посіб. / під ред. Р. М. Мінченко. Одеса : Фенікс, 2010. 224 с.
Із змісту: Гл. 2 (§1-2, 4-6) Гл.2 (§ 3 – у співавторстві з О.М. Соломахіна).

65. Погребной С. А., Гонгало Р. Ф., Волкова Н. В. и др. Гражданский процесс Украины : учеб. пособие для подготовки к экзамену. Харьков : Одиссей, 2011. 208 с.

66. Цивільний процес України : підручник / за ред. Р. М. Мінченко, І. В. Андропова. Харків : Одиссей, 2012. 496 с.

Из змісту: Гл. 6, Гл.21 (§ 2 – у співавторстві з О.М. Соломахіна).

67. Цивільний процес України : підручник / за заг. ред. д.ю.н., проф. Р. М. Мінченко. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2014. 720 с.

Из змісту: Гл. 6, Гл.21 (§ 2 – у співавторстві з О.М. Соломахіна).

68. Погрібний С. О., Гонгало Р. Ф., Волкова Н. В. та ін. Цивільний процес України : навч. посіб. для підготовки до іспиту. 3-є вид., перероб. і доп. Харків : Одиссей, 2014. 200 с.

69. Цивільний процес України : підручник / за заг. ред. Р. М. Мінченко; ред. І. В. Андронов. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2016. 756 с.

Из змісту: Гл. 6, Гл.21 (§ 2 – у співавторстві з О.М. Соломахіною).

70. Розгляд окремих категорій цивільних справ у судах : навч. посіб. / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 480 с.

Из змісту: Гл. 2; Гл. 3; Гл.4 (§ 3, § 4, § 6); Гл. 11.

71. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (для підготовки до іспитів та тестування) / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 430 с.

Из змісту: Тема 8, Гл. 1 (§2, § 4 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк); Тема 8, Гл. 2 (§3, § 5 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк К.Б.)

72. Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. (для підготовки до іспитів та тестування) / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 2-ге вид., перероб. і допов. 436с.

Из змісту: Тема 8, Гл. 1 (§2, § 4 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк); Тема 8, Гл. 2 (§3, § 5 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк).

73. Альтернативне вирішення цивільних спорів : підручник / за ред. Н. Ю. Голубєвої. Одеса : Фенікс, 2021. 344 с.

Із змісту: Гл. 3 (п. 1,2) – С. 118–126.

74. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. Н. Ю. Голубєвої. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 840 с.

Із змісту: ст. 1 – С. 7; ст. 3 – С. 12–14; ст.ст. 76–92 – С. 179–203.

75. Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. (для підготовки до іспитів та тестування) / за ред. Н. Ю. Голубєвої. 3-тє вид., перерою. і допов. Одеса : Видавничий дім «Гельветика» 2021. 516 с.

Із змісту: Тема 8, Гл. 1 (§2, § 4 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк); Тема 8, Гл. 2 (§3, § 5 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк).

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Дисертацію виконано та обговорено на кафедрі цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія». Теоретичні висновки, сформульовані у дисертації, доповідалися та обговорювалися на таких науково-практичних конференціях, правових семінарах та засіданнях круглих столів: Міжнародній науковій конференції присвяченої 120-річчю від дня народження «Життя І.В. Шерешевського як духовна єдність між поколіннями юристів» (м.Одеса, 13 грудня 2008 р.); Науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу та молодих науковців «Законність і правопорядок у сучасній Україні» (м.Одеса, 19-20 грудня 2008 р.); Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Ю.С. Червоного, «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м.Одеса, 12 лютого 2010 року); Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Ю.С. Червоного, «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м.Одеса, 17 грудня 2010 р.); Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті Ю.С. Червоного «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м.Одеса, 16 грудня 2011 р.); Міжнародній науковій конференції професорсько- викладацького складу ім. Ю.С. Червоного «Правове життя сучасної України» (м.Одеса, 20-21 квітня 2012

р.); Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м.Одеса, 13 грудня 2012 р.); Міжнародній науковій конференції професорсько-викладацького складу «Правове життя сучасної України» (м.Одеса, 16-17 травня 2013 р.); Міжнародній науковій інтернет-конференції ім. Ю.С. Червоного «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (м.Одеса, 13 грудня 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій ювілею академіка С.В. Ківалова «Правове життя сучасної України» (м.Одеса, 16-17 травня 2014 р.); Засіданні круглого столу «Система забезпечення договірних зобов'язань в праві та законі» (м.Одеса, 14 листопада 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивілістики» (м.Одеса, 17 грудня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Право та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України» (м.Одеса, 15-16 травня 2015 р.); Засіданні круглого столу «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (м.Одеса, 16 травня 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції ім. Ю.С. Червоного «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (м.Одеса, 18 грудня 2015 р.); Засіданні круглого столу «Практика ЄСПЛ з питань цивільного процесуального права» (м.Одеса, 5 квітня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції до 150-річчя від дня народження Є.В. Васьковського «Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права» (м.Одеса, 08 квітня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м.Одеса, 20 травня 2016 р.); Засіданні круглого столу «Особливості розгляду сімейних спорів» (Одеса, 17 жовтня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції ім. Ю.С. Червоного «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (м.Одеса, 9 грудня 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції до 90-річчя від дня народження Ю.С. Червоного «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (м. Одеса, 6 листопада 2017 р.); Засіданні круглого столу «Новели цивільного процесуального кодексу України» (м.Одеса, 26 березня 2018 р.); Міжнародній

науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції» (м.Одеса, 18 травня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м.Одеса, 17 вересня 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції ім. Ю.С. Червоного «Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні» (м.Одеса, 16 листопада 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м.Одеса, 17 трав. 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції до 150-ї річниці з дня відкриття першої судової палати у м. Одеса «Новели цивільного процесуального законодавства» (м.Одеса, 16 травня 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції ім. Ю.С. Червоного «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні» (м.Одеса, 13 грудня 2019 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м.Одеса, 15 трав. 2020 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Новели цивільного процесуального законодавства» (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного «Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні» (м.Одеса, 18 грудня 2020 р.); Засіданні круглого столу «Альтернативні способи вирішення цивільних спорів» (м.Одеса, 29 березня 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)» (м.Одеса, 21 трав. 2021 р.); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного «Захист прав людини у цивільному судочинстві» (м.Одеса, 17 грудня 2021 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів ХХІ століття» (м.Одеса, 17 червня 2022 р.).

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Ректор Національного університету
«Одеська юридична академія»
В. ЗАГОРОДНІЙ
посвідчення 2022 року

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
Волкової Наталії Василівни
на тему: «Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві»
у навчальну та науково-дослідну діяльність
Національного університету «Одеська юридична академія»

Комісія у складі: голови – першого проректора Національного університету «Одеська юридична академія», доктора юридичних наук, професора М. АРАКЕЛЯНА, членів комісії: проректора з навчальної роботи Національного університету «Одеська юридична академія», доктора юридичних наук, професора Г. УЛЯНОВОЇ, декана факультету цивільної та господарської юстиції Національного університету «Одеська юридична академія», кандидата юридичних наук, доцента Д. КОЛОДІНА, завідувача кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія», доктора юридичних наук, професора Н. ГОЛУБСВОЇ склала цей акт з приводу того, що результати наукових розробок дисертаційного дослідження Волкової Наталії Василівни на тему: «Захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві» використовуються в навчальному процесі Національного університету «Одеська юридична академія» при викладанні навчальних дисциплін «Цивільний процес», «Розгляд окремих категорій цивільних справ в судах», «Розгляд сімейних та спадкових справ», «Доказування та докази в цивільному судочинстві» та у підготовці підручників, навчальних посібників, курсів лекцій, практикумів із зазначених дисциплін та у науково-дослідній роботі викладачів та здобувачів вищої освіти.

При викладенні вищевказаних навчальних дисциплін були враховані положення дисертаційного дослідження щодо теоретичних засад розгляду та вирішення справ про захист сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві, серед яких справи про : позбавлення батьківських прав; визнання батьківства або материнства; оспорування батьківства; усиновлення; стягнення аліментів на утримання дитини, зміну розміру аліментів, оплату додаткових витрат на дитину, стягнення неустойки (пені) за

прострочення сплати аліментів, індексацію аліментів, зміну способу їх стягнення; визначення місця проживання малолітньої дитини; надання неповнолітній особі право на шлюб; видачу і продовження обмежувального припису щодо кривдника дитини та ін..

Крім того, рекомендовано до використання у навчальному процесі наступні публікації:

Монографії:

1. Волкова Н. В., Шкорупєв Д. А. Судовий розгляд і виконання рішень у справах про стягнення аліментів : монографія / передм. Н. Ю. Голубева ; НУ «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2022. 192 с.
Із змісту: Розділ 4. С. 135-174.

Наукові статті у наукових періодичних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та Scopus:

2. Volkova N, Prytuliak V., Tsal-Tsalko Y., Yanitska I., Poliuk Y. General characteristics of the claim in the countries of the anglo-saxon and continental law. *Revista Amazonia Investiga*. 2019. № 22. P. 350-356. URL: <http://www.udla.edu.co/revistas/index.php/amazonia-investiga/article/download/1659/pdf>
3. Chornous Y., Volkova N., Zghama A., Tsal-Tsalko Y., Tsybulska O. Res judicata in civil, economic and criminal proceedings in Ukraine. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. 2019., Vol. X, 3(41). P. 753-761. URL: <https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=21100286923&tip=sid&clean=0>
4. Mykolenko O., Dryshliuk V., Volkova N., Prytuliak V., Verba O. E-JUSTICE: theoretical principles and problems of realization of the right to judicial protection in the conditions of digitalization. *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*. 2021. Vol. 21 №. 10. P. 295-301. URL: http://paper.ijcsns.org/07_book/202110/20211042.pdf
5. Volkova N., Lisitsyna Y., Yasin I., Andrusyshyn R., Karmazina C. El fenómeno de la violencia doméstica: métodos modernos de prevención y medios eficaces de protección. *Revista De La Universidad Del Zulia*. 2022. 13(37). P. 305-320. URL: <https://produccioncientificaluz.org/index.php/rfuz/article/view/38059>

Наукові статті у фахових виданнях України:

6. Волкова Н. В. Засоби індивідуалізації фізичних осіб (окремі аспекти). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 2. С. 83-86.
7. Волкова Н. В. Щодо питання правового режиму імені фізичних осіб. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 4. С. 103-106.
8. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи, визнання фізичної особи недієздатною (окремі аспекти). *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 56. С. 124-132.
9. Волкова Н. В. Представництво в цивільному процесі: поняття, мета та завдання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 58. С. 397-401.
10. Волкова Н. В. Докази у справах про визначення місця проживання дитини (окремі аспекти). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2011. № 2. С. 111-113.
11. Волкова Н. В. Деякі питання участі адвоката як представника у цивільному процесі. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 66. С. 328-333.

12. Волкова Н. В. Особливості розгляду справ щодо визнання батьківства у судовому порядку (окремі аспекти). *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 1. С. 81–84.
13. Волкова Н. В. Щодо форм участі органів опіки та піклування в справах про захист прав і інтересів неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 6-1, Т. 1. С. 127–130.
14. Волкова Н. В. Щодо визначення підстав обмеження цивільної дієздатності фізичної особи при розгляді справ у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 91–94.
15. Волкова Н. В. Щодо участі прокурора у цивільному процесі (окремі аспекти). *Правова держава*. 2016. Вип. 21. С. 115–121.
16. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ щодо оспорування батьківства у цивільному судочинстві (окремі аспекти). *Юридичний вісник*. 2016. № 4. С. 105–110.
17. Волкова Н. В. Окремі аспекти розгляду справ про позбавлення батьківських прав у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 27. С. 133–137.
18. Волкова Н. В. Форма захисту сімейних прав та інтересів дитини. *Право і суспільство*. 2018. № 4. С. 81–85.
19. Волкова Н. В. Предмет доказування у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. 2019. № 34 (спецвипуск «Цивільний процес»). С. 37–41.
20. Волкова Н. В. Суб'єкти доказування у справах про захист прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 9. С. 19–23.

Наукові статті у зарубіжних періодичних виданнях з юридичного напрямку:

21. Волкова Н. В. Производство по гражданскому делу об определении места жительства малолетнего ребенка до судебного рассмотрения. *Leges si viata*. 2017. № 11/2 (311). С. 37–40.
22. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ про поновлення батьківських прав у судовому порядку (окремі аспекти). *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. Вип. 6. Т. 4. С. 218–223.
23. Волкова Н. В. Суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 5. С. 66–70.
24. Волкова Н. В. Міжнародно-правовий захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica*. 2018. № 1 (29). С. 84–87.
25. Волкова Н. В. Щодо правового регулювання захисту прав та інтересів дитини від домашнього насильства (окремі аспекти). *Art and Science. Estonia*. 2021. № 5. С. 53–66. URL: <https://www.artandscience.info/index.php/journal/article/view/57/57>

Тези доповідей і наукових повідомлень:

26. Волкова Н. В. Право фізичних осіб на свободу пересування та вибору місця проживання (окремі аспекти). *Життя І. В. Шерешевського як духовна єдність між поколіннями юристів* : матеріали міжнар. наук. конф. присвяченої 120-річчю від дня народження (м. Одеса, 13 грудня 2008 р.). Одеса, 2008. С. 25–28.
27. Волкова Н. В. Доменное имя как средство индивидуализации физического лица. *Законність і правопорядок у сучасній Україні* : матеріали наук.-практ. конф. проф. –

викл. складу та молодих науковців, (м. Одеса, 19-20 грудня 2008 р.). Одеса, 2008. С. 55–58.

28. Волкова Н. В. Особи, які мають право на звернення до суду щодо справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання її недієздатною. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу* : матеріали міжнар. нак. конф., присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного (Одеса, 12 лютого 2010 року). Одеса, 2010. С. 65–69.

29. Волкова Н. В. Щодо визначення місця проживання дитини у справах про розірвання шлюбу. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного (м. Одеса, 17 грудня 2010 р.). Одеса, 2010. С.124–127.

30. Волкова Н. В. Предмет доказування у справах щодо обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю.С. Червоного (м. Одеса, 16 грудня 2011 р.). Одеса, 2011. С. 35–38.

31. Волкова Н. В. Щодо питань судового розгляду справ про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи чи визнання її недієздатною. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук. конф. проф.- викл. складу (м. Одеса, 20-21 квітня 2012 р.). Одеса, 2012. Т.3. С. 201–203.

32. Волкова Н. В. Щодо визначення правового статусу органів опіки та піклування у разі їх звернення до суду з заявою про захист прав і інтересів неповнолітніх осіб. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали щоріч. Міжнар. наук. конф.ї ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2012 р.). Одеса, 2012. С. 98–100.

33. Волкова Н. В. Визначення кола доказів у справах щодо визнання батьківства у судовому порядку. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу. (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.). Одеса, 2013. Т.2. С.693–695.

34. Волкова Н. В. Щодо визначення позивача та відповідача у справах про визнання батьківства у судовому порядку. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу*: матеріали Міжнар. наук. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2013 р.). Одеса, 2014. С. 27–31.

35. Волкова Н. В. Щодо визначення підстав у справах про обмеження цивільної дієздатності фізичної особи. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої ювілею академіка С. В. Ківалова. (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.) Одеса, 2014. Т. 1. С. 371–373.

36. Волкова Н. В. Щодо визначення відповідача у справах про відшкодування шкоди, завданої малолітніми особами, які позбавлені батьківського піклування. *Система забезпечення договірних зобов'язань в праві та законі* : матеріали наук.-практ. круглого столу (м. Одеса, 14 листопада 2014 р.). Одеса, 2014. С. 29–31.

37. Волкова Н. В. Щодо визначення місця представництва у виконавчому провадженні. *Актуальні проблеми цивілістики* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 грудня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 292–295.

38. Волкова Н. В. Щодо порядку надання висновку органів опіки та піклування у справах про захист прав та інтересів неповнолітніх осіб. *Право та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15-16 травня 2015 року). Одеса, 2015. Т. 2. С. 546–548.

39. Волкова Н.В. Документи, що посвідчують повноваження адвоката як представника в цивільному процесі у світлі судової реформи України. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 16 травня 2015 року). Одеса, 2015. С. 18–21.

40. Волкова Н. В. Участь прокурора у цивільному процесі відповідно до проекту змін до Конституції України в частині правосуддя. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 грудня 2015 року). Одеса, 2015. С. 36–38.

41. Волкова Н. В. Щодо здійснення захисту прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. *Практика ЄСПЛ з питань цивільного процесуального права* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 5 квітня 2016 року) Одеса, 2016. С. 29–31.
42. Волкова Н. В. Процесуальні особливості розгляду справ про позбавлення батьківських прав (окремі аспекти). *Методологічні засади вдосконалення цивільного процесуального права* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. до 150-річчя від дня народження Є. В. Васьковського (м. Одеса, 8 квітня 2016 року). Одеса, 2016. С. 33–36.
43. Волкова Н. В. Участь прокурора у справах про позбавлення батьківських прав. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 20 травня 2016 року). Одеса, 2016. Т. 2. С. 579–582.
44. Волкова Н. В. Щодо обов'язку суду приймати рішення про стягнення аліментів на утримання дитини у справах про позбавлення батьківських прав. *Особливості розгляду сімейних спорів* : матеріали круглого столу (м. Одеса, 17 жовтня 2016 р.). Одеса, 2016. С. 18–20.
45. Волкова Н. В. Коло осіб, які мають право на звернення до суду у справах про позбавлення батьківських прав. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали міжнар. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 9 грудня 2016 року). Одеса, 2016. С. 27–29.
46. Волкова Н. В. Щодо впровадження електронного документу як електронного доказу у цивільне судочинство України. *Інформаційні технології у судочинстві* : матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 квітня 2017 р.). Одеса, 2017. С. 31–34.
47. Волкова Н. В. Щодо визначення кола осіб, які беруть участь у справах про надання неповнолітній особі повної цивільної дієздатності. *Традиції та новачі юридичної науки* : минуле, сучасність, майбутнє : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). Одеса, 2017. Т. 2. С. 655–657.
48. Волкова Н. В. Особи, які беруть участь у розгляді справ про оспорування батьківства у судовому порядку. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. до 90-річчя від дня народження Ю. С. Червоного (м. Одеса, 6 листопада 2017 року). Одеса, 2017. С. 37–40.
49. Волкова Н. В. Роль суду у захисті сімейних прав та інтересів дитини у цивільному процесі відповідно до судової реформи України. *Новели Цивільного процесуального кодексу України* : матеріали кругл. столу (м. Одеса, 26 березня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 20–23. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/9521>
50. Волкова Н. В. Захист прав та інтересів дитини Уповноваженим Президента України з прав дитини : окремі аспекти. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 18 травня 2018 р.). Одеса, 2018. Т. 2. С. 586–589.
51. Волкова Н. В. Судова форма захисту сімейних прав та інтересів дитини : окремі аспекти. *Правове життя сучасної України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 вересня 2018 р.). Одеса, 2018. С. 480–482.
52. Волкова Н. В. Участь неповнолітньої особи у цивільному судочинстві : окремі аспекти. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 16 листопада 2018 року). С. 48–51.
53. Волкова Н. В. Зміни цивільного процесуального законодавства України відповідно до судової реформи щодо переліку засобів доказування у цивільному процесі (окремі аспекти). *Правове життя сучасної України* : у 2 т. : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 трав. 2019 р.). Одеса, 2019. Т. 2. С. 591–592.
54. Волкова Н. В. Деякі новели цивільного процесуального законодавства України щодо представництва у цивільному судочинстві. *Новели цивільного*

процесуального законодавства : представництво: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. до 150-ї річниці з дня відкриття першої судової палати у м. Одеса (м. Одеса, 16 травня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 59–63.

55. Волкова Н. В. Щодо визначення поняття доказу у цивільному судочинстві. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 13 грудня 2019 р.). Одеса, 2019. С. 21–25.

56. Волкова Н. В. Щодо ознак достовірності та достатності доказів у цивільному судочинстві. *Правове життя сучасної України*: у 3 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15 трав. 2020 р.). Одеса, 2020. Т. 2. С. 330–332.

57. Волкова Н. В. Щодо визначення поняття судового доказування у цивільному процесі. *Новели цивільного процесуального законодавства : Докази та доказування*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 14 вересня 2020 р.). Одеса : Фенікс, 2020. С. 32–36. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/13083>

58. Волкова Н. В. Щодо порядку подання доказів у цивільному судочинстві. *Реформування цивільного процесуального права в умовах інтеграційних процесів в Україні*: Матер. Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 18 грудня 2020 р.). Одеса, 2020. С. 19–22.

59. Волкова Н. В. Переговори як один із способів альтернативного вирішення сімейних спорів. *Альтернативні способи вирішення цивільних спорів*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 29 березня 2021 р.). Одеса 2021. С. 23–26 URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/14491>

60. Волкова Н. В. Притягнення боржників до кримінальної відповідальності за невиконання рішень про стягнення аліментів на утримання дитини. *Наука та суспільне життя України в епоху глобальних викликів людства у цифрову еру (з нагоди 30-річчя проголошення незалежності України та 25-річчя прийняття Конституції України)*: у 2 т.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 21 трав. 2021 р.). Одеса, 2021. Т. 2. С. 542–544.

61. Волкова Н. В. Щодо визначення вимог, за якими може бути виданий судовий наказ у справах про стягнення аліментів на утримання дитини. *Захист прав людини у цивільному судочинстві*: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конференції ім. Ю. С. Червоного (м. Одеса, 17 грудня 2021 р.). Одеса, 2021. С. 27–29.

62. Волкова Н. В. Виконання судових рішень про стягнення аліментів на утримання дитини у період воєнного стану. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права)*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса, 2022. С. 767–769.

Інші публікації, що додатково висвітлюють основний зміст дисертації:

63. Погрібний С. О., Гонгало Р. Ф., Волкова Н. В. та ін. *Цивільний процес України*: навч. посіб. для підготовки до іспиту. Харків: Одіссей, 2010. 184 с.
Із змісту: С. 154–164.

64. *Окреме провадження в цивільному процесі України*: навч. посіб. / під ред. Р. М. Мінченко. Одеса: Фенікс, 2010. 224 с.

Із змісту: Гл. 2 (§1-2, 4-6) Гл.2 (§ 3 – у співавторстві з О.М. Соломахіна).

65. Погребной С. А., Гонгало Р. Ф., Волкова Н. В. и др. *Гражданский процесс Украины*: учеб. пособие для подготовки к экзамену. Харьков: Одіссей, 2011. 208 с.

66. *Цивільний процес України*: підручник / за ред. Р. М. Мінченко, І. В. Андронova. Харків: Одіссей, 2012. 496 с.

Із змісту: Гл. 6, Гл.21 (§ 2 – у співавторстві з О.М. Соломахіна).

67. Цивільний процес України : підручник / за заг. ред. д.ю.н., проф. Р. М. Мінченко. Херсон : ОЛД-ПЛЮС, 2014. 720 с.
Із змісту: Гл. 6, Гл.21 (§ 2 – у співавторстві з О.М. Соломахіна).
68. Погрібний С. О., Гонгало Р. Ф., Волкова Н. В. та ін. Цивільний процес України : навч. посіб. для підготовки до іспиту. 3-є вид., перероб. і доп. Харків : Одиссей, 2014. 200 с.
69. Цивільний процес України : підручник / за заг. ред. Р. М. Мінченко; ред. І. В. Андронов. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Інститут законодавства Верховної Ради України, 2016. 756 с.
Із змісту: Гл. 6, Гл.21 (§ 2 – у співавторстві з О.М. Соломахіна).
70. Розгляд окремих категорій цивільних справ у судах : навч. посіб. / за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. 480 с.
Із змісту: Гл. 2; Гл. 3; Гл.4 (§ 3, § 4, § 6); Гл. 11.
71. Цивільне процесуальне право України : навчальний посібник (для підготовки до іспитів та тестування) / за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 430 с.
Із змісту: Тема 8, Гл. 1 (§2, § 4 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк); Тема 8, Гл. 2 (§3, § 5 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк К.Б.)
72. Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. (для підготовки до іспитів та тестування) / за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. 2-ге вид., перероб. і допов. 436с.
Із змісту: Тема 8, Гл. 1 (§2, § 4 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк); Тема 8, Гл. 2 (§3, § 5 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк).
73. Альтернативне вирішення цивільних спорів : підручник / за ред. Н. Ю. Голубевої. Одеса : Фенікс, 2021. 344 с.
Із змісту: Гл. 3 (п. 1,2) – С. 118–126.
74. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар / за заг. ред. Н. Ю. Голубевої. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 840 с.
Із змісту: ст. 1 – С. 7; ст. 3 – С. 12–14; ст.ст. 76–92 – С. 179–203.
75. Цивільне процесуальне право України : навч. посіб. (для підготовки до іспитів та тестування) / за ред. Н. Ю. Голубевої. 3-тє вид., перероб. і допов. Одеса : Видавничий дім «Гельветика» 2021. 516 с.
Із змісту: Тема 8, Гл. 1 (§2, § 4 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк); Тема 8, Гл. 2 (§3, § 5 – у співавторстві з К. Б. Дрогозюк).
76. Актуальні питання цивільного судочинства у світлі судової реформи в Україні : монографія / за заг. ред. Н.Ю. Голубевої; НУ ОЮА. – Одеса : Юридична література, 2017. 212 с.
Із змісту: & 3 гл. 2. С. 78-92.
77. Волкова Н.В. Документы, удостоверяющие полномочия адвоката в гражданском процессе. «Я и Закон», 2016. URL: <http://yaizakon.com.ua/dokumenty-udostoverayushhie-polnomochi/>
78. Волкова Н.В. Процессуальные особенности рассмотрений дел о лишении родительских прав. «Я и Закон», 2016. URL: <http://yaizakon.com.ua/protsessualnye-osobennosti-rassmotr/>
79. Волкова Н.В. Круг лиц, которые имеют право на обращение в суд по делам о лишении родительских прав. «Я и Закон», 2017. URL: <http://yaizakon.com.ua/krug-lits-kotorye-imeyut-pravo-na-obrashhenie-v-sud-po-delam-o-lishenii-roditelskih-prav/>

80. Волкова Н.В. Внедрение электронного доказательства як средства доказывания в гражданский процесс. «Я и Закон», 2017. URL: <http://yaizakon.com.ua/vnedrenie-elektronnogo-dokazatelstva-kak-sredstva-dokazyvaniya-v-grazhdanskij-protsess/>

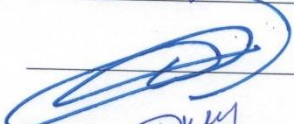
81. Волкова Н.В. Временное ограничение должника в правах в случае задолженности по уплате алиментов. «Я и Закон», 2019. URL: <https://yaizakon.com.ua/vremennoe-ogranichenie-dolzhnika-v-pravah-v-sluchae-zadolzhennosti-po-uplate-alimentov/>

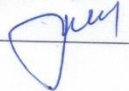
Голова комісії:

 М. АРАКЕЛЯН

Члени комісії:

 Г. УЛЬЯНОВА

 Д. КОЛОДІН

 Н. ГОЛУБОВА

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Голова Київського районного суду м. Одеси

С.А. Чванкін

«01» грудня 2022 року

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження
Волкової Наталії Василівни на тему: «Захист сімейних прав та інтересів дитини у
цивільному судочинстві» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.03 – «цивільне право і цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право» в практичну діяльність
Київського районного суду м. Одеси

Комісія у складі: судді Київського районного суду м. Одеси О.В. Васильків,
судді Київського районного суду м. Одеси О.М. Куриленко, судді Київського
районного суду м. Одеси В.С. Петренко склала цей акт з приводу того, що
результати дисертаційного дослідження на тему: «Захист сімейних прав та
інтересів дитини у цивільному судочинстві» за спеціальністю 12.00.03 – «цивільне
право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право»
використовуються в практичній діяльності Київського районного суду м. Одеси.

Комісією розглянуто результати наукових розробок в межах виконання
дослідження, що присвячені дослідженню захисту сімейних прав та інтересів
дитини у цивільному судочинстві, аналізу їх змісту; проведення аналізу окремих
норм та правових інститутів галузі сімейного та цивільного процесуального права;
аналіз судової практики щодо окремих положень, що визначають процедуру
розгляду судами справ про позбавлення батьківських прав, про визначення місця
проживання малолітньої дитини, про визнання та спорування батьківства,
стягнення аліментів на утримання дитини у цивільному судочинстві тощо;
вироблення пропозицій щодо вдосконалення норм сімейного та цивільного
процесуального законодавства України; здійснення порівняльного аналізу

правового регулювання цивільного судочинства в Україні та зарубіжних державах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини тощо.

Комісія вважає, що викладені у публікаціях пропозиції та висновки заслуговують практичного використання у діяльності Київського районного суду м. Одеси.

Рекомендовано до використання наступні публікації:

1. Волкова Н.В. Докази у справах про визначення місця проживання дитини (окремі аспекти). *Науковий журнал. Південноукраїнський правничий часопис*. №2. Одеса, 2011. С.111-113.
2. Волкова Н.В. Деякі питання участі адвоката як представника у цивільному процесі. *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 66. Одеса : «Юридична література», 2012. С.328-333.
3. Волкова Н.В. Особливості розгляду справ щодо визнання батьківства у судовому порядку (окремі аспекти). *Науковий журнал. Південноукраїнський правничий часопис*. № 1. Одеса, 2014. С. 81-84.
4. Волкова Н.В. Щодо форм участі органів опіки та піклування в справах про захист прав і інтересів неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія : «Юридичні науки». Випуск 6-1, Том 1. Херсон, 2014. С.127-130.
5. Волкова Н.В. Щодо визначення підстав обмеження цивільної дієздатності фізичної особи при розгляді справ у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. Вип. 18. Одеса, 2015. С.91-94.
6. Волкова Н.В. Щодо участі прокурора у цивільному процесі (окремі аспекти). *Правова держава*. Вип. 21. Одеса : Фенікс, 2016. С. 115-121.
7. Волкова Н.В. Процесуальні особливості розгляду справ щодо оспорування батьківства у цивільному судочинстві (окремі аспекти). *Юридичний вісник*. Одеса, 2016. № 4. С. 105-110.
8. Волкова Н.В. Окремі аспекти розгляду справ про позбавлення батьківських прав у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. Вип.27. Одеса, 2017. С. 133-137.

9. Волкова Н.В. Производство по гражданскому делу об определении места жительства малолетнего ребенка до судебного рассмотрения. *Legea si viata*. Молдова, 2017. № 11/2 (311). С. 37- 40.
10. Волкова Н.В. Процесуальні особливості розгляду справ про поновлення батьківських прав у судовому порядку (окремі аспекти). *Evropský politický a právní diskurz*. Чехія, 2017. Том 4, Вип. 6. С. 218-223.
11. Волкова Н.В. Суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини. *Visegrad Journal on Human Rights*. Словачка Республіка, № 5. 2017. С. 66-70.
12. Волкова Н.В. Міжнародно-правовий захист сімейних прав та інтересів дитини Європейським судом з прав людини. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica*. Молдова, № 1 (29). 2018. С. 84-87
13. Волкова Н.В. Форма захисту сімейних прав та інтересів дитини. *Право і суспільство*. Дніпро, 2018. № 4. С.81-85.
14. N. Volkova, V. Prytuliak, Y. Tsal-Tsalko, I. Yanitska, Y. Poliuk. General characteristics of the claim in the countries of the anglo-saxon and continental law. *Revista Amazonia Investiga*. 2019. № 22. P. 350-356. URL : <http://www.udla.edu.co/revistas/index.php/amazoniainvestiga/article/download/1659/pdf>
15. Волкова Н.В. Предмет доказування у справах щодо захисту сімейних прав та інтересів дитини у цивільному судочинстві. *Часопис цивілістики*. № 34 спецвипуск «Цивільний процес». Одеса, 2019. С. 37- 41.
16. Chornous, Y., Volkova, N., Zghama, A., Tsal-Tsalko, Y., and Tsybulska, O. Res judicata in civil, economic and criminal proceedings in Ukraine. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*, Volume X, 3(41): 753-761, 2019. Accepted: February 2020. Published: May 2020. - URL : <https://www.scimagojr.com/journalsearch.php?q=21100286923&tip=sid&clean=0>
17. Волкова Н.В. Суб'єкти доказування у справах про захист прав та інтересів дитини в цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право*. №9. Київ, 2020. С. 19-23.

18. Oleksandr Mykolenko, Volodymyr Dryshliuk, Nataliia Volkova, Valerii Prytuliak, Olha Verba. E-JUSTICE: theoretical principles and problems of realization of the right to judicial protection in the conditions of digitalization. *IJCSNS International Journal of Computer Science and Network Security*, Vol. 21 No. 10 pp. 295-301. URL : http://paper.ijcsns.org/07_book/202110/20211042.pdf
19. Волкова Н.В. Щодо правового регулювання захисту прав та інтересів дитини від домашнього насильства (окремі аспекти). *Art and Science*. №5, 2021. С. 53-66. URL <https://www.artandscience.info/index.php/journal/article/view/57/57>.
20. Volkova, N., Lisitsyna, Y., Yasin, I., Andrusyshyn, R., & Karmazina, C. (2022). El fenómeno de la violencia doméstica: métodos modernos de prevención y medios eficaces de protección. *Revista De La Universidad Del Zulia*, 13(37), 305-320.

Суддя

Київського районного суду м. Одеси

Суддя

Київського районного суду м. Одеси

Суддя

Київського районного суду м. Одеси

О.В. Васильків

О.М. Куриленко

В.С. Петренко